

180352

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

СТАРИНАР

XXXV

1984.

СТАРИНАР	XXXV	1-230	БЕОГРАД	1984.
----------	------	-------	---------	-------

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ У БЕОГРАДУ

X

UDK: 902—903—904

YU ISSN 0350—0241

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА

КЊИГА XXXV/1984.

ГЛАВНИ УРЕДНИК

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Милутин Гарашанин, Владимир Кондић, Ђорђе Мано-Зиси,
Маја Паровић-Пешикан, Петар Петровић (секретар редакције),
Владислав Поповић, Драгослав Срејовић, Растко Васић

БЕОГРАД
1984.

Технички уредник
АНА ПРЕМК

Коректор
ЈЕЛЕНА МИЛОЈЕВИЋ

Тираж: 800 примерака

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Републичке заједнице науке
Србије

Издаје: Археолошки институт, Београд, Кнез Михаилова бр. 35
Штампа: ГРО „Култура“, ООУР „Радиша Тимотић“, Београд, Ђуре Јакшића 9

INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE — BEOGRAD

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE

VOLUME XXXV/1984

RÉDACTEUR EN CHEF

DJURDJE BOŠKOVIĆ

RÉDACTEUR RESPONSABLE

BORISLAV JOVANOVIĆ

COMITÉ DE REDACTION

Milutin Garašanin, Vladimir Kondić, Djordje Mano-Zisi,
Maja Parović-Pešikan, Petar Petrović (secrétaire de la rédaction),
Vladislav Popović, Dragoslav Srejskić, Rastko Vasić

BEOGRAD

1984

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

Ђурђе Бошковић <i>Djurdje Bošković</i>	Осврт на стогодишњу уређивачку политику Стари­нара <i>La politique de rédaction du «Starinar» au cours d'un siècle</i>	1 8
Михаило Милинковић <i>Mihailo Milinković</i>	Михаило Валтровић, први уредник Стари­нара <i>Mihailo Valtrović, premier rédacteur en chef du «Starinar»</i>	13 19
Драгослав Срејовић <i>Dragoslav Srejović</i>	Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке <i>Miloje M. Vasić, fondateur de la science archéologique serbe</i>	25 29
Петар Петровић <i>Petar Petrović</i>	Никола Вулић, уредник Стари­нара од 1922—1930. године <i>Nikola Vulić, rédacteur en chef du «Starinar» de 1922 à 1930</i>	33 37
Иван Ђорђевић <i>Ivan Djordjević</i>	Владимир Р. Петковић, уредник Стари­нара од 1931—1956. године <i>Vladimir R. Petković, rédacteur en chef du «Starinar» de 1931—1956</i>	41 46
Милутин Гарашанин <i>Milutin Garašanin</i>	Допринос Стари­нара праисторијској археологији Србије <i>La contribution du «Starinar» à l'archéologie préhistorique</i>	51 73
Маја Паровић-Пешикан <i>Maja Parović-Pešikan</i>	Античка археологија у Стари­нару (1884—1984) <i>Archéologie antique dans le «Starinar» (1884—1984)</i>	85 116
Сретен Петковић <i>Sreten Petković</i>	Сто година изучавања средњовековне уметности и архео­логије на страницама Стари­нара (1884—1984) <i>Cent ans d'études de l'art et de l'archéologie du moyen âge dans les pages du «Starinar» (1884—1984)</i>	135 157
Надежда Мандић <i>Nadežda Mandić</i>	Библиографија Стари­нара 1950—1984. <i>Bibliographie de la revue «Starinar» 1950—1984</i>	169 169

ПОСВЕЋЕНО СТОГОДИШЊИЦИ ИЗЛАЖЕЊА СТАРИНАРА
1884—1984.

CE VOLUME EST DÉDIÉ AU CENTENAIRE DE L'ÉDITION
DU »STARINAR«
1884—1984

Осврт на стогодишњу уређивачку политику Старинара

ЂУРЂЕ БОШКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Сто година живота Старинара, век је то којим се само изузетно могу поди-
чити још покоји научни часопис и годишњак, не само код нас већ и широм Евро-
пе, у земљама које су живеле под далеко повољнијим материјалним и културним
условима. Поготову када се ради о овако специфичној научној области као што је
археологија.

Излазећи мање-више континуално, уз само три кратка прекида у немирна,
углавном ратна времена, Старинар је као гласило Српског археолошког друштва,
— између 1922. и 1930. Археолошког друштва Београда, — после Другог светског
рата, постао орган Археолошког института. За цело то време обављао је улогу јед-
ног од мобилизатора, — у првој фази свога постојања пре свега ентузијаста-амате-
ра, а касније, све одређеније, стручњака и научних радника који су се бавили проу-
чавањем прошлости, заснованим првенствено на изучавању материјализованих оста-
така њене културне баштине. Једновремено он је резултате ових истраживања пру-
жао на увид не само стручњацима већ и ширем кругу заинтересованих читалаца,
вршећи на тај начин улогу пропагатора објективних научних сазнања о развојним
токовима културе, како општим, тако и посебно оним који су се манифестовали на
нашем тлу.

При томе се, током читавог једног века, и његова физиономија мењала. Те
промене зависиле су од степена културе средине из које је потекао и којој је био
намењен, — од њене идеолошке оријентације и друштвено-политичке структуре, —
од стручне и научне спремности његових сарадника, — од оријентације његових
уредника, — којих је до сада било пет, — као и њихових сарадника у редакционим
одборима, — у извесном смислу и од степена техничке оспособљености наше штам-
пе. На физиономију Старинара у појединим периодима његова живота имао је ути-
цаја и међусобни људски однос оних који су за њега били одговорни, који се кре-
тао између присне сарадње и, понекад, заоштреног међусобног неслагања.

Зачуђује заиста како је она наша мала, скучена, релативно сиромашна сре-
дина успела да 1883. оснује Српско археолошко друштво¹ и да о свом трошку,² уз

¹ О оснивању Друштва и његовом Статуту види Старинар I, 1, 1884, 1—6 — као и освр-
те Н. Тасића и М. Гарашанина у *Споменици стогодишњице Српског археолошког друштва*
(Београд 1983).

² Издање Старинара било је финансирано пре свега чланарином коју су плаћали
чланови утемељачи, — по 120 дин. или у пет годишњих рата по 24 дин. — и помажући
чланови, по 6 дин. годишње. Од 1883. до 1911. висина ове чланарине није се мењала. Не
заборавимо да је тада, у међународној монетарној размени, динар вредео приближно ко-
лико и швајцарски франак, који је усталом и сам имао далеко јачу куповну моћ
него данас.

незнатну државну помоћ,³ већ идуће године публикује четири свеске првога тома Стариноара. Но, било је то доба формирања ширег круга интелектуалаца као и изразитог јачања романтичарске патриотске националне свести у Србији.

У научном погледу једва да је дотле било неких озбиљнијих сазнања о богатству културне баштине, над земљом и под земљом, која се налазила ту, на дохват руке, на нашем тлу.

Ваљало је почети малте не од почетка.

Били смо међутим сиромашни и у стручном, још сиромашнији у научном археолошком кадру.⁴

Па и сам први уредник Михаило Валтровић, школовани архитекта, археолог по вокацији, надокнадио је неприпремљеност у области археологије својом лично широком општом културом, као и изванредним ентузијазмом са којим је Стариноар уређивао све до 1907. године. Ослањао се при томе, нарочито приликом обраде прве серије, до XII броја, 1895, на све оне који су могли да допринесу макар и сасвим скромним сазнањима са терена, — на просветне раднике, на инжењере, предузимаче, на свештенике, на официре, угоститеље, — који су му слали дописе са терена, — М. Ризнић, Н. Ружичић, Ф. Радић, В. Вулетић-Вукасовић, М. Ристић, М. Црногорчевић, Д. Сабовљевић, С. Стојановић, Ђ. Стратимировић и други. Но једновремено он укључује и тада најбоље познаваоце неких од третираних проблема, — Љ. Ковачевића, Д. Милутиновића, И. Руварца, Ј. Жујовића, Н. Дукића, Ј. Панчића, — и пред крај ове серије и С. Тројановића, Т. Ђорђевића, К. Јовановића, као и нашег првог школованог археолога М. Васића.

Међу појединим „дописницима“ на страницама Стариноара развија се по некад и дискусија о одређеним питањима, — као на пример између Ф. Радића и В. Вулетић-Вукасовића, или између М. Ризнића и М. Ристића. Као уредник није се задржао само на територији малене кнежевине Србије већ је заинтересованост Стариноара проширио и на подручја Црне Горе, Боке, Далмације, Хрватске, Босне и Херцеговине, Војводине, Косова, Македоније, чиме је врло јасно манифестовао потребу наше средине да се ближе обавести о старим културама нама блиских југословенских народа.

Био је заинтересован и за све епохе културног стваралаштва, од праисторије до XIX века, и за све врсте културне баштине, од архитектуре, — кулне и профане, — живописа, покретног материјала, натписа, нумизматике, локалних предања, до заштите споменика културе.

Упознавао је, међутим, читаоце Стариноара и са научном активношћу у другим културним центрима, у Петрограду, Бечу, Пешти, Цариграду, Енглеској, Бугарској, Чехословачкој, Грчкој. Били су то углавном, његови лични осврти, засновани пре свега на стручној литератури коју је стално пратио, а коју је, делимично бар, добијао и као размену за Стариноар. Но његово учествовање у часопису који је уређивао било је и далеко веће. Лично је написао изузетно велики број осврта на поједина питања која се односе на различите манифестације материјалне културе прошлости, посебно нашега тла.⁵

У целини, био је то, виђено са позиција наших садашњих сазнања, релативно скроман допринос нашој науци, — за своје доба, пионирски, велики. Бројни подаци са терена забележени тада у Стариноару, о нашим споменицима и археолошким локалитетима коликогод понекад и нестручни били, послужили су касније, а служе не ретко и данас, као, путоказ за даља продубљенија истраживања.

³ Помоћ је уствари добијена почев од 1886. у суми од 1.200 динара годишње. — Стариноар III 2, 1886, 68. — Постоји податак из 1906, да су научни радови и прилози, штампани у Стариноару, тада хонорисани са 50 дин. по штампаном табаку.

⁴ Када се погледа списак првих чланова Српског археолошког друштва може се запознати да поред неколико професора Велике школе, нестручњака, сви остали припадају разним струкама, — ту су просветни радници, — професори средњих школа и учитељи, — инжењери, свештеници, трговци, официри, разни чиновници. Касније се учлањују и нови чланови, међу којима има и ближе формираних стручњака.

⁵ Библиографију како његових радова тако и радова свих осталих сарадника Стариноара, од 1884. до 1940, систематски је обрадила Н. Мандић у Стариноару V—VI, 1954—1955, 407—443.

„Нови ред“ односно друга серија Стариноара, — I до VI, 1906—1911, — и садржајно и обликовно у доброј мери мења свој првобитни лик. Сада, сваке године, место четири излазе по две свеске, — од којих поједине као двоброј, — веће по формату, пуније по броју штампаних табака и несумњиво на вишем нивоу по садржини.

Док два прва броја, за 1906. и 1907. годину и даље уређује М. Валтровић, за уредника осталих томова наменован је М. Васић.

Битних разлика у садржинском погледу међу њима међутим нема. Главни носилац студија штампаних у овој серији постаје М. Васић, наш први научник-археолог, праисторичар по својој примарној оријентацији, али заинтересован за шири спектар археолошких проблема, врсан и систематичан теренски радник, оштар на перу. Отуда је и Стариноар тога раздобља оријентисан добрим делом, иако не у целини, првенствено на праисторијску археолошку проблематику. Већ међутим у првом броју ове серије, 1906, Васић својом значајном студијом „Старосрпска налазишта у Србији“ отвара пут научном проучавању средњовековне материјалне културе српскога народа.

Но сем Васића у појединим бројевима јављају се и други, сазрели и солидни научни истраживачи, — В. Р. Петковић, Љ. Ковачевић, Т. Ђорђевић, Н. Жупанић, К. Јовановић, Д. Карапанџић, В. Чајкановић, В. Трифковић и А. Трифуновић, — па и по један сарадник из Бугарске А. Чилингаров и Петрограда, — М. Ростовцев. М. Валтровић појављује се још само са једним мањим прилогом и белешкама у једном од бројева које је сам уредио.

У студијама, прилозима и белешкама који се у овој серији Стариноара појављују, налазимо тако, осим претежно оних из праисторије, и оне који се односе на античку археологију, на средњовековну културну баштину, — архитектуру и сликарство све до XVIII века, — на епиграфију, нумизматику, етнологију. Стариноар је тиме обогаћен низом заиста већ озбиљних, зрелих научних прилога.

С друге стране осећа се недостатак приказа и критичких осврта на научну делатност у области археологије ван Србије. Наћи ће се у њему само неколико мањих прилога о археолошкој делатности у Хрватској, у Босни и Херцеговини и у Бугарској. У том погледу она свакако широка заинтересованост коју запажамо у првој серији Стариноара, овога пута привремено је помало затајила.

Између два светска рата трећа серија Стариноара, I—XV, 1922—1940, — може се поделити на два различита раздобља.

Уредник првих пет бројева, — од I—V, 1922—1930, — био је Н. Вулић док је остале свеске уредио В. Р. Петковић.

Почев од ове серије Стариноар излази само у једном тому годишње. Понекад се појављује и у виду двоброја, који обухватају по две године. Мења се и формат, који је, за првих пет бројева нешто мањи, а у нареднима, све до 1940. нешто већи од претходних.

Заслуга је првог од уредника ове серије Н. Вулића што је још од првога броја, с обзиром да се појавио већ у обједињеној држави СХС, односно Југославији, инсистирао на ангажовању за сараднике све већег броја научних радника и изван Београда, односно Србије.

У Стариноару почињу да сарађују Ђ. Трухелка, М. Абрамић, Ј. Зурунић, П. Колендић, П. Скок, В. Скрабар, Б. Сарија, В. Моле, Ф. Стеле, Љ. Караман, П. Шеровић, М. Мандић, Ф. Милекар. За учешће својим прилозима у Стариноару заинтересовани су и научни сарадници из иностранства, — L. Brehier, G. Seure, A. Luschin-Ebengreuth, O. Menghin, G. Childe, G. Elmer, R. Egger, J. Milner Zurunić. Од ранијих сарадника појављују се још увек Н. Жупанић, Д. Карапанџић и посебно В. Петковић као и — само са једним прилогом, — М. Васић.

Зато се, с друге стране, око Стариноара окупља све већи број сарадника из Београда. Ту су, пре свега, историчари зреле генерације, Вл. Ђоровић, Ст. Станојевић, Д. Анастасијевић, затим два теолога који се баве и проблемима историје и историје уметности. — Л. Мирковић и Р. Грујић, као и већ искусни архитекта, познавалац наших споменика П. Поповић. Јавља се, међутим и читав низ младих научних истраживача, археолога, — Ј. Петровић, М. Грбић, Р. Марић, — архитеката,

— Ж. Татић, М. Злоковић, Ђ. Бошковић, А. Дероко, — историчара уметности, — М. Кашанин, З. Симић, Ђ. Мано-Зиси.⁶ Било је то, уствари, формирање оне групе сарадника која ће примити на себе улогу носиоца Стариноара све до 1940. па делимично и даље. — Тадањи уредник Н. Вулић, коме припада заслуга што је Стариноар учинио овако разноврсним и садржајним иако донекле и диспаратним, учествовао је углавном својим богатим критичким приказима наше и иностране археолошке публицистике.

Почев од VI броја, — 1932, — нови уредник постаје В. Петковић. Формиран као историчар уметности, лично оријентисан посебно на проучавање средњовековне културе, врсан познавалац историјских извора који се на ту епоху односе, био је једновремеоно заинтересован и за сва остала кретања културног развитака на тлу наше земље. Осетило се то и у уређивачкој политици Стариноара све до почетка Другог светског рата. Не занемарујући питања која се односе на развитака праисторијске и античке културе, тежиште је ипак оријентисао према средњовековној проблематици, пре свега према оној која се односи на културу српскога народа, обухватајући и Македонију која је тада званично називана „Јужном Србијом“. — Садржина појединих прилога односи се, у широкој лепези, од археолошких ископавања, преко архитектуре, сликарства, иконографије, нумизматике, епиграфије до заштите споменика културе. Отуда је, међу сарадницима које је већ наследио из претходних бројева — међу којима су се са једним или два прилога налазили и М. Васић и Н. Вулић, — и оних који су кроз десетак наредних година пристизали, бирао првенствено оне који су таквој оријентацији најбоље одговарали. Но другог, ширег избора можда у то доба и није могло да буде. Вреди ипак подсетити се на неколико нових имена, оних чији су прилози допринели пунијем значају Стариноара, — као што су Ф. Месеснел, А. Оршић-Славетић, А. Соловјев, Ђ. Радојичић, С. Смиренов, Д. Јовановић, Б. Поповић, Р. Љубинковић, М. Харисијадис, Б. Несторовић.

Међу сарадницима ове серије, — од VI—XV, — нема ни једног сарадника из иностранства.

С друге стране обрађена је врло велика пажња на приказе и понекад и оштре критике публикација издатих како у самој Југославији тако и у иностранству.

Врло позитивна страна десетак последњих бројева „треће серије“, — 1931—1940, — била је у томе што су сви чланци добили некад краће, некада дуже резимее, углавном на француском, а поједини и на другим језицима.⁷

„Нова серија“ Стариноара, чији први број излази после ослобођења, 1950, као орган Археолошког института,⁸ уређује се и публикује у новим условима изградње и развитака нашег социјалистичког друштва.

Бројеве од првог до четвртог уређује В. Р. Петковић, кога почев од петог-шестог двоброја наслеђује данашњи уредник. На њихов предлог Институт формира и редакциони одбор, тако да уређивачка политика Стариноара добија све више и више колективан карактер.

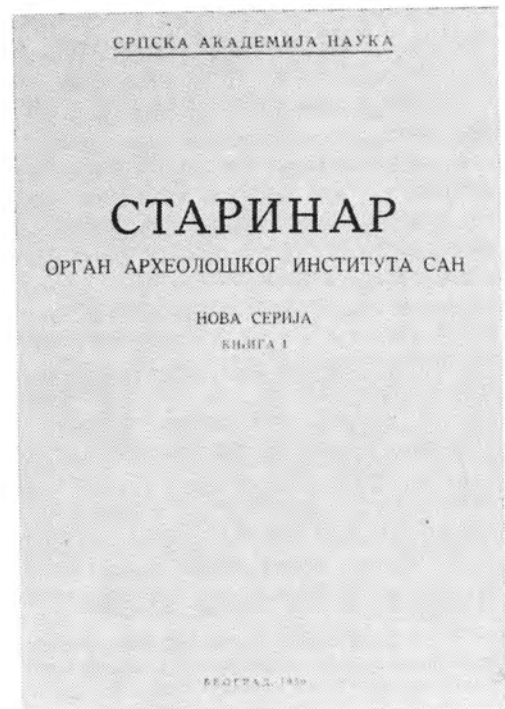
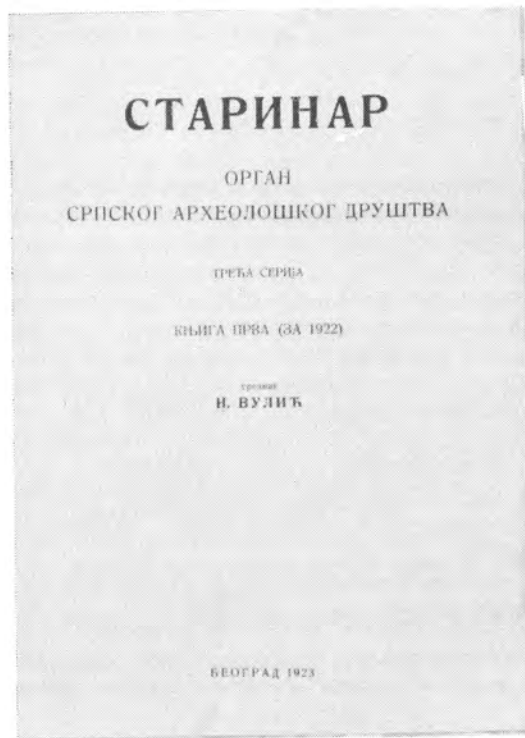
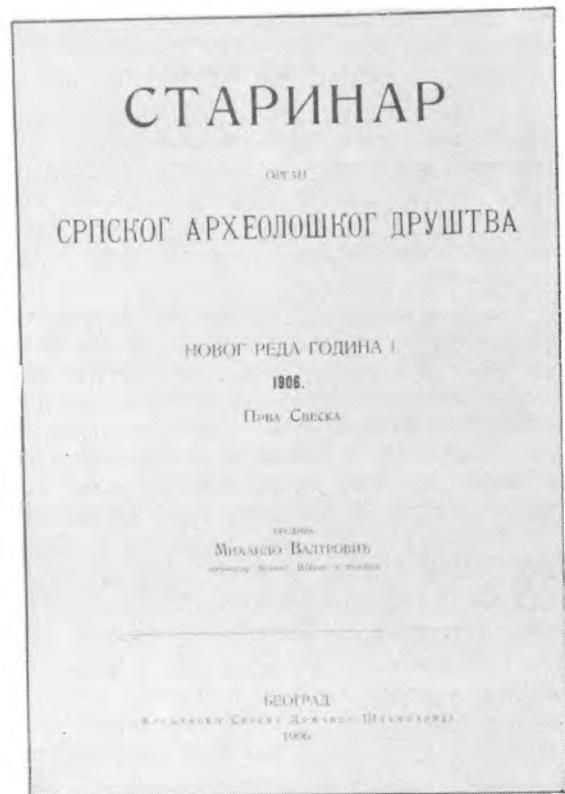
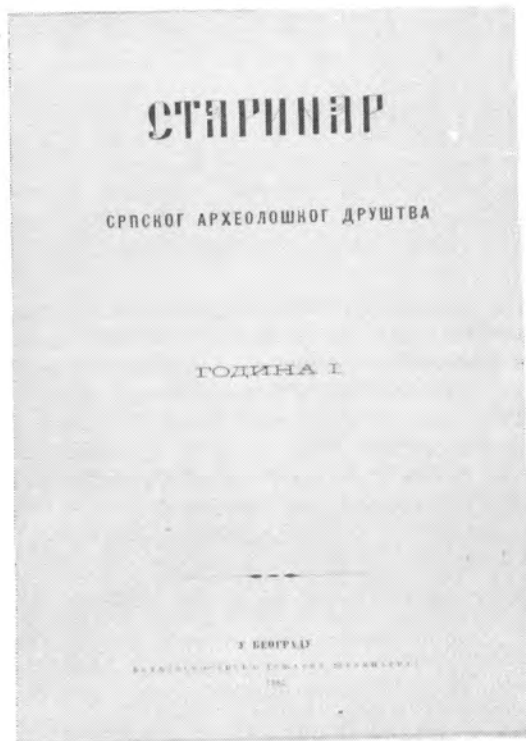
Први бројеви обухватају углавном резултате истраживања обављених у оквиру плана рада Института, од његових сталних и спољних сарадника, међу којима се већ појављују и млађи научни радници, пре свега из Београда, који ће временом сазрети у значајне носиоце наше археолошке науке.

Почев од VII—VIII тома у Стариноар навире читав низ нових сарадника, из свих крајева Југославије. Уредништво је наике позвало археологе-истраживаче из свих наших република и покрајина да у Стариноару публикују најновије резулта-

⁶ У овој серији Стариноара јавља се још неколико имена археолога-аматера — М. Петковић, А. Станојевић, М. Кокић, Ђ. Елмар, А. Краловски, — који су дали и по који користан прилог са терена.

⁷ Сви резимеи припремљени и већ сложени на француском за свеску XV, преиначени су, приликом штампања, без воље уредника и писаца на немачки језик.

⁸ У току последњих тридесет и пет година Стариноар у два маха мења свој ранији формат. Од I до XVI броја формат је, зависно од продукције штампарске хартије, далеко већи од ранијих. Од XVII броја Стариноар је враћен на манијабилнији формат какав је имао пред рат.

те својих истраживања. Једновременно дат је и систематизован преглед археолошких ископавања вршених у НР Србији. Све је ово допринело да годишњак Института постане садржајно све богатији и актуелнији.

Иако је ову акцију после извесног времена преузео на себе „Археолошки преглед“, као орган Археолошког друштва Југославије, односно касније Савеза археолошких друштава Југославије, Старинар је и надаље остао отворен за бројне сараднике изван Србије, чиме је, посебно млађим научним радницима, пружена шанса да публикују резултате својих истраживања. Суделују при том и бројни сарадници из иностранства од којих се, међу првима, у „новој серији“ појавио Ch. Picard,⁹ у VII—VIII броју.

Као новост, у Старинару се појављује и систематизована библиографија, прво, у V—VI броју, свију томова истога часописа, од 1884. до 1940,¹⁰ — затим, почев од VII—VIII броја,¹¹ свих радова из области археологије, историје уметности и културне историје, публикованих код нас или оних, штампаних у иностранству, који се односе на материјал и проблеме везане за нашу земљу. Старинар постаје временом све богатији и богатији и у критичким приказима наших и иностраних публикација, везаних за исту проблематику, иако се не би смело рећи да је у овоме раду било неког строжијег система, тако да се појављују и неоправдане празнине.

Током рада уредништво је и само приметило да, поред свег богатства и разноврсности радова у њему публикованих, Старинар задржава садржајно и изванредно помало хетерогени карактер. Извршени су отуда покушаји да се у том погледу његова садржина по могућности чвршће усмери.

Учињено је то први пут у вези са припремама за XII међународни византолошки конгрес одржан у Охриду 1961. године. Тако је први најзначајнији део XII књиге Старинара, за 1961, посвећен средњовековној проблематици, иако овом није могла да буде према замисли уредништва, испуњена цела њена садржина.

После још неких неостварених или само делимично остварених покушаја, међу којима су и укључивање резултата археолошких испитивања Крушевца и Моравске Србије,¹² или бар делимично обухватање неких од значајних проблема античке археологије,¹³ напори уредништва остварени су први пут у целини публиковањем двобоја XXXIII—XXIV намењеног комплексним истраживањима културне баштине на територији Бердапа.

Па и ова свеска коју читалац држи у рукама, има, у крајњој линији, исти карактер.

Уређивачки одбор ће, после ових искустава, свакако и у будуће, тежити да по могућству што боље кондензује материју која се појављује у Старинару, у што јасније дефинисане тематске целине. Но, и у томе се мора поступити уз одређену опрезност. Материја коју обухвата археологија као наука до те је мере разноврсна, комплексна, да би систематским концентрисањем одређене археолошке проблематике којом би поједини бројеви били испуњени у целини, неминовно дошло до одпадања или одлагања публиковања низа озбиљних, не мање значајних нових резултата постигнутих у другим областима археолошких истраживања, изван обрађене теме, — што би те још како утицало на снижавање вредности Старинара као једног од носиоца актуелних збивања у решавању бројних, разноврсних, истраживачким радом наметнутих питања. Отуда се при компоновању његове садржине и одабирању грађе која ће је испунити, мора и у будуће тражити и наћи мера у односима између тематске усмерености њеног образовања и публиковања најновијих значајних резултата из свију области археологије.

Током досадашњег живота Старинара извесна селективност у одабирању материје за публиковање манифестовала се донекле већ сама по себи. Појавом све

⁹ С обзиром да ће на крају ове књиге бити публикована библиографија целокупне послератне серије Старинара нема потребе да се у овом осврту и надаље наводе имена било наших било иностраних сарадника.

¹⁰ У обради Н. Мандић.

¹¹ У VII—VIII броју у редакцији Ђ. Стричевића, а потом у свим наредним, Н. Мандић.

¹² У тому XXX за 1979.

¹³ У тому XXXI за 1980.

већег броја разноврсних часописа и публикација из области историје уметности, епиграфике, заштите споменика културе олакшао је, у великој мери притисак који је, темама и питањима из ових области, вршен на Старицар. Па и сама археолошка грађа и први извештаји са археолошких ископавања налазе сада своје место како у „Археолошком прегледу“ тако и у низу годишњака музеја и завода за заштиту споменика културе.

Но, да се ипак не заваравамо. У Старицару треба да нађу своје место сви нови крупни резултати истраживања материјалне и духовне културе прошлости, постигнути археолошким методама научне анализе и синтезе, како у пракси тако и у теорији.

Да се овде боље разумемо.

Методологија археолошких истраживања не своди се, како то, изузетно, и неки археолози још увек мисле, само на ископавања и на проучавања једино стратиграфије и откопаних непокретних и покретних објеката и предмета. — Сви објекти под земљом и над земљом, — урбанистичког, архитектонског, ликовноуметничког, утилитарног и култног карактера, — који, као плод људског стваралаштва у прошлости, носе у себи извесне поруке, могу, па у неким случајевима и морају бити истражени и археолошким методама. Јер археологија не испитује само откопану керамику, накит, оруђе, оружје, епиграфику, нумизматику, начине сахрањивања, скулптуру, мозаике, живопис, архитектуру или остатке старих руралних или урбаних насеља. Све је то, у суштини, само подлога за истраживање њиховог носиоца, човека и друштва у коме је живео, а самим тим и свих оних животних материјалних и историјских услова који су детерминисали кретања његове материјалне и духовне културе.

Разуме се, постоје и извесне границе. Границе понајчешће врло еластичне. Разграничења између археологије и других наука, и границе хронолошког карактера. Ради се, пре свега, о разграничењима између археологије и историје уметности. Чињеница је, међутим, да многи исти уметнички објекти могу, јесу па чак и морају бити проучавани у оквиру и једне и друге науке. У том дијалектичком двојству нема ничега необичног. Сличан је случај и са односима према историји архитектуре, етнологији, теологији...

Садржајно и хронолошки границе се овде међусобно преплићу. Докле год један објекат, непокретни или покретни, говори првенствено сам за себе, докле год се о њему може нешто више сазнати пре свега из начина како је откривен, докле год о њему или њему сличним нема конкретних историјских писаних извора, — он се уклапа у материју археолошког проучавања, — што не значи да се и друге науке не могу њиме бавити, свака користећи своје методе истраживања.

Када се пак о једном објекту или њему сличном, као и о друштвеном и културном амбијенту у коме је настао може из историјских и других писаних извора далеко више сазнати него његовим непосредним проучавањем, он, зависно од степена вредности ових параметара, престаје бити или постаје само периферно интересантан за археолошка истраживања.

О свему овоме није увек вођено рачуна приликом редиговања Старицара. С обзиром на услове под којима је живео, није изгледа ни могло бити другачије. Па ипак, како су постепено расле снаге наше науке и обновљеног научног кадра, опажају се извесна позитивна кретања и у овоме правцу. Но, свакако још увек предстоје рашчишћавања извесних чврсто укореењених ставова, са којима ће се и на даље сукобљавати, па самим тим бити приморани и да их се ослободе, наши све бројни научни истраживачи не само у области археологије већ и у другим сродним научним дисциплинама.

Старицар је био и јесте, онакав какав је, — онакав каквог су га створили људи који су га кроз читав један век носили, онакав каквог га ми стварамо данас, онакав каквог ће га његови сарадници носити кроз даљих сто и више година.

La politique de rédaction du „Starinar” au cours d'un siècle

DJURDJE BOŠKOVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Cent ans de vie du «Starinar» — une vie dont seuls quelques un des annales et publications peuvent s'engorgueillir non seulement dans notre pays mais aussi dans des pays qui ont eu une situation matérielle et culturelle beaucoup plus favorable. Surtout quand il s'agit d'un domaine de recherche aussi spécifique que l'archéologie.

En maintenant sa continuité, avec seulement trois brèves interruptions, dues surtout aux époques troubles, celles des guerres, «Starinar», publication de la Société serbe d'archéologie entre 1922 et 1930, puis de la Société archéologique de Belgrade, après la deuxième guerre mondiale, devient l'organe de l'Institut Archéologique. Pendant tout ce temps elle a joué le rôle de promoteur, durant la première phase de son existence en animant des amateurs enthousiastes, ensuite, et d'une manière plus précise, des professionnels et des chercheurs orientés vers l'étude du passé, basée en premier lieu sur l'examen des vestiges matériels du patrimoine culturel. En même temps la publication faisait connaître les résultats de ces recherches non seulement aux spécialistes, mais aussi à un cercle plus large de lecteurs intéressés, réalisant ainsi la mission du propagateur des connaissances scientifiques objectives sur les voies de développement culturel, sur un plan général certes, mais aussi et surtout sur le plan de ses manifestations sur notre sol.

Avec le temps, durant tout un siècle, sa physionomie a évolué. Ces changements étaient en fonction du degré culturel atteint par le milieu qui l'a faite naître et auquel elle a été destinée, aussi bien qu'en fonction de plusieurs autres facteurs: orientation idéologique et, structure politique et sociale, — compétence professionnelle et scientifique de ses collaborateurs, — orientation de ses rédacteurs en chef, dont elle a eu cinq jusqu'à présent, — orientation de leurs collaborateurs au sein du comité de rédaction et — dans un certains sens, des possibilités techniques de notre imprimerie. La physionomie du «Starinar» a également subi, à certaines époques de sa vie, l'influence des rapports internes des responsables de la revue, allant d'une coopération excellente jusqu'à un désaccord parfois assez accentué.

Il est en effet étonnant que notre milieu, modeste, restreint et relativement pauvre ait réussi à fonder déjà en 1883 la Société serbe d'archéologie¹ et à publier dès l'année suivante, à ses frais² avec une subvention bien restreinte de l'Etat³, quatre cahiers du premier tome du «Starinar». Mais c'était au temps de la formation d'une première couche plus large d'intellectuels et d'une prise de conscience nationale patriotique profonde en Serbie.

Du point de vue scientifique il n'y a eu jusqu'alors que peu de connaissances sérieuses sur la richesse du patrimoine culturel gisant sur notre sol ou dans son sein, là, à portée de main.

Il a fallu commencer pour ainsi dire du début.

Nous étions à l'époque pauvres en cadres archéologiques, aussi bien professionnels que scientifiques⁴.

D'ailleurs le premier rédacteur en chef, Mihailo Valtrović, architecte de formation, archéologue de vocation, n'a pu pallier à son incompétence relative que par une grande culture et un enthousiasme extraordinaire. C'est avec cet enthousiasme qu'il a dirigé la revue «Starinar» jusqu'en 1907. Il s'est fié dans ce travail, surtout dans la préparation de la première série jusqu'au № XII de 1895, à tous ceux qui ont pu y contribuer par leurs connaissances, aussi modestes qu'elles aient pu être, acquises sur le terrain — enseignants, ingénieurs, entrepreneurs, prêtres, officiers, aubergistes — qui lui faisaient parvenir des correspondances. C'étaient M. Riznić, N. Ružićić, F. Radić, V. Vuletić-Vukalović, M. Ristić, M. Crnogorčević, D.

¹ Sur la fondation de la Société et sur son Statut voir «Starinar» I, 1, 1884; 1—6, ainsi que les exposés de N. Tasić et M. Garašanin dans *Spomenica stogodišnjice Arheološkog društva Srbije*, Beograd, 1983, 1, 9.

² La publication du «Starinar» a été financée en premier lieu par la cotisation des membres fondateurs — cotisation de 120 dinars en 5 tranches annuelles de 24 dinars — et des membres associés de 6 din. par an. Entre 1883 et 1911 la cotisation n'a pas été changée. Il faut faire remarquer que le dinar sur le marché monétaire international valait à peu près autant que le franc suisse qui, de son côté, avait un pouvoir d'achat incomparablement plus grand qu'aujourd'hui.

³ La subvention de 1200 dinars par an a été accordée à partir de 1886 — Starinar III, 2, 1886, 68. Une information de 1906 précise que les communications scientifique et les articles publiés par «Starinar» apportaient alors à leurs auteurs 50 dinars par feuillet.

⁴ Un coup d'oeil sur la liste des premiers membres de la Société archéologique serbe nous fait remarquer qu'en dehors de quelques professeurs de la «Grande Ecole», — de l'Université, — qui n'étaient pas des spécialistes en la matière d'archéologie, — tous les autres viennent des professions différentes: instituteurs et professeurs de lycée, ingénieurs, prêtres, commerçants, officiers, fonctionnaires divers. L'inscription ultérieure amène de nouveaux membres, dont certains professionnels plus proches par leur formation.

Sabovljević, S. Stojanović, Dj. Stratimirović et d'autres. En même temps il inclut dans ce travail des spécialistes de certains problèmes traités, les meilleurs de l'époque — Lj. Kovačević, D. Milutinović, I. Ruvarac, J. Žujović, N. Dučić, J. Pančić — et vers la fin de cette série — S. Trajanović, T. Djordjević, K. Jovanović, aussi bien que notre premier archéologue de formation, M. Vasić.

Les «correspondants» initiaient parfois, dans les pages de «Starinar», des polémiques sur certaines questions, ainsi par exemple celle entre F. Radić et V. Vuletić-Vukalović ou bien celle entre M. Riznić et M. Ristić. En tant que rédacteur en chef il ne s'était pas limité au territoire de la petite Principauté de Serbie, mais il a étendu la curiosité de «Starinar» sur des régions du Monténégro, de la Boka, de la Dalmatie, de la Croatie, de la Bosnie et Herzégovine, de la Voïdine, du Kossovo, de la Macédoine, manifestant ainsi le besoin éprouvé par notre milieu de s'informer sur les cultures anciennes des peuples yougoslaves.

Son intérêt portait sur toutes les époques de la création culturelle depuis la préhistoire jusqu'au XIXe siècle et sur tous les domaines du patrimoine culturel depuis l'architecture — de culte ou profane — en passant par les fresques, le matériel mobilier, les inscriptions, la numismatique, la tradition orale locale, jusqu'à la protection des monuments historiques.

Il faisait également connaître aux lecteurs du «Starinar» l'activité de recherche d'autres centres culturels tels que Petersbourg, Vienne, Istanbul et dans des pays étrangers tels que Angleterre, Bulgarie, Tchécoslovaquie, Grèce. C'étaient en majorité ses propres comptes rendus, basés avant tout sur des publications professionnelles qu'il suivait régulièrement et qu'il obtenait — en partie au moins — en échange de la revue «Starinar». Mais sa part dans la revue qu'il dirigeait était bien plus grande. Il est l'auteur de nombreux commentaires sur certaines questions touchant aux manifestations diverses de la culture matérielle du passé et en particulier sur notre sol⁵.

Dans l'ensemble c'était une contribution relativement modeste à notre science du point de vue de nos connaissances actuelles, mais pour l'époque une oeuvre de pionnier, de première importance. De nombreuses informations sur nos monuments et sites archéologiques, provenant du terrain et enregistrées alors par «Starinar», aussi peu professionnelles qu'elles aient pu être, ont servi plus tard, et servent encore de nos jours, de jalons aux recherches plus approfondies.

La «nouvelle suite», deuxième série de «Starinar» de I à VI, 1906—1911, présente une physionomie changée aussi bien du point de vue de son contenu que de sa forme. Chaque année, au lieu de quatre, deux cahiers — certains doubles — paraissent; ils sont d'un format plus grand, plus importants par le nombre de feuillets d'imprimerie et de niveau certainement plus élevé quant au contenu.

Tandis que les deux premiers numéros, ceux de 1906 et 1907, sont toujours composés par M. Valtrović, le rédacteur en chef des suivants est M. Vasić.

Cependant du point de vue du contenu il n'y a pas de différences essentielles. M. Vasić devient le principal protagoniste des études publiées dans cette série. Préhistorien de formation, mais s'intéressant à une gamme plus large de problèmes archéologiques, c'était un chercheur en site excellent, systématique, à plume incisive. «Starinar» de cette époque est en grande partie, orienté vers des problèmes archéologiques de la préhistoire. Cependant dès le premier numéro de la série, en 1906, Vasić, avec son étude remarquable «Les Sites serbes anciens en Serbie» ouvre la voie à l'étude scientifique de la culture médiévale du peuple serbe.

Aux côtés de Vasić dans les numéros suivants de nouveaux noms apparaissent, ceux des chercheurs faisant preuve de maturité scientifique, notamment V. R. Petković, Lj. Kovačević, T. Djordjević, N. Županić, K. Jovanović, D. Karapandžić, V. Čajkanović, V. Trifković, A. Trifunović — et même un correspondant de Bulgarie — A. Čilingarov, et un de Petersbourg — M. Rostovtsev, tandis que M. Valtrović n'y figure qu'avec un article assez réduit et avec des notes dans l'un de numéros qu'il a composée lui-même.

Dans les études, articles et notes de cette série du «Starinar» nous trouvons ainsi, en plus des textes en majeure partie du domaine de la préhistoire, également ceux qui concernent l'archéologie de l'antiquité, notre patrimoine culturel médiéval — architecture et peinture jusqu'au XVIIIe siècle, l'épigraphie, la numismatique, l'ethnologie. «Starinar» s'est ainsi enrichi de toute une suite de contributions déjà importantes au point de vue du niveau de la recherche scientifique.

D'autre part l'absence de comptes-rendus critiques sur l'activité archéologique hors de la Serbie se fait sentir. Il n'y a que quelques écrits de moindre importance sur l'activité archéologique en Croatie, en Bosnie et Herzégovine et en Bulgarie. Dans ce sens l'intérêt, largement manifesté dans la première série, fait visiblement défaut.

Entre les deux guerres la troisième série du «Starinar», de I à XV, 1922—1940, permet d'y distinguer deux époques.

Le rédacteur en chef des cinq premiers numéros — I à V, 1920—1930, était N. Vulić, tandis que les autres cahiers ont été composés par V. R. Petković.

⁵ La bibliographie aussi bien de ses travaux que des travaux des autres collaborateurs du «Starinar» entre 1884 et 1940 a été élaborée et systématisée par N. Mandić, Starinar V/VI, 1954/55, 407—443.

A partir de cette série «Starinar» ne paraît qu'une fois par an, en un seul tome. Parfois il apparaît sous forme de numéro double couvrant deux années. Le format change: il est un peu plus petit pour les cinq premiers numéros et pour les suivants, jusqu'en 1940, il est un peu plus grand que le format des cahiers précédents.

Le premier rédacteur en chef de cette série, N. Vulić, a le mérite d'avoir, dès le premier numéro, — publié déjà dans l'Etat unifié des Serbes, Croates et Slovènes, c'est à dire la Yougoslavie, — insisté sur l'engagement d'un nombre toujours plus grand de collaborateurs, chercheurs, hors de Belgrade et de la Serbie.

«Starinar» s'assure la collaboration de Ć. Truhelka, M. Abramić, J. Zurunić, P. Kolenić, P. Skok, V. Skrabar, B. Sarija, V. Mole, F. Stele, Lj. Karaman, P. Šerović, M. Mandić, F. Mileker. Des correspondants de l'étranger manifestent leur intérêt pour «Starinar», ainsi L. Bréhier, G. Seure, A. Luschin-Ebengreuth, O. Menghin, G. Childe, G. Elmer, R. Egger, J. Miltner Zurunić. Quant aux collaborateurs précédents N. Županić, D. Karapandžić et surtout V. Petković y figurent toujours, ainsi que M. Vasić, mais avec un seul article.

D'autre part «Starinar» réunit un nombre toujours croissant de collaborateurs de Belgrade. Ainsi et avant tout les historiens de la génération mûre tels que Vl. Ćorović, St. Stanojević, D. Anastasijević, puis deux théologues qui étudient des problèmes d'histoire et d'histoire de l'art: L. Mirković et R. Grujić, aussi bien qu'un architecte de grande expérience et bon connaisseur de nos monuments — P. Popović. Pourtant toute une suite de jeunes chercheurs s'annonce: les archéologues — J. Petrović, M. Grbić, R. Marić, les architectes Z. Tatić, M. Zloković, Dj. Bošković, A. Deroko, les historiens de l'art M. Kašanin, Z. Simić, Dj. Manoj-Zisić. En fait ce groupe de collaborateurs formera le noyau qui prendra la relève et sera le protagoniste principal de l'activité du «Starinar» jusqu'en 1940 et en partie même après cette date. Le rédacteur en chef de l'époque, dont le mérite est d'avoir su donner à la publication une telle diversité et une telle richesse de contenu, quoique parfois disparate, y a surtout participé par des présentations critiques pertinentes des publications archéologiques étrangères et du pays.

A partir du N° VI de 1932 V. Petković devient le nouveau rédacteur en chef. Historien de l'art de formation, orienté par affinité personnelle vers des recherches de la culture médiévale, spécialiste érudit dans le domaine des sources historiques de cette époque, il portait en même temps un vif intérêt à tous les mouvements du développement culturel dans notre pays. La physionomie de la revue «Starinar» le reflétait jusqu'au début de la deuxième guerre mondiale. Sans pour autant négliger les questions de la culture préhistorique et de celle de l'antiquité, la revue gravitait cependant vers des problèmes du Moyen Age et avant tout vers ceux de la culture du peuple serbe et celle de la Macédoine, officiellement désignée alors comme «Serbie du Sud». Les sujets traités s'échelonnent en une large gamme depuis des fouilles archéologiques en passant par l'architecture, la peinture, l'iconographie, la numismatique, l'épigraphie jusqu'à la protection des monuments culturels. Aussi trouve-t-on parmi les collaborateurs, en plus de ceux repris des numéros précédents — dont M. Vasić et N. Vulić lui-même avec un ou deux articles — des jeunes qui arrivaient au cours de dix ans suivants, en premier lieu ceux qui correspondaient le mieux à une telle orientation. Il est évident qu'à l'époque la situation n'offrait pas de sélection plus large. Il faut pourtant faire remarquer quelques uns des noms nouveaux, noms ceux dont la collaboration a contribué au poids, plus important de «Starinar», notamment ceux de F. Mesesnel, A. Orišić-Slavetić, A. Solovjev, Dj. Radojčić, S. Smirnov, D. Jovanović, B. Popović, R. Ljubinković, M. Harisijades, B. Nestorović.

Parmi les collaborateurs de cette série — du numéro VI au numéro XV — il n'y en a pas un seul de l'étranger.

D'autre part une attention particulière était accordée aux comptes-rendus — parfois critiques sévères — des publications éditées aussi bien en Yougoslavie qu'à l'étranger.

Le côté positif des dix derniers numéros de la «3e série» — 1931—1940 — consiste en l'habitude de suivre tous les articles des résumés, parfois courts, parfois plus longs, en majeure partie en français, mais certains aussi en d'autres langues.⁷

La «nouvelle série» de «Starinar», dont le premier numéro a paru après la libération, en 1950, en tant qu'organe de l'Institut Archéologique⁸ est définie et publiée dans les conditions nouvelles du développement de notre société socialiste.

Les numéros de 1 à 4 ont été dirigés par V. R. Petković et à partir du numéro double 5/6 cette tâche a été confiée au rédacteur en chef actuel. Ils ont proposé, tous les deux ensemble, la formation d'un Comité de Rédaction, si bien que l'orientation générale de la revue devient de plus en plus le fruit d'un travail collectif.

⁶ Dans cette série collaborent aussi quelques amateurs, — M. Petković, A. Stanojević, M. Kolić, Dj. Elmar, A. Kralovski, — avec des apports utiles concernant nos sites archéologiques.

⁷ Tous les résumés en français du XVe cahier ont été préparés et sous presse, mais à l'imprimerie ils ont été remplacés, sans accord préalable du rédacteur en chef, par des résumés en allemand.

⁸ Au cours de ces derniers trente cinq ans le «Starinar» a changé deux fois de format. Du numéro I au numéro XVI le format a été, en fonction de la production du papier, considérablement plus grand que les précédents. A partir du no. XVII Starinar est revenu à son format d'avant guerre, plus maniable.

Les premiers numéros sont consacrés en premier lieu aux résultats des recherches faites, dans le cadre du plan de travail de l'Institut, par ses collaborateurs permanents et extérieurs, parmi lesquels certains jeunes chercheurs, de Belgrade surtout, s'annoncent. Avec le temps ils vont mûrir en vrais protagonistes de notre science archéologique.

A partir des tomes VII—VIII toute une suite de jeunes collaborateurs de toutes les parties de la Yougoslavie afflue vers la revue. Le Comité de Rédaction avait en effet lancé un appel aux chercheurs archéologues de toutes les républiques et provinces autonomes les invitant à publier les résultats récents de leurs recherches dans le «Starinar». Ainsi une revue systématisée des fouilles archéologiques en la République de Serbie trouva sa place constante. Tout ceci a contribué à l'enrichissement des annales de l'Institut et à leur actualité.

Quoique cette activité ait ensuite été reprise par la «Revue Archéologique» (Arheološki pregled), en tant qu'organe de la Société archéologique de Yougoslavie d'abord et ensuite de l'Union des Sociétés d'archéologues de Yougoslavie, le «Starinar» restait toujours ouvert aux nombreux collaborateurs hors de Serbie, surtout aux jeunes chercheurs, en leur donnant la chance de publier les résultats de leurs recherches. De nombreux chercheurs étrangers coopèrent à la revue et Ch. Picard⁹ s'annonce parmi les premiers dans le numéro VII—VIII de la «nouvelle série».

Une des nouveautés fut la bibliographie systématisée de tous les tomes de 1884 à 1940 publiée dans le numéro V—VI¹⁰ de «Starinar» d'abord, et à partir du numéro VII—VIII¹¹ celle de tous les travaux des domaines de l'archéologie, de l'histoire de l'art et de l'histoire culturelle publiés chez nous, et même à l'étranger, concernant notre pays. Avec le temps le «Starinar» devient de plus en plus riche en comptes-rendus critiques des publications étrangères et du pays sur les mêmes questions. Il serait pourtant osée de dire que ce fut un travail rigoureusement systématisé, car il comportait des lacunes injustifiées.

Au cours du travail la rédaction s'était rendue compte que malgré la diversité et la richesse des textes publiés le «Starinar» gardait une certaine hétérogénéité de contenu. C'est dans ce sens que des tentatives ont été faites afin de donner à la publication un contenu plus ferme.

Le premier pas dans ce sens fut fait à l'occasion des préparatifs du XIIe congrès internationale des byzantologues à Ohrid en 1961. Ainsi la première, et la plus importante, partie de tome XII fut consacrée aux questions du Moyen Age, quoique l'idée de la rédaction d'y consacrer tout le numéro n'ait pas pu être réalisée.

Après des tentatives non réalisées, ou réalisées partiellement, dont la publication des résultats des fouilles archéologiques à Kruševac et dans la région de Morava en Serbie¹² ou la présentation — ne serait-ce que partielle — de certains problèmes plus importants de l'archéologie de l'antiquité¹³, les efforts de la rédaction n'ont entièrement abouti qu'avec la publication du numéro XXXIII—XXXIV consacré aux recherches complètes sur le patrimoine culturel dans le territoire des Portes de Fer.

Enfin le cahier que le lecteur tient actuellement entre les mains est également du même caractère.

Le Comité de Rédaction s'efforcera à l'avenir, à la suite de ces expériences, de condenser la matière traitée dans le «Starinar» en des ensembles thématiques aussi clairement définis que possible. Cependant une telle approche demande également de la circonspection. La matière traitée par l'archéologie en tant que science est à ce point diverse et complexe qu'une concentration systématique des problèmes archéologiques donnés dans le cadre des numéros spécialisés mènerait inévitablement à l'élimination, ou à un ajournement prolongé, de toute une suite de nouveaux résultats, non moins importants, réalisés dans d'autres domaines des recherches archéologiques et hors du thème traité. Ceci nuirait à la valeur du «Starinar» en tant que participant actif à la quête des réponses aux questions d'actualité, nombreuses et diverses, imposées par des travaux de recherche en cours. La composition de ses cahiers et la sélection des textes doit également chercher — et trouver — la juste proportion entre l'orientation thématique et la publication des derniers résultats importants relevant de tous les domaines de l'archéologie.

Durant sa vie le «Starinar» a jusqu'à présent fait preuve d'une certaine sélectivité des textes publiés, manifestée spontanément. Le nombre croissant de publications et de revues du domaine de l'histoire de l'art, de l'épigraphie, de la protection des monuments culturels n'a pu qu'alléger considérablement la pression exercée par de tels thèmes sur le «Starinar». Des matériaux archéologiques eux-mêmes et les premiers comptes-rendus des fouilles archéologiques trouvent également leur place aussi bien dans la «Revue Archéologique» que dans toute une suite d'annales de musées et d'instituts pour la protection du patrimoine culturel.

Mais, il ne faut pas nous leurrer. C'est au «Starinar» qu'il faut trouver une place pour tous les résultats nouveaux, importants, des recherches sur la culture matérielle et spirituelle du passé, résultats obtenus par des méthodes archéologiques, de l'analyse et de la synthèse scientifique aussi bien en pratique qu'en théorie.

⁹ Etant donné que ce cahier comporte la bibliographie complète de toute la série d'après-guerre la citation des noms d'autres collaborateurs étrangers et du pays s'avère inutile.

¹⁰ Elaboré par N. Mandić.

¹¹ Dans le numéro VII/VIII rédigé par Dj. Stričević, dans tous les numéros suivants par N. Mandić.

¹² Tome XXX de 1979.

¹³ Tome XXXI de 1980.

Comprenons nous bien.

La méthodologie des recherches archéologiques ne peut pas être réduite — comme, exceptionnellement, certaines archéologues le pensent encore aujourd'hui — aux seules fouilles et à la seule étude de la stratigraphie et des vestiges immobiliers et objets mobiliers. Tous les objets sous terre et à la surface — de caractère architectonique, urbanistique, d'art plastique, utilitaires ou de culte qui, en tant que fruit de la créativité humaine dans le passé, portent certains messages — peuvent, et dans certains cas doivent, être étudiés aussi par des méthodes archéologiques. Car l'archéologie n'étudie pas seulement la céramique déterrée, bijoux, outils, épigraphie, numismatique, rites funéraires, sculpture, mosaïques, fresques, architecture ou vestiges d'agglomérations rurales ou urbaines anciennes. Tout cela dans l'ensemble ne fait que la base des recherches concernant leur protagoniste, l'homme et sa société, donc aussi concernant toutes les conditions existentielles, matérielles et historiques, qui ont déterminé les courants de la culture matérielle et spirituelle.

Evidemment, certaines limites existent. Mais des limites souvent très flexibles, celles de partage entre l'archéologie et d'autres sciences, ainsi que les frontières chronologiques. Il s'agit en premier lieu des frontières entre l'archéologie et l'histoire de l'art. Le fait est, cependant, que de nombreux objets d'art peuvent être étudiés dans le cadre aussi bien de l'une que de l'autre discipline, ils le sont et doivent l'être. Il n'y a rien d'étonnant dans cette dualité dialectique. Il en est de même dans les rapports de l'archéologie avec l'histoire de l'architecture, l'ethnologie, la théologie...

Les frontières chronologiques ainsi que celles de la matière s'y croisent. Tant qu'un vestige, mobilier ou immobilier, parle en premier lieu par lui-même, tant qu'on arrive à mieux le connaître d'abord par la manière dont il a été découvert, tant qu'il n'y a pas sur lui et sur des vestiges analogues de sources historiques écrites et concrètes — il relève de la matière étudiée par l'archéologie, ce qui ne veut pas dire qu'il ne peut être étudié par d'autres sciences, dont chacune se servira de ses propres méthodes de recherche.

Si, par contre, des sources historiques, et autres sources écrites, offraient sur un objet, et des objets qui lui sont semblables, plus d'informations que ne pourrait donner son étude directe, alors — en fonction de ces paramètres — l'intérêt des recherches archéologiques se perd ou bien devient périphérique.

Lors de la rédaction du «Starinar» l'attention n'a pas toujours été accordée à tous ces faits. Etant donné les conditions de sa vie il ne pouvait y être, semble-t-il autrement. Et pourtant avec la croissance de nos sciences et de nos cadres scientifiques certains mouvements positifs dans ce sens sont déjà notés. Mais de toute façon des mises au point de certaines attitudes profondément enracinées restent à être examinées, car des chercheurs de plus en plus nombreux continueront à s'y heurter, — non seulement des archéologues mais aussi ceux d'autres disciplines, — si bien qu'ils seront obligés de s'en libérer.

Le «Starinar» a été et il l'est — tel quel il est — tel que l'ont créé des hommes qui y ont travaillé au cours de tout un siècle, tel que nous le créons aujourd'hui, — et il sera ce que ses collaborateurs en feront de lui dans les cent ans, ou plus, à venir.

Михаило Валтровић, први уредник Старицара

МИХАИЛО МИЛИНКОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Михаило Валтровић рођен је 17. IX 1839. г. у Београду, од оца Филипа Валтера и мајке Јозефе, рођене Прохаска¹. У свом службеном листу, у одговарајућој рубрици, Валтровић је навео да је српске народности. У Београду је похађао приватну школу проф. Антонија Шульца, основну школу, гимназију и природњачки одсек Лицеја. Као државни питомац учио је на Политехникуму у Карлсруеу, у Немачкој, три године „приправне“ математичке науке и студирао четири године архитектуру. Студије је завршио 1866. г. Исте године, по повратку у Београд, ступа у државну службу као архивар у министарству грађевина. 1867. г. Валтровић добија намештење као професор београдске Реалке, 1874. поред дужности у Реалци хоноарно предаје архитектуру на Великој Школи. Следеће године прелази на Велику Школу, за професора архитектуре и познавања грађе. Кнежевим указом Валтровић бива 1881. г. постављен за професора археологије на Великој Школи и уједно за чувара Народног музеја. Био је члан више комисија, редован члан Главног просветног савета, члан Радикалне странке и кратко време посланик у Народној Скупштини. Редован је члан Српског Ученог Друштва, а затим и Српске Краљевске Академије, у којој је од 1891—1907. г. био секретар Академије уметности. Члан је оснивач Српског Археолошког Друштва (у даљем тексту: САД), дописни члан Хрват-

¹ У осврту на рад првог уредника Старицара Михаила Валтровића као археолога чинило се корисним да поред објављених радова самог Валтровића, чија библиографија још није састављена, и неколицине радова о њему (види Богдановић С. — Мишковић-Прелевић Љ., *Излози Српског Ученог Друштва*. Истраживања српске средњовековне уметности 1871—1884, Бгд. 1978, са наведеном старијом литературом. Исто тако види Величко-вић М., Народни музеј за време управе Михаила Валтровића (1881—1905), Зборник Народног музеја VIII, Бгд. 1975, 611—645), као основ за истраживање буду консултовани и архивски документи, уз преглед заоставштине његових рукописа и бележака. На овом месту биће пружен само краћи избор података из консултованих архивалија, уз напомену да о Валтровићу стоји на располагању обимна архивска грађа. Коришћени су документи из Државног Архива Србије (у даљем тексту: ДАС): Фонд Министарства просвете (у даљем тексту: МПс) и Фонд Велике Школе (у даљем тексту: ВШ); из Архива САНУ у Бгд. — Историјска збирка, као и из заоставштине Михаила Валтровића која се делом чува у Архиву Народног музеја у Београду а делом у Историјском музеју Србије. Драгоцене податке пружили су Записници САД, сада у Архиву Нумизматичког кабинета Народног музеја у Бгд. За личне податке о Михаилу Валтровићу види: ДАС, МПс ф. VIII р. 45/1886; ВШ, 1880/179; Белешке о разним постављењима [...] пословима, Службени лист Михаила Валтровића, Архив Народног музеја, документи о М. Валтровићу; Д. Ђ. М., Брат Михаил Валтровић, Неимар год. III, бр. 4, Бгд. 1922, 123—125; Продановић Ј., Историја политичких странака и струја у Србији, књ. I, Бгд. 1947, 440 и 444. Корисне податке о развоју археологије у Србији до I св. рата садрже и сл. радови: Тасић Н., *Археологија у Србији до оснивања српског археолошког друштва* 1883, 1—7; Гарашанин М., *Српско археолошко друштво од 1883—1883*, 10—16; Срејовић Д., *Археологија на Великој Школи и Универзитету у Београду*, 17—25; — *Споменица Српског археолошког друштва 1883—1883*, Београд, 1983.

ског Археолошког Друштва, Московског Императорског Археолошког Друштва и Царског Археолошког Института у Берлину. Валтровић је био носилац неколицине српских одликовања. Умро је 9. IX 1915. г. у Београду.

Овом приликом биће изостављен опширнији преглед развоја археологије у Србији и међу Србима пре Михаила Валтровића. Ипак, потребно је напоменути да се код учених Срба од краја 18. века па до почетка 80-тих година прошлог столећа одомаћила, неговала и развијала идеја о потреби прикупљања, проучавања и тумачења старина. Уз рад и залагање појединаца долази до оснивања установа које у свом делокругу залазе и у проблеме археологије. 1841. г. основано је Друштво Српске Словесности чији је један од основних задатака било проучавање прошлости српског народа, 1844. г. оснива се Народни музеј у Београду. Исте године донета је и уредба о забрани рушења развалина старих градова и замака, 1867. покушано је (неуспело) оснивање Дружине за археологију и етнографију на балканском трополу. Ово су само најважнији моменти у почетној фази институцијализације српске археологије. Међу тадашње најзначајније делатнике на пољу старинарства свакако треба убројати Јована Стерију Поповића и Јанка Шафарика, који је још 1846. предлагао предузимање археолошких ископавања, а 1865. г. и сам руководио ископавањима античког храма на Руднику, првим познатим археолошким ископавањима у Кнежевини Србији. Тако је у првој половини и средином прошлог века у Србији учвршћена идеја о потреби археолошког истраживања, идеја на коју се Валтровић својим радом успешно и делотворно надовезао.

О избору професора археологије на Великој Школи размишљало се још 1880. г. 5. VII 1880. ректор Велике Школе саопштио је министру просвете мишљење савета Велике Школе о попуњавању упражњених и новооснованих катедри. Говорећи о катедрама историјско-филолошког одсека Филозофског факултета, износи да ни за једну у тренутку нема спремних кандидата... „... Осим Археологије, која се има спојити са Народним музејом и која би се могла стецајем попунити...“ (ДАС, ВШ, 1880/46.). Неколико месеци касније, Законом о народној библиотеци и музеју од 19. III 1881. г., било је утврђено да непосредна управа и руковање над Народним музејом припада професору археологије на Великој Школи. 8. IV 1881. г. савет Велике Школе је нашао, саслушавши претходно мишљење Филозофског факултета, да постоји спремно лице за Катедру археологије: Михаило Валтровић. Пошто је савет о овоме донео одговарајућу одлуку, кнез Милан Обреновић је указом од 17. IV 1881. г. поставио Михаила Валтровића за професора археологије. По одлуци савета Велике Школе, Валтровић је имао да... „... продужи и доврши своја отпочета предавања из архитектуре и познавања грађе до краја школске године, међутим да прими и дужност Чуvara Нар. муз.,...“ (ДАС, МПС, ф. IV р. 74/881). Из Валтровићевог првог извештаја о стању и раду Народног музеја од 3. II 1882. г. произилази да је он, како сам наводи, предавања из „класичке археологије“ отпочео у октобру 1881. г., припремајући се за њих готово све време школског распуста. Што се тиче рада у музеју, напомиње се да се до сада старао једино о свом оријентисању у његовим збиркама. У истом извештају, Валтровић укратко износи своје виђење задатка Народног музеја: „Под горе споменутом задаћом музеја разумем то, што треба да буде што потпунија збирка сваковрсних историских и уметностних старина и споменика, који се на првом месту тичу прошлости наше земље и нашег народа, и да буде научни апарат уз катедру класичке и хришћанске Археологије. За ово последње музеј наш још нема нужних предмета.“ (ДАС, МПС ф. XII р. 40/1883.). Имајући у виду овај недостатак, Валтровић је предлагао набавку отисака класичних и хришћанских старина чуваних по разним иностраним музејима. Министру просвете и црквених дела он је још раније излагао свој план и програм предавања из археологије, молећи га да буде узет у обзир приликом попуњавања одговарајуће катедре. Посебну важност овом документу придаје Валтровићев концепт археологије, који он овде износи министру. Наглашава да се археологија према тадашњем стању углавном бави проучавањем уметничких старина из области архитектуре, скулптуре и живописа. Посебно место у кругу ових споменика заузимају дела старих Грка и Римљана. Појам археологије се овде у начелу чак ограничава на класичну уметност, чије се вредновање доноси на основу естетских поставки. Ипак, Валтровић није поистовећивао археологију са историјом уметности, изнесе-

Михаило Валтровић, први уредник Старинара

Михаило Валтровић, први уредник Старинара
Mihailo Valtrović, premier rédacteur en chef du »Starinar«

ћи мишљење да овде две дисциплине црпе из истих извора, али се оцена и примена градива разликују: „... дотле се Археологија у раду своме не задржава око сваког појединог уметничког предмета, но само око идеје и око оних створова који идеју потпуно износе, те могу да послуже за норму. Историјски положај уметничког створа њојзи је споредна црта; главно јој је да одреди ону висину до које се идеално могао дићи људски дух и да оцени способност за монументално остварење идеје. За тај свој рад, археологији је нужан историјски преглед, из којег она тачним својим испитивањем и оцењивањем бира уметничке узор-створове. Археологија дакле методом својим отступа од историје уметности.“ (ДАС, МПс ф. IV р. 9/1880.). У оквиру археолошког истраживања по Валтровићу улазе историја њеног развића, топографија, музеографија (пропедевтички иметодолошки део); уметничка митологија и симболика (типолошки део); нумизматика, епиграфика и дипломатика (помоћне науке). За нас ће свакако бити чудно на овом месту изнети Валтровићево становиште да археологу нумизматика даје градиво само са уметничког гледишта, док га епиграфика и дипломатика занимају једино због облика коришћених слова и њихове декоративне употребе. Ма колико данас неке од ових поставки деловале неприхватљиво, потребно је имати у виду да су оне резултирале из Валтровићевог првог опширнијег интересовања за чисто археолошку проблематику. У приказу каснијег његовог рада видеће се да је он многа од ових схватања ревидирао, прилагодивши их стварним потребама археолошког истраживања. Може се претпоставити да је он 1880. г. своје идеје образовао и под утицајем његовог дотадашњег рада на пољу историје уметности и архитектуре — на снимању и проучавању српских средњовековних манастира и цркава отпочетом 1871. г. У саопштењу министру просвете Валтровић се укратко осврнуо и на задатке будућег професора археологије. Он би у својим предавањима, наводи Валтровић, јасно морао обележити место уметности у историји људског развитка, оцењујући и „... моралну њену историјску моћ на народе са ниском културом“ (ДАС, нав. место.). У оквиру обима који би археологија требало да има на Великој Школи, посебна пажња би била усмерена на византијску уметност.

И поред свих недаћа, већ годину дана по почетку свог рада у области археологије, Валтровић је могао да предузме прва теренска истраживања, на месту римске колоније Виминацијум. Откопавања која је он у данашњем Костолцу вршио октобра 1882. г. изведена су о трошку Народног музеја. Сам Валтровић је сматрао да су она врло мали допринос археологији и да нису ништа друго до покушај да се види да ли је вредно и даље ископавати на овом локалитету. Пре почетка ископавања, Валтровић је у марту 1882. г. обишао терен и сачинио план, да би у октобру исте године руководио ископавањима у трајању од 19 радних дана. Планом истраживања који је саставио, до танчина је био одређен редослед у откопавању, начин и време, радна снага, и, донекле и прибављање ванредних новчаних средстава. План је претходно проучио Одбор за библиотеку и музеј, а одобрио га је министар просвете. Валтровић се приликом рада на терену овог плана и придржавао, колико су то спољне околности допуштале. Откопавано је на више места у ареалу некропола и у пределу града. Говорећи о истраживању гробова, Валтровић наводи: „Није ми при томе била целъ да што више гробова откопам, но да се оријентисем о положају римског гробља и о простору који је оно у вароши заузимало.“ (Старинар бр. 1, 1884, 3.). Ипак, Валтровић је откопавања отпочео баш на некрополи, јер му је у први мах било важно да угоди свом нестрпљењу и радозналости. Знајући да су гробови оријентисани у правцу исток-запад, он их је пресекао са паралелним рововима постављеним у правцу север-југ. Пошто су гробови већ били опљачкани, мало шта се овде за музеј нашло, но Валтровић је и поред тога истакао њихов значај за сазнавање положаја, конструкције и димензија. У ископавању он је примењивао метод ров-сонди, постављених у међусобно малој раздаљини, тако да их је у случају потребе лако могао спојити у шири ископ. Извесну помоћ у истраживању пружила му је примена механичке детекције, тј. бушила које је било сачињено по узору на бушила радо коришћена од стране мештана при раскопавању гробница у Виминацијуму.

Поред ископавања на територији града (остаци грађевина у унутрашњости града) и некропола, Валтровић је вршио и сондажно рекогносцирање околине Костолца.

Очигледно је да је Валтровић у свом извештају највећу пажњу посветио гробовима. У овом контексту потребно је поближе испитати његову побуду за предузимање ископавања, о чему је нешто већ било укратко напоменуто. На основу исказа у извештају у Старицару, произилази да је Валтровић имао два основна полазишта у својим археолошким истраживањима: музејско-антикварско и археолошко-научно. У свршетку поменутог извештаја он поново напомиње да су ископавања у Костолцу предузета да би се видело хоће ли труд око њих донети „какве стварне добити за музеј“, а и грађе за познавање живота на том месту у ранијим вековима. Као одраз другог наведеног полазишта може се сматрати његово гледиште на околности археолошког налаза: „Поред губитка самог предмета, који се однесе ван граница, прешавши у руке онима чија се сва способност састоји у томе, да што јефтиније купе и да што скупље продају, изгубе се и све околности у којима је старина нађена. А ове околности врло често више вреде за сазнавање живота извесног доба, но сам предмет по себи. Губитак за науку састоји се управо у томе, што се архитектонски и скулптурски споменик не прецрта и не опише пре, но што га лакомство разруши и раздупа; што се не сазнаје где је и како је, и с чиме још лежала и нађена која старина.“ (Старицар бр. 4, 1884, 122.). Гробнице из Виминацијума, дакле, не доносе никакво непознато градиво, но дају могућност компарације, у чему и лежи, по Валтровићу, њихова права археолошка вредност. У склопу проучавања римског сахрањивања у Виминацијуму, Валтровић се занимао и за одступања од правца исток-запад при оријентацији гробова. „Тачним бележењем правца у гробница, могли би се за извесне крајеве и доба, добити статистички подаци о смртности становника, а и топографско градиво о том, у које је доба године који крај гробља постао.“ Валтровић је прикупио наведене податке, па је за сахрањене одредио доба године и месеце погребца. На крају свог извештаја, напомиње да је у повратку за Београд разгледао остатке старог Маргума. О затеченом стању на локалитету до-нео је само неколико опаски.

Валтровићево ископавање у Виминацијуму узето је као пример његовог теренског рада. Оно је и његово најопширније публикувано ископавање. Током свог рада, он је још у два маха непосредно руководио археолошким откопавањима, која по свом обиму, као ни прво, нису била велика. 1895. г. о трошку Народног музеја ископавао је римску гробницу у Брестовику; 1904. г. у склопу испитивања цркве у Љубостињи, у два маха је вршио и ископавања. Укратко се може рећи да је Валтровић у свом извештају са ископавања у Брестовику ову гробницу истакао као јединствену у Србији, доносећи подробну дескрипцију њеног распореда, мера, конструкције, сликаних и скулптурских украса, не осврћући се посебно на начин истраживања. Интерпретацију и датовање налаза дао је у Пост Скриптуму додатом Валтровићевом извештају Милоје Васић.

У Љубостињи Валтровић је ископавањем утврдио промене и оштећења првобитног облика цркве. Уз то, сазнао је распоред и неких простора испод патоса, који су по свој прилици били гробови. У наведеним белешкама о манастиру Љубостињи већ се одређено напомиње да је ту, између осталог, откривен и гроб Стефана, сина кесара Угљеше.

Овим би у основи био дат преглед Валтровићевих методолошких поставки, његовог предавачког и теренског рада. Не мање важан од овог рада је његов труд око успостављања и унапређивања институционалног оквира археологије у Србији. Пре свега се мисли на Валтровићево учешће у оснивању Српског Археолошког Друштва, на покретању часописа „Старицар“, заузимање за стварање нормалних услова за рад Народном музеју и залагање за доношење Закона о заштити споменика културе и старина.

Валтровићево место професора археологије на Великој Школи и уједно Чувара Народног музеја било је полазиште његових напора да српској археологији створи сталну и солидну основу за даљи развој. Обе установе налазиле су се у престоници и биле су по својој природи предодређене за рад високообразованих стручњака. За овај рад опет, недостајало је средстава а често је и број заинтересованих и организованих појединаца био недовољан. Уз то, Валтровићу разне дужности и обавезе нису увек дозвољавале жељене теренске обиласке по унутрашњости Србије. Осећала се потреба за ширењем и пропагирањем идеје о чувању и прикупљању старина. Успешно извршење ових задатака претпостављало је мобил-

лисање већег броја сарадника, повереника и добротвора. Оснивањем Српског Археолошког Друштва 1. VII 1883. г. у Београду, приступило се остварењу и ове замисли. Укратко, смер САД био је: „... одржавати, прикупљати, изучавати и на свет издавати културне, историске и уметничке старине, из свију периода преисторијског и историјског живота на српској земљи.“ (Статут САД, Старинар бр. 1, 1884, п. пог. 1.).

Прве године рада друштвом су, по статуту, управљали чланови оснивачи: Михаило Валтровић (председник друштва), Драгутин Милутиновић, Јован Бошковић, Јован Драгашевић, Јован Жујовић, Љубомир Ковачевић, Милан Миличевић, арх. Нићифор Дучић и Светомир Николајевић. Већ на другом састанку друштва одржаном 11. X 1883. г. изнета је идеја о покретању стручног часописа, првог таквог у Србији. „Повела се била реч о органу који би друштво требало да издаје у цели да буди свест о вредности старина и о потреби да се чувају и да научном свету чини саопштења о старинама у нас, и решено би, да се о томе размисли односно величине, облика, уређења и осталог у тог органа.“ (Записници САД, 6). Непуна два месеца касније, на састанку од 9. XII 1883. г., Михаило Валтровић предлаже да се друштвени орган назове „Старинар“. Предлог је примљен, с тим да име буде: „Старинар српског археолошког друштва“. На састанку од 10. I 1884. г. учињене су још извесне допуне одредбе о изгледу и садржини корица. Коначно, 1. фебруара 1884. г. изашао је први број часописа чију стогодишњицу данас слави-мо. У праћењу даљег развоја археолошког друштва лако ће се уочити његова готово органска повезаност са судбином Старинара. Валтровићево залагање и сталан рад, опет, били су главна покретачка снага и једне и друге институције, чије се постојање и развој без њега тешко могу замислити. Покретање Старинара несумњиво је било највећи успех друштва. По програму, главне стручне активности САД требале су да буду усмерене на организовање ископавања и прикупљања старина и на издавање једног стручног органа. „Првим бројем 'Старинара', српско археолошко друштво почиње један део радње своје: упознавање света са старинама српске земље. Тиме мисли поглавито послужити стручном, археолошком раду, доносећи му новог научног градива.“ (приступ, Старинар бр. 1, 1884, 1.).

Укратко је приказано оснивање основних археолошких институција у Србији: Катедре за археологију на Великој Школи, САД и покретање Старинара. Уз то, од велике је важности Валтровићев рад око унапређења Народног музеја. Валтровићу је тако пошло за руком, уз неопходну помоћ и разумевање других заинтересованих појединаца из области науке, културе и политике (често су све три „области“ биле спојене у једној личности), да успешно приведе крају фазу институционализације српске археологије. Почетком 80-тих година прошлог века били су коначно дати оквири за даљи организован и колико-толико систематизован рад.

У овом раду Михаило Валтровић се приказује као археолог, чиме ни изблиза није исцрпљен широк опсег његовог интересовања и делатности. Поред археологије, Валтровић се пре свега бавио истраживањима на пољу историје уметности, али и на другим пољима: хералдике, сфрагистике, ликовне критике, примењене уметности, музеологије и др. Архитектонским пројектовањем мало се занимао: позната су два његова пројекта, оба из 1867. г., за нове цркве у Плани и Плавни. Овакво усмерење уз увид у његов извештај са четврте године студија, из 1865. г., неће изгледати необично. У поменутом извештају државног питомца Михаила Валтровића Попечитељству Просвете и Црквених Дела наводи се да се на трећој години оставља техника као већ позната на страну и да се говори „... само о художеству на грађевинама.“ (ДАС, МПс ф. III р. 442/1865.). У четвртој години овакав програм се наставља, настава „... даје ученику способности, да с ползом, ради савршења изображења свог при путовању грађевине свих времена проучити може.“ (ДАС, нав. место.). Најважније место међу предметима које је Валтровић слушао током четврте године заузимале су „Виша архитектура, друга част“ (под овим предметом обрађивали су се начини уметничког обликовања архитектонског објекта) и „Историја Архитектуре средњег и новог века“, које су се међусобно допуњавале. Оба предмета предавао је проф. Хохштетнер, грађевински саветник. Валтровић напомиње да се у оквиру историје архитектуре учи и о архитектури Ацтека, Толтека и других средњеамеричких народа, нешто више о староегипатској архитектури а највише о старогрчкој. Исто тако, изучавала се и римска и етрурска архитектура.

На завршном степену својих студија Валтровић је тако добио усмерење према историји архитектуре, усмерење које му је у Србији омогућило да предузме истраживања средњовековних манастира у већем обиму, пре него што ће се посветити археологији у највећој мери. У оквиру саме археологије, Валтровић се најмање бавио праисторијом, а највише античким, старохришћанским и средњовековним периодом. У Старинару он је из ових области објавио преко 40 чланака, студија, извештаја и бележака, уз мноштво вести и приказа. Већ је констатовано да је Валтровић много више радио на објављивању археолошког материјала него на његовом датовану и интерпретацији. У мноштву Валтровићевих радова тешко је одређене посебно издвојити, но и поред тога могу се истаћи његов извештај са ископавања у Костолцу, његов чланак „Римски гробови у облику бунара“, „Белешке с пута“ и његове студије „Добри пастир“ и „Старо-хришћански мртвачки ковчег нађен у Београду“.

Михаило Валтровић оставио је својим настављачима уходане стазе за даљи рад. За 25 година управљања Народним музејом, он је успео да од једне нестрпљиво уређене и неподесно смештене збирке старина створи савремени музеј са коначним музеолошким изгледом, издељен унуташњом организацијом на посебна одељења. Његовим заузимањем, ова одељења добила су за управнике за то нарочито школоване и специјализоване стручњаке. Оваквим вођењем Народног музеја, предавањима на Катедри за археологију, учествовањем у оснивању САД и покретањем Старинара, Валтровић је створио све предуслове за професионализацију археологије у Србији. При том, нарочиту заслугу представља његов научни приступ методологији археолошког истраживања, усмерен ка сагледавању културне историје српске земље, ка проучавању проблема културног континуитета. У давању одговора на ова питања Валтровић је видео главни задатак археолошког истраживања.

29. децембар 1983.

UDK: 902-051 (497.111) : 929

Mihailo Valtrović, premier rédacteur en chef du „Starinar“

MIHAİLO MILINKOVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Mihailo Valtrović est né le 17 novembre 1839 à Belgrade, de père Philippe Walter et de mère Josepha, née Prohaska.¹ Dans sa feuille d'état civil Valtrović avait inscrit dans la case nationalité — serbe. A Belgrade il va à l'école privée de A. Schulz, études primaires, études secondaires, enfin le «Lycée», école supérieure, option sciences. Boursiers de l'Etat il continue

¹ Il nous a semblé utile de consulter, dans le travail sur le premier rédacteur en chef de «Starinar» en tant qu'archéologue, dont la bibliographie n'a pas encore été faite, non seulement les travaux de Valtrović lui-même, mais aussi quelques études sur lui (v. Bogdanović S.—Mišković-Prelević Lj. *Изложу Српског Ученог Друштва*, Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871—1884, Belgrade 1978, avec bibliographie précédente. Cf. également Veličković M., *Narodni muzej za vreme uprave Mihaila Valtrovića (1881—1905)*, Zbornik Narodnog muzeja VIII, Belgrade, 1975, 611—645) tandis que des documents d'archives, ses manuscrits et notes formaient la base des recherches. Seul un choix restreint d'informations puisées dans les archives y sera cité avec la remarque qu'un matériel d'archives abondant existe sur Valtrović. Les documents utilisés proviennent des Archives d'Etat de Serbie (DAS), du Fond du Ministère de l'Education (MPs) et du Fond de la Grande Ecole (VS); des Archives de l'Académie serbe des Sciences à Belgrade — collection historique, ainsi que des papiers de Valtrović lui-même, conservés en partie aux Archives du Musée National à Belgrade et en partie au Musée Historique de Serbie. Des informations précieuses ont été fournies par les Procès-verbaux des séances de la direction de la Société Archéologique serbe (SAD) actuellement aux Archives du Cabinet Numismatique du Musée National de Belgrade. Quant aux informations personnelles sur M. Valtrović cf.: DAS, MPs f. VIII p. 45/1886; VS 1880/179; Notes sur les nominations [...] travaux, Dossier officiel de M. Valtrović, Archives du Musée National, documents sur M. Valtrović; D. Dj. M., Frère Mihailo Valtrović, Neimar année III, no. 4, Belgrade 1922, 123—125; Prodanović J., *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, t. I, Belgrade 1947, 440 et 444. Des informations utiles sur le développement de l'archéologie en

ses études à Karlsruhe, trois années des mathématiques «préparatoires» et quatre années d'architecture. Il termine les études en 1866. Dès son retour à Belgrade la même année, il est nommé archiviste au Ministère des Travaux publics. En 1867 il devient professeur du lycée «réel» (mathématique) de Belgrade et depuis 1874, en plus de l'enseignement au lycée, il fait des cours d'architecture et de connaissance de matériaux à la Grande Ecole. En 1881 Valtrović est nommé, par un décret du Prince, professeur d'archéologie à la Grande Ecole et conservateur du Musée National. Il a été membre de plusieurs commissions, membre permanent du Conseil général de l'Education, membre du Parti radical et, pendant un certain temps, député à l'Assemblée Nationale. Il était membre de la Société savante serbe, puis de l'Académie Royale serbe et dans son cadre secrétaire de l'Académie des Arts de 1891 à 1907. Il a été également membre correspondant de la Société archéologique croate, de la Société impériale de Moscou et de l'Institut impérial archéologique de Berlin. Valtrović a été titulaire de plusieurs décorations nationales. Il est mort le 9 septembre 1915 à Belgrade.

A cette occasion nous ne nous arrêterons pas en détail sur le développement de l'archéologie en Serbie, et parmi les Serbes, avant Valtrović. Cependant, il nous faut noter que déjà depuis la fin du XVIII siècle l'idée du besoin de recueillir et d'interpréter des vestiges était familière aux Serbes, idée développée jusqu'aux années quatre-vingt du siècle dernier. Ce travail et des efforts individuels ont abouti à la formation des institutions dont l'activité touche aussi aux problèmes de l'archéologie. En 1841 la Société serbe des Lettres est fondée avec le but d'étudier, entre autres, le passé du peuple serbe. En 1844 le Musée National est fondé à Belgrade et cette même année un décret défend la démolition des ruines de forteresses et de châteaux anciens. C'est en 1867 que se situe la tentative (échouée) de former une Compagnie pour l'archéologie et l'éthnographie dans le cadre du triangle balkanique. Ce ne sont que les moments saillants de la phase initiale de l'institutionnalisation de l'archéologie serbe. Parmi les plus actifs des travailleurs dans le domaine des vestiges du passé il faut citer Jovan Sterija Popović et Janko Šafarik. Ce dernier avait proposé dès 1846 des fouilles archéologiques et il a ensuite dirigé lui-même en 1865 les fouilles du temple antique à Rudnik, premières fouilles archéologiques notées dans la Principauté de Serbie. Ainsi donc au cours de la première moitié du siècle dernier, l'idée de la nécessité des recherches archéologiques avait pris racine en Serbie. C'est à cette idée que Valtrović a pu ensuite rattacher son activité efficace et fructueuse.

L'élection d'un professeur d'archéologie à la Grande Ecole a donné dès 1880 à réfléchir. Le 5 juillet 1880 le recteur de la Grande Ecole fait connaître au Ministre de l'Education, l'avis du Conseil de la Grande Ecole sur les nominations aux chaires vacantes et aux chaires nouvellement établies. Parlant des chaires du département histoire-philologie de la Faculté de philosophie, il souligne qu'à ce moment-là il n'a de candidat pour aucune de ces chaires «... sauf celle de l'archéologie, qui sera jointe au Musée National et assumée conjointement» (DAS, VŠ 1880, 46) Quelques mois plus tard la Loi sur la Bibliothèque et sur le Musée National du 19 mars 1881 établit que la direction et la gestion du Musée National seront confiées au professeur d'archéologie à la Grande Ecole. Le 8 avril 1881 le Conseil de la Grande Ecole, sur avis de la Faculté de Philosophie, conclut que le candidat au poste de professeur d'archéologie est trouvé dans la personne de Valtrović. La décision du Conseil est confirmée par le décret de nomination de Mihailo Valtrović au poste de professeur d'archéologie, décret signé par le prince Milan Obrenović le 17 avril 1884. La décision de la Grande Ecole dit entre autres, que Valtrović «... doit continuer et achever les cours d'architecture et de connaissance de matériaux jusqu'à la fin de l'année universitaire, mais qu'il doit également assumer la tâche du conservateur du Musée National...» (DAS, MPs, f. IV p. 74, 1881). Le premier rapport de Valtrović sur la situation et le travail du Musée National, daté du 3 février 1882, fait savoir qu'il a commencé ses cours de «l'archéologie antique» en octobre 1881, cours qu'il avait préparés pendant les grandes vacances. En ce qui concerne le travail au Musée National, il fait remarquer que pour le moment il ne faisait que s'orienter dans ses collections. Dans le même rapport Valtrović présente sa version succincte des tâches du Musée: «Quant au but susmentionné du Musée je conçois qu'il doit représenter une collection aussi complète que possible de divers vestiges historiques, oeuvres d'art et monuments anciens, qui se rapportent à notre pays et à notre peuple en premier lieu, et qui servira d'appareil scientifique à la chaire d'archéologie chrétienne et antique. Quant à ce dernier point le Musée manque encore d'objets nécessaires». (DAS, MPs, f. XII p. 40, 1883) Compte tenu de cette lacune Valtrović propose l'acquisition des copies d'oeuvres classiques et chrétiennes, conservées dans des musées étrangers. En tant que candidat postulant le poste à la chaire il avait déjà exposé au Ministre de l'Education son plan et son programme des cours d'archéologie. L'importance de ce document réside dans son concept de l'archéologie, exposé au ministre. Valtrović souligne que l'archéologie de l'époque étudie les vestiges du domaine de l'architecture, de la sculpture et des fresques. Une place de choix y est réservée aux oeuvres d'anciens Grecs et Romains. La notion de l'archéologie y est en principe limitée à l'art antique, estimé selon des critères esthétiques. Cependant Valtrović n'identifie pas l'archéologie à l'histoire de l'art, avançant l'opinion que les deux disciplines puisent aux mêmes sources, mais le jugement et l'étude de la matière diffèrent: «... tandis que l'archéologie ne s'arrête pas dans son travail à chaque objet particulier, mais seulement à l'idée et aux oeuvres qui expriment l'idée entière, pouvant

Serbie avant la première guerre mondiale sont fournies aussi par les études suivantes: Tasić N., *Археологија у Србији од оснивања Српског Археолошког Друштва*, 1883, 1—7; Garašanin M., *Српско Археолошко Друштво од 1873—1883*, 10—16; Srećković D., *Археологија на Великој Школи и Универзитету у Београду*, 17—25; *Spomenica Srpskog Arheološkog Društva 1883—1883*, Belgrade, 1883.

donc servir de norme». La position historique de l'oeuvre d'art est pour elle secondaire, sont trait principal est de définir le degré de l'élévation idéale de l'esprit humain et de juger de son aptitude à donner une réalisation monumentale de l'idée. Pour ce travail l'archéologie a besoin du tableau historique où elle pourra choisir par ses méthodes d'examen et par des évaluations exactes les modèles d'art — les créations. (DAS, MP, f. IV p. 9, 1880) Les recherches archéologiques comportent, d'après Valtrović, l'historique de son développement, la topographie, la muséographie (propédeutique et méthodologie), la mythologie et la symbolique (partie typologique), puis numismatique, épigraphie et diplomatique (sciences auxiliaires). Il nous semblera étrange que, selon Valtrović, l'archéologie n'ait besoin de numismatique que comme matière à études d'art, tandis que l'épigraphie et la diplomatique ne l'intéressent que du point de vue des formes de lettres et de leur application décorative. Aussi inadmissibles que certaines de ses prémisses puissent paraître, il ne faut pas perdre de vue qu'elles soient dues aux premiers pas d'un intérêt plus large de Valtrović pour des problèmes purement archéologiques. L'analyse de son travail ultérieur fera voir que plus d'une de ses conceptions a été revue et adaptée aux besoins réels des recherches archéologiques. Il est permis de supposer que ses idées de 1880 aient été influencées par son travail précédent dans les domaines de l'histoire de l'art et de l'architecture — relevés des églises et monastères médiévaux serbes et études commencées dès 1871. Dans son projet adressé au Ministre de l'Education Valtrović s'est arrêté sur les tâches du futur professeur d'archéologie. Il devrait — dit Valtrović — définir clairement la place de l'art dans l'histoire du développement de l'homme, jugeant également «... de sa puissance historique et morale agissant sur des peuples à la culture de niveau plus bas. (DAS, loc. cit.). Dans le cadre que l'archéologie devrait avoir à la Grande Ecole une attention particulière serait accordée à l'art byzantin.

Malgré toutes les difficultés, un an après avoir commencé son travail dans le domaine de l'archéologie, Valtrović a déjà pu entamer les premières recherches en site, celle à l'emplacement de la colonie romaine Viminacium. Les fouilles faites par lui à Kostolac en octobre 1882 ont été à la charge du Musée National. Valtrović considérait qu'elles n'étaient qu'une très modeste contribution à l'archéologie et qu'en fait elles ne représentaient rien d'autre qu'une tentative de vérification si des fouilles ultérieures seraient justifiées dans ce site. Avant de commencer les fouilles Valtrović avait en mars 1882 visité le terrain et établi un plan, pour diriger ensuite en octobre des fouilles, qui ont duré 19 jours ouvrables. Son plan de recherche précisait en détail l'ordre défini des fouilles, la manière et le temps nécessaire, ainsi que la main d'oeuvre, parfois aussi l'approvisionnement en moyens financiers complémentaires. Ce plan a d'abord été examiné et approuvé par le Ministre de l'Education et par le Comité chargé de la Bibliothèque et du Musée. Valtrović suivait en site son plan dans toute la mesure du possible. Des sondages ont été faits à plusieurs endroits dans l'aire de la nécropole et dans celle de la cité. Parlant de l'examen des tombes Valtrović dit: «Mon but n'était pas de dégager le plus de tombes possibles, mais de m'orienter dans la situation de la nécropole romaine et de situer l'espace qu'elle occupait dans la ville.» (Starinar I, 1884, 3) Pourtant Valtrović avait commencé les fouilles précisément à la nécropole, car il lui importait en ce moment de satisfaire son impatience et sa curiosité. Sachant que les tombes sont orientées dans le sens est-ouest il les a coupées par des tranchées parallèles dans le sens nord-sud. Puisque les tombes étaient déjà pillées, il n'a pu trouver grand chose pour le Musée. Cependant Valtrović a souligné leur importance pour l'établissement de leur situation, de leur construction et de leurs dimensions. Dans ses fouilles il travaillait selon le système des tranchées-sondes, pas très espacées mutuellement, ce qui lui permettait de les réunir en cas de besoin en dégagement plus large. Son travail a été en partie facilité par l'utilisation des vrilles de détection, il s'agissait des vrilles faites selon le modèle de celles utilisées par des habitants locaux lors de l'ouverture des tombes à Viminacium.

En plus des fouilles dans le cadre du territoire de la cité (vestiges des constructions au sein de la ville) et à la nécropole, Valtrović a fait des sondages de reconnaissance dans les environs de Kostolac.

Il est évident que Valtrović avait, dans son rapport, accordé son attention aux tombes en premier lieu. Dans ce contexte il faudrait examiner plus en détail son motif qui lui a fait faire des fouilles, fait déjà mentionné précédemment. Selon le rapport publié par «Starinar», Valtrović avait deux points de départ dans ses recherches archéologiques: celui de trouver des antiquités pour le Musée et l'intérêt des recherches archéologiques. Dans la conclusion du rapport mentionné il répète que les fouilles à Kostolac ont été entreprises afin de voir si l'effort apportera «un profit réel au Musée», ainsi que de recueillir du matériel pouvant éclairer la vie à cet endroit au cours des siècles précédents. La base de son second motif serait son point de vue quant aux conditions de la découverte archéologique: «En plus de la perte de l'objet lui-même, qui est emporté hors des frontières du pays, passant entre les mains de ceux dont tout le talent consiste à savoir acheter moins cher ce qu'ils vendront ensuite beaucoup plus cher, toutes les conditions de la découverte sont perdues. Et ces conditions valent souvent beaucoup plus du point de vue de la connaissance et des informations sur la vie d'une certaine époque que l'objet perdu. La perte pour la science consiste surtout dans le fait que le monument architectural ou la sculpture n'est pas décrit et dessiné avant d'être démolé et cassé, qu'on n'apprend pas où et comment le vestige gisait, avec quoi. (Starinar IV, 1884, 122) Les tombes de Viminacium n'apportent donc aucun matériel nouveau, mais elles offrent les possibilités de comparaison, ce qui représente, d'après Valtrović, leur véritable valeur. Dans le cadre des recherches sur les rites funéraires à Viminacium, Valtrović s'intéressait aux décalages par rapport au sens est-ouest dans l'orientation des tombes. «La notation exacte de l'orientation des tombes pourrait donner, dans certaines régions et pour cer-

taines époques, des données statistiques sur la mortalité des habitants, ainsi que du matériel topographique pouvant indiquer la saison où certaines parties de nécropole auraient été faites. Valtrović avait recueilli les informations nécessaires et il a pu préciser la saison et le mois d'ensevelissement. A la fin du rapport une note précise qu'à son retour à Belgrade il avait examiné les vestiges de l'ancien Margum. Il n'a donné que quelques observations sur la situation trouvée en site.

Les fouilles de Valtrović à Viminacium sont citées ici en exemple de son travail en site. Ce sont d'ailleurs les fouilles les plus importantes qu'il avait faites et publiées. Au cours de son travail il a dirigé directement des fouilles encore à deux reprises, mais celles-ci n'étaient pas d'une telle envergure. En 1895 il avait dégagé, aux frais du Musée National, le caveau romain à Brestovik, en 1904, dans le cadre de l'examen de l'église à Ljubostinja, il a fait des fouilles à deux reprises. En bref nous pouvons dire que Valtrović a souligné dans son rapport que ce caveau est unique en Serbie, il a donné une description détaillée de son agencement, de sa construction, de la décoration plastique et peinte, sans s'arrêter en particulier sur les méthodes de recherche. L'interprétation et la datation de la découverte sont données dans le post scriptum par Miloje Vasić.

A Ljubostinja Valtrović avait constaté par des fouilles, les modifications et les dommages portés à la forme initiale de l'église. Il a également appris la disposition de certains espaces en sous-sol, qui auraient dû être des tombes. Dans ses notes citées sur le monastère Ljubostinja il est déjà explicitement noté que la tombe de Stefan, fils du prince Uglješa, y a été découverte entre autres.

Ce qui précède compléterait la revue des positions méthodologiques de Valtrović, de son travail d'enseignant et en site. Non moins important est le travail de Valtrović sur l'établissement et la promotion du cadre institutionnel de l'archéologie en Serbie. Nous avons d'abord en vue la participation de Valtrović à la formation de la Société archéologique Serbe, à la fondation de la revue «Starinar», ses efforts d'assurer des conditions de travail normales au Musée National et sa campagne pour la Loi sur la protection des monuments culturels et des vestiges.

Le poste double du professeur d'archéologie à la Grande Ecole et du Conservateur du Musée National a servi de point de départ aux efforts de Valtrović de donner à l'archéologie serbe une base solide et durable permettant son développement ultérieur. Les deux institutions se trouvaient à Belgrade et étaient de par leur caractère prédestinées au travail des spécialistes hautement qualifiés. Pour ce travail pourtant des fonds manquaient parfois et d'autre part le nombre de collaborateurs intéressés et qualifiés étaient souvent insuffisant. En plus les diverses tâches et obligations ne permettaient pas toujours des visites de sites désirées à l'intérieur de la Serbie. Le besoin de diffuser et de promouvoir l'idée de la conservation et de la collecte de vestiges se faisait sentir. La réalisation de ces idées demandait la mobilisation d'un nombre plus grand de collaborateurs, correspondants et bienfaiteurs. La formation de la Société Archéologique Serbe le 1er juillet 1883 à Belgrade était le premier pas dans la réalisation de cette idée. L'orientation de S.A.S. a été, en bref, la suivante: «... conserver, recueillir, étudier et faire connaître au monde, en les publiant, des vestiges culturels, historiques et d'art datant de toutes les périodes de la vie au cours de la préhistoire et de l'histoire sur le sol serbe.» (Starinar I, 1884, p. 1)

Au cours de la première année du travail la société a été dirigée, selon le Statut, par les membres fondateurs: Mihailo Valtrović (président), Dragutin Milutinović, Jovan Bošković, Jovan Dragašević, Jovan Zujović, Ljubomir Kovačević, Milan Miličević, l'arch. Ničifor Dučić et Svetomir Nikolajević. Dès la deuxième réunion de la Société le 11 octobre 1883 l'idée d'une revue spécialisée a été avancée, première revue de ce genre en Serbie. «Il était question de l'organe de la société, qui devrait être éditée dans le but d'éveiller la conscience de la valeur des vestiges chez nous et il fut décidé de réfléchir sur l'importance, le format, la rédaction et d'autres questions concernant cette publication.» (Zapisnici SAD, p. 6) A peine deux mois plus tard, à la réunion du 9 décembre 1883, Valtrović propose que l'organe de la Société soit intitulé «Starinar». La proposition est adoptée, l'appellation est complétée en «Starinar de la Société Archéologique Serbe». La réunion du 10 janvier 1884 ajoute quelques compléments sur l'aspect et le contenu de la couverture. Finalement le 1er février 1884 le premier numéro paraît, premier numéro de la publication dont nous fêtons le centenaire actuellement. En suivant le développement ultérieur de la Société Archéologique on remarque aisément sa liaison presque organique avec le sort de «Starinar». Les efforts et le travail continu de Valtrović étaient le moteur principal, aussi bien de l'une que de l'autre institution, dont l'existence et le développement seraient inconcevables sans lui. Selon le programme, les activités professionnelles principales de la S.A.S. auraient dû être orientées vers des fouilles et la quête de vestiges et sur la publication de la publication spécialisée. «Par le premier numéro de «Starinar» la Société Archéologique Serbe commence une partie de son activité: faire connaître au monde les vestiges du passé dans le pays serbe. Elle croit servir ainsi surtout au travail archéologique spécialisé, en lui apportant beaucoup de matériel nouveau à étudier.» (Starinar I, 1884, p. 1)

Nous avons présenté en bref la fondation des institutions archéologiques de base en Serbie: la chaire d'archéologie à la Grande Ecole, la Société Archéologique Serbe et le démarrage de «Starinar». Le travail de Valtrović sur la promotion du Musée National est également d'une importance primordiale. Ainsi Valtrović a réussi, grâce également à la compréhension et à l'assistance des personnalités du monde scientifique, culturel et politique (parfois les trois «domaines» étaient réunis en une seule personnalité) à achever avec succès la phase

d'institutionnalisation de l'archéologie serbe. Au début des années quatre-vingt du siècle dernier le cadre d'un travail organisé, et systématisé autant que possible, a déjà été dressé.

Notre exposé présente Mihailo Valtrović — archéologue, ce qui est loin d'une idée complète de ses intérêts et de ses activités. En plus de l'archéologie Valtrović faisait d'abord des recherches dans le domaine de l'histoire de l'art, mais aussi dans d'autres domaines tels que l'héraldique, la sphragistique, la critique d'art, les arts décoratifs, la muséologie etc. Il n'accordait que peu d'attention aux projets architectoniques: deux de ses projets sont connus, les deux datent de 1867, il s'agit de nouvelles églises à Plana et à Plavna. Une telle orientation, compte tenu de son rapport de la quatrième année d'études, daté de 1865, n'a rien d'étonnant. Dans son rapport de boursier, Mihailo Valtrović s'adresse au Ministère de l'Éducation et des Œuvres et dit qu'à la troisième année les techniques sont reléguées au second plan comme déjà maîtrisées et qu'on ne traite «... que de l'art en constructions». (DAS, MPs, f. III, p. 442, 1868) Ce programme est poursuivi au cours de la quatrième année, l'enseignement «... donne à l'élève l'aptitude d'étudier, avec succès et en vue de parfaire sa formation, des édifices de toutes les époques lors de ses voyages». (Ibid.) Une place de choix parmi les matières enseignées en quatrième année à Valtrović, a été donnée à «l'architecture supérieure, deuxième partie» (cette appellation couvre des manières de créer des formes d'art en architecture) et «l'histoire de l'architecture du Moyen Âge et de l'époque nouvelle», qui étaient complémentaires. Les deux matières étaient enseignées par le professeur Hochstetner, conseiller en construction. Valtrović fait remarquer que l'histoire de l'architecture s'étend sur l'architecture des Aztèques, des Toltecs et d'autres peuples de l'Amérique Centrale, un peu plus sur l'architecture de l'ancien Égypte et surtout sur celle de la Grèce antique. L'architecture étrusque et romaine était également étudiée. Dans la phase finale de ses études Valtrović a donc été orienté vers l'histoire de l'architecture, orientation qui lui a permis d'entreprendre en Serbie des recherches des monastères médiévaux sur une large échelle, avant de se consacrer surtout à l'archéologie. Dans le cadre de l'archéologie même, Valtrović s'intéressait le moins à la préhistoire, par contre il accordait toute son attention aux périodes antique, paléochrétienne et médiévale. Il a publié dans «Starinar» plus de 40 articles, études, rapports et notes de ses domaines, sans compter de nombreuses nouvelles et comptes-rendus. Il a déjà été constaté que Valtrović travaillait beaucoup plus sur la publication du matériel archéologique que sur sa datation et son interprétation. Il est difficile de distinguer certains de nombreux travaux de Valtrović, pourtant il faut souligner son rapport des fouilles à Kostolac, son article sur «Les tombes romaines en forme de puits», ses «Notes de voyage», et ses études «Bon Pasteur» et «Le sarcophage paléochrétien découvert à Belgrade».

Mihailo Valtrović a frayé des sentiers pour le travail de ses successeurs. Durant les 25 ans de sa direction, le Musée National s'est transformé d'une collection d'amateur mal installée, en un musée contemporain à l'aspect définitif muséologique, divisé par son organisation intérieure en départements. Grâce à ses efforts ces départements ont reçu des dirigeants, recrutés parmi les professionnels formés et spécialisés. Par sa direction du Musée National, ses cours à la chaire d'archéologie, sa participation à la formation de la Société Archéologique Serbe et à la fondation de «Starinar» Valtrović a créé toutes les conditions nécessaires à la professionnalisation de l'archéologie en Serbie. Son mérite particulier consiste en son approche scientifique de la méthodologie des recherches archéologiques, visant une vue générale de l'histoire culturelle du pays serbe, et l'étude des problèmes de la continuité culturelle. Dans la réponse à ses questions Valtrović voyait la tâche principale des recherches archéologiques.

Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Милоје М. Васић је творац археолошке науке у Србији. Између 1881. и 1884. године Михаило Валтровић је утемељио све основне археолошке институције, а Васић је те институције развио и већ у првим годинама XX века српску археологију уздигао на највиши научни степен. Тако су за непуних тридесетак година та два умна човека остварила дела на којима се заснива археологија у Србији. Васић је сматрао Валтровића својим првим учитељем, а готово сви који су радили и који данас раде на пољу археологије у Србији непосредни су или посредни Васићеви ученици. Та чврста повезаност и континуитет археолошких институција, археолошке методологије и археолошке мисли дају особени печат српској археолошкој науци и чине њену највећу снагу.

Милоје Васић рођен је 16. септембра 1869. године у Великом Градишту. Његов отац Милојко Васић био је терзија, а мајка Перса, рођена Стојадиновић — домаћица. Одрастао је окружен родитељском бригом, у невеликој породици, јер је од једанаесторо деце само троје — син Милоје и две кћерке — преживело године раног детињства. Сину јединцу била је посвећена особита пажња; добио је све што је могла да пружи једна имућнија српска грађанска породица средином XIX века: родитељску љубав, али не разнежену, већ повезану са најстрожим патријархалним васпитањем, и највише образовање у престоници.

Васић је студирао класичну филологију и историју на Великој Школи у Београду осамдесетих година XIX века, у време кад су у Србији романтичарски идеали, народњаштво и фолклоризам уступили место космополитизму, позитивистичко-сцијентистичким идејним струјањима и индивидуалној критичкој свести. За та нова струјања Васић се тада одлучно определио и трајно их везао за оно најбоље и најплеменитије што је баштинио од родитеља и средине у којој је поникао, за националну самосвест, љубав према највреднијим манифестацијама националног бића, чист и разгранат језик, борбеност, снагу и истрајност. Његове врлине и способност сви су брзо запажали. После завршених студија кратко време је био наставник гимназије у Великом Градишту и Неготину, а већ 1895. године Валтровић га је изабрао за свог сарадника у Народном музеју у Београду и издејствовао му за наредне године стипендију за студије археологије у Берлину.

Појединости о Васићевим студијама у иностранству нису познате. Зна се једино да је 1898. године напустио Берлин и прешао у Минхен, где је 1899. године код A. Furtwänglera одбранио своју докторску тезу *Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen*. У земљу се вратио исте године као самопоуздан човек који је, како то показује једна Васићева фотографија из тог времена, пленио племенитом појавом и благим, умним погледом. Таквог сарадника имао је покрај себе Валтровић вероватно све до смрти 1915. године. Већ на фотографијама из раних двадесетих го-

дина Васићев лик се мења, али сигурно не само због старења већ и због унутрашњих преживљавања која су учинила да са његовог лица отпочне да зрачи нервозна, појачана енергичност и притајена туга. На сачуваним Васићевим снимцима из тридесетих година ова енергичност уступа место готово деспотској строгости, а туга — продорном и хладном погледу, тако да је пред нама већ лик који су добро упамтиле последње генерације његових ученика и који се није битније изменио до његове смрти 1956. године.

Ове промене Васићевог изгледа подударају се, готово до танчина, са променама које се запажају у његовом стваралаштву, а делом и са редоследом историјских догађаја, судбоносних за Србију, чији је учесник и сведок био. Раздобље од 1894. до 1914. године, кад су „малом Србијом корачали велики људи“, означава апогеј Васићевог стваралаштва. Тада он све стиже: енергично и успешно наставља Валтровићево дело и на Универзитету, и у Народном музеју и у Српском археолошком друштву (уредник *Старинара* 1908—1911), бави се ликовном критиком, организује Прву југословенску уметничку изложбу (1904), а истовремено објављује једну за другом археолошке студије и монографије, велике и по формату и по садржају — о Пинкуму, Виминацијуму, Јабланици, Чаршији, Малом Друму, Грацу, Винчи и Жутом Брду.¹ Он нема такмаца међу археолозима у осталим балканским земљама и њему широм отварају врата водећи светски археолошки часописи: *Jahreshefte des oesterreichischen Archäologischen Instituts*, *Römische Mitteilungen*, *Archiv für Anthropologie*, *Révue archéologique*, *Annual of British School at Athen*, *Prähistorische Zeitschrift* и *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*.

Не само у односу на кратке, махом дескриптивне Валтровићеве чланке из праисторијске, античке и средњовековне археологије, већ и на публикације у тада водећим центрима археолошке науке — у Бечу, Берлину, Паризу и Лондону, Васићеве радови из овог раздобља предњаче и коришћеном методологијом, и тачношћу опсервације и смелошћу закључивања. С друге стране, његова теренска истраживања, посебно систематска ископавања Винче, представљају у методолошком смислу узор које је и данас тешко превазићи. При објављивању резултата теренских истраживања, Васић се није задовољавао само описом и систематизацијом прикупљене археолошке грађе већ је увек ту грађу укључивао у контекст културних кретања у југоисточној Европи и на Блиском истоку. Поједини Васићеве радови из тог раздобља — на пример „*Прилози ка решавању тројанских проблема*“ из 1906. године — још су актуални; њима су не само постављени темељи модерне археолошке науке у Србији већ они садрже претпоставке — као оне о аутономији неолитске културе у Дунавској долини — које се тек у наше дане показују као научне истине.²

У овом истом раздобљу Васић је, почев од 1904. године, предавао археологију на Универзитету, а 1906. примио је од Валтровића и дужност „чуvara“ Народног музеја. Предмет Васићевих предавања на Филозофском факултету Универзитета у Београду означен је као класична археологија. Из неколико сачуваних докумената јасно се, међутим, види да је Васић у својим предавањима обухватао, у ствари, цео праисторијски и класични период егејског света и унутрашњости Балканског полуострва, сматрајући при том, као и његови учитељи, Валтровић и Фуртвенглер, да класична археологија чини основу свих археолошких проучавања.

У 1908. години отпочиње Васић и своје животно дело — систематско ископавање и проучавање праисторијског насеља у Винчи. Те исте године Народног музеј је добио стратиграфски срећену збирку предмета са овог изузетно богатог и значајног локалитета, јединствену у Европи. „У необавештеној, скоро непријатељској нашој средини“, присећао се Васић, „било је тада тешко отпочети скупа археолошка испитивања у Србији“.³ Али он наредних година отпочиње борбу за „ненадмашну Винчу“ и „после критичних момената између најлепших и најцрних

¹ О животу и научном раду Милоја М. Васића још није написана темељна студија, нити је његова библиографија целовито прикупљена и објављена. За увид у његово стваралаштво види М. М. Васић, *Научни радови и реферати о њима*, Београд 1914; М. Flašar, *Bibliografija važnijih radova akademika dr Miloja Vasića*, Жива антика 1953; Р. Марић, *Библиографија радова др Милоја Васића*, *Старинар* VII—VIII, 1956—57.

² М. М. Васић, *Прилози ка решавању тројанских проблема*, Глас СКА LXX, 163—289.

³ М. М. Васић, *Праисторијска Винча I*, Београд 1932, VII—IX.

Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке

Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке
Miloje M. Vasić, fondateur de la science archéologique serbe

сумњи“ успева да придобије за сарадњу Руски археолошки институт, тако да је у 1911. години добио знатна средства, и то не само за даља истраживања Винче већ и за објављивање постигнутих резултата. По речима самог Васића „замах тих истраживања био је снажан, а успех огroman и од недогледних последица за археологију у долини Дунава“.⁴ Ратови 1912. и 1913. нису ометали археолошке радове у Винчи, а ни проучавање нађених предмета, тако да су почетком 1914. године били припремљени за публиковање сви цртежи, фотоси и опширан текст на српском и немачком језику. Тај текст није никада објављен, али је Васић у међувремену објавио три капиталне студије о Винчи у *Annual of British School at Athen* (1907—1908) и *Prähistorische Zeitschrift* (1910, 1911) у којима је први пут темељито образложена теза о зависности неолитске културе у Подунављу од култура бронзаног доба Егеје, односно о датовању старије фазе Винчанске културе у III миленијуму пре нове ере, у време Троје II.⁵ Тезе коју је о Винчи и неолитској култури југоисточне Европе изложио Владимир Милојчић 1949. године, а која је у археолошкој науци готово једнодушно прихваћена и даље развијана до наших дана, у ствари је само актуализирана Васићева теза из 1908. и 1911. године.⁶ То се исто може рећи и за дуго подржаване и слављене дифузионистичке теорије Гордона Чајлда и Фрица Шахермејера,⁷ као и за већину још и данас актуалних теорија о миграционом покрету винчанске културе.⁸

Почетак првог светског рата и жалосни догађаји 1915. године битно су утицали на схватања и стваралаштво Милоја Васића. У његовој заоставштини налазе се три рукописа која умногоме објашњавају осетне промене у Васићевом раду и лику после 1918. године.⁹ Први, писан у Алексинцу августа 1914. године, показује да је Васић био уверен да је непријатељ прве топовске метке усмерио на Универзитет и Народни музеј с намером да уништи најзначајније установе и највеће вредности српског народа. У друга два рукописа, насловљена „*Нове словенске армије*“ и „*Словенска заједница*“, написана вероватно 1915. или 1916. године, Васић се залаже за ослобођење Словена у најширем смислу те речи и за будући културни препород словенских народа. „Словенство мора створити нове културне центре — пише он — колико ради општег толико и ради специјалног словенског интереса“, и наставља: „Данас постоје локално модифициране обласне културе међу словенским народима које су мање или више само по имену словенске. Словенски народи су били принуђени да прихвате стране културе или су им према своме нахођењу добровољно гравитирали. Српски и пољски народ били су у најгорим приликама у погледу на свој национални културни живот. Они су типски представници досадашње зле судбине Словенства“.

Како се морао осећати и шта је могао да чини човек са таквим ставовима и надама у приликама које су настале у Југославији и свету после 1918. године, није тешко претпоставити. Васић је током рата емотивно коначно прекинуо све своје везе са „германским светом“, односно аустријском и немачком археологијом, а догађаји у 1917. одвојили су га од Русије и срушили све његове наде о „словенској заједници“ и препороду словенске културе. С друге стране, тешке економске прилике у земљи онемогућавале су било какву помисао о наставку истраживања у Винчи.

⁴ Ibid.

⁵ M. M. Vasić, *South-eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia*, *Annual of British School at Athens* XIV, 1907—1908, 319—342; исти, *Die Haupt Ergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908*, *Prähistorische Zeitschrift* II/1, 1910, 23—39; исти, *Die Datierung der Vinčaschicht*, *Prähistorische Zeitschrift* III, 1911, 126—1-2.

⁶ V. Milošević, *South-eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia*, *Annual of British School at Athens* XLIV, 1949, 266—285; исти, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949.

⁷ V. G. Childe, *What Happened in History*, London, 1942. исти, *The Dawn of European Civilisation*, London 1957. F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenland*, Stuttgart 1955.

⁸ М. Гарашанин, *Из историје млађе неолита у Србији и Босни*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву Н. С. IX, 1954, 5—39; А. Бенац, *Неолитски телови у североисточној Босни и неки проблеми босанског неолита*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Н. С. XV—XVI, 1960—61, 39—78; Б. Јовановић, *Постанак керамичких типова балканско-подунавског неолита и енеолита*, Старијар XIII—XIV, 1962, 9—25; S. Dimitrijević, *Das Neolithikum in Syrmien, Slavonien und Nordwestkroatien*, *Archaeologia Iugoslavica* X, 39—76; M. Gimbutas, *Ana cca 6500—5000 BC*, *Journal of Field Archaeology* I, 1974, 57—58.

⁹ Рукописи се чувају у Архиву САНУ под бројем 1526.

Све је то изазвало регресију у Васићевим схватањима и интересовањима, па се он од 1918. до 1930. године враћа Валтровићевим идеалима и потпуно се посвећује раду на проучавању националне прошлости. Резултати тог рада су две значајне књиге: „Архитектура и скулптура у Далмацији“ и „Жича и Лазарица“. При њиховом писању Васић је себи постављао високе захтеве јер је сматрао да се средњовековни споменици не могу разумети без знања „из архитектуре и филологије, из историје и историје књижевности, из историје цркве и историје уметности“. Зато је и написао да је „Жича и Лазарица“ резултанта свих дотадашњих комплементарних сила које су радиле на пољу српских националних наука.

У 1924. години Васић је поново у Винчи; да би наставио проучавање културе коју је ту открио, он 1929. године опет прихвата помоћ са стране, овог пута од Чарлса Хајда (Charles Hyde), мецене из Бирмингема. Већ после три године појавио се први том његовог монументалног дела „Праисторијска Винча“, у чијем се закључку налази следећа тврдња: „Култура у Егеји је основица на којој се има сазидати зграда целокупне праисторије у Дунавској долини од њена почетка, па до њена престанка“. Ова Васићева теза и тумачења Винче као егејске колоније не наилазе на одзив у помодној археологији тридесетих година, свој заокупљеној теоријама о великим миграцијама и етногенезом Илира и Аријеваца. Отпори су велики, а оштре критике пишу чак и аутодидакти у праисторији, како их је Васић с правом називао, или археолози који су се слепо држали опште прихваћених школских теорија. Васић убрзо открива да и колеге из Енглеске очекују од њега да резултате својих истраживања стави у службу априористички постављених теорија водећих енглеских археолога. Пошто је разоткрио овај колонијалистички синдром код својих енглеских колега, Васић је и њима окренуо леђа и затражио подршку у пријатељској Француској у којој је, у то време, на жалост, цветала само класична археологија. У свом самотништву Васић до крајњих консеквенци спроводи своју основну тезу о зависности култура у Дунавској долини од оних у Егеји и 1936. г. објављује наредна три тома о Винчи у којима се ово праисторијско насеље објашњава као грчка, јонска колонија из VI века старе ере. Остатак свог стваралачког века Васић је посветио даљем разрађивању и доказивању ове тезе, користећи се при том својом сјајном ерудицијом.

У стручним круговима и данас влада мишљење да је такав Васићев поступак нанео велике штете српској археологији. Уверен сам да се већ сад може показати да је то мишљење погрешно. Теза о јонској колонији Винчи је неприхватљива, али би за српску археолошку науку било много веће зло да се Васић повео за помодним, псеудонаучним, а, често, и веома опасним идејним струјама које су биле водеће у европској археологији тридесетих година овог века. Због „јонске колоније“ највише је трпео и губио сам Васић, док је његово дело о Винчи и данас најбољи путоказ за решавање неких основних проблема праисторије Дунавске долине и парадигма за слободну научну мисао и један узорит морални став.

29. децембар 1983.

UDK: 902-051 (497.111) : 929

Miloje M. Vasić, fondateur de la science archéologique serbe

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

Miloje Vasić est le fondateur de la science archéologique en Serbie. Entre 1881 et 1884 Mihailo Valтровић, avait fondé toutes les institutions archéologiques principales et Vasić les a ensuite développées en élevant dès les premières années du XXe siècle l'archéologie serbe au plus haut niveau scientifique. Ainsi dans un délai d'à peine trente ans ces deux hommes clairvoyants ont réalisé les oeuvres qui font la base de l'archéologie en Serbie. Vasić considérait Valтровић comme son premier maître et presque tous ceux qui ont travaillé, ou qui travaillent

aujourd'hui, dans le domaine de l'archéologie en Serbie sont des disciples directs ou indirects de Valtrović. Ces liens étroits et cette continuité des institutions archéologiques, de la méthodologie et de la pensée archéologiques donnent un cachet particulier à la science archéologique serbe, et c'est là que réside sa plus grande force.

Miloje Vasić est né le 16 septembre 1869 à Veliko Gradište. Son père, Milojko Vasić fut tailleur de costumes national et sa mère, Persa née Stojadinović, sans profession. Il a grandi entouré de l'affection soucieuse des parents, car seul trois enfants sur onze, Miloje et ses deux sœurs, ont survécu la première enfance. Fils unique il a été l'objet d'une attention particulière: il a eu tout ce qu'une famille bourgeoise aisée avait pu offrir au milieu du XIXe siècle: l'affection des parents, mais sans mièvrerie et conforme aux règles sévères de l'éducation patriarcale, et la meilleure formation possible dans la capitale du pays.

Vasić a étudié la philologie classique et l'histoire à la Grande Ecole de Belgrade dans les années quatre-vingt du XXe siècle au moment où les idéaux romantiques, nationaux et folkloriques cédaient devant le cosmopolitisme, les courants positivistes — scientifiques et la conscience critique individuelle. Ces pour ces nouveaux courants que Vasić avait alors résolument opté en les rattachant à ce qu'il y avait de meilleur et de plus noble dans le patrimoine laissé par ses parents et par le milieu dont il était issu — la prise de conscience nationale, l'attachement aux manifestations les plus valables de l'être national, une langue pure et riche, ainsi que l'esprit de combat, la force et la ténacité. Ses vertus et ses capacités l'ont fait rapidement remarquer. Ses études terminées pendant un court laps de temps il est professeur de lycée à Veliko Gradište et à Negotin, mais dès 1895 Valtrović le choisit et le fait venir à Belgrade au poste de son assistant au Musée National et lui fait accorder l'année suivante une bourse d'études d'archéologie à Berlin.

Des détails sur ses études à Berlin ne sont pas connus. Tout ce qu'on sait c'est qu'en 1898 il quitte Berlin pour Munich, où il défend en 1899 sa thèse de doctorat sur *Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen* chez A. Furtwängler. Il est rentré dans le pays cette même année en homme sûr de lui, comme une photographie de l'époque en témoigne. Il charmait par sa présence distinguée, son regard doux et profond. C'est un tel collaborateur qu'a eu Valtrović, probablement jusqu'à sa mort en 1915. Dès le début des années vingt, à en juger d'après les photographies, la physionomie de Vasić change, probablement pas uniquement en raison de l'âge mais surtout à cause des conflits intérieurs, qui le font paraître nerveux, plus tendu et secrètement triste. Aux photographies conservées des années trente l'air énergique a cédé à une sévérité presque despotique et la tristesse s'est mue en un regard perçant et froid, c'est déjà la physionomie que les dernières générations de ses disciples ont gardée gravée dans leur mémoire et qui n'a pas beaucoup changé jusqu'à sa mort en 1956.

Ces altérations de la physionomie de Vasić coïncidaient presque à un détail près aux changements intervenus dans son travail et, en partie, à la succession des événements historiques, cruciaux pour la Serbie, événements dont il a été aussi bien participant que témoin. L'époque entre 1894 et 1914 où «en petite Serbie de grands hommes marchaient» marque l'apogée de la création de Vasić. A cette époque il arrive à tout faire: énergiquement et avec succès il continue l'œuvre de Valtrović et à l'Université et au Musée National et à la Société archéologique serbe (rédacteur en chef de «Starinar» de 1908 à 1911), il fait de la critique d'art, il organise la Première exposition yougoslave de l'art (1904) tout en publiant des études archéologiques et des monographies l'une après l'autre, importantes aussi bien par leur volume que par leur contenu, — sur Pincum, Viminacium, Jablanica, Čaršija, Mali Drum, Gradac, Vinča et Žuto Brdo.¹ Parmi les archéologues des pays balkaniques il est sans rival, les plus grandes des publications archéologiques dans le monde lui ouvrent largement les portes, notamment *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts*, *Römische Mitteilungen*, *Archiv für Anthropologie*, *Revue archéologique*, *Annual of British School of Athens*, *Prähistorische Zeitschrift* et *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*.

Nos seulement par rapport aux brefs articles, en majeure partie descriptifs, de Valtrović du domaine de l'archéologie préhistorique, antique et médiévale, mais aussi en comparaison avec des publications des centres alors éminents de la science archéologique — Vienne, Berlin, Paris et Londres — les travaux de Vasić de cette époque sont à la pointe autant par leur méthodologie que par la justesse de l'observation et l'audace des conclusions. D'autre part, ses recherches en site, en particulier les fouilles de Vinča, représentent, du point de vue méthodologique, des modèles difficiles à surpasser même aujourd'hui. Lors de la publication des résultats des recherches en site Vasić ne se contentait pas de description et de systématisation du matériel archéologique recueilli, mais il insérait toujours ce matériel au contexte des mouvements culturels en Europe du sud-est et du Moyen Orient. Certains travaux de Vasić datant de cette époque, comme par exemple «Prilozi ka rešavanju trojanskih problema» de 1906 — sont toujours actuels: ils ont non seulement posé les bases de la science archéologique moderne en Serbie, mais ils comportent des hypothèses — comme celle sur l'autonomie de la culture néolithique dans la vallée du Danube — qui sont seulement de nos jours confirmées en tant que vérités scientifiques.²

¹ Il n'y a toujours pas d'étude solide sur la vie et le travail scientifique de Miloje Vasić, de même sa bibliographie n'a été ni recueillie dans l'ensemble ni publiée. Pour information sur son travail voir: M. M. Vasić, *Naučni radovi i referati o njima*, Beograd 1914; M. Flašar, *Bibliografija važnijih radova akademika dr. Miloja Vasića*, Živa Antika 1953; R. Marić, *Bibliografija radova dr. Miloja Vasića*, Starinar VII—VIII, 1956—57.

² M. M. Vasić, *Prilozi ka rešavanju trojanskih problema*, Glas SKA LXX, 163—289.

A cette même époque Vasić a enseigné l'archéologie à l'Université à partir de 1904 et en 1906 il a succédé à Valtrović au poste du «Conservateur» du Musée National. La matière des cours de Vasić à la Faculté de Philosophie de l'Université de Belgrade est indiquée comme l'archéologie classique. Cependant, quelques documents conservés témoignent clairement que Vasić englobait en fait par ses cours toute la période préhistorique et classique du monde égéen et de l'intérieur de la Péninsule Balkanique, considérant — comme d'ailleurs ses maîtres Valtrović et Furtwängler — que l'archéologie classique est la base de toutes les recherches archéologiques.

En 1908 Vasić amorce l'oeuvre de sa vie — les fouilles systématiques et l'étude de l'agglomération préhistorique à Vinča. Cette même année le Musée National a reçu la collection stratigraphiquement classée, unique en Europe, provenant de ce site particulièrement riche et important. «Dans notre milieu mal informé et presque hostile» — égrène Vasić ses souvenirs — «il était alors difficile d'entamer des recherches archéologiques coûteuses en Serbie». Mais au cours des années suivantes il se lance dans la bataille pour «Vinča, l'inégalable» et «après des moments critiques balançant entre de fols espoirs et d'affreux doutes» il arrive à s'assurer la coopération de l'Institut archéologique russe, donc en 1911 il obtient des fonds importants, non seulement pour les fouilles ultérieures à Vinča, mais aussi pour la publication des résultats acquis. Selon les dires de Vasić lui-même «l'essor de ces recherches était puissant, le succès énorme et aux conséquences immenses pour l'archéologie dans la Vallée du Danube». Les guerres de 1912—1913 n'ont pas gêné les travaux archéologiques de Vinča, encore moins l'étude des objets découverts, de sorte qu'au début de 1914 tous les dessins et les photographies accompagnant le texte détaillé en serbe et en allemand étaient prêts pour la publication. Ce texte-là n'a jamais été publié, mais Vasić avait publié entretemps trois études capitales dans *Annual of British School at Athens* (1907—1908) et dans *Prähistorische Zeitschrift* (1910, 1911) où — pour la première fois — la thèse sur la dépendance de la culture néolithique du Bassin danubien de la culture de l'âge de bronze de l'Egée a été étayée par des arguments solides et donc la phase la plus ancienne de la culture de Vinča datée du IIIe millénaire avant l'ère nouvelle, au temps de Troie II.⁵ La thèse sur Vinča et la culture néolithique de l'Europe du sud-est exposée par Vladimir Milojević en 1949, qui a été adoptée pour ainsi dire à l'unanimité par la science archéologique et développée ensuite jusqu'à nos jours, n'est en fait que la thèse, actualisée, de Vasić datant de 1908 et 1911.⁶ La même chose peut être dite des théories diffusionnistes de Gordon Childe et Fritz Scheuhermeyer⁷ si longtemps soutenues et louées, ainsi que de la majorité de théories, actuelles encore aujourd'hui, sur l'origine migratoire de la culture de Vinča.⁸

Le début de la première guerre mondiale et les événements tragiques de 1915 ont eu une influence essentielle sur les conceptions et le travail de Miloje Vasić. Il y a dans les papiers qu'il a laissés trois manuscrits qui expliquent en grande partie les changements sensibles intervenus dans son travail et dans sa personnalité après 1918.⁹ Le premier, écrit à Aleksinac en août 1914, montre que Vasić était convaincu que l'ennemi avait dirigé ses canons sur l'Université et le Musée National visant l'anéantissement des institutions les plus importantes et les plus grandes valeurs du peuple serbe. Dans les deux autres manuscrits aux titres «Les nouvelles armées slaves» et «La communauté slave», écrits probablement en 1915 et en 1916 Vasić plaide pour la libération des Slaves au sens le plus large du terme et pour la renaissance culturelle future des peuples slaves. «Les Slaves doivent former de nouveaux centres culturels — écrit-il — autant dans l'intérêt général que dans l'intérêt slave particulier», et il continue: «Aujourd'hui des cultures régionales localement modifiées existent parmi les peuples slaves, cultures qui, plus ou moins, ne sont slaves que de nom. Les peuples slaves étaient obligés d'accepter des cultures étrangères ou bien ils leur gravitaient de leur propre gré, par choix. Les peuples serbes polonais ont eu une situation des plus difficiles quant à leur vie culturelle nationale. Ils sont des représentants types du mauvais sort des Slaves jusqu'à présent.»

³ M. M. Vasić, *Praistorijska Vinča I*, Belgrade 1932, VII—IX.

⁴ Ibid.

⁵ M. M. Vasić, *South-eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia*, *Annual of British School at Athens* XIV, 1907—1908, 319—342; le même, *Die Haupt Ergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908*, *Prähistorische Zeitschrift* II/1, 1910, 23—39; le même, *Die Datierung der Vinčeschicht*, *Prähistorische Zeitschrift* III, 1911, 126—132.

⁶ V. Milojević, *South-eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia*, *Annual of British School at Athens* XLIV, 1949, 226—285; le même, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949.

⁷ V. G. Childe, *What Happened in History*, London, 1942; le même, *The Dawn of European Civilisation*, London, 1957; F. Schachermeyer, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955.

⁸ M. Garašanin, *Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* N. S. IX, 1954, 5—39; A. Benac, *Neolitski telovi u severoistočnoj Bosni i neki problemi bosanskog neolita*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, N. S. XV—XVI, 1960/1, 39—78; B. Jovanović, *Postanak keramičkih tipova balkansko-podunavskog neolita i eneolita*, *Stari-nar* XIII—XIV, 1962, 9—25; S. Dimitrijević, *Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nord-westkroatien*, *Archaeologia Iugoslavica* X, 39—76; M. Gimbutas, *Anza cca 6500—5000 BC*, *Journal of Field Archaeology* I, 1974, 57—58.

⁹ Les manuscrits sont conservés aux Archives de l'Académie serbe des Sciences, sous le no. 1526.

Quels ont pu être ses sentiments et qu'aurait pu faire un homme ayant une telle attitude et de tels espoirs dans les conditions de la Yougoslavie — et du monde — après 1918, ce n'est pas difficile à imaginer. Au cours de la guerre Vasić a rompu définitivement tous ses liens émotifs avec «le monde germanique», c'est à dire avec l'archéologie autrichienne et allemande et les événements de 1917 l'ont séparé de la Russie en démolissant tous ses espoirs d'une «communauté slave» et de la renaissance de la culture slave. D'autre part les conditions difficiles dans le pays rendaient impossible toute idée de la poursuite des recherches Vinča. Tout ceci a provoqué une régression des conceptions et de l'intérêt de Vasić: entre 1918 et 1930 il revient aux idéaux de Valtrović en se consacrant entièrement à l'étude du passé national. Les résultats de ce travail sont réunis dans deux livres importants: «Arhitektura i skulptura u Dalmaciji» et «Žiža i Lazarica». En les écrivant Vasić s'imposait des exigences sévères, car il considérait que les monuments médiévaux ne peuvent être compris sans connaissances de l'architecture et de la philologie, de l'histoire et de l'histoire littéraire. Il a donc écrit que le livre «Žiža i Lazarica» est la résultante de toutes les forces complémentaires qui ont travaillé dans le domaine des sciences nationales serbes.

En 1924 Vasić est de nouveau à Vinča. Afin de continuer l'étude de la culture qu'il a découverte il accepte en 1929 de nouveau l'aide étrangère, cette fois-ci celle de Charles Hyde, mécène de Birmingham. Déjà trois ans après, le premier tome de son oeuvre monumentale «Vinča préhistorique» paraît et dans sa conclusion la thèse suivante: «La culture en Egée est la base sur laquelle tout l'édifice de la préhistoire entière du bassin danubien des débuts jusqu'à la fin doit reposer». Cette thèse de Vasić et ses interprétations de Vinča comme colonie égéenne ne trouvent pas d'écho dans l'archéologie sophistiquée des années trente, vouée toute aux théories des grandes migrations et de l'éthonogénèse des Illyres et des Aryens. Les résistances sont grandes et des critiques sévères viennent même des autodidactes dans la préhistoire, comme Vasić les appelait avec raison, ou des archéologues qui s'accrochaient aveuglément aux théories scolaires établies. Vasić découvre bientôt que les collègues de l'Angleterre s'attendent également à ce qu'il mette les résultats de ses recherches au service des théories archéologiques des savants anglais renommés, théories établies *a priori*. Ayant démasqué ce syndrome colonialiste chez ses collègues anglais Vasić leur tourne le dos, en cherchant l'appui auprès de la France amie où à l'époque, malheureusement, ne florissait que l'archéologie classique. Dans sa solitude Vasić amène jusqu'aux dernières conséquences sa thèse principale sur la dépendance des cultures du Bassin Danubien de celles en Egée et en 1936 il publie les trois tomes suivants sur Vinča. Cette agglomération préhistorique y est interprétée comme une colonie grecque, ionienne, du VIe siècle de l'ère ancienne. Vasić a consacré le restant de ses jours au développements ultérieurs et à l'argumentation de sa thèse, servi dans ce travail par son érudition brillante.

Dans les milieux professionnels encore aujourd'hui l'opinion prévaut que cette attitude a porté un préjudice grave à l'archéologie serbe. Je suis convaincu qu'il serait possible de prouver dès aujourd'hui que cette opinion est erronée. La thèse sur la colonie ionienne à Vinča est inacceptable, mais le mal pour la science archéologique serbe serait plus grand si Vasić s'était laissé entraîner par des idées en vogue, pseudo-scientifiques et souvent très dangereuses des courants qui dominaient dans l'archéologie en Europe des années trente. La «colonie ionienne» a surtout porté préjudice à Vasić lui-même, tandis que son oeuvre sur Vinča reste encore aujourd'hui le plus sûr des jalons sur le chemin des solutions de certains problèmes principaux de la préhistoire dans la vallée du Danube et le paradigme de la pensée scientifique libre ainsi qu'une attitude morale exemplaire.

Никола Вулић, уредник Старицара од 1922—1930. године

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Није много времена прошло откако су се српски археолози одужили свом славном претходнику Николи Вулићу, посвећујући му девету и десету свеску Старицара, двоброј за 1958—59. годину. Уз краћу биографију Николе Вулића ту је донета исцрпна, бројем и садржајем импозантна биографија овога научника, која обухвата раздобље од 1892—1942. године, са постхумним издањима из 1948, 1958. и 1959. године. Научни опус Николе Вулића броји по овој библиографији 552 јединице¹, са темама из старе историје и књижевности, епиграфике, археологије и нумизматике, науке о језику. Ту су и бројни прикази тадашњих издања из наведених области који су поглавито бележени у Старицару. По свом делу и ширини интересовања, Никола Вулић спада несумњиво у ред најплоднијих писаца који су стварали у овом поднебљу, а његови радови су још за живота уткани у опште токове европске науке.

Рођен је у Скадру 1872. године, граду тада још увек Отоманске империје, у скромној и бројној породици поштанског чиновника Ивана Вулића, пореклом из Боке Которске. Са службеним премештајима свог оца, Вулић је школу учио из места у месту, основну у Бољевцу, нижу гимназију у Зајечару и Алексинцу. У Београду је завршио вишу гимназију, потом и Велику школу на групи за стару историју, класичну филологију и археологију. Тада су на Великој школи ове катедре водили Јован Туроман (латински и грчки језик са књижевностима), Лука Зима (грчки језик), Михаило Валтровић (археологија) и Јован Ђорђевић (општа историја). Марљив и обдарен, са значајним предзнањима која је стекао читајући народне песме и дела из опште историје, особито она која су говорила о античком свету и његовим јунацима, Вулић је одмах скренуо на себе пажњу својих професора и завршио студије са одличним успехом.² Убрзо потом постављен је за наставника у београдској реалки. Понуђени посао Вулић, међутим, није прихватио већ се желељан знања и даљег усавршавања упутио у Минхен. Тамо је за непуне две године, слушајући предавања и узимајући учешћа у семинарима тада чувених професора старе историје и филологије, фон Криста, фон Милера, Фуртвенглера и Оберхумера, знатно проширио своја знања, стварајући солидну методску и научну основу на којој су темељени његови доцнији радови. У Минхену је Никола Вулић докторирао 1896. године, са темом о Цезаревом *Bellum Hispanense*³.

¹ У библиографију, према наводима приређивача Растислава Марића (Старицар IX—X, 1958—59, XV—XXIV) нису унети бројни чланци које је Вулић објављивао у дневним листовима и часописима, а такође ни они писани у време Вулићевог боравка у избеглиштву у Француској 1916—1918. године, као и неки уџбеници које је овај научник издао.

² За Вулићеве студентске дане везује се запажени семинарски рад о Ђурађу Каптриотићу-Скендербегу, који је нешто касније, 1892. године, објављен као посебно издање.

³ Овај рад му је објављен у Минхену 1896. године под насловом: *Historische Untersuchungen zum Bellum Hispanense*, доносећи аутору прво међународно признање.

По повратку у земљу, са непуних 25 година, Вулић је изабран за ванредног професора на катедри за Општу историју старога века, започевши дугу и плодну каријеру универзитетског професора, писца и научника, истраживача и музеолога. У својим аутобиографским белешкама,⁴ Вулић наводи да је у основу својих предавања и научних радова уткао знања о историјским споменицима наше земље које је одмах почео бележити и проучавати.

Тако већ од 1899. године Вулић започиње серију епиграфичких путовања по Србији, најпре заједно са Антуном фон Премерштајном (до 1903. године), а потом сам, истражујући и објављујући паралелно на српском и немачкој језику (Споменик Српске Краљевске Академије — *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*) натписе и споменике, уопште старине на које је наилазио, резимирајући успут дотадашња скромна знања о њима, а чешће повезујући у целину археолошке налазе са терена и податке из натписа и писаних извора. По томе је дело Николе Вулића и данас незаобилазни и поуздан извор за многа сазнања и свеколика истраживања. Резултати његовог рада су од самог почетка широко прихваћени у европској науци; натписи које је откривао и они чија је ранија читања и тумачења ревидирао, допунили су берлински Корпус натписа кога је започео Mommsen (*Corpus inscriptionum latinarum*) и, уопште, значајно проширили основу за проучавање античке прошлости наших градова, њиховог административног уређења, ста новништва, војске, привреде и сл.

Али Никола Вулић није само био хроничар збивања и открића на терену, већ је у многим крајевима покретач идеје о чувању и поштовању старина, о њиховој вредности и потреби њиховог изучавања. Многи музеји у нашој средини, у првом реду они у Београду, Нишу и Скопљу, своје богатство умногоме дугују овом истраживачу. Јер Вулић није само бележио споменике, већ је подједнако бринуо да они нађу свог ваљаног власника, па су многи предмети, тешки понекад на стотине килограма, транспортовани до већих центара где су били безбедни од уништења и пропадања. Тако су споменици са Космаја склоњени у београдски музеј, они из околних села смештени под кров Куршумли Хана у Скопљу, из далеког и беспутног Тимакума железницом пренети у нишки музеј, итд. Вулић је, било у локалним гласилима или живом речју, овим пословима придавао прворазредни значај, раван ономе који имају велики културни догађаји у животу нације.

Разумљиво је да све побројане послове Вулић није могао обавити сам. На помоћи му је била бројна чета помоћника и сарадника — учитеља, свештеника, лекара и других повереника који су му са терена јављали о новим налазима, водили га и пратили у обиласцима локалитета, бринули о споменицима. Са особитим признањем бележи Вулић своја сећања на сељака Душана Лазаревића из села Равне код Књажевца, самоуког археолога који је прикупио и уступио нишком музеју велики број предмета из околине, ширећи љубав за старине код мештана и остављајући у аманет деци да наставе његово дело. Везе са овим заслужним људима Вулић је брижљиво неговао и истицао њихове примере са највећим поштовањем.

Рад на терену у време летњих ферија обухватао је мањим, али веома значајним делом и археолошка ископавања. Прве радове у Стојнику на Космају Вулић је предузео још 1911—1912. године, а од 1930—1933. године радио је у Требеништу на Охридском језеру, на познатој илирској некрополи чије је откриће исписало нове странице о грчкој архајској уметности на нашем тлу. Треба споменути и Вулићеве радове на римском позоришту у Злокућанима код Скупа (истраживања 1935—1937. године), али и многе друге локалитете на којима се задржавао, бележећи за доцније истраживаче драгоцене топографске и друге податке. Данас је тешко и замислити колико је упорности, научне радозналости, па и одрицања ваљало имати за овај посао. „Био је то веома напоран рад“ бележи Вулић у својим аутобиографским белешкама. „Често се гладовало, или зебло, још чешће патило од жеге, газио сам са

⁴ Ове белешке у четири свеске, под насловом „Мој живот“, чешће цитира Виктор Новак у досада најпотпунијем опису Вулића „као научника и човека“. Новаков исцрпни и пријатељски животопис Николе Вулића, претходи неким Вулићевим есејима о античким писцима (Катулу, Хорацију, Тациту и др.) које је под насловом: „Из Римске књижевности“ приредила Српска књижевна задруга (Београд 1958. године). Узалуд смо тражили Вулићев аутобиографски текст: нема га ни у Архиву САНУ нити у Семинару за стари век, који чува већи део Вулићеве библиотеке.

Никола Вулић, уредник Старинара од 1922—1930.

Никола Вулић, уредник Старинара од 1922—1930. године
Nikola Vulić, rédacteur en chef du »Starinar« de 1922 à 1930

опасношћу дубоке реке или прелазио врлетне планине, претурао споменике неколико стотина кила тешке, спавао на тврдој земљи; више пута стављао сам живот на коцку. Не жалим. Успеси су били дивни. Особито су моја откопавања дала сјајне резултате: у Требеништу нашао сам архаичне гробове луне злата и драгоцених уметничких предмета; код Скопља сам откопао огромно и раскошно римско позориште; на Дунаву сам почео испитивати римски лимес⁵, итд.

У Српску академију наука Вулић је изабран 1921. године. Као њен представник у Међународној унији академија, Вулић је покренуо и реализовао више значајних пројеката (Археолошка карта, Корпус грчких ваза), а међународној јавности успешно је презентовао достигнућа наших истраживача. Темпераментан говорник, сјајан стилиста, занимљив и оштроуман приповедач, Вулић је пленио саговорнике, а његова излагања имала су у себи особиту драж и привлачила пажњу како обичних људи тако и зналаца. Активни учесник многих међународних конгреса, Вулић је увек био радо виђени гост, али и гостољубиви домаћин који је свој дом и своје време стављао на располагање госту, увек у уверењу да доприноси угледу науке и своје земље. У Византолошки конгрес 1927. године у Београду уграђено је највише Вулићевих врлина, труда и упорности.

Није мање значајна ни Вулићева активност на популарисању науке коју је зналачки приближавао широком и шареном кругу заинтересованих на Коларчевом народном универзитету чији је један од оснивача био, али и другим пригодама. Србин, али и непоколебљиви Југословен, Вулић је одржавао колегијалне и пријатељске везе са научницима из свих тадашњих југословенских центара, интересујући се за њихове радове и достигнућа, што ће оставити видног трага на пословима које је водио у Старинару.

Уредник Старинара Вулић је постао 1922. године, започевши нову, Трећу серију, после вишегодишњег прекида проузрокованог Првим светским ратом. На овом послу остао је до 1931. године, када је уредничке обавезе преузео Владимир Петковић.

Тешке последице рата — сиромаштво, недостатак кадрова, уништена археолошка документација и грађа, опустошени музеји и збирке, пружали су суморну слику и мало могућности за истраживачки и публицистички рад. Обнављајући Старинар који је већ имао своје читаоце и био познат у Европи, Вулић је настојао да му утисне обележја модерног часописа, окупљајући око њега нове сараднике из свих југословенских центара — Београда, Загреба, Љубљане, Сплита и др., отварајући, такође, широм врата и за учешће иностраних научника које је позивао, охрабривао и помагао ликовним прилозима, фотографијама и, уопште, подацима које им је стављао на располагање.

Издавачки програм Старинара већ у првом броју (серија III књ. 1 за 1922. годину) одражава ове основне Вулићеве идеје. Листајући објављене радове, види се да они расправљају о различитим питањима: о праисторији Босне (Б. Трухелка), о латенским налазима у околини Птуја (В. Скрабар), о Винчи (Н. Жупанић) и праисторијским налазиштима у Војводини (Б. Карапанџић) и у долини Вардара (А. Станојевић), потом о античком Птују (Б. Сариа) и салонитанским споменицима (М. Абрамић), о средњовековним српским црквама и манастирима (Л. Бреје), о Немањиној цркви у Куршумлији (Д. Анастасијевић) и црквама у Херцеговини (В. Ђоровић), итд. Јасно се уочава Вулићева намера да се у Старинару нађу нова истраживања из свих крајева наше земље, подједнако из свих епоха у развоју људске мисли и стваралаштва. К томе и актуалне синтетичке студије о појединим темама чију је важност, као одличан зналац, Вулић могао добро оценити: о појавама вулгарно латинског језика на споменицима Далмације (П. Скок) или о вотивним рељефима у београдском музеју (G. Seure).

Овај уређивачки концепт спроведен је и у преостале четири књиге које је Вулић издао: III, 2 за 1923. годину, III, 3 за 1924—25. годину, III, 4 за 1926—27. годину и III, 5 за 1928—30. годину. Круг тема и аутора временом је прошириван, поред наведених сарадника који су и даље повремено узимали учешћа у Старинару, јављају се и други из земље (Л. Мирковић, В. Моле, Ф. Стеле, Љ. Караман, П. Шеровић, Р. Грујић, Ф. Милекер, З. Симић, М. Грбић, Б. Мано-Зиси, Б. Елмер, М. Кокић

⁵ Цитирано према В. Новаку (нав. дело, XX), код кога смо нашли и друге изводе из Вулићеве аутобиографије.

и др.) и из иностранства (А. Luschin-Ebengrenth), уз компактну групу архитеката (Ж. Татић, П. Поповић, М. Злоковић, А. Дероко, Ђ. Бошковић) који су, својим изванредним цртежима средњовековних градова и цркава, остали готово непревазиђени до данас. Уопште, технички ниво прилога штампаних у Стариноару у ово доба је врло висок, било да се ради о цртежима и фотографијама у тексту или оним на таблама при крају књиге.

Треба истаћи и значајну новину која се везује за Стариноар ове серије. Најпре уз поједине, а потом и уз све прилоге, уређиван је сажетак — резиме на једном од светских језика, претежно немачком, који је имао да омогући увид и страним стручњацима у садржај радова објављиваних у Стариноару.

Уреднички посао Вулић је схватао и као своју обавезу да читаоце Стариноара упозна са свим значајнијим публикацијама у свету — монографијама, студијама, часописима, али такође и са догађајима у струци. Отуда бројни, махом кратки, концизни и критички, понекад и само информативни прикази у сваком од бројева Стариноара у то доба. Обимна листа наслова одражава широки научни интерес Уредника, али и стриктно спроведену замисао да читаоци буду упознати са свим вредним делима, не само из античке прошлости, већ и из праисторије и средњег века. При томе, Уредник није скривао своје мишљење о књизи коју је, у једној или две реченице, оцењивао, препоручивао или јој, додуше ређе, указивао на недостатке.

И у потоњем периоду, када је уредничке бриге препустио Владимиру Петковићу, Вулић није сасвим напустио Стариноар. Ослобођен од организационих послова, објавио је 1934. године у Стариноару своју студију о „Омировој Троји“ — једини рад, поред приказа, који се под његовим именом појавио у овом часопису. Своје богато уредничко искуство из Стариноара Вулић је неколико година касније са успехом примењивао у Југословенском историјском часопису, у коме се од 1939. године појављују бројни прикази нових књига, по моделу установљеном у Стариноару.

29. децембар 1983.

UDK: 902-051 (497.11) : 929

Nikola Vulić, rédacteur en chef du „Starinar” de 1922 à 1930

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

Il n'y a pas très longtemps les archéologues serbes ont rendu hommage à leur illustre prédécesseur, Nikola Vulić, en lui consacrant les cahiers neuf et dix de „Starinar”, c'est à dire le numéro double des années 1958/59. La biographie succincte de Nikola Vulić y a été accompagnée d'une bibliographie exhaustive de ses travaux, bibliographie imposante et par son volume et par son contenu, qui a englobé aussi les éditions posthumes de 1948, 1958 et 1959. L'oeuvre scientifique de Nikola Vulić comporte, selon cette liste, 552 numéros¹ sur des sujets de l'histoire et de la littérature anciennes, de l'épigraphie, de l'archéologie, de la numismatique et de la philologie. De nombreuses présentations des publications de l'époque concernant les sujets précités y sont également inscrites, présentations parues en majorité dans „Starinar”. Par son oeuvre et par l'ampleur de sa curiosité scientifique Nikola Vulić compte certainement parmi les plus fructueux des auteurs chez nous et ses travaux déjà de son vivant sont devenus partie intégrante des courants contemporains de la science européenne.

Né à Skadar en 1872, ville alors encore de l'Empire Ottoman, dans la famille nombreuse et modeste de l'employé des Postes Ivan Vulić, originaire de Boka Kotorska, Nikola Vulić a fait ses études au hasard des mutations de son père, notamment: études élémentaires à Boljevac, secondaires à Zaječar et Aleksinac, pour terminer le lycée à Belgrade où il s'est inscrit ensuite à la Grande Ecole (études supérieures) au département de l'histoire de l'antiquité, de la philologie classique et de l'archéologie. Ces chaires étaient alors tenues par Jo-

¹ La bibliographie, selon les dires de l'auteur, Rastislav Marić, (Starinar IX—X, 1958—59, XV—XXIV) ne comporte ni les nombreux articles publiés par Vulić dans des journaux et revues ni ceux de l'époque du séjour de Vulić en France pendant la guerre en 1916—18, il en est de même pour certains manuels publiés par ce savant.

van Turoman (latin et grec et littératures classiques), Luka Zima (grec), Mihailo Valtrović (archéologie) et Jovan Djodjević (histoire générale). Studieux et doué, doté des connaissances préalables dues à ses lectures — poésie épique populaire et œuvres de l'histoire générale, surtout celles parlant de l'Antiquité et de ses héros, Vulić a tout de suite attiré l'attention de ses professeurs et il a brillamment terminé ses études.² Il a été sous peu nommé professeur au lycée «réel» (scientifique) de Belgrade. Cependant Vulić n'a pas accepté le poste proposé. Sa curiosité intellectuelle et son désir de parfaire ses connaissances l'ont mené à Munich. Pendant presque deux ans il a suivi les cours et a pris part aux séminaires des professeurs alors illustres de l'histoire antique et philologie tels que von Krist, von Müller, Furtwängler et Oberrhümer, il a donc considérablement élargi ses connaissances en élaborant aussi les méthodes scientifiques et un fond solide qui serviront de base à ses travaux ultérieurs. Vulić a passé son doctorat à Munich en 1896 avec la thèse sur *Bellum Hispanense* de César.³

De retour dans le pays Vulić est élu, à 25 ans à peine, professeur sans chaire au département de l'histoire générale de l'Antiquité, débutant ainsi sa longue et fertile carrière de professeur, écrivain, savant, chercheur et muséologue. Dans ses notes autobiographiques⁴ Vulić dit qu'il avait dès le début intégré à ses cours les connaissances sur les monuments historiques de notre pays qu'il avait commencés tout de suite à noter et à étudier.

Ainsi, dès 1899 Vulić commence sa série des tournées épigraphiques en Serbie, d'abord avec Antun von Premmerstein (jusqu'en 1903) et ensuite seul, étudiant et publiant parallèlement en serbe et en allemand (*Spomenik Srpske kraljevske akademije* — *Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Instituts*) des inscriptions et des monuments, des vestiges du passé en général, qu'il avait trouvés, résumant en passant les connaissances, jusqu'alors modestes, là-dessus et plus souvent encore synthétisant en un ensemble les découvertes faites en site avec des informations fournies par les inscriptions et les sources écrites. Ainsi l'œuvre de Nikola Vulić est encore aujourd'hui la source inévitable et sûre de nombreuses connaissances et de toutes les recherches. Des résultats de son travail ont été dès le début adoptés largement par la science européenne; les inscriptions qu'il avait découvertes et celles dont il a révisé la lecture et l'interprétation, ont complété le *Corpus inscriptionum* de Berlin amorcé par Mommsen (*Corpus inscriptionum latinarum*) et d'une manière générale elles ont considérablement élargi la base des études du passé antique de nos villes, de leur organisation administrative et militaire, de leur population, leur économie etc.

Mais Nikola Vulić était non seulement le chroniqueur des événements et des découvertes en site, mais aussi et surtout le promoteur, dans plusieurs centres, de l'idée de la conservation et du respect des vestiges, de leur valeur et de la nécessité de les étudier. Les musées de Belgrade, Niš et Skoplje notamment doivent en grande partie leurs richesses à ce chercheur. Car Vulić ne se contentait pas de noter les monuments, il tâchait également de leur trouver un propriétaire adéquat. Aussi plus d'un objet parfois pesant des centaines de kilogrammes a-t-il été transporté vers un centre plus important afin d'être préservé de la dégradation ou de l'anéantissement. Les monuments de Kosmaj ont été ainsi abrités au Musée de Belgrade, ceux des villages avoisinants de Skoplje à Kuršumli-han, tandis que ceux de Timakum, lointain et à l'écart des routes, ont été transportés par chemins de fer au Musée de Niš etc. Vulić soulignait dans ses écrits dans des journaux locaux ainsi que de vive voix l'importance qu'il accordait à ces travaux, égalant celle de grands événements dans la vie d'une nation.

Evidemment Vulić ne pouvait pas assumer tout seul toutes ces tâches. Il y était assisté par tout un groupe de collaborateurs et correspondants — instituteurs, curés, médecins — chargés de l'informer des découvertes dans leur région, de le guider où de le suivre dans ses tournées des sites, de veiller sur les monuments. Vulić évoque avec reconnaissance et hommage le souvenir du paysan Dušan Lazarević de Ravne près de Knjaževac, archéologue autodidacte, qui avait recueilli et remis au Musée de Niš un grand nombre d'objets trouvés dans les environs et qui propageait l'amour des antiquités par ses voisins et enfin qui a légué à ses enfants la tâche de continuer son œuvre. Les contacts avec de tels hommes ont été soigneusement suivis par Vulić et il les citait en exemple avec tout le respect dû.

Le travail en site pendant les vacances d'été comprenait aussi, en sa moindre mais non moins importante partie, des fouilles archéologiques. Les premiers travaux de Stojnik, à Kosmaj, ont été amorcés par Vulić dès 1911—1912 et depuis 1930—31 il a travaillé à Trebenište sur le lac d'Ohrid — ses travaux sur l'illustre nécropole illyrienne dont la découverte a inauguré de nouvelles pages sur l'art archaïque sur notre sol. Il faut mentionner aussi ses

² C'est à l'époque des études de Vulić qu'est rattachée l'étude remarquable sur *Dura* Castriote-Skenderbeg, publiée plus tard — en 1892 — en édition à part.

³ Ce travail a été publié à Munich en 1896 sous le titre *Historische Untersuchungen zum Bellum Hispanense*, apportant à l'auteur la première distinction internationale.

⁴ Ces notes en quatre tomes, sous le titre «Ma vie» (*Moj život*) sont souvent citées par Viktor Novak dans la plus complète description de Vulić «en tant que savant et homme». La biographie complète et teintée d'amitié, donnée par Novak précède certains des essais de Vulić sur les auteurs antiques (Catulle, Horace, Tacite etc.) que *Srpska književna zadruga* a recueillis et publiés sous le titre «De la littérature romaine» («*Iz rimske književnosti*», Beograd, 1958). Nous avons cherché en vain le texte autobiographique de Vulić, il n'existe ni aux Archives de l'Académie serbe des sciences ni au Séminaire de l'Antiquité, qui garde la majeure partie de la bibliothèque de Vulić.

travaux sur le théâtre romain à Zlokućani près de Skupi (recherches de 1935—37), mais aussi de nombreux autres sites où il s'était attardé en notant des données topographiques et autres, précieuses pour les chercheurs ultérieurs. Il est difficile d'imaginer aujourd'hui la ténacité, la curiosité scientifique et même l'abnégation qu'exigeait ce travail. «Souvent affamé où grelottant de froid où bien souffrant de la canicule — dit Vulić dans ses notes autobiographiques — nous faisons un travail épuisant; je traversais au gué des torrents dangereux où bien escaladais des parois abruties, déplaçant des monuments pesant parfois des centaines de kilogrammes, j'ai dormi à même la terre et j'ai mis plus d'une fois ma vie en jeu. Je ne le regrette pas. Les succès étaient admirables. Mes fouilles ont surtout donné des résultats brillants: à Trebenišće j'ai trouvé des tombes pleines d'or et d'œuvres d'art précieuses; près de Skoplje j'ai dégagé l'énorme et riche théâtre romain; sur le Danube j'ai commencé à étudier le limes romain...»⁵ etc.

En 1921 Vulić a été élu à l'Académie serbe des Sciences. En tant que son représentant à l'Union internationale des Académies Vulić a initié et réalisé plusieurs projets importants (Carte archéologique, Corps des vases grecs) et il a présenté avec succès à la science mondiale les résultats de nos chercheurs. Orateur foudroyant, styliste brillant, narrateur vivant et lucide, Vulić séduisait ses interlocuteurs, ses exposés avaient un charme particulier et attiraient l'attention aussi bien du large public que des spécialistes. Participant actif de nombreux congrès internationaux Vulić était toujours l'invité souhaité, mais il était aussi l'hôte accueillant qui mettait et sa maison et son temps à la disposition de son invité, toujours convaincu qu'il contribuait aussi bien à la renommée de la science que de son pays. Le Congrès des Byzantologues à Belgrade en 1927 doit son succès surtout aux qualités de Vulić, à ses efforts et à sa ténacité.

Non moindre est l'importance de l'activité de Vulić dans le domaine de la diffusion de la science, qu'il savait rapprocher avec un art consommé du large public hétéroclite des amateurs, réunis à l'Université populaire de Kolarac, dont il a été un des fondateurs, ainsi qu'à d'autres moments. Serbe de nationalité mais inébranlablement Yougoslave de conviction, Vulić entretenait des relations amicales et professionnelles suivies avec ses collègues de tous les centres yougoslaves de l'époque, en portant un vif intérêt à leurs travaux et à leurs résultats, ce qui laissera des traces visibles dans son activité à «Starinar».

C'est en 1922 que Vulić est devenu le rédacteur en chef de «Starinar» en inaugurant la nouvelle, Troisième série, après une rupture de plusieurs années due à la Première guerre mondiale. Il est resté dans cette fonction jusqu'en 1931, date où cette tâche a été reprise par Vladimir Petković.

Les lourdes conséquences de la guerre — pauvreté, manque de cadres, documentation et matériaux archéologiques anéantis, musées et collections dévastés, présentaient une image sombre offrant peu de possibilités au travail de recherche et de publication. En renouvelant «Starinar», qui avait déjà ses lecteurs et sa renommée en Europe, Vulić s'efforçait de lui donner la physionomie d'une revue moderne en réunissant de nouveaux collaborateurs de tous les centres yougoslaves — Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Split etc. en ouvrant également largement ses pages aux chercheurs étrangers, qu'il invitait, encourageait et aidait en mettant à leur disposition des planches, des photographies et d'une manière générale des informations.

Le programme de «Starinar» reflète dès son premier numéro (série III, t. 1 de 1922) les idées principales de Vulić. En feuilletant les pages des travaux publiés on voit qu'ils traitent des questions diverses: de l'histoire de la Bosnie (C. Truhelka), des vestiges de la Tène dans les environs de Ptuj (V. Skrabar), de Vinča (N. Zupanić), des sites préhistoriques en Voïvodine (Dj. Karapandžić) et dans la vallée de Vardar (A. Stanojević), puis sur Ptuj antique (B. Saria) et sur les monuments de Salona (M. Abramić) sur les églises et monastères médiévaux serbes (L. Bréhier), sur l'église de Nemanja à Kuršumlija (D. Anastasijević) et sur les églises de Herzégovine (V. Čorović) etc. La tendance de Vulić de réunir à «Starinar» des recherches nouvelles de toutes les régions de notre pays y est évidente, ainsi que celle de présenter à égalité toutes les époques du développement de la pensée humaine et de la création. Des études synthétiques sur des thèmes actuels (dont la valeur et l'importance ne pouvaient pas échapper à l'érudit qu'était Vulić) tels que l'apparition du bas latin aux monuments de Dalmatie (F. Skok) où les reliefs votifs du Musée de Belgrade (G. Seure).

Le même concept a été suivi dans les quatre tomes suivants édités par Vulić: III, 2 de 1923, III, 3 de 1924—25, III, 4 de 1926—27 et III, 5 de 1928—1930. Le cercle des thèmes et des auteurs s'élargissait avec le temps, à côté des collaborateurs déjà cités se manifestant de temps à «Starinar» de nouveaux collaborateurs s'annoncent, du pays (L. Mirković, V. Mole, F. Stele, Lj. Karaman, P. Šerović, R. Grujić, F. Mileker, Z. Simić, M. Grbić, Dj. Mano-Zisi, Dj. Elmer, M. Kokić et d'autres) et de l'étranger (A. Luschn-Ebengrenth) ainsi qu'un groupe d'architectes compact (Ž. Tatić, P. Popović, M. Zloković, A. Deroko, Dj. Bošković) dont les dessins exceptionnels des forteresses et églises médiévales restent presque sans pair jusqu'à nos jours. D'une manière générale le niveau technique des annexes publiés dans «Starinar» est à cette époque-là très élevé, qu'il s'agisse de dessins, de photographies dans le texte où de celles des planches à la fin du livre.

Il faut souligner également une nouveauté qu'apporte cette série de «Starinar». D'abord certains et ensuite tous les textes ont été accompagnés d'un résumé en une des grandes lan-

⁵ Cité d'après Novak (op. cit. XX), les autres extraits de l'autobiographie de Vulić proviennent de la même source.

gues, allemand en majeure partie, résumé permettant aux spécialistes étrangers de connaître le contenu des travaux publiés par »Starinar«.

Le travail du rédacteur en chef comportait, d'après la conception de Vulić, également l'obligation de faire connaître à ses lecteurs toutes les publications plus importantes dans le monde — monographies, études, revues, ainsi que des événements survenus dans ce domaine. Ainsi chacun des numéros de »Starinar« de cette époque apporte des présentations, en majorité brèves, concises, critiques où simplement informative. La longue liste des titres reflète toute la largeur de l'intérêt scientifique du Rédacteur en chef, mais aussi la fidélité à l'intention de faire connaître aux lecteurs toutes les oeuvres de valeur traitant non seulement de l'Antiquité, mais aussi de la préhistoire où du Moyen Age. Le Rédacteur en chef n'hésitait pas à donner son avis sur le livre qu'il recommandait, jugeait par une où deux phrase où bien, plus rarement, dont il indiquait les défauts.

Pendant la période suivante, où il avait cédé les soucis de la revue à Vladimir Petković, Vulić n'a pas entièrement abandonné »Starinar«. Libéré des tâches organisationnelles il a publié en 1934 son étude sur »La Troie d'Homère«, seul texte signé par lui — exception faite des présentations de publication — dans »Starinar«. La riche expérience de la direction d'une revue, acquise à »Starinar«, a servi Vulić ensuite dans sa direction réussie de la Revue historique yougoslave (Jugoslovenski istorijski časopis), où des présentations de livres nouveaux commencent à paraître en 1939, selon le modèle déjà établi à »Starinar«.

Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931—1956. године

ИВАН М. ЂОРЂЕВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Када је 1931. године Владимир Р. Петковић преузео уређивање Старицара, овај часопис је имао већ дугу традицију и посебан углед у свету. Било је то време почета историје уметности и археологије код Срба, доба коме је В. Р. Петковић утицнуо свој особени печат и као истраживач и као организатор.

Врло је тешко писати о човеку кога нисам лично познавао, о коме сам много слушао и утолико ће ови редови остати без оне живе историје тако потребне да се једна личност какав је био В. Р. Петковић у целини прикаже. Ипак, пред нама је обимно дело — књиге, чланци, студије, прикази — који ће помоћи да се бар делимично проникне у основне идеје, главне погледе, и, коначно, резултате овог великог заљубљеника наше старе уметности. Сваки народ, па и овај српски, нарочито је осетљив према људима који свој животни век посвете истраживању сопствене прошлости. Појавом В. Р. Петковића почиње права, научно заснована српска историја уметности. Међу многим заслугама, сасвим на почетку, треба истаћи његово стално упућивање на стару српску фреску као извора националног бића наше етничке средине. Ово је била и остала идеја водиља многих генерација историчара културе.

Владимир Р. Петковић је рођен 30. септембра 1874. године у Доњој Ливадици недалеко од Плана. Отац Радован био је протојереј што ће имати видног утицаја на Петковићево животно опредељење. Основну школу учио је у Доњој Ливадици, Ореовици и Кушељеву, нижу гимназију у Свилајцу а вишу у Крагујевцу. На Велику школу (филолошко-историјски одсек) у Београду уписао се 1893. и завршио је 1897. године. Исте године у Пироту предаје историју књижевности, српски језик и психологију. Године 1898. постављен је за приправника у гимназији Краља Александра у Београду, где предаје латински језик. Школску 1900/1901. годину проводи у Минхену код познатог византолога К.Крумбахера, што је сам Петковић касније више пута истицао. Изгледа да је код Крумбахера највише слушао о византијској књижевности, посебно црквеној поезији, јер је његов први рад управо томе био посвећен. По повратку из Минхена постаје суплент крагујевачке гимназије Кнеза Милоша Великог. 22. октобра 1901, вероватно уз наговор и подршку његовог бившег професора М. Валтровића, јавља се на конкурс за државног питомца за студије у Минхену. У молби, иначе позитивно решеној, наводи „већу наклоност своју према Византиској археологији“. Међутим, по извештајима што их је слао Министарству просвете види се да слуша А. Фуртвенглера (стара грчка уметност, римска уметност, немачка уметност), К. Фола (стара немачка уметност), А. Рила (ренесанса), Т. Липса (естетика, психологија), дакле оне професоре који тих година држе предавања из историје уметности, а не византијске археологије. У Минхену В. Р. Петковић борави од летњег семестра 1901/2. до летњег семестра 1903/4. када по соп-

ственој жељи прелази у Хале на Залу, где ће по његовим речима редовни професор бити Ј. Штриговски. Не знамо да ли је Петковић затекао овог угледног научника старе хришћанске и средњовековне уметности али из извештаја Министарству уочавамо да слуша археолога К. Роберта (стара грчка уметност, Крит и Микена), А. Голдшмита (Историја средњовековне уметности, низоземско сликарство XVII века, ренесанса), А. Рила (историја филозофије) и Фикера (историја старохришћанске уметности). Почетком новембра 1904. предаје дисертацију под насловом *Ein früh-christliches Elfenbeinrelief im Nationalmuseum zu München* А. Голдшмиту, познатом истраживачу византијске слоноваче. Положио је докторски испит 16. маја 1905. године, а неколико месеци касније враћа се у домовину.

Приметно је наше истицање професора и курсева које је за свог боравка у Немачкој имао прилике да слуша В. Р. Петковић, јер нам ово открива структуру његовог општег историјско-уметничког образовања, које иначе није могао да стекне у току студија на Великој школи. Каква су тих година била Петковићева схватања о историји уметности најбоље показује његова молба Министарству за студијско путовање у Италију, које је обавио лета 1903. Петковић саопштава да проучава византијску уметност само по књигама и пише: „како би и сувише недовољно, да не речем апсурдно, било оно познавање једне уметности, чији се производи познају само из књига, као што је то и код природних наука, то је неопходно потребно да дела византиске уметности, као и дела оних уметности које са овима стоје у нераз- двојној вези, проучим на њима самим“. Дакле, с разлогом, се ставља уметничко дело у жижу посматрања, што је била општа одлика истраживачког приступа В. Р. Петковића. Још занимљивије је запажање о утицају италијанске на српску уметност: „овај је утицај, посредан или непосредан, на уметност српске државе Средњег века вероватан (подвукао И. Ђ.), а на уметност Дубровника и далматинске обале несумњив“. Коначно, наводећи по тачкама разлоге његовог упознавања споменика Италије, Петковић каже: „што би познавање и проучавање ових споменика у Италији веома много допринело тачном суђењу о сачуваним српским споменицима“ и „што ми се даје прилика, да упознам уређења музеја, а на неким местима и начин ископавања“. Све су то била драгоцена искуства која је В. Р. Петковић много пута у свом будућем раду користио.

Октобра 1905. године В. Р. Петковић је постављен за помоћника чувара управника Народног музеја у Београду, у коме му је додељено „Одељење за српске и византиске старине“, а од 1909. до 1912. као хонорарни професор предаје на Техничком факултету. 29. јуна 1911. постаје стални доцент Филозофског факултета у Београду, 1919. године, када оснива Семинар за историју уметности, он је ванредни а 1922. редовни професор. Годину дана раније постављен је за управника Народног музеја, којим ће руководити све до 1935. када је музеј пресељен у зграду Новог двора и када добија ново име Музеј кнеза Павла. Овај период плодних односа Семинара и Народног музеја биће од великог значаја за генерације студената којима је В. Р. Петковић држао своја предавања на оригиналним делима које чува музеј. Већ је поменуто, В. Р. Петковић постаје 1931. године уредник Старицара, што је остао до краја живота. За члана Српске краљевске академије изабран је 15. фебруара, а проглашен 10. новембра 1932. године. После рата, 1947. стаје на чело новооснованог Археолошког института САН, и у тој функцији остаје до смрти, 13. новембра 1956. Углед В. Р. Петковића огледа се с једне стране у чланству код бројних чувених института (Немачки археолошки институт у Берлину, Аустријски археолошки институт у Бечу, Бугарски археолошки институт у Софији, Кондаковљев институт у Прагу, Словенски институт у Прагу), и с друге у позивима и учешћу на разним интернационалним конгресима византолога и историчара уметности (Париз, Београд, Софија, Атина, Берлин, Рим).

Свој истраживачки век В. Р. Петковић је посветио пре свега српској средњовековној уметности, понајвише зидном сликарству, али се са великим успехом бавио археологијом касне антике и раног хришћанства. Његов целокупни опус чине неколике целине: 1. прегледи; 2. монографије српских цркава и манастира; 3. историјске композиције, портрети и Срби светитељи; 4. иконографске студије; 5. уметници; 6. натписи и записи у српским црквама; 7. археологија; 8. прикази изложби, књига и чланака.

Владимир Петковић, уредник Старинара од 1931—1956.

Владимир Петковић, уредник Старинара од 1931—1956. године
Vladimir Petković, rédacteur en chef du »Stari nar« de 1931 à 1956

Иако у историји уметности нису била изведена потребна истраживања да би се стварали прегледи В. Р. Петковић се још пре I светског рата (1911) упустио у писање два своја чланка: *Уметност у Срба IX—XVIII века* и *Српски споменици XVI—XVIII века*. Довољно је овде само подвући поуздано осећање за периодизацију српске средњовековне уметности, али и жељу за приказивањем уметничког стварања под турском окупацијом. 1928. појавила се студија о уметности за владе деспота Стефана Лазаревића, коју би требало сврстати у ону групу радова који су претходили проглашењу за светитеља овог нашег деспота. Као шеста и седма књига серије Српских споменика Народног музеја у Београду изашло је познато *La peinture serbe du Moyen âge* (1930, 1934). Тешко је рећи који је од ова два текста значајнији; први, свакако због осећања за синтетично и битно, са занимљивом расправом о етничком пореклу сликара који раде за српске ктиторе, други, делећи споменике по тзв. „школама“ све више указује на извесне хронолошке, и што је важније, стилске везе међу зидним декорацијама. Иако је, нажалост, све подређено сувом набрајању програма живописа. велики број табли заслужује већ изречени суд: ове књиге су за историчаре уметности биле што и *Monumenta serbica* Ф. Миклошића за историчаре. Коначно, готово пред крај живота објавио је В. Р. Петковић свој чувени *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (1950). Ова књига је била плод дугогодишњег рада на сакупљању грађе, али је и природан наставак његових бројних одредница о српским црквама у Народној енциклопедији. Преглед је био амбициозно замишљен и спроведен консеквентно до краја. Свака одредница садржи историју споменика, опис архитектуре и попис зидних слика. Ретко када, била би изречена оцена о уметничком делу, стилским карактеристикама. Ипак, овакав какав је *Преглед* је остао до данас приручник без кога се не може отпочети ни једно истраживање старих српских цркава.

Још од 1906, када је почео да у Старинару објављује монографски обрађен манастир Жичу, Петковић је до краја живота радио на монографијама српских средњовековних цркава. После I светског рата покреће поменути серију Српских споменика и сам пише монографије о Раваници (1922), Студеници (1924), Каленићу (1926). 1933. године створена је у Српској краљевској академији једна друга серија под називом Стари српски уметнички споменици као део шире замишљеног пројекта Стари југословенски уметнички споменици. Овде је заједно са П. Поповићем Петковић објавио *Старо Нагоричино—Псача—Каленић* (1933), где су се појавили драгоцени снимци, чак и у боји, фотографа из Лајпцига Ф. Рихтера, начињени још пре I светског рата. У сарадњи са Ђ. Бошковићем, у истој серији, изашло је монументално дело *Манастир Дечани* (1941). Све су оне резултат помног теренског истраживања и потоњег кабинетског рада. Уопште В. Р. Петковић је, будући образован у немачкој средини, давао увек предност изворном материјалу. Тумачења нису била у првом плану, и сводила су се углавном на иконографију зидног сликарства. Ипак, не сме се заборавити оно што је овај истраживач написао о архитектури појединих цркава, а његова размишљања о живопису припрати буде нашу пажњу и данас. У ову групу радова спадају и чланци о фрескама Љуботена (1926), Богородичине цркве у Пећи (1927), и Мораче у XIII веку (1928).

Сасвим на почетку свог истраживачког рада Петковић је написао у „Новој Искри“ чланак под насловом *Ликови ктитора у старим црквама српским* (1911), осећајући да се један део српске историје може прочитати на зидном сликарству. Иако је у свакој својој монографији посветио прилично простора овој проблематици, он је део својих истраживања о историјским композицијама, портретима ктитора и Србима светитељима објавио посебно. Тако су настали: *Ликови Стефана и Лазара Мусића у Павлици* (1926), *Лоза Немањића у старом живопису српском* (1926), *Ликови деспота Стефана Лазаревића* (1927), *Портрети из Псаче* (1929), *Фреске са сценама из живота Арсенија I архиепископа српског* (1929), *Смрт краљице Ане у Сопотанима* (1930), *Легенда св. Саве у старом живопису српском* (1933) итд. Готово увек саопштава добар опис, доноси натписе и ставља ове портрете или светитеље у шири контекст српске историје. Ипак, треба посебно нагласити његове закључке о датовању сопотанског сликарства на основу композиције Смрт краљице Ане, или о утицају писаног житија светог Саве на сликарство.

Нема сумње да је Петковићев допринос српској историји уметности најизразитији у његовим иконографским студијама. Почев од своје докторске дисертације

која је била посвећена Вазнесењу из Минхена па завршио са радом о минијатура-ма београдске Александриде, кроз читав низ чланака В. Р. Петковић је себе представио као изузетног познаваоца иконографије. И у овој врсти он је имао јасну концепцију од самог почетка. Још 1906. године у „Новој Искри“ пише свој познати рад *Иконографија манастирских цркава у Србији* показујући смисао за целину сликаног програма српских цркава у средњем веку. Треба издвојити занимљиве чланке о календару у Ст. Нагоричину (1923) и Грачаници (1938), античким мотивима у старом српском живопису (1924), причи о Прекрасном Јосифу у Сопотанима (1925), арханђелу Михаилу на коњу из Леснова (1926) итд. Међутим, највиши домет Петковић је постигао обрађујући огромну, готово енциклопедистички створену иконографију Дечана. Данас је тешко схватити да је то дело једног јединог човека.

Истраживања стила нису била превасходна оријентација В. Р. Петковића, што не значи да се није посвећивао уметницима и њиховим делима. Још сасвим свеже стечених знања у Немачкој он је до I светског рата урадио неколико краћих монографија о познатим сликарима, о Рембранту (1906), Тицијану (1910), Греку (1910), Коређу (1911) итд. Касније пише о мајсторима старог српског сликарства Јовану и Макарију из Зрза (1927), Јовану из пећског Светог Димитрија (1930), и, сасвим занимљиво, о Лонгину (1936).

Радећи по српским црквама В. Р. Петковић је приметио велики број записа и натписа. То га је навело да у неколико бројева Старицара (1925, 1931, 1935), али и у посебној књизи под насловом *Старине* (1923) објави читав низ ових занимљивих сведочанстава времена и трајања наших старих споменика. Нарочито се издвајају угребани записи посетилаца и путника.

Поред историје уметности В. Р. Петковић је врло много задужио нашу археологију, за коју показује интерес још од повратка из Минхена када је написао *Један рани хришћански саркофаг из Београда* (1907). Касније, између два рата, везује се за два велика локалитета — Стобе и Царичин Град, где води ископавања: у Стобима 1923—1934, и Царичином Граду 1937—1939. који ће широј светској науци бити познат кроз његов чланак објављен у часопису *«Cahiers archeologiques»* 1948. године. Стално се истиче његов допринос у технологији ископавања као и исцрпни извештаји што их је објављивао у часописима. У дневној штампи често се јављао надахнут узбуђењима нових открића. Његова брига за различите локалитете огледала се у сталним предлозима Министарству просвете да се предузму ископавања, или у упозорењима где се тражи забрана свих ископавања која предузимају нестручна лица. Написао је и неколико посебних радова као што су: *Античке скулптуре из Стобија* (1937), *Један рељеф из Стобија* (1940).

Из заиста импозантног броја приказа књига и чланака В. Р. Петковић се показује као добар познавалац стања научних проблема код нас и у светској византологији. Двојако је дејство ове Петковићеве делатности. С једне стране, приказивао је радове страних научника, а с друге, чланке и студије наших истраживача, често у страним часописима, чиме је страну научну јавност обавештавао о резултатима постигнутим у српској средини. У овим приказима било је каткад и полемичких тонова; на пример, полемика са Б. Николајевићем у „Штампи“, или Петковићеве укључење у познату полемику византијске историје уметности — *Orient oder Rom*. Такође, овде треба поменути Петковићев приказ у „Времену“ (1929) књиге А. Грабара *Религиозно сликарство Бугарске*, у којој су неки српски споменици проглашени за бугарске.

Конечно, В. Р. Петковић има велике заслуге као добар организатор, као научник од кога су потицале многе идеје за систематско истраживање споменика, за њихову заштиту и чување. Као управник Народног музеја, како је то недавно детаљно показано, он је дао многе корисне иницијативе као што су скидање фресака са зидова порушених цркава, копирање фресака, стварање фото-документације о њима итд. Тешко страдале музејске збирке у току I светског рата, обновљене су управо његовим неуморним залагањем.

Истраживача какав је био В. Р. Петковић морамо сагледати у перспективи времена и средине у којима је делао. Нема сумње да је В. Р. Петковић уложио много труда и напора да превазиђе средину која је већ тежила новим путевима делимично спутана романтичарским осећањима. Ипак, не смемо заборавити да су та осећања код народа са развијенијом културом сматрана као посебна врлина, те тако

и наша данашња оцена о њима не може бити сувише строга. Из тог угла посматрана извесна Петковићева лутања јасна су последица поверене му прилично незахвалне улоге оснивача једне нашој средини нове науке. На срећу, његово образовање у Немачкој, са дугом традицијом историје уметности у којој је све подређено чврстом, унапред датом систему, резултирало је правом научно заснованом историјом уметности код Срба. Коначно, када се погледају Петковићеве радови и њихова подела, лако се да закључити да је цео опус, од првих година писања па до смрти, плод јасних и до краја спроведених опредељења. Оно што је из данашње перспективе остало недоречено било је и биће задатак будућих генерација.*

29. децембар 1983.

UDK: 929 : 7.071.3 (497.111)

Vladimir R. Petković, rédacteur en chef du „Starinar“ de 1931—1956

IVAN M. DJORDJEVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

Vladimir R. Petković est venu au poste de rédacteur en chef du „Starinar“ en 1931, au moment où cette publication avait déjà une longue tradition et une renommée enviable dans le monde. Ce fut l'époque de l'essor de l'histoire de l'art et de l'archéologie chez les Serbes, époque à laquelle V. R. Petković a donné son cachet de chercheur et d'organisateur.

Il est très difficile d'écrire sur l'homme que je n'ai pas eu la chance de connaître personnellement, mais dont j'ai beaucoup entendu parler et ces lignes manqueront donc d'aspect vivant de l'histoire, si nécessaire quand il faut présenter une personnalité telle que V. R. Petković. Cependant, nous avons devant nous une oeuvre volumineuse — livres, articles, études, comptes-rendus — qui nous aidera à pénétrer, ne serait-ce que partiellement, dans les idées principales, les points de vue généraux et enfin dans les réalisations de ce grand amateur de notre art ancien. Tout peuple, donc le peuple serbe aussi, est très sensible aux efforts des hommes qui dédient toute leur vie aux recherches de son propre passé. L'apparition de V. R. Petković marque le début de la vraie histoire de l'art serbe, reposant sur des bases scientifiques. Parmi ses nombreux mérites il faut souligner dès le début ses références constantes à la fresque serbe ancienne en tant que source de l'être national de notre milieu ethnique. Ce fut et c'est toujours l'idée motrice de nombreuses générations d'historiens de la culture.

Vladimir R. Petković est né le 30 septembre 1874 à Donja Livadica près de Plana. Son père, Radovan, était un haut ecclésiastique, ce qui sera d'une influence visible sur ses options. Après des études primaires à Donja Livadica, Oreovica et Kušljevo il poursuit ses études secondaires à Svilajnac et Kragujevac. En 1893 il s'inscrit à la Grande Ecole (département de philologie et d'histoire) à Belgrade, qu'il termine en 1897. La même année il est nommé professeur d'histoire littéraire, de serbe et de psychologie à Piroć. En 1898 il est nommé assistant d'enseignement au lycée du Roi Alexandre à Belgrade, où il enseigne le latin. Il passe l'année

* Био-библиографски подаци и грађа о В. Р. Петковићу: Д. Поповић, *Петковић Владимир Др*, Народна енциклопедија III, Загреб 1928, 330; Ан., *Др Владимир Р. Петковић*, Годишњак САН LIV, Београд 1947, 543—560; Ан., *Умро академик др Владимир Петковић*, Политика 15. XI 1956, 7; Ан., *Владимир Р. Петковић*, Старинар н. с. V—VI, Београд 1956, XI—XIII; Д. Поповић, *Библиографија радова Владимира Р. Петковића*, н. м., XIV—XXIV; С. Радојчић, *Др Владимир Петковић*, 30. IX 1874—13. XI 1956. Говор одржан у име Српске академије наука на свечаној комеморацији у Дому Академије 14. новембра 1956, Гласник САН VIII/2, Београд 1957, 257—259; Ђ. Бошковић, *Д-р Владимир Петковић*. Говор одржан у име Археолошког института САН на свечаној комеморацији у Дому Академије 14. новембра 1956, н. м., 259—260; Ј. Корошес, *Vladimir R. Petković*, *Arheološki vestnik* VIII/1, Ljubljana 1957, 79—80; В. Saria, *Vladimir R. Petković 1874—1956*, *Südost-Forschungen* XVII/1, München 1958, 243—244; С. Petković, *Petković Vladimir R.*, *Enciklopedija* LU 3, Zagreb 1964, 662; Исти, *Petković Vladimir*, ЕЈ 6, Zagreb, 1956, 476; Г. Томић, *Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године за време управе В. Петковића*, Зборник Народного музеја XI—2, Београд 1982, 235—255; *Школовање у Немачкој В. Р. Петковића*, Архив СР Србије, Министарство просвете, ф. 35 р. 1—1905. (Истражено у оквиру пројекта Института за историју уметности у Београду — Српска уметност у XX веку — који финансира Републичка заједница науке СР Србије). Свесрдно захваљујем колеги Д. Тошићу који ме је упозорио на ову грађу.

scolaire 1900/1901 à Munich auprès du byzantologue renommé. K. Krumbacher, ce que Petković a souligné ensuite à plusieurs reprises. Il semblerait qu'il écouté chez Krumbacher surtout des cours sur la littérature byzantine, en particulier la poésie religieuse, car son premier travail y est consacré précisément. De retour de Munich il devient professeur au lycée de Knez Miloš le Grand à Kragujevac. Le 22 octobre 1901, probablement sur l'initiative et avec le soutien de son ancien professeur M. Valtrović, il se présente au concours pour les boursiers d'Etat en vue des études à Munich. Dans sa demande, qui a d'ailleurs eu une suite favorable, il cite «son penchant pour l'archéologie byzantine». Cependant, selon ses rapports adressés au Ministère de l'Education il suit les cours de A. Furtwängler (art grec antique, art romain, art allemand), de K. Voll (art allemand ancien), de A. Riehl (renaissance), T. Lipps (esthétique, psychologie) donc des professeurs qui enseignaient l'histoire de l'art au cours de ces années-là et non l'archéologie byzantine. A Munich V. R. Petković séjourne depuis le semestre d'été 1901/2 jusqu'au semestre d'été 1903/4, moment où il passe, selon son désir, à Halle sur Saale auprès du professeur Strzygowski, comme il l'indique lui-même. Nous ignorons si Petković avait trouvé sur place ce savant renommé, expert en art paléochrétien et byzantin, mais le rapport soumis au Ministère nous apprend qu'il suit les cours de l'archéologue K. Robert (art grec antique, Crète et Mycène) chez de A. Goldschmidt (histoire de l'art médiéval, peinture des Pays Bas au XVIIe siècle, renaissance), de A. Rill (histoire de la philosophie) et de Ficker (histoire de l'art paléobyzantin). Au début de novembre 1904 il présente sa dissertation intitulée *Ein frühchristliches Elfenbeinrelief im Nationalmuseum zu München* à A. Goldschmidt, chercheur connu des ivoires byzantins. Il a passé son doctorat le 16 mai 1905 et quelques mois plus tard il rentre dans le pays.

L'attention que nous accordons aux professeurs et aux cours que V. R. Petković a eu l'occasion de suivre durant son séjour en Allemagne est visible, car ces informations nous révèlent la structure de sa formation générale du domaine de l'histoire de l'art, qu'il n'aurait pas pu acquérir durant ses études à la Grande Ecole. Les conceptions de Petković, quant à l'histoire de l'art, sont indiquées le mieux par sa demande au Ministère de lui accorder un voyage d'études en Italie, qu'il avait d'ailleurs fait en été 1903. Petković dit qu'il n'étudie l'art byzantin qu'à l'aide de livres et ajoute «que la connaissance de n'importe lequel des arts serait insuffisante sinon absurde si ses produits ne sont connus que par des livres, car de même que dans les sciences naturelles il m'est indispensable d'étudier les oeuvres de l'art byzantin, ainsi que celles des arts qui s'y rattachent, sur place». Donc l'oeuvre d'art est au centre de l'étude, ce qui fut la qualité générale de l'approche de V. R. Petković. L'observation sur l'influence de l'art italien sur l'art serbe est encore plus intéressante: «cette influence, directe ou indirecte, sur l'art de l'Etat serbe médiéval est probable (souligné par I. Dj.) et sur l'art de Dubrovnik de la côte dalmate indubitable». Enfin, citant point par point les raisons de la nécessité de connaître des monuments de l'Italie Petković dit: «la connaissance et l'étude de ces monuments en Italie contribuerait considérablement à un jugement juste des monuments serbes conservés» et «j'aurais l'occasion de prendre connaissance de l'organisation des musées et à certains endroits la manière des fouilles». C'étaient des expériences précieuses qui ont servi à V. R. Petković plus d'une fois dans son travail ultérieur.

En octobre 1905 V. R. Petković est nommé conservateur et directeur adjoint du Musée National de Belgrade et le «Département des vestiges serbes et byzantins» lui est confié. De 1909 à 1912 il enseigne en tant que professeur sans chaire à la Faculté Technique, le 29 juin 1911 il devient maître de conférences permanent à la Faculté de Philosophie de Belgrade et en 1919, date où il fonde le Séminaire de l'histoire de l'art, il est professeur sans chaire et depuis 1922 professeur titulaire. L'année précédente il a été nommé directeur du Musée National, qu'il dirigera jusqu'en 1935, date où le Musée a été installé dans l'immeuble du Nouveau Palais et où il prend le nom du Musée du Prince Paul. Cette période de liens précieux entre le Séminaire et le Musée National sera d'une grande importance pour les générations d'étudiants, qui ont suivi les cours de V. R. Petković devant des oeuvres originales appartenant au Musée. Il a déjà été dit que V. R. Petković prend la direction de «Starinar» en 1931 et il sera son rédacteur en chef jusqu'à sa mort. Il a été élu membre de l'Académie Royale Serbe le 15 février et reçu à l'Académie le 10 novembre 1932. Après la guerre, en 1947 il vient à la tête de l'Institut Archéologique de l'Académie des Sciences serbe, nouvellement fondé et il restera dans cette fonction jusqu'à sa mort le 13 novembre 1956. La renommée de V. R. Petković se reflète dans son appartenance au nombreux instituts célèbres (Institut archéologique allemand de Berlin, Institut archéologique autrichien de Vienne, Institut archéologique bulgare de Sofia, Institut Kondakov de Prague, Institut slave de Prague) d'une part et d'autre part dans les invitations et participations aux congrès internationaux de byzantologues et historiens de l'art (Paris, Belgrade, Sofia, Athènes, Berlin, Rome).

V. R. Petković a consacré sa vie de chercheur avant tout à l'art serbe médiéval et en particulier à la peinture murale, mais il a travaillé avec grand succès dans le domaine de l'archéologie de l'antiquité tardive et de l'époque paléochrétienne. Ses oeuvres complètes comportent plusieurs ensembles: 1) revues; 2) monographies des églises et monastères serbes; 3) compositions historiques, portraits et saints serbes; 4) études iconographiques; 5) artistes; 6) inscriptions et notes dans les églises serbes; 7) archéologie; 8) comptes-rendus des expositions, livres et articles.

Quoique l'histoire de l'art n'avait pas encore des résultats obtenus par des recherches nécessaires permettant de procéder à des revues et tableaux, V. R. Petković s'était aventuré déjà avant la 1ère guerre mondiale (1911) dans la publication de deux articles: *L'art des Serbes du IXe au XVIIIe siècle* et *Monuments serbes XVI—XVIII*. Il suffit de souligner ici un sens

sûr de la périodisation de l'art médiéval serbe, mais aussi le désir de présenter la création dans l'art sous l'occupation turque. En 1928 son étude sur l'art du temps du despote Stefan Lazarević paraît, il faudrait la classer parmi des travaux qui ont précédé la sanctification de ce prince. Les tomes six et sept de la série «Monuments serbes», éditées par le Musée National, représentent son oeuvre déjà connue *La peinture serbe du Moyen Age* (1930, 1934 — en français). Il est difficile de dire lequel des deux textes est plus important, le premier certainement en raison du sens pour la synthèse et l'essentiel, avec une discussion intéressante de l'origine ethnique des peintres qui travaillaient pour des donateurs serbes, et le second, en répartissant les monuments en «écoles», indique de plus en plus certains liens chronologiques et — ce qui est encore plus important — de style entre des décorations murales. Quoique, malheureusement, tout y soit subordonné à l'exposition sèche du programme de fresques, les nombreuses planches méritent le jugement déjà énoncé: pour les historiens de l'art ces livres étaient ce que *Monumenta serbica* de F. Miklošić étaient pour les historiens. Finalement, presque à la fin de sa vie V. R. Petković a publié son fameux *Tableau des monuments sacrés à travers l'histoire du peuple serbe* (1950). Ce livre a été non seulement le fruit des années de travail dans cette matière, mais aussi la suite naturelle de ses nombreux articles dans l'Encyclopédie Nationale. Cette revue a été un projet très ambitieux réalisé scrupuleusement jusqu'au bout. Chaque article contient l'histoire du monument, la description de l'architecture et la liste des peintures murales. Des jugements de l'oeuvre d'art et des caractéristiques de styles sont rares. Cependant tel quel le *Tableau* est resté jusqu'à nos jours le manuel dont aucun chercheur ne peut se passer s'il fait de la recherche dans le domaine des églises serbes anciennes.

Depuis 1906, année où il a commencé à publier dans «Starinar» la monographie du monastère Žiça, Petković a travaillé toute sa vie sur des monographies des églises médiévales serbes. Après la Ière guerre mondiale il initie la série mentionnée des Monuments serbes et donne lui-même des monographies de Ravanica (1922), Studenica (1924), Kalenić (1926). A partir de 1933 l'Académie royale serbe lance une autre série sous le titre *Vieux monuments d'art serbes* en tant que partie d'un projet plus vaste sur les Vieux monuments d'art yougoslaves. Avec P. Popović Petković y a publié *Staro Nagoričino — Psača — Kalenić* (1933) avec des photographies précieuses, en couleur même, du photographe de Leipzig, F. Richter, faites avant la Ière guerre mondiale. En coopération avec Dj. Bošković et dans le cadre de la même série, il publie l'oeuvre monumentale *Le Monastère Dečani* (1941). Toutes ces oeuvres sont le fruit des recherches minutieuses en site et ensuite du travail de cabinet. D'une manière générale V. R. Petković, formé en milieu allemand, donnait toujours l'avantage au matériel authentique. Les interprétations n'y étaient jamais au premier plan et elles se réduisaient surtout à l'iconographie de la peinture murale. Cependant, il ne faut pas oublier ce que ce chercheur a écrit sur l'architecture de certaines églises et ses réflexions sur le narthex de Žiça suscitent notre intérêt encore aujourd'hui. C'est parmi ces travaux qu'il faut situer les articles sur les fresques de Ljuboten (1926), de l'Eglise de la Vierge Hodighitria à Peć (1927) et de Morača du XIIIe siècle (1928).

Tout au début de son travail de chercheur Petković a publié dans «Nova Iskra» un article intitulé: *Les figures des donateurs dans les églises serbes anciennes* (1911), sentant qu'une partie d'histoire serbe peut être lue dans la peinture murale. Tout en consacrant assez d'espace dans chacune de ses monographies à ces problèmes, il a publié une partie de ses recherches des compositions historiques, des portraits de donateurs et des saints serbes, à part. Ce sont les thèmes des oeuvres: *Personnages de Stefan et de Lazar Musić à Pavlica* (1926), *L'Arbre généalogique des Nemanjić dans les fresques serbes anciennes* (1927), *Les portraits de Psača* (1929), *Les fresques aux scènes de la vie d'Arsène Ier archevêque serbe* (1929) *La Mort de la reine Anna à Sopoćani* (1930), *La légende de Saint Sava dans les fresques serbes anciennes* (1933) etc. Il donne presque toujours une bonne description, communique les inscriptions et situe ces portraits, où ces saints, dans le contexte plus large de l'histoire serbe. Pourtant il faut en particulier souligner ses conclusions sur la datation des peintures de Sopoćani d'après la composition *La Mort de la reine Anna*, où sur l'influence exercée par la biographie écrite de saint Sava sur la peinture.

La contribution de Petković à l'histoire de l'art serbe est incontestablement marquée par ses études iconographiques. Depuis sa dissertation de doctorat, consacrée à l'Ascension, de Munich, et jusqu'à son travail sur les miniatures de l'Alexandride belgradoise, Petković se présente dans toute une suite d'articles comme un connaisseur exceptionnel de l'iconographie. Dans ce genre il avait dès le début une conception claire. En 1906 déjà il publie à «Nova Iskra» son étude connue *L'iconographie des églises monastiques en Serbie*, manifestant un sens aigu pour l'ensemble du programme peint des églises serbes au Moyen Age. Il faut distinguer les articles intéressants sur le calendrier de St. Nagoričino (1923) et de Gračanica (1938), les motifs antiques dans les fresques serbes anciennes (1924), la légende de l'admirable Joseph à Sopoćani (1925), l'Archange Michel à cheval de Lesnovo (1926) etc. Cependant Petković a atteint le sommet en étudiant l'énorme, encyclopédique dirions-nous, iconographie de Dečani. Il est difficilement concevable aujourd'hui que ce soit l'oeuvre d'un seul homme.

Des recherches de style n'étaient pas la préoccupation première de V. R. Petković, ce qui ne signifie pas qu'il ne consacrait pas son attention aux artistes et à leurs oeuvres. Avec des connaissances encore toutes fraîches, acquises en Allemagne, il a publié quelques brèves monographies des peintres célèbres: Rembrandt (1906), Titien (1910), Greco (1910), Corrége (1911) etc. Il a écrit ensuite sur les maîtres de la peinture serbe ancienne Jovan et Markarije de Zrze (1927), Jovan de Saint-Démétrios à Peć (1930) et, ce qui est très intéressant, sur Longin (1936).

En travaillant dans des églises serbes V. R. Petković a remarqué de nombreuses inscriptions et notes. Cela lui a inspiré des articles dans plusieurs numéros de «Starinar» (1925, 1931, 1935) mais aussi un livre à part intitulé «Vestiges» (*Starine*) (1923) traitant de toute une suite de ces témoignages intéressants de l'époque et de durée de nos monuments anciens. Des notes gravées par de visiteurs où de voyageurs s'y distinguent particulièrement.

Non seulement l'histoire de l'art, mais notre archéologie aussi doit beaucoup à V. R. Petković, car il a manifesté son intérêt pour l'archéologie dès son retour de Munich, moment où il a écrit *Un sarcophage paléochrétien de Belgrade* (1907). Plus tard, entre les deux guerres, il s'attache aux deux grands sites, ceux de Stobi et de Caričin grad, il y dirige des fouilles, à Stobi en 1923—24 et à Caričin grad en 1937—39. Les résultats des fouilles deviendront accessibles à la science mondiale grâce à son article publié par les «Cahiers archéologiques» en 1948. Es contribution à la technologie des fouilles et ses rapports détaillés sont toujours soulignés, car il les faisait publier par des revues. Il apparaît aussi dans la presse quotidienne inspiré par l'émotion de nouvelles découvertes. Son soucis des sites divers se reflétait dans ses propositions des fouilles adressées sans cesse au Ministère de l'Education, autant que dans ses demandes d'interdiction de toutes fouilles faites par des personnes non-qualifiées. Il a publié également quelques études à part, telles que *Les sculptures antiques de Stobi* (1937), *Un relief de Stobi* (1940).

Du nombre réellement imposant de présentations et comptes-rendus la personnalité de V. R. Petković se dégage en tant que celle d'un spécialiste connaissant à fond la situation des problèmes scientifiques chez nous et en byzantologie mondiale. Cette activité de Petković a deux aspects. D'une part il présentait les travaux des spécialistes étrangers et d'autre part ceux de nos chercheurs, souvent dans des revues étrangères, faisant ainsi connaître aux milieux scientifiques des résultats acquis dans le milieu serbe. Ces comptes-rendus comportaient parfois des tons polémiques, par exemple sa polémique avec Nikolajević dans «Štampa» où bien sa participation à la polémique connue de l'histoire de l'art byzantin — Orient oder Rom. Il faut mentionner aussi la présentation de Petković, publié dans «Vreme» (1929), du livre de A. Grabar *La peinture religieuse en Bulgarie* où certains monuments serbes ont été proclamés bulgares.

Finalement grand est le mérite de V. R. Petković en tant qu'organisateur, savant qui a lancé de nombreuses idées de recherche systématiques sur des monuments et de leur protection et conservation. En tant que directeur du Musée National, comme cela vient d'être démontré, il a eu de nombreuses heureuses initiatives, comme le détachement des fresques des murs dans des églises en ruines, le travail de copie des fresques, l'établissement de la documentation photographique sur des fresques etc. Des collections du Musée, qui ont gravement souffert au cours de la Ière guerre mondiale, ont été renouvelées grâce à ses efforts infatigables.

Un chercheur tel que fut V. R. Petković, doit être situé dans le temps et le milieu où il a travaillé. Il est hors de doute que V. R. Petković a investi beaucoup de travail et d'efforts pour dépasser le milieu, qui tendait déjà vers de nouvelles voies, mais toujours entravé en partie par des sentiments romantiques. Cependant il ne nous faut pas oublier que de tels sentiments ont été considérés comme une qualité particulière par des peuples à culture plus développée, donc notre jugement ne doit pas être aujourd'hui trop sévère. En cette perspective certains errements de Petković apparaissent comme la conséquence logique du rôle ingrat qui lui a été assigné: celui du fondateur d'une science nouvelle dans notre milieu. Heureusement sa formation en Allemagne, pays à longue tradition de l'histoire de l'art où tout est subordonné à un système ferme, donné d'avance, a eu pour résultat l'histoire de l'art véritable, reposant sur des bases scientifiques, chez les Serbes. Enfin, vus dans l'ensemble, les travaux de V. R. Petković, et leur répartition, nous font conclure que toute son oeuvre, depuis ses premiers lignes et jusqu'à sa mort, est le fruit des orientations précises et rigoureusement respectées. Ce qui n'est pas complet, vu de notre perspective actuelle, a été et sera la tâche des générations suivantes.*

* Données bio-bibliographiques et matériaux sur V. R. Petković: D. Popović, *Петковић Владимир Др.*, Narodna enciklopedija III, Zagreb 1928, 330; An., *Др. Владимир Р. Петковић*, Godišnjak SAN LIV, Belgrade 1947, 543—560; An., *Умро академик др. Владимир Петковић*, Politika du 15. XI 1956, 7; An., *Владимир Р. Петковић*, Starinar n. s. V—VI, Belgrade 1956, XI—XIII; D. Popović, *Библиографија радова Владимира Р. Петковића*, op. cit. XIV—XXIV; S. Radojčić, *Др. Владимир Петковић*, 30. IX 1874—13. XI 1956. Discours fait au nom de l'Académie serbe des Sciences à la commémoration solennelle à la Maison de l'Académie le 14 novembre 1956, Glasnik SAN VIII/2, Belgrade 1957, 257—259; Dj. Bošković, *Др. Владимир Петковић*. Discours fait au nom de l'Institut archéologique de l'Acad. des sciences serbes à la commémoration solennelle à la Maison de l'Académie le 14 novembre 1956, op. cit., 259—260; J. Korošec, *Vladimir R. Petković*, Arheološki vestnik VIII/1, Ljubljana 1957, 79—80; B. Saria, *Vladimir R. Petković 1874—1956*. Südost Forschungen XVII/1 München 1958, 243—244; S. Petković, *Petković Vladimir R.*, Enciklopedija LU 3, Zagreb 1964, 662; Même, *Petković Vladimir*, EJ 6, Zagreb 1965, 476; G. Tomić, *Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године за време управе В. Петковића*, Zbornik Narodnog muzeja XI—2, Belgrade 1982, 235—255; Школовање у Немачкој В. Р. Петковића, Archives de la RS de Serbie, Ministarstvo prosvete, f. 35 r. 1—1905 (Recherches faites dans le cadre du projet de l'Institut de l'histoire de l'art à Belgrade: L'Art serbe au XXe siècle, financé par la Communauté de la science de la République de Serbie). Je remercie le collègue D. Tošić qui a attiré mon attention sur ce matériel.

Допринос Старицара праисторијској археологији Србије

МИЛУТИН ГАРАШАНИН, Филозофски факултет, Београд

Задатак који се поставља пред писца у овом, јубиларном, броју посвећеном Стогодишњици Српског археолошког друштва: приказати допринос Старицара, првог и водећег археолошког часописа Србије, српској, балканској и, најзад већ рано и европској праисторији, готово да се може поистоветити са писањем историје праисторијске археологије ове земље. Само по себи се разуме да су детаљна обрада великих ископавања, обрада појединих културних група или периода, коначно и праисторије Србије у целини или одређених широк географских и културних регија, били често предмет посебних публикација и монографија. Но, у расправама и научним прилозима, публикацијама грађе и теренских истраживања, у бројним критичким освртима и дискусијама о појединим проблемима или гледиштима, јасно су одржани дух, достигнућа и, што је нарочито важно, ниво праисторијске археологије у Србији у појединим етапама њеног развоја. А мора се такође истаћи да, узето у целини и са малим изузецима, овај ниво готово да никада није заостајао за савременом европском праисторијом. За жаљење је што су резултати наших праисторичара дуго времена, скоро све до II светског рата, остали недовољно или чак никако познати ванбалканској научној јавности. И овде, као и у случају других хуманистичких наука, деловала је кобна крилатица »*slavica non leguntur*«, некад подигнута на степен аксиома, као и недостатак довољно исцрпних и садржајних сажетака (*résumés-a*) на једном од великих светских језика.

Већ 1950. године, писац ових редова је у свом реферату „*Задаци археологије у Србији*“, одржаном на Првој конференцији историчара СР Србије, приказао у сажетој форми главне етапе у историји српске археологије, које се, у ствари, поклапају са етапама у нашој праисторијској археологији¹. То су:

I. Једна уводна припремна фаза која, упркос неким још раније објављеним радовима, отпочиње 1883. године оснивањем Српског археолошког друштва и првим корацима у смислу активнијег и са више система вођеног истраживања;

II. Фаза интензивног напретка и развоја праисторијских истраживања, када српска праисторија својом активношћу и достигнућима већ иде потпуно у корак са савременом европском науком. Ова етапа започиње 1902. године и прекида се избијањем Првог светског рата²;

III. Етапа између два рата која се може обележити као период извесног застоја, у прво време чак и заостајања: наша млада археологија споро и тешко опорављала се од удара који јој је био нанет првим светским ратом;

¹ Историски гласник III, 1950, 123 и д.

² Први рад из праисторије који обележава ову етапу је дело М. М. Васића, *Die neolithische Station Jablanica bei Medulužje in Serbien*, Archiv f. Anthropologie, Braunschweig 1902, 1—66.

IV. Савремена фаза, у којој се праисторијска археологија и данас налази, а која започиње после Другог светског рата 1945. године. У овој фази српска праисторија равноправно иде у корак са европском праисторијском археологијом.

Све четири овако одређене фазе нашле су свој одраз у појединим серијама Старицара чије се излагање поклапа са етапама археологије у нас и, посебно, праисторијске археологије.

I. У првој серији Старицара, започетој 1884. године, чији је уредник био Михајло Валтровић, по школовању архитекта, по научном раду и интересовању археолог и историчар уметности, први професор археологије на београдској Великој школи, прилози из праисторије су најпре малобројни и скромни, а значајнији постају тек нешто касније, од 1890. године. Ово стање веран је одраз положаја праисторијске археологије у тадашњој европској науци. Потакнута у првом реду истраживањима природних наука о најстаријој појави човека и његовом развоју, при чему се његовим рукотворинама у први мах обрађала чак и мања пажња³, праисторија се у Европи тек у другој половини XIX века почиње развијати у правцу историјске науке, чији је циљ проучавање свих манифестација културног, друштвеног и економског развоја човека у време за које нам нису сачувана никаква или, за његову најкаснију етапу, тек врло скромна писана сведочанства. Ти први кораци модерне праисторије још су више отежани разбукталом, и, тада још неокончаном распром коју је у научном свету побудило знаменито откриће у Неандертовој долини — *Neanderthal*-у: док је један део научника, особито припадника енглеске школе, поборника или следбеника Дарвина, видео у овом налазу једну битну карик у еволуцији човека, познати немачки антрополог Рудолф Вирхоф уложио је свој огромни ауторитет да би побио сваку помисао на било какву еволуцију људског рода, те је неандерталског човека оценио као остатке једне умно и телесно заостале рецентне индивидуе. За Србију која у то време тек почиње улазити у сферу интересовања европске археологије и чинити своје прве самосталне кораке, ова ситуација није пружала повољне услове за проучавања у области праисторије. Отуда се и први радови који су објављени у Старицару, махом ограничавају на кратке белешке о појединим случајним налазима у првом реду камених предмета. Такав је случај, на пример, са радом Јована Жујовића: „Прилози за палеонтологију српских земаља“ (Старицар III, 1886, 50—56), који представља допуну једног ранијег рада истог аутора објављеног 1883. године у Просветном гласнику. Стање праисторијске археологије у тадашњој Србији најбоље документује дужи прилог Јосипа Панчића „Човек у преисторијско доба“, објављен у Старицару II, 1, 1885. године, стр. 1—18, а који представља текст једног раније одржаног предавања. Писан са наглашено дидактичном нотом, што одговара једном од основних задатака које је у свом раду било прокламовало Српско археолошко друштво, рад приказује главна достигнућа праисторије у Европи, пре свега у вези са најранијим, палеолитским истраживањима, али указује и на неке друге, значајније, радове као истраживања сојеница. Панчић изричито подвлачи значај који за ова истраживања имају природне науке и филологија (мисли се свакако на лингвистику) насупрот историји („чему се повесница није могла да досети, тога су се у новије време латиле две науке филологија и геологија“). Говорећи о првим појавама човека, Панчић остаје веома уздржан, истичући само „да је човечји род старији него што се мислило“, али не помиње дискусију око неандерталског човека и не покушава да у њој заузме било какав став. Овакво држање запажа се делом и касније у радовима појединих аутора објављених у Старицару. Тако др. Ђока Јовановић у „Прилозима за палеоантропологију српских земаља“ (Старицар IX, 1892, 24—34), објављујући познату београдску лубању (стр. 30—34), уз опис самог налаза, додуше, наводи да он припада неандерталској раси, али остаје такође уздржан у погледу даљих тумачења, док, код навођења аналогија, највише пажње посвећује далеко мање значајном и несигурном налазу из Канштата (Canstatt).

Прекретницу у праисторијској археологији у Србији представља рад Михајла Валтровића: „Бакарне и бронзане старине у Србији“, објављен у Старицару VII, 3, 1890, стр. 65—93. Већ у уводу свог излагања Валтровић истиче да ће од овог броја

³ Први системи обраде праисторијског материјала такође се односе на кремена оруђа палеолитске епохе.

Старинар доносити „у опису и нацрту“ податке о свим праисторијским старинама које се налазе или се буду налазиле у Србији. Сам рад представља уствари публикацију свих бакарних и бронзаних праисторијских предмета који су се тада налазили у Народном музеју у Београду. При томе писац, у границама могућности, наводи тачне податке о месту и условима налаза појединих објеката, а са посебном пажњом издвојене су затворене целине. Опис појединих предмета дат је прецизно, са тачним димензијама и, што је нарочито важно, пропраћен је одличним илустрацијама у цртежу. Приступом обради ове грађе рад М. Валтровића ни у чему не заостаје за најбољим европским савременим публикацијама ове врсте какво је, примера ради, познато дело Ј. Хампела⁴. Колико су Валтровићеви подаци прецизни види се и по томе што су они омогућили да се извесне значајне затворене целине, које су делом уништене током Првог светског рата, у целини реконструишу, док су прецизни Валтровићеви цртежи пружили потпуно јасну слику о изгледу и типу појединих тада несталих врста објеката. Тако су, благодарећи њему, данас изгубљене фибуле у облику гудала из Конјуше, постале појам у модерној европској праисторији.

Овакав приступ праисторијским налазима нашао је свој одјек и у радовима других аутора објављеним у Старицару. Прикупљању праисторијских старина посвећује се већа пажња, а нарочито прецизнијим подацима о карактеру и одликама појединих локалитета, условима налажења и о самим нађеним предметима. Овај већи интерес за праисторијску археологију и нови приступ грађи добро се виде „у радовима као што су: Ј. Жујовић—М. Валтровић, „Старо селиште у Барајеву“ (Старинар VIII, 1, 1891, 1—17), где је тачно лоциран и описан значајни неолитски локалитет у каснијој литератури познат под именом „Кремените њиве“, и Ђ. Јовановић, „Петничка пећина“ (Старинар, IX, 2, 1892, 41—45), који даје прве податке о овом значајном, нажалост још увек недовољно и лоше истраживаном локалитету. Највећа пажња у ово доба посвећена је међутим проучавањима праисторијских тумула у западној Србији, чији су резултати објављени у неколико значајних прилога у Старицару. Свакако да се рад на овом пољу може довести у везу са употребним, интензивним истраживањима која је у то доба Земаљски музеј у Сарајеву предузео на тумулима Гласинца.

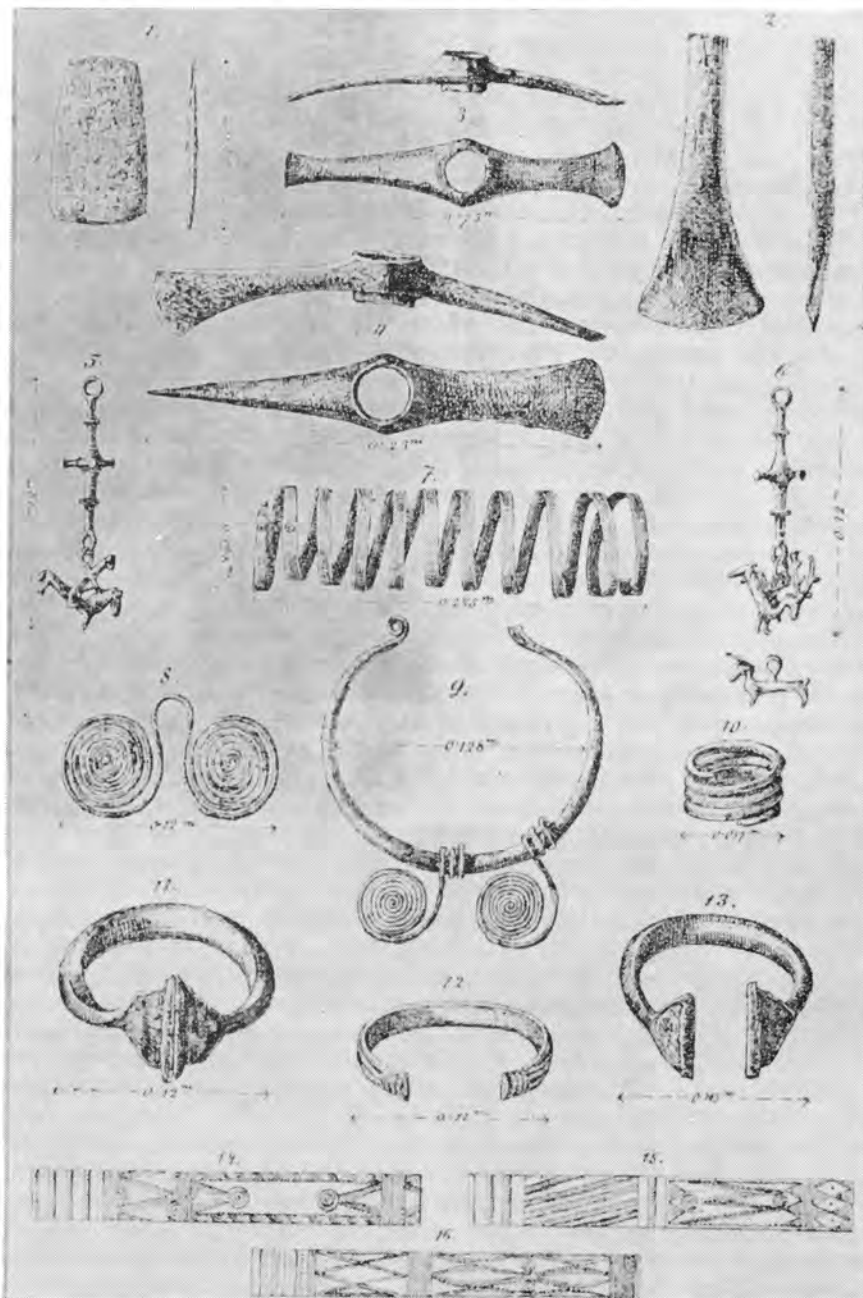
И код овог, у суштини првог систематског рада већег обима на праисторији у Србији, потстрек за истраживања, приступ и методичност у раду диктирао је Михајло Валтровић. То се особито види из његовог већег прилога у Старицару: „Преисторијске старине у ваљевском и подринском округу“ (Старинар X, 3—4, 1894, 75—96). Топографски подаци о појединим хумкама или групама хумки дати су веома прецизно, са потребним елементима за њихово сигурно лоцирање. Код ископавања предузетих на појединим тумулима, дат је опис самог карактера и изгледа насипа тумула, а, што је нарочито важно, тачно су издвојене гробне целине. Разумљиво је да се, ту и тамо, Валтровићевом раду морају учинити извесне замјерке, поготову с тачке гледишта савремених метода ископавања и истраживања које се, у оно време, наравно нису могле применити. Тако би било пожељно да је добрим подацима о лоцирању хумки и њихових група, придодата и карта. Такође је начин ископавања који је Валтровић примењивао (стр. 82: „копано је на врху у округ па мало на ниже“ или су тумули пресечени по средини сондом) одавно застарео. Треба међутим истаћи, да у оно време ни на другим некрополама са хумкама, ван Србије и у целој Европи, нису примењивани ништа бољи методи рада. Колико су Валтровићеви подаци прецизни види се и по томе, што су, полазећи од њих, писац ових редова и Д. Гарашанин могли тачно да одреде извесне групе тумула које је Валтровић био лоцирао у селима Мојковићу и Толисавцу у Рађевини. С друге стране, тачан опис затворених гробних целина, омогућио је и сигурну интерпретацију неких налаза као што је то случај са једним гробом под хумком у Клинцима⁵. Овде су, у једном скелетном гробу са ковчегом, нађене средњовековне наушнице, праисторијски торквес и праисторијске гривне. Чињеница да су се торквес и гривне, како се види из Валтровићеве публикације, налазили не око врата

⁴ J. Hampel, *A bronzkor emlekei Magyarhonban* I, 1886; II, 1892; III, 1896.

⁵ М. Гарашанин, *Поводом интерпретације праисториских и раносредњовековних налаза из једног тумула у Клинцима*, Старинар Н. С. III—IV, 1953—1954, 197 и д.

и руку, већ положени изнад њих показује да се, очигледно, ради о њиховој секундарној употреби приликом укопавања средњовековне сахране у праисторијску хумку.

Савесни приступ истраживањима који одликује Валтровићев рад, имао је утицаја и на друге истраживаче. То се види из прилога које су објавили С. Тројановић (Старинар IX, 1, 1892, 1—23) о „Преисториским старинама рудничког округа“ и др. Бока Јовановић (Ibid. IX, 2, 46—55) под насловом „Табље, тумули и гробиле бучковачког поља“. У оба рада тачно је описана конструкција хумки, приказане су гробне целине, а у шематским цртежима дат је и пресек тумула и, у случају Бучковачког поља, и њихов распоред.

Метални предмети из енеолита и бронзаног доба, западна Србија (по Валтровићу)
Objets en métal de l'énéolithique et de l'âge de bronze, Serbie occidentale (d'après Valtrović)

Да међутим овакав приступ дугујемо Валтровићу и његовом пажљивом праћењу активности на томе пољу, потврђују његове критичке замерке раду С. Тројановића у Подрињу (Старинар X, 3—4, нап. на стр. 96). Валтровић констатује да је Тројановић, у више махова, пуштао сељаке или своје ученике да без контроле, за његов рачун, истражују тумуле и, осуђујући овај начин рада, истиче: „Археолошком истраживању није главни и последњи циљ просто ископавање и гомилање старина. Простом физичком снагом и простом тежњом за добијање ствари, употребљен будак не чини услуге науци, већ наноси огромне штете, јер њиме просто раскопана старина изгубљена је за науку“. Ова реченица написана у Старинару пре пуних деведесет година ни до данас није изгубила од своје актуелности.

II. Прва серија Старицара, коју археолози често називају „Валтровићев Старинар“, угасила се својим дванаестим годиштем 1896. После пуних десет година часопис се понова јавља, у нешто измењеном облику — већем формату згоднијем за објављивање археолошке грађе — и са незнатним формалним променама у садржају — рубрикама: „Мале вести“ замењене су рубриком „Додатак“, а критичким приказима дато је више места. Овај Старинар Новог Реда, обухвата шест годишта (1906—1911), од којих је прва два уређивао М. Валтровић а остала Милоје Васић.

Поред поменутих формалних промена, Старинар Новог Реда креће са знатно амбициознијим програмом који је прокламован у уводној речи уредника Валтровића у првом броју (Старинар Н. Р. I, 1). Поред истицања рада на проучавању праисторије, изражена је жеља да „Старинар има да буде први извор за свакога који би хтео дознати што о културним приликама српске земље у прошлости, а српском научнику први и најближи орган кроз који ће објављивати резултате научног рада“. Свакако да је ова жеља последица интензивнијег развоја научних истраживања у Србији у току оних десет година када је излагање Старицара било прекинуто: тако је у то време Н. Вулић почео издавање корпуса античких натписа у издањима Српске краљевске Академије наука и аустријског Археолошког института, док је М. Васић издао већ поменути прву монографију из области праисторије⁶. Сигурно је такође да се ова жеља није могла остварити у потпуности. Започето издавање корпуса натписа није се могло пренети на Старинар⁷. М. Васић је такође низ значајнијих радова објављивао у иностранству и другим часописима. Ипак је у Старинару објављен знатан део његових прилога који су од изузетне важности за српску праисторију. Може се уопште рећи да је Старинар Новог Реда у знаку процвата наше праисторијске археологије. Печат томе раду и лику часописа дао је већ од почетка М. Васић који је од 1908. године и уредник Старицара.

По школовању класични археолог, ученик великог Фуртвенглера (A. Furtwängler), Васић је своје прве научне прилоге и део својих раних радова посветио питањима античке, римске прошлости наше земље. Но већ врло рано, нашавши се у земљи необично богатој праисторијским налазима који баш у то доба све више привлаче пажњу европске археологије, Васић се окренуо ка истраживањима праисторије, поготову после открића налазишта у Винчи коме је посветио и највећи део своје научне активности. Одличан познавалац антике, са наглашеним смислом за научну систематику и анализу, приступио је археолошкој грађи Србије са посебним вредновањем свих елемената веза са југоистоком, Егејом и Малом Азијом. Одлучујући при томе били су Шлиманови налази у Троји, Микени и Тиринсу, као и, тада потпуно нови, резултати истраживања Артура Еванса на Криту. Тако, у време када у европској праисторији преовлађује мишљење о културном примату Средње Европе, које се убрзо развија даље у гледишта о пуном приоритету севера (нордиска теорија), гледишта која ће потом прекорачити границе објективне науке и пренети се у домен политике, Васић већ од 1906. године, заузима према тим гледиштима не само критичан став, већ указује и на изузетан значај југоисточне компоненте у настанку европске праисторијске културе. Ова гледишта Васића која прихвата и низ каснијих, домаћих и страних истраживача, као V. G. Childe (Чајлд), В. Милојчић и М. Гарашанин, иако се данас показују као у извесној мери претерана и јед-

⁶ Уп. нап. 2.

⁷ Вулићев корпус објављиван је делом паралелно (до Првог светског рата) у Споменику Српске краљевске Академије наука и *Jahreshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*. Пада у очи да је Вулић, чак и као редактор Старицара врло мало објављивао у овом часопису ограничавајући се углавном на библиографске белешке и приказе.

нострана, ипак су јасно указала на изузетни значај и добрим делом водећу улогу ове компоненте у европској праисторији.

Васићеви ставови о том питању налазе свој пуни израз у његовим студијама објављеним у Старинару Новог Реда. У радовима „Неколики преисториски налази из Винче“ (Старинар Н. Р. I, 2, 1906, 89—140) и „Преисториски обредни предмети“ (Старинар Н. Р. III, 1908, 71—120), који, оба, првенствено узимају у обзир винчанске налазе, писац детаљном типолошком, стилском анализом но и покушајем интерпретација култа, указује на значај егејске компоненте. Посебно важни су међутим његови радови, објављени у Старинару, који су посвећени налазима бронзаног доба Србије. У студији „Преисториска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији“ (Старинар Н. Р. I, 1, 1906, 1—33), Васић је први пут правилно издвојио један карактеристични облик бронзаног накита (гривне јухорског типа), извршио изванредну техничку и стилску анализу ових објеката и, наводећи низ паралела у Микени, на Криту и у Средњој Европи, јасно истакао важност егејске компоненте у њиховом настанку. Овај је чланак управо пресудан за Васићеве ставове, а обележава прекретницу и одлучујући моменат у оријентацији коју ће српска археологија имати од тога времена и са, нужним модификацијама донетим новим истраживањима, до данас⁸. Васић подвлачи да су Балканско и Аленинско полуострво играли посредничку улогу у преношењу утицаја егејског света на европску праисторију. У обе области утицаји са југоистока били су преузимани и прерађени у локалној производњи, да би одатле зрачили ка Средњој Европи.

Налазима са Жутог Брда код села Усја на Дунаву, Васић у Старинару посвећује посебну студију (Жуто Брдо, Старинар Н. Р. II, 1, 1907, 1—47), а затим у једном великом раду, који заправо представља монографију, обрадио је све налазе истог типа у српском Подунављу, које је сам сакупио систематским археолошким рекогносцирањем (Жуто Брдо, прилог проучавању гвозденог доба у Србији, Старинар Н. Р. V, 1910, 1—207; Старинар Н. Р. VI, 1911, 1—93). Код обраде жутобрдских налаза писац је тачно определио стратиграфију овог налазишта која заправо представља основ стратиграфије на праисторијским насељима српског Подунавља и Бердапа: изнад слоја шљунка налази се жути, а изнад тога сиви слој песка, заправо културни слој, који је прекривен навејаним слојем белог песка. Тачност овог основног опредељења потврђена је систематским истраживањима која се данас врше на Бердапу. У својој монографији Жутог Брда, Васић први пут уноси у археологију појам културне групе, обрађујући као целину низ сродних налаза одређене територије. Овакав приступ праисторијској грађи представљао је у оно време још увек изузетну појаву, иако се, на тадашњем ступњу знања, група није могла издвојити са пуном прецизношћу, тако да је схваћена прешироко, обухватајући у суштини сав материјал инкрустиране керамике који је раније обрадио М. Wosinsky (Вошински) и укључујући и налазе који хронолошки и културно припадају знатно ранијем периоду (данашња вучедолска група). Детаљна анализа материјала, типолошка и стилска, као и олсежна студија религије, накита и ношње, доводе и овог пута Васића до закључка о културном примату Егеје, што је, уз нужне ректификације, омогућило да данас у томе оквиру боље сагледамо једну од битних компонената наше дубовачко-жутобрдске групе. И поред наглашавања микенске компоненте, Васић је жутобрдску групу уврстио у гвозде о доба. Овакво датирање остало је дуго прихваћено у домаћој праисторији те је дефинитивно исправљено тек после Другог светског рата⁹. Оно се делом може објаснити тада познатим, усвојеним и недо-вољно прецизним подацима са ископавања вршених и ван наше земље, као и постојећим мишљењима о датирању извесних појава у праисторији егејског света. Тако је сам Васић на Жутом Брду открио и неколико атипичних комада гвожђа, који, како се касније показало, не могу да се доведу у везу са првобитним праисторијским насељем. Осим тога Васића су завели нетачни подаци француских истраживача о теловима у Тракији, где је такође нађено гвожђа, но не у затвореним целинама. Сличан је случај и са налазима гвожђа у Кукутени. Ове чињенице, као и формална

⁸ Исту концепцију Васић је у вези са налазима из Винче и неолитом Србије изнео нешто касније у Annual BSA, XIV, 1908, 319—342.

⁹ Ово датирање задржавају и N. Vulić—M. Grbić, *Corpus vasorum antiquorum Yugoslaviae*, fasc. 3, 1937. Дефинитивно га је кориговао М. Гарашанин. Научни зборник Матице српске 2, 1951, I и д.

сродност тзв. »Buckelkeramik« Троје VII са налазима Жутог Брда, у недостатку тада још непознатих далеко ближих и поузданих веза Жутог Брда са знатно старијим појавама карпатско-панонске области, биле су одлучујуће за овакво датирање. Неоправдано је, међутим, било већ тада, да се за почетке веза Подунавља са егејским светом одреде као одлучујући први подаци античких писаца о Дунаву, те да се с тога почетак Жутог Брда стави у VII век. Још у то доба овакво датирање приморало је Васића да микенске утицаје у жутобрдској групи објасни као ретардацију микенских елемената, наводно пренетих на Дунав много касније. У таквој датацији називу се и обриси његове доцније концепције о јонској колонизацији коју је у последњој фази свога рада пренео и на неолитску Винчу¹⁰. Сагледајући са гледишта тадашњих знања и достигнућа праисторијске археологије ова грешка могла се добрим делом објаснити. Она ни уколико не умањује вредност Васићеве, дуго времена оспораване констатације да се порекло тзв. Rahmenstil-а, за који у извесној мери везује и дубовачко-жутобрдску групу не сме тражити у северној Европи. За жаљење је међутим што у својим каснијим радовима, Васић није, на основу резултата новијих истраживања, исправио своју грешку, већ је, полазећи од првобитних нетачних премиса, даље разрадио читав систем балканске праисторије заснован на датирањима која су се, убрзо, показала као недржива.

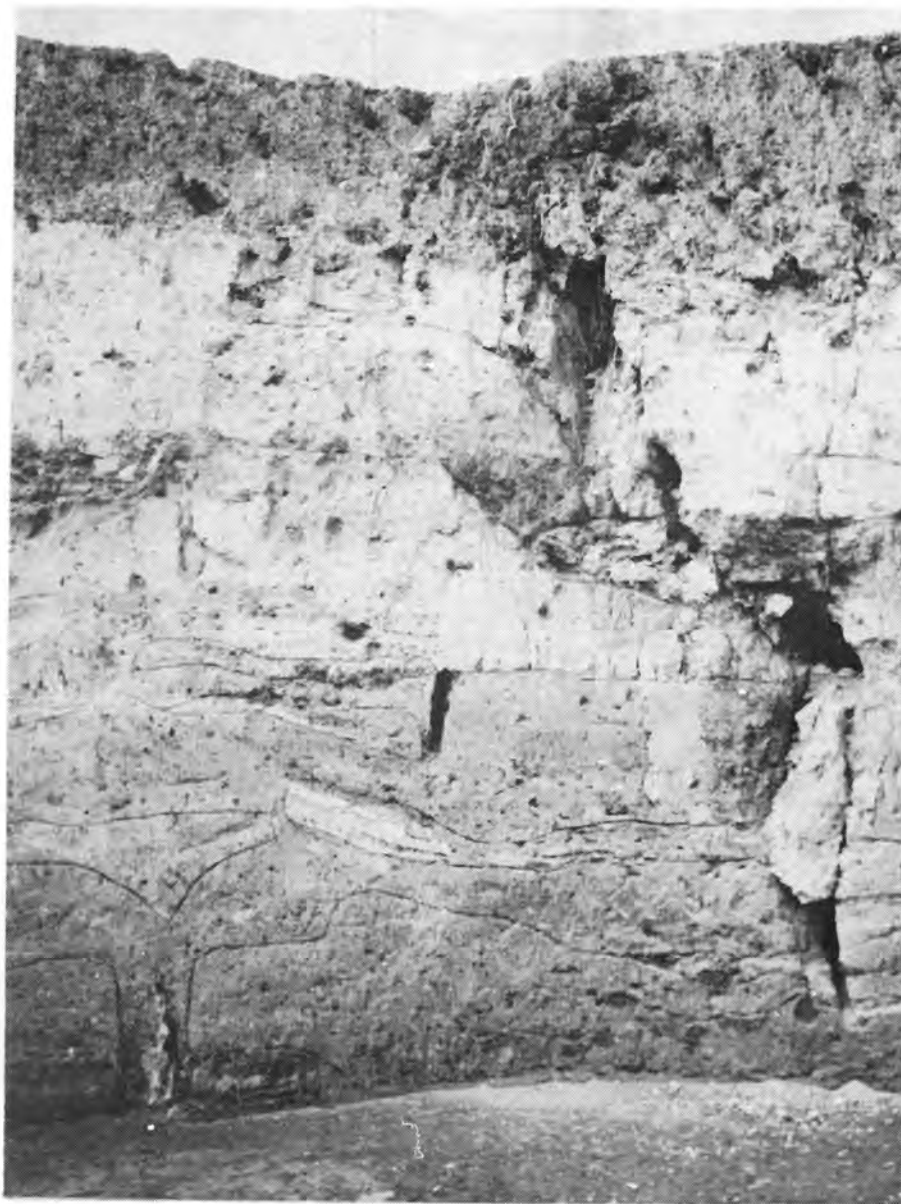

Археолошка истраживања у Винчи, 1935. год., М. Васић са сарадницима
Recherches archéologiques à Vinča en 1935, M. Vasić avec ses collaborateurs

Васићев допринос археологији у Старицару огледа се и у систематским рекогносцирањима. Поред већ поменутих топографских истраживања у Подунављу, овде треба поменути и она у другим деловима Србије, у заједници са Костом Јовановићем (*Извештај са археолошке екскурзије у јужној, источној и североисточној Србији*, Старицар Н. Р. IV, 1909, 2, Додатак 1—15) где има драгоцених података о праисторијским налазиштима. Такође је критику, посебно у Старицару, Васић подигао на истински научни ниво, иако често са непотребном оштрином, која је била својстве-

¹⁰ М. М. Васић, *Преисториска Винча I*, 1932. (где се Винча датира половином II миленија пре н.е.) — IV, 1936. (са датирањем у VI век пре н.е.).

на његовом темпераменту. Таква је критика упућена Р. Попову (Старинар Н. Р. III, 2, 1908, Додатак, 72—75), коме замера недостатак методичности закључујући да о научној обради „овде не може бити ни речи“, а посебно G. Wilkeu (Вилке) за његов рад о спирално-меандрастој керамици у Гласнику Земаљског музеја XI (Старинар Н. Р. IV, 1909, Додатак, 78—89). Васић енергично устаје против Вилкеовог

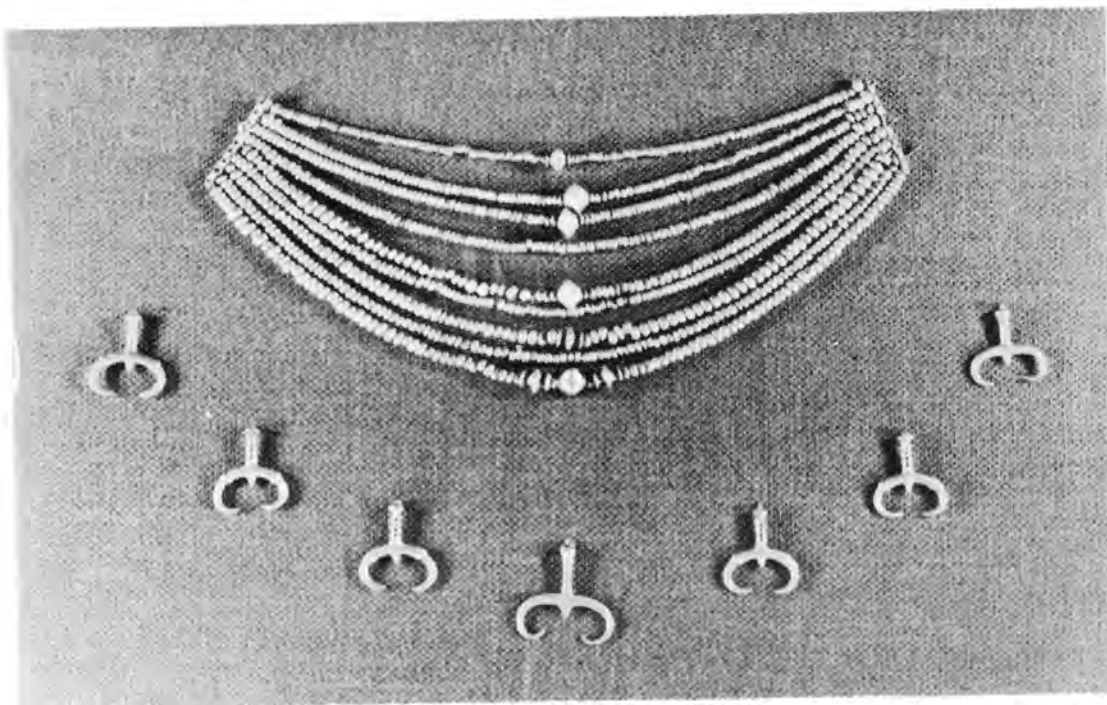

Профил неолитског насеља у Винчи
Coupe verticale de l'agglomération néolithique à Vinča

гледишта о припадности праисторијског становишта Балкана „индоевропској раси“, указујући на значај медитеранске компоненте. Пошто се ради о неолитском периоду, Васићева је критика у основи оправдана, тим пре што Вилкеово гледиште отвара врата нордиској теорији која се тада налази у успону. Овакви чланци, закључује Васић, нису на нивоу Гласника Земаљског музеја. Оштре замерке, у више

махова, упућиване су и другим истраживачима као Ђ. Трухелки и особито В. Ђурчићу. Често умесне, оне у тону некад прелазе уобичајене границе научне полемике.

Изузетно јака личност Васића утиснула је свој жиг и сарадницима који су, уз њега, објављивали у Старицару. То се нарочито јасно види у два прилога М. Митића (*Преисторски златан накит из Велике Врбице*, Старицар Н. Р. II, 1, 1907, 99—114; *Аскоси из Винче*, Старицар Н. Р. III, 2, 1908, 185—198), са солидном обрадом археолошке грађе који, међутим, по интерпретацији, потпуно одговарају тадашњим Васићевим гледиштима. С друге стране, њему се има захвалити да Старицар у то доба почиње прикупљати и сараднике ван наше земље и да, под његовим уредништвом, први пут и за дуже времена једини, обраћа пажњу интердисциплинарним проучавањима. Тако је у Старицару, прилозима о праисторијским налазиштима у Бугарској учествовао и прерано преминули бугарски праисторичар Анастас Чилингиров, који је извесно време студирао у Београду (Старицар Н. Р. I, 2, Додатак 1—24; Н. Р. II, 1, 1907, Додатак 15—19). Посебно треба поменути велику

Златни накит из Велике Врбице, бронзано доба, (по Митићу)
Bijoux en or de Velika Vrbica, âge de bronze, (d'après Mitić)

студију Н. Жупанића: *Систем историске антропологије Балканских земаља* (Старицар Н. Р. II, 1, 1907, 167—189; Н. Р. III, 1908, 1—70). Обухватајући и проблеме савременог балканског становништва, ова студија обрађује међутим и питања палеоантропологије посебно Илира, узимајући у обзир тада још сасвим малобројни антрополошки материјал. Значајно је да је аутор ове студије проблемима приступио са широког интердисциплинарног гледишта, узимајући у обзир како податке античких извора тако и лингвистику. Третирајући питање односа Илира и „Арбанаса“, Жупанић истиче да, премда сматра ове потомцима Илира, у антрополошком материјалу не налазе никакве везе између Албанаца и старог илирског становништва. Са пуно права Жупанић устаје против „самовоље“ Р. Вирхова, који, неоправдано и површно, врши повезивање језичких и антрополошких података. Са методске тачке гледишта, без обзира на њену застарелост и оскудну грађу из физичке антропологије којом се аутор у оно време могао служити, основна концепција Жупанићевог рада, са израженом тежњом ка интердисциплинарном проучавању пробле-

ма физичке антропологије, може се и данас оценити као драгоцен и значајан прилог о коме ваља водити рачуна.

III. Плодна делатност српске праисторије, која је, упечатљиво одражена у Старинару, прекинута је у свом пуном успону, Првим светским ратом. После више од једне деценије, обновљен је Старинар, као Старинар III серије, са његових петнаест годишта, чији су уредници били прво Никола Вулић (Старинар III серије I—V), а касније Владимир Петковић.

Како је већ истакнуто у уводном делу овог излагања, фаза развоја наше археологије, укључујући ту и праисторију, коју илуструју радови у Старинару III серије, представља период застоја, па делом и заостајања ове науке у Србији. Овакво стање не може се објаснити само тешким ударцем који је Први светски рат нанео српској археологији, пошто је тада уништен, и неповратно нестао, део археолошке документације и грађе која се чувала у Народном музеју у Београду. Њему су, у знатној мери, допринели и лоши односи међу водећим археолозима Србије. Због њих је део тада већ зрелих научних радника напустио рад на струци, док је с друге стране подизање нових младих кадрова готово потпуно заустављено¹¹.

Као уредник Старинара Никола Вулић уложио је несумњив напор да у ново-насталој ситуацији, после стварања нове државе, Југославије, афирмира Старинар као југословенски часопис и да га такође приближи тадашњој европској археологији укључујући ту и праисторију. То се огледа у ангажовању нових сарадника из хрватских, словеначких, сарајевског и делом и великих европских археолошких центара. Поред тога, тада се први пут, најпре уз поједине прилоге, а затим готово уз све објављене радове јављају и сажети на једном од светских језика. Пада такође у очи богата библиографија која је, међутим, махом дата у облику веома кратких приказа, без критичких осврта које је у Старинар Новог Реда био увео М. Васић. Ова Вулићева стремљења могу се без сумње сматрати позитивним, али им се мора ставити суштинска замерка да је, при томе, занемаривано објављивање изворне грађе и расправа домаћих, српских археолога, радова везаних за материјал и проблеме наше земље.

Ово стање у српској археологији верно је одражено у радовима из области праисторије који су у III серији Старинара публиковани у време када је часопис уређивао Н. Вулић. Тако је објављено више радова који сумирају резултате истраживања у појединим областима Југославије, расправљају о неким значајним проблемима или пак пружају податке о појединим, некад и мање значајним налазима. Овде посебно треба навести прилоге V. Molè-a (Моле) „Уметност ситуле из Вача“ (Старинар III, С II, 1923, 97—108), у коме је, поред детаљне стилске анализе, указано и на порекло ове уметности и неколико осврта на дотадашња истраживања, нарочито о радовима у Босни (Ђ. Трухелка, *Осврт на претисторички рад у Босни*, Старинар III, С I, 1922) и у Банату (O. Menghin, *Ка преисторији вршачке области*, Ibid. IV, 1926—1927, 15—29). Нарочито је Menghin (Менгин), уз добру селективну библиографију, учинио први покушај културне и хронолошке класификације банатске праисторије. Застарело је његово гледиште да се тада позната неолитска култура Баната (винчанска група) има приписати средњоевропској култури са тракастом грчаријом и да представља посебну, славонско-српску варијанту „ленђелске културе“¹². Говорећи о бронзаном добу, писац је посебно указао на ватинску групу („културу“) и значајне налазе из Вршца али му је потпуно измакла издвојеност дубовачко-жутобрдске групе. Треба међутим поменути да ни први ни други аутор — Трухелка и Menghin — нису узимали у обзир резултате истраживања српских археолога још у периоду непосредно пред Први светски рат. Тако Трухелка гово-

¹¹ Ова ситуација огледа се и у публикацијама из праисторија објављеним ван Старинара. Са изузетком монографије М. М. Васића о Винчи (уп. нап. 10), хронолошког система наше праисторије од М. Грбића и Н. Вулића (уп. нап. 9) и једног синтетичког осврта на праисторију Војводине: Грбић, Војводина I, 1939, 47—60, као и мање монографије Pločnik, *Aeneolithische Ansiedlung*, 1929, није у ово доба било већих публикација из археологије. Од значајнијих ископавања треба поменути и радове америчко-југословенске експедиције у Старчеву: V. J. Fewkes, H. Goldman, R. Ehrich, BASPR 9, 1933, 33 и д., као и покушај синтезе о неолиту Поморавља базиран углавном на рекогносцирањима: Fewkes, BASPR 13, 1936, 5 и д.

¹² Ово гледиште касније је исправио сам Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit*, 1931, 352 и д., приписујући Винчу својим источномедитеранским сеоским културама.

рећи о бутмирским налазима, порекло балканског неолита тражи искључиво у Средњој Европи, док се Menghin на значајне резултате истраживања жутобрдских налаза и њихово издвајање као засебне групе, осврће само зато да би истакао њихово нетачно датирање у гвоздено доба. На сасвим други начин поступио је V. G. Childe у осврту „О значају Србије за преисторију Европе“ (Старинар III С IV, 45—55). Полазећи од резултата Васићевих истраживања, писац је овде о неолиту кратко изнео оне концепције које представљају основне идеје његовог монументалног дела »Danube in Prehistory«.

Вотивна колица из Дупљаје, бронзано доба, Јужни Банат
Chariot votif de Dupljaja, âge de bronze, Banat du sud

Мање места и пажње посвећено је међутим објављивању археолошке грађе из Серије као и резултатима теренских радова српских праисторичара. Очигледно је редакција била заинтересована пре свега за објављивање изузетно интересантних и значајних објеката као што су Вршачки идол (Ф. Милекер, *Идол од иловаче из Вршца*, Старинар III С II, 1923, 1—2) и Дупљајска колица која су тада први пут публикована (Милекер, *Преисториска колица из Дупљаје*; Ј. Петровић, *Вотивна колица из Дупљаје*, Ibid. V, 1928—1930, 20—28). Такође треба поменути публикацију једне статуе из Винче из пера Н. Жупанића (*Маскирана главица од печене земље из Винче у Србији*, Ibid. I, 231—237), и једне од остава бронзаних предмета из Брестовика од М. Грбића (Ibid. V, 1928—1930, 152—155). Извештајима са ископавања посвећена су само два рада Д. Карапанџића: „Арадац“ (Старинар III С I, 1922, 151—174) и „Вар Хеђ“ (Ibid. III, 1923, 157—180). У првом раду, уз податаке о теренским запажањима, објављен је и шири одбир налаза, што је касније омогућило поуздано датирање Арадца у оквиру винчанске групе¹³. У извештају о Вар

¹³ М. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe*, 1951, 70 и д.

Хеђу—Зоку у мађарској Барањи, где је Карапанцић вршио ископавања, прецизно је приказана стратиграфија, са издвојеним хоризонтима становања и описом непокретних објеката (зграда и јама) констатованих на терену. Ова излагања пропраћена су солидним плановима. Очигледно је Карапанцић намеравао да у једном каснијем раду објави, на одговарајући начин, и покретни материјал. О томе он каже (Ibid., 180): „други, већи део (тј. резултата истраживања, прим. аут.), чине многобројни остаци материјалне културе о којима ћемо, ако нам то буде могућно, говорити у продужењу овог чланка“. До тога међутим није дошло: пошто је изгубио место археолога у Народном музеју, Карапанцић је, убрзо затим, коначно напустио сваки рад на праисторијској археологији. С тога су бројни археолози који су се касније вратили на питање овог налазишта — Зок је по свом значају постао појам у европској праисторији — хронолошку и културну класификацију материјала вршили на основу типологије, без одговарајућих стратиграфских података.

У овом периоду у Старинару објављена је само једна расправа из праисторије: *Преисториски колуласти накит из Босне*¹⁴ од М. М. Васића (Старинар III С, IV, 235—258). Доследан својим ранијим истраживањима и концепцијама, Васић је овде повезао поменућу врсту накита са фибулама од кости из Ефеса, што је од посебног значаја за одређивање његове релативне и апсолутне хронологије.

Као уредник Старинара (III С VI—XV, 1931—1940), Владимир Р. Петковић, историчар уметности, дугогодишњи Управник катедре Историје уметности на Универзитету у Београду, који је највећи део своје научне делатности посветио проучавању уметности Средњег века, али је имао и много интереса за археологију (њему дугујемо иницијативу за почетак систематских истраживања на Царичином Граду и у Стобима), уложио је видан напор да концепцију часописа приближи оној коју је у првој свесци Старинара Новог реда објавио М. Валтровић¹⁴. Што су, и поред тога, радови из праисторије у његово време малобројни, последица је пре свега већ поменутих односа који у то доба владају међу археолозима у Србији. Тако су објављивању археолошке грађе и резултата истраживања посвећени у првом реду два рада М. Грбића: „*Привина Глава*“ (Старинар III С VI, 1931, 24—31), где је објављена ова остава бронзаних предмета, и „*Неолитско гробље у Ботошу код Великог Бечкерека*“ (Ibid. VIII—IX, 1933—1934, 40—58), док се у неколико прилога са рекогносцирања, особито А. Оршића-Славетића (Ibid. X—XI, 1935—1936, 174—181) и С. Димитријевића (Ibid. VIII—IX, 311—313) налазе корисни подаци о праисторијским локалитетима у околини Ниша и Лесковца. Треба жалити што је извештај о гробљу у Ботошу, првој и дуго времена јединој некрополи винчанске групе, извршено сумарно и, нарочито, без потребне теренске документације¹⁵. Ова се замерка мора учинити не само писцу рада, већ и уредништву часописа, које је требало да поведе више рачуна о квалитету и нивоу објављивања грађе.

И у ово време објављена је у Старинару само једна расправа из области праисторије: М. М. Васић, *Дунавска долина и Италија у гвоздено доба* (Старинар III С XII, 1938, 3—40). И поред веома значајне теме, рад није донео одговарајуће резултате: када је писан, Васић је већ у потпуности био формирао своју последњу концепцију о пореклу и хронологији нашег неолита, сматрајући Винчу као јонску колонију VI века. Отуда су и паралеле за налазе гвозденог доба у Италији тражене у нашем неолитском материјалу. У томе оквиру треба поменути и Васићев прилог „*Фрагмент јонске вазе из Винче*“ (Ibid. 230—240). Објављујући један комад керамике нађен у Винчи, за који је аналогије налазио у јонској керамици понтских колонија, особито Хистрије, Васић је овај фрагмент сматрао одлучујућим доказом, „*завршцем*“ («la clef de voûte») својих последњих теорија. Без обзира на чињеницу што се ради о случајном налазу који није откривен у слоју приликом ископавања, и што се фрагмент сигурно не може сматрати грчким, мора се замерити нашим археолозима, укључујући ту и писца ових редова, што се никада касније нису вратили детаљно на овај налаз и његову детерминацију.

Насупрот томе треба посебно подвући критички осврт М. Грбића на Васићеву „*Преисториску Винчу I*“, објављен у Старинару III С VIII—IX, 322—326. Са убед-

¹⁴ Уводна реч у Старинару Н. Р. I.

¹⁵ Рад је објављен без ситуационог плана који је тек касније на основу једне теренске скице М. Грбића и Л. Николића објавио М. Гарашанин, *Glasnik Zemaljskog muzeja* Н. С. XI, 1957, 206 и д., сл. 1.

љивим аргументима и ослањајући се на поређења са материјалом Егеје, Грбић је први подвргао озбиљној критици последње Васићеве интерпретације Винче. Тиме је покренуо питање које је у нашој праисторији било нужно расправити, а на које се наши археолози поново враћају тек после више од једне деценије.

Посебно место у Старицару заузимају неколико дужих осврта на праисторију Баната, дело F. Milleker (Милекер), заслужног банатског истраживача, археолога

Остава из Турског Бечеја, бронзано доба, Банат (по Милекеру)
Dépôt de Turcok Becej, âge de bronze, Banat (d'après Milleker)

аматера у најбољем смислу тога појма и творца музеја у Вршцу (данас Народни музеј Вршац). Објављени на немачком језику под заједничким насловом »Vorgeschichte des Banats« (Старинар III С XII, 1937, 59—80; XIII, 1938, 102—166; XIV, 1939, 129—140; XV, 1940, 3—42), ови прилози замишљени су као поглавља једне велике монографије у којима су обрађени палеолит, неолит, бакарно и бронзано доба. Очигледно је жеља редакције била да из пера тада најбољег познаваоца Баната, добије један критички осврт на стање истраживања праисторије и резултате рада у тој области¹⁶, чиме би били кориговани и допуњени раније објављени ставови Mengina. Замисао међутим није могла бити остварена у том облику и обиму. Тако последњи прилог Милекера, посвећен гвозденом добу, никада није објављен пошто је, издавање Старинара прекинуто, избијањем Другог светског рата. Поред тога, вредни скупљач Милекер који ни раније није никада имао претензије да ствара научне синтезе, налазио се у време када је писао за Старинар већ у дубокој старости и на измаку својих снага. С тога поједини прилози, као и рад у целини, имају више карактер компилације састављене на основу ранијих ауторових радова, његових бележака или сећања, која су, ту и тамо, допуњена неким новим теренским подацима из суседних подручја и добром, мада не комплетном библиографијом. Ипак рад Милекера задржао је трајну вредност с тога што су у њему први пут и у већем броју објављени налази са значајног неолитског насеља у Потпорњу (Старинар III С XIII), као и листе појединих врста налаза: бакарних секира, остава, (делом са илустрацијама), и коначно један преглед праисторијских утврђених насеља, делом са теренским скицама, који ни до данас још није у потпуности ревидиран и вреднован.

IV. После новог прекида од пуних десет година, проузрокованог избијањем Другог светског рата, Старинар се поново почиње објављивати 1950. године, овог пута као Старинар Нове серије, чији је уредник најпре још Владимир Петковић а од годишта V—VI, 1954—1955. Ђурђе Бошковић. Уз мање техничке промене, у формату и диспозицији садржаја ова серија излази до данас и од ње је објављено тридесет и два годишта.

У новонасталим приликама, када Археолошко друштво још није ни помишљало да обнови своју активност, Археолошки институт, основан при Српској академији наука касније самосталан, узео је на себе задатак објављивања Старинара. Институт се такође прихватио задатка да окупи све, тада још малобројне, археологе Србије запослене у разним установама, да обједини и усмери њихов рад у смислу одређених задатака који представљају, у суштини, допуну и разраду оних које је формулисао још М. Валтровић у „Новом реду“ часописа¹⁷. Са интензивним напретком и процватом археологије у ово време знатно су обogaћени и прилози из праисторије, како бројно тако и по разноврсности садржаја. Треба такође истаћи да је Старинар своје странице отворио и за радове археолога из других република и да се, у неколико прилога, одражава и савремена тежња за интердисциплинарним проучавањима, кроз засада још малобројне и скромне извештаје особито из антропологије (С. Живановић, Ж. Цофман). Овде нарочито треба поменути радове Ђ. Телекија, „Астрономска теорија промена земљине климе у последњих 5000 година“ и В. Трбуховића, „Примена Миланковићевог метода на постпалеолитске епохе“ (Старинар Н. С. XXIV—XXV, 1973—1974, 1—10; 13—16).

Било би излишно, на овом месту, приказати све бројне прилоге из области праисторије објављене у овој серији Старинара. Нужно је међутим, посебно указати на оне који показују допринос српске праисторије ширим и значајнијим питањима појединих периода или подручја. Иако је у ово време, више него раније, благодарећи наглом процвату издавачке делатности, знатан број важних радова-монографија, драгоцених збирки грађа, материјала са научних скупова, објављен у другим издањима, овај допринос јасно је одражен у низу радова објављених у Старинару, једином чисто археолошком часопису Србије.

Највише прилога ове врсте посвећено је питањима неолита, енеолита или периода прелаза из неолита у метално доба, и гвозденог доба.

¹⁶ Као узор морао је послужити рад I. Nestora, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22. Ber. d. Röm. germ. Komm., 1933.

¹⁷ Уводна реч у Старинару Н. Р. I. Табеларни преглед програма рада Нове серије Старинара који је објавио Ђ. Бошковић, Старинар Н. С. I, 1950, 28.

Тако се већ од првих бројева Нове серије у Старицару појављују радови који се тичу значајних проблема неолита. То је и разумљиво када се има у виду да је у то доба дошло до коначне конфронтације става једне групе тада младих археолога са гледиштима која је о култури и старости Винче у својим последњим радовима заступао М. М. Васић, а која је први већ раније у Старицару подвргао критички М. Грбић¹⁸. Иако је ова, за оно време одлучујућа распра вођена ван Старицара, у часопису је одражен њен ток и даље последице¹⁹. Тако у првим годиштима Нове серије, М. М. Васић објављује неколико радова (*Барботин керамика*, Н. С. I, 1950, 7—10; *Датовање Старчева*, Н. С. II, 1951, 1—3; *Кличевачка некропола*, Н. С. III—IV, 1952—1953; *Археологија и лингвистика*, Н. С. VII—VIII, 1956—1957) у којима, остајући при својим ставовима, не само о Винчи, већ и о неолиту уопште, покушава да за њих нађе нове аргументе. Насупрот томе М. Гарашанин (*Потиска култура у Баници*, Старицар Н. С. I, 19—25; *О пореклу S спирале у винчанској групи*, Ibid., II, 267—169; *О пореклу и хронологији балканског неолита*, Ibid., VII—VIII, 29—33), Д. Гарашанин (*Неолитска камена пластика у Србији*, Ibid., II, 7—12) и М. Грбић (*Прекаласична грнчарија Средњег Балкана*, Ibid., V—VI, 1—28), приступају овим питањима са становишта проблематике неолита централне Европе и источног Медитерана. Тако М. Гарашанин у прва два поменуца рада указује на средњоевропске компоненте у нашем неолиту, док трећи представља синтетичко излагање његових ставова о балканско-анадолском комплексу и његовом настанку сукцесивном миграцијом — покретима са југоистока примитивних земљорадничких група у потрази за новим обрадивим земљиштем, док је у питањима датирања заступао ниску хронологију. Овај рад представља одговор на ставове које је по том питању у својој поменутој студији изнео М. Грбић. Први археолог Србије школован као чист праисторичар на Прашком универзитету, ученик Ј. Ниендерла и А. Стоцког (Stocky), Грбић се најпре уздржано, а у каснијим радовима све одлучније определио за старо школско гледиште о средњоевропском пореклу неолита, док је у датирањима прихватио високу хронологију. Тако у раду „*Старчево као најранији израз неолитске економије на Балкану*“ (Старицар Н. С. IX—X, 1958—1959, 11—16), понесен у оно доба сензационалним открићима предкерамичког неолита на Блиском Истоку, Грбић је познате амбаре из Носе код Суботице тумачио као примере тзв. „сушене грнчарије“. Без обзира на сигурно високи релативно-хронолошки датум Носе који је Грбић тачно уочио и на чињеницу, данас сигурну, да се Носа не може приписати Старчевачкој, већ сродној Кереш (Körös) групи, овако тумачење амбара показало се убрзо као неодрживо²⁰. У раду „*Подударност почетака керамичког неолита на Балкану и у Предњој Азији*“ (Ibid., XIX, 1968, 27—30), Грбић је високо датирање почетака неолита доказивао упоређивањем датума добијених методом радиоактивног угљеника у оба подручја. Насупрот томе, неколико младих праисторичара, школованих после рата у Београду, заузели су у тим питањима друкчије ставове. Тако Д. Срејовић у свом раду „*Данило-Бутмир-Ленђел*“ (Старицар Н. С. XVIII, 1967, 1—9) износи гледиште да се порекло западнобалканских неолитских група има довести у везу са једном посебном балканско-анадолском струјом, независном од оне која је формирала винчанску групу. У два своја рада (*Настајак керамичких типова балканско-подунавског неолита*, Старицар Н. С. XIII—XIV, 1962—1963, 9—26 и *Територијални и хронолошки однос јадранског и континенталног неолита*, Ibid., XIX, 1968, 31—38), Б. Јовановић је извршио знатне допуне и исправке ставова М. Гарашанина. Констатујући, у основи, исту еволуцију облика по етапама у Анадолу, Егеји и Винчи и прихватајући миграциони механизам њиховог ширења, Јовановић ова кретања обележава као градациона, а код настанка регионалних разлика између поје-

¹⁸ Старицар III С VIII—IX, 32 и д.

¹⁹ М. Гарашанин, *Историски гласник* II, 1949, 102 и д.; Ј. Korošec, A. Benac, M. Garašanin, D. Garašanin, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N. S. VI, 1951, 5 и д. И поред неодрживости Васићеве задње датације Винче, треба истаћи да су солидан начин ископавања у Винчи као и коректна презентација материјала остали и данас од значаја. Тако је монографија Винче још увек основна каталогска публикација винчанских налаза, док је, за оно време добро пражена стратиграфија и омогућила ревизију и исправку Васићевих ставова.

²⁰ На то је указао већ V. G. Childe, *Dawn of European Civilization*, 6 Ed., 1957, 88, н. 4, а Грбићево гледиште сигурно је оповргла Д. Гарашанин, *Bericht über den VI. Intern. Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Hamburg 1958. (1961), 303 и д.

диних група, указује на значајну улогу аутохтоне компоненте. У питањима хронологије, независно од датума метода С14, с обзиром на велика пространства и ниски производни ниво неолитског становништва, исти аутор сматра да се овај процес није могао остварити у временским оквирима ниске хронологије те, с тога, предлаже и више датуме. Јовановићеве примедбе представљају несумњив корак напред у решавању ових питања. Посебну пажњу заслужују коректуре хронологије, засноване на аргументима независним од још увек непозуданих апсолутних датума метода С14²¹.

У више радова објављених у Старинару одражен је допринос српске праисторије широј проблематици енеолита. Тако М. Гарашанин у раду „Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и Северној Србији“ (Старинар Н. С. IX—X, 19—32) дефинише поједине културне групе овог периода, обрађујући и питања њихове релативне хронологије и генезе на тадашњем степену достигнућа праисторијске археологије. У студији „Баденско-костолачка група и хронологија енеолита у Југославији“ (Ibid., XIV—XV, 1—12), Б. Јовановић посебно истиче значај аутохтоне компоненте у формирању групе. Иако се део аргумената које је користио аутор данас не може одржати, због несигурне датације и тумачења неких налаза са Хисара код Суве Реке, несумњиво је важно истицање дотле и у европској археологији занемариване улоге домородачких елемената.

У неким радовима у Старинару види се, или је заснован значајан допринос ширим историјским проблемима праисторије: питањима индоевропеизације југоисточне Европе и почетака рударства и металургије. У свом поменутом раду М. Гарашанин је, на више места, указао на допринос степских номадских сточара у формирању енеолитских група у југоисточној Европи. Ово питање писац је касније даље разрадио и, упоређењем археолошког материјала са достигнућима лингвистике, изнео теорију о овим елементима као једној од основних компонента индоевропеизације. Дуго времена ова компонента остала је, скоро искључиво, ухватљива у својим каснијим манифестацијама — карактеристичним појавама погребног ритуала или неким елементима материјалне културе које је преузело и даље развијало домородачко становништво. По мишљењу писца ових редова значајан пример ове врсте пружају и налази из тумула код Тивта, објављени у Старинару (М. Паровић-Пешикан—В. Трбуховић, *Искапавање тумула раног бронзаног доба у тиватском пољу*, Ibid., XXII, 1971, 129—141). Изворне доказе о присуству номадских сточара у нашим крајевима детаљно је обрадио и осветлио Б. Јовановић 1975. године (*Тумули степске културе гробова јама у Подунављу*, Ibid., XXVI, 1975, 9—24). Друкчије становиште по овим питањима заузео је Б. Гавела у раду „О илирској компоненти у индоевропској диаспори“ (Старинар Н. С. VII—VIII, 1—8). Придајући особиту важност антрополошким остацима, Гавела истиче да се основе индоевропеизације могу тражити у далеко старијем времену. И једно и друго гледиште имају својих поборника и у данашњој науци²². Гледиште В. Трбуховића о Лувитима (*О пореклу Лувита*, Старинар Н. С. XXI, 23—30), представља хипотезу која је, између осталог, озбиљно доведена у питање критиком ниске хронологије неолита. Изузетан допринос проблемима рударства и металургије који је дао Б. Јовановић, особито истраживањима на Рудној Глави, синтетички је у Старинару регистрован у раду

²¹ Знатан део налаза раније сматраних као импорт из егејских група раног бронзаног доба показао се касније као хронолошки неосетљив у ширим културним и географским релацијама. Тако се форме сличне кикладским идолима појављују већ у групи Караново I, а и антропоморфне вазе и просопоморфни поклопци из Троје далеко су ближи налазима из Centera, уп. N. Kalicz, *Die Peceler Kultur und Anatolien*, 1963. Ипак нека питања остају још увек недовољно решена, као особито познате плочице из Тартарије. У томе смислу требало би подврћи детаљнијој анализи и налазе из Јеле код Шапца, које М. Трбуховић (Старинар XXIII, 1972, 15 и д.) такође узима као аргументе за ниску хронологију.

²² Гледиште М. Гарашанина разрађено је у његовим радовима у Glasniku Zemaljskog muzeja N. S. XV—XVI, 1960—1961, 5 и д. и у Studia Balcanica V, 1969 (1971), 9 и д. Знатан број лингвиста долази у својим проучавањима до сличних резултата. Уп. за дискусију тога питања M. Garašanin у Cambridge Ancient History, II Ed., III, 1, 1982, 140 и д., као и дела M. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indoeuropéenne*, 1977, passim; *Les Proto-grecs* 1980, passim. Гледиште Б. Гавеле приближује се ставовима неких истакнутих лингвиста, особито В. Георгиева, Studia balcanica V, 155 и д.

Рудна глава, источна Србија. Раноенеолитски рудник бакра, винчански жртвеник
Rudna glava, Serbie de l'Est. Mine de cuivre paléoneolithique, autel de sacrifice de Vinča

„Технологија рударства у раном енеолиту централног Балкана“ (Старинар Н. С. XIII, 1972, 1—12)²³.

Неколики радови објављени у Новој серији представљају зачетак и даљу разраду нових ставова о проблемима гвозденог доба наше земље и Балкана, особито његовој хронологији. Тако је М. Гарашанин у својим „Разматрањима о македонском халитату“ (Старинар Н. С. V—VI, 29—42), учинио први корак ка изради једне хронологије гвозденог доба независне од средњоевропског система Р. Реипескеа, који је дотле шематски преношен и на материјал Балканског полуострва. У

²³ Уп. Б. Јовановић, *Металургија енеолитског периода Југославије*, 1971; *Рудна Глава, најстарије рударство бакра на Централном Балкану*, 1982.

више даљих радова исти аутор је разрадио овај систем хронологије²⁴. Касније је Р. Васић у неколико значајних прилога објављених у *Старинару* (*Нека питања хронологије старијег гвозденог доба централног Балкана*, Ibid. XXII, 1971, 35—52; *Нови елементи за проучавање гвозденог доба вардарске долине*, Ibid. XXVII, 1—18; *О хронологији старијег гвозденог доба у Србији*, Ibid. XXVII—XXVIII, 255—266; *О почетку гвозденог доба у Србији*, Ibid. XXXII, 1981, 1—7) у знатној мери разрадио и допунио овако постављене оквире за поједине периоде, особито гвоздено доба II—III Гарашаниновог система, обрађујући посебно положај извесних културних група и значајних налаза — некропола и остава — разних подручја и исправљајући и нека погрешна датирања, као налаза из Лапотинца, који је раније био приписан бронзаном добу. Изостављање из овог хронолошког система гвозденог доба I по М. Гарашанину, последица је и друкчије интерпретације налаза периода прелаза из бронзаног у гвоздено доба које Васић, као и многи други археолози, особито припадници румунске школе још приписује бронзаном добу. Занимљив је његов покушај нове интерпретације трако-кимерске групе у којој аутор види шири културни феномен, независан од миграција и изазван великим културним променама које у грчком свету доводе до појаве оријентализирајућег стила. Дефинитивно решење овог питања треба очекивати од даљих истраживања²⁵.

Карабурма, келтска некропола, гроб 11
Karaburma, nécropole celtique, tombe no. 11

За касније периоде гвозденог доба учињени су и значајни кораци у смислу етничке интерпретације појединих налаза или група налаза. Тако Б. Јовановић у раду „Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба“ (*Старинар* Н. С. XXVII, 1976, 19—31), први пут код нас јасно раздваја два битна елемента у формирању уметности развијеног гвозденог доба. У студији „Елементи за познавање уметности Скордиска“ (Ibid. XXVIII—XXIX) исти писац појаву дачке керамике на налазиштима Скордиска тумачи познатим етничким карактером овог народа, нај-

²⁴ Жива антика X, 1960, 173 и д.; *Праисторија на тлу СР Србије* II, 1973, 401 и д.

²⁵ Ставови Р. Васића синтетички су обрађени у две монографије: *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*, 1973; *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*. BAR, Suppl. Ser. 31, 1977.

пре чистих Келта, који се касније, како казују извори, интензивно мешају са старим домородачким становништвом, што је и довело до хибридног карактера њихове културе²⁶.

На овом месту треба поменути и велику студију Б. Рауниг, *Јаподски камени сепулкрални и сакрални споменици* (Старинар Н. С. XXIII, 1972, 23—51), која представља збирну обраду и анализу ових споменика.

Лепенски Вир у току ископавања, Ђердап, Горња клисура
Lepenski vir en cours des fouilles, Portes de Fer, Gornja klisura

Допринос српске археологије питањима палеолита и мезолита са предкерамичким неолитом и бронзаног доба мање је јасно одражен у Старицару. Тако је питањима палеолита, који је у Србији до Другог светског рата остао неистражен и чије проучавање дугујемо истраживањима Б. Гавеле посвећен само један већи рад

²⁶ За Скордиске и њихов карактер са историјског аспекта: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena i predrimsko doba*, 1969, 210 и д. Овај карактер Скордиска доводи и до дискусија у интерпретацији налаза појединих локалитета. Тако Б. Гавела сматра да су носиоци латенске културе на Жидовару такође Скордисци (*О етничком проблему латенске културе Жидовара*, Старинар Н. С. XX, 1969, 119—127).

овог аутора: „*Szeletien-ски фациес у палеолиту Србије* (Старинар Н. С. XIX, 1968, 13—26). Значајни налази са великих ђердапских локалитета Власца и Лепенског Вира приказани су синтетички у два рада Д. Срејовића (*Епипалеолитска насеља на Власцу*, Ibid. XXII, 1971, 23—33; *Лепенски Вир*, Старинар XVIII, 1967, 156—167)²⁷.

Када је реч о бронзаном добу пада у очи да се већина прилога односи на извесне детаље: културно-историјско и хронолошко вредновање неких значајних налаза, аспекте духовног живота или систематску, типолошку обраду неких врста налаза. У првој групи треба поменути више радова Д. Гарашанин, објављених под збирним насловом „*Студије из металног доба Србије*“ (I—III, Старинар Н. С. V—VI, 1954—1955, 335—347; IV, Ibid. IX—X, 1958—1959, 37—41; V, Ibid. 193—195; VI—VII, Ibid.

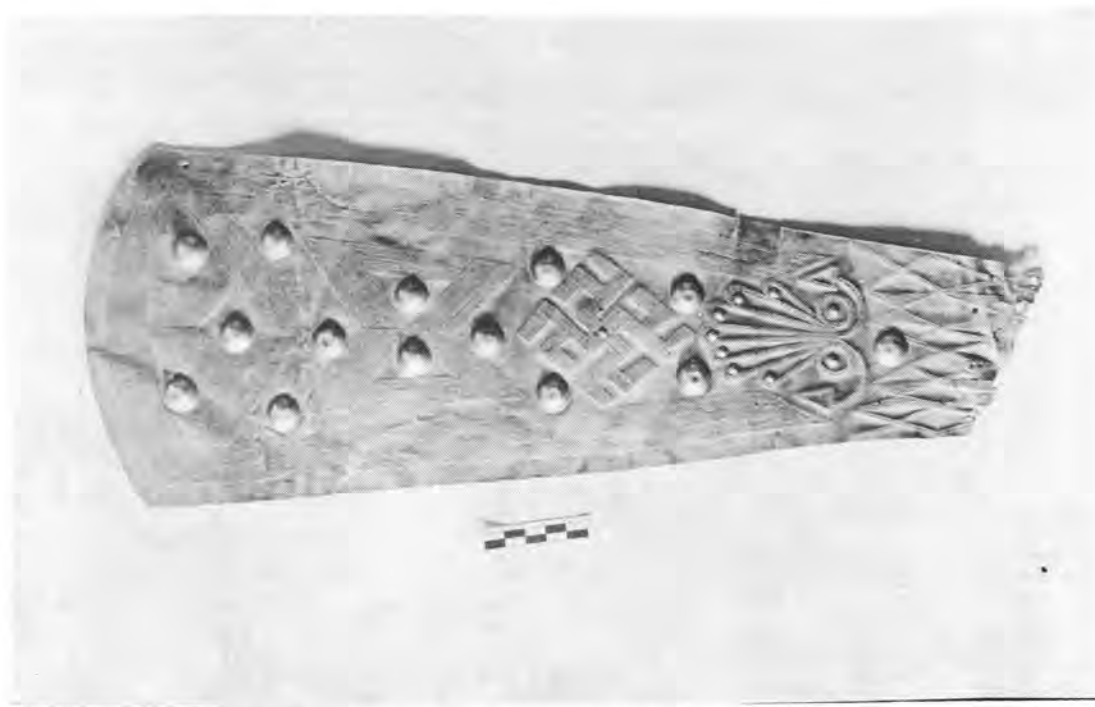
Вотивна гривна типа „Јухор“, бронзано доба
Bracelet votif du type «Juhor», âge de bronze

XI, 75—92) у којима су међутим третирани проблеми како бронзаног тако и гвозденог доба. У студији „*Прилог проучавању дупљајских колица*“ (Ibid. II, 270—272), исти је аутор, на основу компаративне студије и ослањајући се на грчку митологију и култ, показала могућност порекла одређених аспеката Аполоновог култа у Подунављу и указала на једну ширу духовну кохву која не мора бити зависна од општег јединства културе. Коначно су В. Трбуховић (*Пластика вршачко-жутобрдске културе*, Старинар Н. С. VII—VIII, 131—140) и З. Летица (*Типолошка и хронолошка систематизација пластике бронзаног доба у Југославији*, Ibid. XIX, 1968, 47—57), изградили издвојене хронолошке системе пластике бронзаног доба, који базирају на запажањима и резултатима М. М. Васића.

Најзад, у новој серији Старинара објављено је и више радова који представљају осврте — у неким случајевима су у садржају и уведени под ову рубрику — на стање истражености, резултате рада или проблематику појединих подручја или културних група. Међу њима треба поменути рад Б. Јовановића „*Праисторија Горњег Ђердапа*“ (Старинар Н. С. XXII, 1971, 1—18), синтетични осврт на резултате и проблематику истраживања Ђердапа I и детаљан критички осврт истог писца на Праисто-

²⁷ Иначе су оба локалитета обрађена у посебним монографијама: Д. Срејовић, *Лепенски Вир*, нова праисторијска култура у Подунављу, 1969; Д. Срејовић—З. Летица, *Власца*, 1978.

рију Србије од М. Гарашанина (Ibid. XXIV—XXV, 249—263). М. Гарашанин пак у своме осврту на дело Р. Перониа (Старицар Н. С. XIX, 1969, 287—296) указао је на паралеле и повезаност наше земље са јужном Италијом у разним фазама праисторије. У више прилога В. Трбуховића покренуто је неколико значајних питања наше праисторије на која се засада не може дати одлучнији одговор (*Нови погледи на антрополошке групе у праисторији Балкана и Предње Азије*, Ibid. XX, 1969, 373—376; *Преглед густине насељености кроз праисторију Србије*, Ibid. XIX, 1968, 39—46). Коначно у раду „Проблеми генезе и хронологије моришке културне групе“ (Ibid. XXVI, 1975, 25—31), Ј. Драшковић-Johnson сумира стање истраживања и проучавања ове групе у Југославији.

Сребрни појас из Умчара, старије гвоздено доба, Поморавље (по Д. Гарашанин)
Ceinture en argent de Umčari, âge de fer ancien, Pomoravlje (d'après D. Garašanin)

Посебно треба истаћи да је Старицар у својој Новој серији обновио традицију бројних критичких приказа домаће и стране археолошке литературе, започету у Старицару Новог реда, који су међутим у III серији часописа били запостављени. Нарочито бројни у првих десет година излагања Нове серије, они су међутим касније мање заступљени. С обзиром на све бројније публикације у свету које се директно тичу проблематике Балкана и југоисточне Европе, требало би ову рубрику, када је реч о праисторији у будућности опет појачати.

Веома значајни и бројни у Старицару су извештаји са систематских ископавања и публикације материјала. Иако су многи од њих прелиминарни, касније замењени детаљним монографијама и публикацијама грађе, њихова појава одражава активно деловање часописа у бројним и разноврсним теренским захватима и проучавањима материјала предузетим после Другог светског рата. Неки од њих представљају међутим још увек основ за познавање стратиграфије, хронологије и одлика појединих налазишта. Не би имало сврхе да се на овом месту сви наводе те ћемо се задржати само на неколико најважнијих, као што су:

М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Неолитско насеље у Жаркову* (Старицар Н. С. III—IV, 107—126); Б. Гавела, *Енеолитска насеља у Гривцу* (Ibid. VII—VIII, 237—268), где је први пут приказана најстарија неолитска сликана керамика наше земље типа

Gura Baciului; М. Гарашанин—Д. Гарашанин, *Нова ископавања на Великој Хумској Чуки* (Ibid. IX—X, 243—256); Б. Јовановић—Ј. Глишић, *Енеолитско насеље у Кормацину*, (Ibid. XI, 113—142), са потпуним описом кућа и објеката везаних за култ. Први материјал баденске и вучедолске групе из унутрашњости Србије објавили су Н. Тасић (*Бурђевачка Главица, прилог проучавању вучедолске групе јужно од Саве и Дунава*, Ibid., 143—156), Б. Сталио и А. Јуришић (*Јасик—Горње Комарице*, Ibid., 157—162), нажалост без сигурних стратиграфских података. Материјал касног бронзаног доба у Војводини са важне некропо Мачкића, Д. Симоске, В. Трбуховића (*Праисторијска некропола у Белегишу*, Ibid., 163—180). За преисторију Пелагоније важна је грађа објављена у радовима П. Мачкића, Д. Симоске, В. Трбуховића (*Ранохалштатска некропола на локалитету Сарај Брод*, Ibid., 199—208) и Б. Китаноског (*Два гроба из старијег гвозденог доба код Прилепа*, Ibid., 209—214). У раду под насловом „Обровци“ (Старинар Н. С. XXIV—XXV, 157—162), В. Трбуховић је по први пут скренуо пажњу на једну значајну врсту земљаних утврђења у Посавини која по мишљењу тога аутора, припадају неолиту или енеолиту.

Бањица, винчанско насеље, локалитет Усек
Banjica, agglomération de Vinča, site de Usek

Такође у Новој серији Старицара низ аутора објавио је по први пут већи број праисторијских металних остава које су касније, највећим делом, вредноване у посебним монографијама или уклопљене у веће регионалне корпусе²⁸. Посебно тре-

²⁸ К. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj*, 1973; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу СР Србије* II, 419 и д.; Праисторијске оставе у Србији и Војводини, *Fontes Archaeologiae Serbiae* I, 1975.

ба истаћи типолошку и стратиграфску обраду предмета од кости из Винче (Д. Срејовић—Б. Јовановић, *Оруђа и оружја од кости и накит из Винче*, Стариноар Н. С. III—IV, 181—190), као и рад Ј. Узелца „Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу“ (Ibid. XXVI, 1975, 131—141), који представљају и данас основ за коришћење и класификацију ове врсте налаза.

* * *

У претходном осврту који, из разумљивих разлога, није могао бити увек потпун, приказан је допринос Стариноара, за сто година његовог постојања, праисторијској археологији. Од првих скромних, некад и лаичких, но увек поштених прилога који од првог момента теже да иду у корак са савременом науком, до радова који су нашу праисторију довели у врхове праисторијске археологије Југоисточне и Средње Европе, Стариноар је верно одражавао достигнућа наших праисторичара и њихових истраживања, често их иницирао, а никад није пропустио да их региструје. Тако Стариноару припада светла традиција основног и водећег археолошког часописа Србије, у коме је одражена и историја и развитац наше праисторијске археологије. Не треба сумњати да ће ову светлу традицију Стариноар сачувати и одржати и у будућности.

29. децембар 1983.

UDK: 903 (497.11) : 05 (497.11)

La contribution du „Starinar“ à l'archéologie préhistorique

MILUTIN GARAŠANIN, Faculté de Philosophie, Belgrade

Le but que l'auteur de ces lignes s'est proposé de poursuivre dans ce volume dédié au centenaire de la Société archéologique serbe: présenter l'apport fourni par le Starinar première et aujourd'hui encore principale revue d'archéologie en Serbie, à la préhistoire de ce pays, des régions balkaniques et enfin, très tôt déjà, à la préhistoire européenne ne saurait être séparé de l'élaboration d'une esquisse de l'histoire des études préhistoriques dans notre pays. Il va de soi que les monographies se rapportant aux grandes entreprises de fouilles, celles des différents groupes de civilisation où de certaines périodes, de même que les travaux d'ensemble sur la préhistoire de la Serbie où de certaines de ses régions ont souvent été l'objet de publications à part. Toutefois les grandes études où contributions publiées dans cette revue, les catalogues de matériaux et les comptes-rendus des fouilles ainsi que de nombreux aperçus critiques relatifs à certains problèmes où points de vue, fournissent une image suffisamment complète de l'esprit, des résultats et, fait particulièrement important, du niveau scientifique de la préhistoire serbe. Et, disons le sans réserves, dans son ensemble et à quelques exceptions près, ce niveau a été presque toujours à la hauteur de la science européenne contemporaine. Il est regrettable que les résultats acquis par nos chercheurs ne furent pendant une longue période, presque jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale qu'insuffisamment connus et mis en valeur dans le monde scientifique extra-balkanique. On ressent ici encore l'influence néfaste du slogan bien connu «slavica non leguntur», élevé parfois au niveau d'axiome, ainsi que le manque de résumés détaillés et utilisables en une des grandes langues mondiales.

Ce fut en 1950 que l'auteur de ces lignes, dans un rapport intitulé «Les tâches de l'archéologie en Serbie», soumis à la Première conférence des historiens de cette république socialiste, avait défini les principales étapes de l'archéologie serbe qui, en fait, correspondent à celles de notre préhistoire¹.

I. Une période d'introduction qui, malgré certaines entreprises antérieures, débute en 1883 par l'institution de la Société archéologique serbe. C'est alors que furent faits les premiers pas d'une activité de recherches systématiques;

¹ Istoriski glasnik III, 1950, 123 et suiv.

II. Une phase d'essor intensif de la préhistoire serbe où celle-ci, par son activité et les résultats acquis va déjà de pair avec la préhistoire européenne contemporaine. Cette étape, amorcée en 1902 a été interrompue par la Première guerre mondiale²;

III. L'étape d'entre-les-guerres pouvant être définie comme une période de stagnation, au début même de recession: ce n'est que lentement et avec beaucoup de difficulté que la préhistoire serbe put se remettre du choc infligé par cette guerre;

IV. Finalement l'étape contemporaine, celle d'après la Seconde guerre mondiale où la préhistoire serbe atteignit définitivement le niveau de l'archéologie préhistorique moderne de l'Europe.

Les quatre phases ainsi définies se reflètent dans les différentes séries du Starinar dont la parution coïncide avec les étapes de notre archéologie et en premier lieu de notre préhistoire.

I. Dans la première série du Starinar, initiée en 1884 sous la rédaction de Mihajlo Valtrović, architecte de formation, archéologue et historien de l'art par ses travaux, premier Professeur d'archéologie à la Haute école de Belgrade, les contributions touchant à la préhistoire ne sont encore que modestes et peu nombreuses. Elles deviennent plus importantes qu'à partir de 1890. Cet état de chose reflète du reste la situation de l'archéologie préhistorique dans la science européenne de l'époque. Introduite avant tout par les recherches d'histoire naturelle sur les origines de l'homme, recherches où un intérêt d'abord secondaire fut voué aux effets matériels de son activité³, la préhistoire européenne ne commença à se développer dans le sens d'une science historique ayant pour but d'étudier toutes les manifestations culturelles sociales et économiques de l'humanité, qu'à partir de la seconde moitié du siècle. Ses premiers pas furent encore entravés par la dispute toujours vivante à l'époque, suscitée par la découverte bien connue de l'homme de Neanderthal en 1856. Pour un nombre de savants, particulièrement ceux de l'école anglaise, adeptes de Darwin, il s'agissait-là d'un chaînon important dans l'évolution de l'humanité. D'autres se rallièrent par contre à l'opinion du célèbre anthropologue allemand R. Virchoff dont l'énorme autorité scientifique fut engagée à nier toute évolution humaine et qui s'ingénia à démontrer qu'il ne s'agissait ici que d'un individu récent et arriéré au sens physique et mental. Cette situation ne pouvait être propice au développement de la préhistoire serbe qui à l'époque, faisait ses premiers pas dans le sens d'une science individualisée. C'est de ce fait que les premiers travaux de préhistoire publiés dans le Starinar se bornèrent surtout à de brèves notices sur des découvertes fortuites avant tout d'objets lithiques. C'est notamment le cas de la contribution de Jovan Žujović sur la paléontologie des terres serbes Starinar III, 1886, 50—56), issue d'une conférence de l'auteur publiée en 1883 dans le «Prosvetni glasnik». L'état de la science préhistorique en Serbie à cette époque est particulièrement bien illustré par l'article de Josip Pančić, le célèbre botaniste serbe, sur l'homme préhistorique (Starinar II, 1, 1885, 1—18), qui, également fait suite à une conférence de l'auteur. La note didactique, caractéristique de l'orientation de la Société archéologique à l'époque y est bien sensible. Pančić fournit un aperçu sur les principaux résultats de la préhistoire européenne, surtout dans le domaine paléolithique, sans toutefois oublié d'autres recherches importantes telles celles des palaffites suisses. Le rôle joué dans ces recherches par les sciences naturelles et la philologie (soit la linguistique) est particulièrement mis en relief («ce que l'histoire a négligé a été entrepris récemment par deux sciences: la géologie et la philologie»). Pančić maintient une position réservée par égard aux origines de l'homme. Il se borne à constater que «l'humanité est plus ancienne qu'on ne le pensait» sans faire allusion à la découverte de Neanderthal et sans prendre position à ce sujet. Une attitude semblable peut être observée plus tard encore chez d'autres auteurs. C'est ainsi qu'à l'occasion de la publication du crâne de Belgrade dans ses contributions à la paléanthropologie des terres serbes (Starinar IX, 1, 1892, 24—34) le dr. Djoka Jovanović se borne à une description de la découverte attribuée, il est vrai, à la «race de Neanderthal». L'auteur s'abstient toutefois de toute interprétation à cet égard tout en vouant un intérêt plus particulier aux restes bien moins importants de Cannstatt.

L'article de M. Valtrović sur les antiquités en cuivre et en bronze de Serbie (Starinar VII, 3, 1890, 65—93) fait date dans l'histoire de la science préhistorique serbe. Dès l'introduction l'auteur souligne qu'à l'avenir le Starinar aura à publier «avec description et illustrations» tous les objets préhistoriques connus jusque-là où qui seront découverts à l'avenir en Serbie. Son article représente en fait une publication de tous les objets préhistoriques en cuivre et bronze conservés à l'époque au Musée National de Belgrade. Dans la mesure du possible, des données précises sont fournies sur les conditions de découverte, avec séparation des ensembles bien assurés. Les descriptions sont précises, les dimensions exactement enregistrées. Fait très important le texte est accompagné d'excellentes illustrations. La valeur de ces informations ne le cède en rien aux meilleures publications analogues dans la préhistoire européenne de l'époque. Qu'il suffise de mentionner à ce sujet l'ouvrage bien connu de J. Hampel⁴. C'est grâce aux données exactes fournies par Valtrović, qu'il a été possible d'identifier certains ensembles en partie disparus au cours de la Première guerre mondiale, grâce surtout à leur description précise et aux illustrations accompagnantes. C'est notamment le cas des fibules en

² La première monographie de préhistoire illustrant cette étape est celle de M. M. Vasić, *Die neolithische Station Jablanica bei Medulužje in Serbien*, Archiv. f. Anthropologie Braunschweig 1902, 1—66.

³ Les premières classifications de matériaux préhistoriques se rapportent elles-aussi aux outillages en pierre taillée.

⁴ J. Hampel, *Bronzkor emlekei Magyarorban I, 1886; II, 1892; III, 1896.*

arc de violon de Konjuša introduite comme type important dans la typologie de la préhistoire européenne.

La position prise par Valtrović à l'égard des restes préhistoriques se transmet également à d'autres contemporains, dont nous retrouvons les contributions dans la première série du Starinar. Un intérêt particulier a été voué alors au rassemblement de découvertes préhistoriques et surtout à l'identification de sites, de leurs caractères et des conditions de découverte des objets. Ceci ressort de plusieurs contributions telles surtout celles de J. Zujović et M. Valtrović sur l'ancien habitat de Barajevo (Starinar VIII, 1, 1891, 1—17) connu plus tard sous le nom de «Kremenite njive» ou celle de Dj. Jovanović sur la grotte de Petnica (Ibid. IX, 2, 1892, 41—45), fournissant les premières données sur ce site important aujourd'hui encore insuffisamment et mal étudié. Un intérêt particulier fut voué cependant à l'étude des tumuli préhistoriques de la Serbie de l'Ouest dont les résultats font l'objet de plusieurs contributions importantes publiées dans le Starinar. Il est hors de doute que cette activité coïncide avec les recherches entreprises à l'époque par le Musée régional de Sarajevo sur les tumuli de Glasinac.

Une fois encore c'est à Valtrović que nous devons l'inauguration de ces premières recherches systématiques dans la préhistoire serbe. Ceci ressort avant tout de son article sur les antiquités préhistoriques des districts de Valjevo et de Podrinje (Starinar X, 3—4, 1892, 75—96). On y trouve avant tout des données très précises sur la topographie de certains tumuli et de leur groupements, données permettant aujourd'hui encore une identification exacte. Dans ses comptes-rendus des fouilles l'auteur soumet des observations sur le caractère et la construction des tertres en identifiant les ensembles des tombes. Il est certes possible d'émettre certaines remarques quant à la méthode de travail: on aurait désiré trouver des cartes accompagnant les descriptions topographiques. D'autre part le mode de fouilles appliqué par Valtrović (p. 82: «on a fouillé au sommet-soit du tumulus, en cercle et en descendant un peu vers le bas»). En d'autre cas les tumuli ont été traversés par des sondages longitudinaux) et de longtemps dépassé. Précisons toutefois qu'à l'époque les méthodes de recherches appliquées aux tumuli dans d'autre pays d'Europe bien plus avancé n'était pas sensiblement différentes. La valeur des observations publiées par Valtrović ressort des deux exemples suivants: il fut possible il y a quelques années à l'auteur de ces lignes et à Draga Garašanin, d'identifier exactement l'emplacement de certains groupes de tumuli décrit par Valtrović dans son article du Starinar. D'autre part, la description exacte d'un tumulus de Klinci⁵ a permis plus tard son interprétation historique. Ici, une ciste à squelette fouillée par Valtrović avait pour mobilier des boucles d'oreille médiévales, ainsi qu'un torque et des bracelets préhistoriques. Le fait souligné par Valtrović et enregistré dans son croquis de la tombe, que les objets préhistoriques se trouvaient disposés non autour mais au-dessus du cou et des bras du squelette, démontre sans nul doute qu'il s'agit d'une inhumation secondaire où les parures en question furent réutilisées.

Le mode de travail si plein de conscience appliqué par Valtrović se transmet également à d'autre chercheur contemporains. On l'observe dans les comptes-rendus publiés notamment par S. Trojanović sur les antiquités préhistoriques du district de Rudnik (Starinar IX, 1, 1892, 1—23) et le dr. Dj. Jovanović sur les tertres funéraires du plateau de Bukovac (Ibid. IX, 2, 46—55). Ceux-ci contiennent des descriptions exactes de la construction des tertres, avec reproductions des ensembles et croquis, schématisés il est vrai, de leur coupe et de leur disposition.

La contribution de Valtrović est bien visible aussi dans ses observations critiques relatives aux recherches moins consciencieuses parfois, d'autres auteurs. Il nous apprend notamment (Starinar X, 3—4, note à la p. 96), que S. Trojanović lors de ses recherches sur les tumuli dans la vallée de la Drina, laissa parfois travailler sans contrôle ses écoliers ou les paysans. Cette constatation est accompagnée de la remarque suivante: «Le but de la recherche archéologique n'est point la fouille-même et l'amasement des découvertes. La force physique primitive et la tendance, primitive elle aussi à l'acquisition d'objets antiques de même que l'emploi de la pioche ne rendent pas service à la science. Elles lui nuisent au contraire: les objets ainsi découverts sont perdus pour la recherche scientifique». Cette observation émise il y a 90 ans semble parfois aujourd'hui encore ne pas avoir perdu de son actualité.

II. La première série du Starinar que nos archéologues se sont habitués à désigner de «série de Valtrović», s'éteignit en 1896, avec son douzième volume. Après dix ans d'inter interruption la revue réapparait cette fois sous une forme quelque peu différente-format plus grand et mieux adapté à la publication des matériaux archéologiques, apparition d'un annexe contenant des informations sur les recherches effectuées. On a également donné plus d'espace aux aperçus critiques. Cette série comprend six volumes dont les deux premiers rédigés par M. Valtrović et les suivants par Miloje Vasić.

Outre ces changements d'ordre technique, la nouvelle série du Starinar s'annonce avec un programme d'activité bien plus ambitieux. Celui-ci se trouve proclamé par M. Valtrović dans l'avant-propos du premier volume (Starinar N. R. I) Outre l'introduction de recherches préhistorique on y trouve aussi le vœux «que la revue devienne une source de base pour tous les hommes de science intéressés à l'étude de la culture sur le territoire serbe et qu'elle soit pour le savant serbe l'organe de la publication de ses recherches». C'est-là, sans doute, l'effet du développement intense de l'archéologie serbe au cours des dernières années passées, période où N. Vulić avait entrepris la publication de son grand corpus d'épigraphie et où Vasić pré

⁵ M. Garašanin, Поводом интерпретације праисторијских и раносредњовековних налази из једног тумула у Клинцима, Старинар, Н. С. III—IV, 1953—1954, 197 et suiv.

senta la première monographie de préhistoire en Serbie mentionnée déjà dans les lignes précédentes⁶. Il est clair que nombre d'entreprises ne purent être publiées dans le *Starinar*, tel notamment le corpus en question⁷. Il en est de même de bien des études de M. Vasić, dont toutefois certaines, d'importance de première ordre, ont trouvé leur place dans le *Starinar*. Cette série du *Starinar* se trouve de fait sous le signe de l'essor des recherches préhistoriques en Serbie. Il s'agit de la physionomie qui, dès l'abord, lui fut assignée par Vasić.

De formation classique, élève de Furtwängler, Vasić avait dédié ses premiers travaux aux problèmes de l'antiquité romaine de notre pays. Se trouvant dans une zone particulièrement riche en restes préhistoriques et qui à l'époque attirait de plus en plus l'intérêt au sujet de la science européenne il se voua bientôt et presque exclusivement à la recherche préhistorique. Ceci surtout après la découverte du site important de Vinča auquel il consacra pratiquement presque toute son activité scientifique. Connaisseur excellent de l'antiquité classique, possédant le talent de l'analyse et de la classification scientifique, Vasić a abordé les problèmes de la préhistoire serbe sous l'aspect de ses relations avec le Sud-Est européen, soit avant tout avec l'Egée et l'Asie Mineure. Il est hors de doute que les découvertes importantes de Schliemann à Troie, Mycènes et à Tirynthe, ainsi que celles d'Evans à Knossos, ont joué un rôle décisif dans cette orientation. C'est ainsi qu'à une époque où dans la préhistoire européenne dominait l'idée du primat de l'Europe Centrale qui, plus tard, donna naissance aux théories nordiques, malencontreusement politisées d'en l'entre-les-guerres, Vasić entrepris dès 1906 la critique de ces points de vue, en mettant en relief le rôle de la composante sudorientale dans la formation des civilisations préhistoriques de l'Europe. Cette orientation reprise plus tard par nombre de chercheurs étrangers et serbes, notamment V. G. Childe, V. Milojević et M. Garašanin paraît aujourd'hui quelque peu exagérée. Il n'en est pas moins vrai qu'elle joua un rôle décisif dans la préhistoire de l'Europe en attirant l'intérêt sur une composante de haute importance dans la formation de la civilisation de notre continent.

Les points de vue de Vasić sont bien saisissables dans ses études publiées dans la Seconde série du *Starinar*. Dans ses travaux «*Sur quelques objets préhistoriques de Vinča*» (*Starinar* N. R. I, 2, 1906, 89—140) et «*Objets de culte préhistoriques*» (*Ibid.* III, 1908, 71—120), l'importance de la composante égéenne est mise en valeur par une analyse typologique et stylistique serrée et les tentatives d'interprétation des cultes. Plus important encore les travaux dédiés à l'Age du Bronze en Serbie, telle l'étude sur «*Un bracelet votif et les influences mycéniennes en Serbie*» (*Ibid.* I, 1, 1906, 1—36). En définissant pour la première fois un type de parure particulièrement caractéristique de la Serbie, l'auteur fournit ici une analyse technique et stylistique admirable, appuyée par de nombreux parallèles de Mycènes et de Crète, ainsi que d'Europe Centrale. Cette étude se trouve à la base de l'orientation que la préhistoire serbe adoptera depuis et qu'elle maintiendra, avec bien entendu les modifications indispensables, jusqu'à nos jours⁸. Le rôle d'intermédiaire joué par les Péninsules Balkanique et Ibérique s'y trouve surtout souligné. Les influences du Sud-Est ont été reprises dans les deux régions, d'où l'on poursuit ensuite leur radiation vers l'Europe Centrale.

Une étude spéciale a été dédiée par Vasić aux découvertes de Zuto Brdo à Usje sur le Danube (*Ibid.* II, 1, 1907, 1—47). Elle fut suivie par la monographie de la civilisation représentée sur ce site: *Zuto Brdo, contribution à l'étude de l'Age du Fer en Serbie* (*Ibid.* V, 1910, 1—207; VI, 1911, 1—93). La position stratigraphique des restes du groupe de Zuto Brdo sur le Danube a été bien observée par l'auteur: une couche de galets et recouverte en principe par des couches de sable jaune et grise—cette dernière représentant la couche de civilisation proprement dite, suivies d'une couche de sable blanc d'origine éolienne. Ces observations se trouvent actuellement confirmées par les dernières recherches aux Portes de Fer. Dans sa monographie de Zuto Brdo, Vasić fut le premier à introduire en archéologie la notion de groupe de civilisation, en traitant comme ensemble les découvertes d'un territoire et d'une période établie. Il va de soi que dans l'état des connaissances de l'époque le caractère de ce groupe ne pouvait encore être établi avec la précision désirable: c'est ainsi que nombre de découvertes de céramique incrustée (M. Wosinsky) de même que des découvertes de céramique Vučedol furent incorporées dans ce groupe. Une analyse détaillée des matériaux ainsi qu'une étude comparative de la religion, des parures et des représentations du costume, amène cette fois encore Vasić à établir le rôle de base de l'Egée, ce qui, avec les rectifications indispensables permit plus tard d'établir le caractère du groupe de Dubovac—Zuto Brdo. Notons toutefois que malgré les analogies établies avec le monde mycénien, l'ensemble du groupe fut attribué par Vasić à l'Age du Fer, date rectifiée définitivement qu'après la Seconde guerre mondiale⁹. Cette datation s'explique en partie par les données insuffisamment précises disponibles à l'époque, ainsi que par les points de vue sur la datation de certaines découvertes dans le monde égéen. C'est ainsi qu'à Zuto Brdo—même furent découverts quelques objets en fer, qui en fait n'appartiennent pas à la civilisation préhistorique étudiée sur le site. En outre Va-

⁶ Cf. n. 2.

⁷ Les corpus de Vulić a été publié en partie simultanément (jusqu'à la Première guerre mondiale) dans le *Spomenik Sprske kraljevske Akademije nauka* et les *Jahrshefte des österreichischen Archäologischen Instituts*. En sa qualité de rédacteur Vulić a lui-même très peu publié dans le *Starinar* surtout sous forme de notices bibliographiques et de brefs comptes-rendus.

⁸ La même conception a été défendue par Vasić dans son étude de B. S. A. XIV, 1908.

⁹ Cette datation est soutenue encore par N. Vulić et M. Grbić dans *Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie*, fasc. 3, 1937. Elle a été rectifiée plus tard par M. Garašanin, *Naučni zbornik Matice srpske* 2, 1951, 1 et suiv.

sié fut enduit en erreur par les opinions existantes à l'époque sur la datation des tells de Thrace et sur les découvertes d'objets en fer de Cucuteni. Ceci fut appuyé encore par l'analogie purement formelle avec certains éléments de la Buckelkeramik de Troie VII, alors que l'on ne connaissait encore rien des analogies bien plus précises dans les régions carpatho-pannoniennes. On ne saurait toute fois justifier l'opinion que les premiers rapports entre les régions danubiennes et l'Égée doivent être mis en rapport avec les premiers témoignages de la tradition écrite sur le Danube, soit au VIIme siècle. C'est à partir de cette hypothèse que Vasić expliqua les influences mycéniennes à Zuto Brdo par une retardation. On perçoit déjà dans cette position de l'auteur sa dernière interprétation de Vinča comme colonie ionienne¹⁰. Ces considérations insoutenables ne peuvent néanmoins amoindrir la valeur des observations de Vasić sur le «Rahmenstil», auquel il rattache en partie aussi les découvertes du groupe de Dubovac—Zuto Brdo. Il n'en est pas moins regrettable que l'auteur n'ait pas vérifié plus tard certains de ses points de vue en tenant compte des résultats des recherches ultérieures, et qu'il s'efforça au contraire d'élaborer un système de la préhistoire balkanique basé sur une chronologie insoutenable.

La contribution de Vasić dans le Starinar se manifeste également dans ses rapports sur les prospections. Il s'agit surtout de ses recherches en collaboration avec K. Jovanović (Starinar N. R. IV, 1909, 2, 1—58) où l'on trouvera des informations précieuses sur des découvertes préhistoriques. C'est grâce à Vasić que le chapitre de la critique fut lui-même introduit dans le Starinar et élevé à un niveau réellement scientifique, malgré, parfois le ton violent et âpre dû à son tempérament. C'est notamment le cas de la critique des travaux de R. Popov (Ibid., Annexe, 72—75). Vasić lui reproche le manque complet de méthode et en tire la conclusion qu'il serait impossible de trouver ici aucune trace d'étude scientifique. Prenant en revue l'étude de G. Wilke sur la céramique «spiralo-méandrique» dans le Glasnik de Sarajevo XI (Starinar, loc. cit. 78—79), Vasić a combattu avec énergie l'opinion de cet auteur selon laquelle les populations préhistoriques des Balkans appartiendraient «à la race indoeuropéenne» tout en appuyant sur l'importance de la composante méditerranéenne. Compte-tenu du fait qu'il s'agit de restes néolithiques, le point de vue de Vasić nous paraît en fait justifié, d'autant plus que les affirmations de Wilke se trouvent dans l'ordre d'idées des théories nordiques, en essor à l'époque. Selon Vasić, l'article de Wilke ne se trouve pas à la hauteur de l'annuaire de Sarajevo. Des critiques sévères ont été également dédiées à certains travaux de Č. Truhelka et V. Čurčić.

La personnalité de Vasić a influencé d'une manière décisive les travaux de ses collaborateurs. On le remarque surtout dans les contributions de M. Mitić sur «*Les askos de Vinča*» (Ibid. III, 2, 1908, 185—198) et «*Les parures en or de Velika Vrbica*» (Ibid. II, 1, 1907, 99—114), représentant des études de matériaux bien documentées avec une interprétation correspondant en tous points aux idées de Vasić. Précisons également que c'est à Vasić qu'appartient le mérite d'avoir été le premier à introduire dans le Starinar la collaboration de savants étrangers et d'avoir entrepris les premiers pas vers la recherche interdisciplinaire. C'est ainsi que deux communications sur les recherches préhistoriques en Bulgarie furent publiées par le chercheur bulgare A. Čilingirov (Ibid. I, 2, Annexe 1—24; II, 1, Annexe 15—19). Une étude approfondie a été dédiée par N. Županić au «*Système de l'anthropologie historique des pays balkaniques*» (Ibid. II, 1, 1907, 167—189; III, 1908, 1—70). Outre les questions d'anthropologie contemporaine, l'auteur se penche sur les questions de la paléanthropologie, plus particulièrement sur l'anthropologie illyrienne, en se basant sur les matériaux encore très rares existant à l'époque. On devra toutefois rendre hommage à l'accès interdisciplinaire aux problèmes que nous trouvons chez Županić. Les données historiques et celles de la linguistique ont elles-aussi été prises en considération. Traitant des rapports entre Illyriens et Albanais, l'auteur constate le manque de continuité du point de vue anthropologique, tout en considérant les Albanais comme descendants des Illyriens. C'est à juste titre que Županić proteste contre les affirmations dénuées de fondement de Virchow dans la confrontation des faits linguistiques et anthropologiques. Aujourd'hui certes erronée l'étude de Županić mérite toujours d'être mentionnée avec respect, par sa conception de base et la recherche de l'interdisciplinaire dans l'étude des problèmes d'anthropologie.

III. L'essor de la recherche préhistorique, si bien visible dans la seconde série du Starinar, fut interrompu brutalement par les événements historiques, soit la Première guerre mondiale. Ce n'est qu'après plus d'une décennie que le Starinar renaît à nouveau, cette fois par sa IIIme série, dirigée par Nicolas Vulić (vol. V) et plus tard par Vlad. R. Petković.

Comme nous le disions déjà dans l'introduction de cet exposé l'époque de cette série représente pour l'ensemble de l'archéologie serbe une période de stagnation en partie même de régression. Cet état de chose ne peut s'expliquer uniquement par le coup porté par la Première guerre mondiale à l'archéologie serbe et par la disparition des collections de nombreux restes archéologiques importants et de la documentation d'une partie des recherches. Les rapports entre les archéologues existant à l'époque n'ont pas manqué à y contribuer. C'est de ce fait que certains chercheurs déjà formés abandonnèrent pour toujours leurs postes d'archéologue et que d'autre part la formation de cadres nouveaux laissent bien à désirer¹¹.

¹⁰ M. M. Васић, *Преисториска Винча* I, 1932 (avec datation vers le milieu du IIme millénaire) — IV, 1936 (attribution au VIme siècle).

¹¹ Ceci est visible également dans les études de préhistoire publiées en dehors du Starinar. A l'exception de la monographie de Vinča (cf. n. 10) et du système chronologique de Vulić et Grbić (cf. n. 9), ainsi que d'une synthèse de M. Grbić sur la préhistoire de la Voïvodine, Vojvodina I, 1939, 47—60 et de la modeste monographie de Pločnik, Id. Pločnik

On devra reconnaître l'effort de N. Vulić pour affirmer le rôle du *Starinar* dans les conditions nouvelles établies par la formation de la Yougoslavie. Son intention de faire du *Starinar* une revue yougoslave est clairement saisissable, de même que la tendance à rapprocher notre revue de la science européenne contemporaine. C'est ainsi que l'on trouve alors nombre de collaborateurs venant de Croatie, de Slovénie, où des grands centres européens. C'est également alors que pour la première fois certaines études, plus tard même la plupart des contributions, sont accompagnées d'un résumé, si bref soit-il, en langue étrangère. Soulignons aussi la bibliographie très riche, se bornant toutefois à de brèves annotations et qui, de ce fait ne continue pas la tradition des aperçus critiques de Vasić. Les intentions de Vulić ne peuvent être envisagées qu'avec respect. On doit toutefois lui reprocher sa négligence envers la publication des matériaux et des recherches, ainsi que des études correspondantes rattachées aux travaux effectués en Serbie-même et par les chercheurs serbes.

Cette situation se trouve bien illustrée par les contributions relatives à la préhistoire et publiées dans le *Starinar* sous la rédaction de Vulić. On y retrouve plusieurs études se rapportant à l'état de la recherche dans différentes régions de la Yougoslavie, où traitant de certains problèmes importants, parfois-même de découvertes de moindre intérêt. Mentionnons surtout les contributions de V. Molè sur l'art de la stèle de Vače (*Starinar* III, S. II, 1923, 97—108), fournissant une analyse stylistique et traitant des problèmes des origines de cet art, ainsi que les contributions sur l'état de la recherche préhistorique en Bosnie (C. Truhelka, *Ibid.* I, 1922) et dans le Banat (O. Menghin, *Ibid.* IV, 1926—1927, 15—29). L'étude de Menghin, accompagnée d'une bonne bibliographie sélective, représente une première tentative de classification culturelle et chronologique de la préhistoire du Banat. Certaines de ses affirmations sont toutefois erronées, telle la tentative d'attribuer le néolithique de cette région (groupe de Vinča) à la céramique à bandes d'Europe Centrale, soit à une variante de Serbie et Slavonie du groupe de Lengyel¹². À l'Age du Bronze, l'auteur souligne à juste titre l'importance de la «culture» de Vatin et des découvertes de Vršac, sans avoir remarqué toutefois le caractère indépendant du groupe de Dubovac—Zuto Brdo. Soulignons aussi que ni Truhelka ni Menghin ne tiennent compte des résultats acquis par la préhistoire serbe avant la Première guerre mondiale. C'est ainsi que Truhelka recherche les origines du néolithique de Butmir uniquement en Europe Centrale et que Menghin ne mentionne les études si importantes sur le groupe de Zuto Brdo que pour en relever la datation erronée à l'Age du Fer. Ces problèmes ont été considérés par Childe d'une manière foncièrement différente dans son étude «*Sur l'importance de la Serbie pour la préhistoire européenne*» (*Ibid.* IV, 45—55). En prenant pour point de départ les considérations de Vasić, l'auteur a émis ici ses points de vue élaborés plus tard dans son oeuvre magistrale «*Danube in Prehistory*».

La publication des matériaux provenant des recherches en Serbie et les études correspondantes, ont trouvé bien moins de place dans cette série du *Starinar*. La rédaction s'intéressait avant tout à la présentation d'objets singuliers et particulièrement importants, tels notamment l'idole de Vršac (F. Milleker, *Ibid.* III, 1923, 1—2) et les charriots votifs de Dupljaja, publiés alors pour la première fois (Milleker—Petrović, *Ibid.* 21—28). À noter aussi la publication d'une tête d'idole de Vinča par N. Županić (*Ibid.* I, 231—237) et d'un dépôt de bronze de Brestovik par M. Grbić (*Ibid.* V, 1923—1930, 152—155). Il n'existe dans les cinq premiers tomes de la troisième série du *Starinar* que deux comptes-rendus de fouilles publiés par D. Karapandžić, l'un sur les fouilles d'Aradac (*Ibid.* I, 1922, 151—174) et le second sur celles de Varhegy (Zok) (*Ibid.* III, 1923, 157—180). Le premier fournit outre des observations importantes sur le site, un aperçu des restes mobiliers qui permettra plus tard de dater avec précision les découvertes en question dans le cadre du groupe de Vinča¹³. Quant au second, se rapportant à Zok (en Baranja hongroise) où des fouilles avaient été entreprises par Karapandžić, il comporte des précisions importantes sur les niveaux d'habitations et les restes immobiliers (constructions, fosses), accompagnées d'une documentation solides. Il est hors de doute que Karapandžić se proposait de poursuivre ce travail par la publication des restes mobiliers provenant des fouilles. Ceci ressort du reste des mots terminant le rapport publié: «la majeure partie (i.e. des découvertes) est représentée par les restes de la culture matérielle, dont nous avons l'intention, si possible de traiter dans la suite de cet article». Obligé de quitter son poste au Musée National de Belgrade et d'abandonner de ce fait toute activité dans le domaine de l'archéologie préhistorique, Karapandžić ne put malheureusement réaliser ce projet. C'est de ce fait que nombre d'archéologues traitant du site de Zok ont été obligés de réaliser l'interprétation chronologique et culturelle de ce site de la plus haute importance, qu'à la base de considérations typologiques, sans pouvoir mettre en valeur les observations relatives à sa stratigraphie.

La seule étude du domaine de la préhistoire publiée dans le *Starinar* entre 1922 et 1930 et celle de M. Vasić sur les parures en forme de cercle de la Bosnie (*Ibid.* IV, 235—258). Fidèle à sa conception des origines des civilisations préhistoriques de la zone balkanique, Vasić attire l'attention sur les parallèles existants entre ces parures et les fibules en os d'Ephèse, fait important pour la détermination de leur chronologie relative et absolue.

Aeneolithische Ansiedlung, 1929 on ne trouve pas d'autres publications importantes. Des rapports importants ont toutefois été publiés sur Starčevo et la préhistoire dans la vallée de la Morava: V. J. Fewkes, H. Goldman, R. Ehrich, *BASPR.* 9, 1933, 33 et suiv.; Fewkes, *Ibid.* 12, 1936, 5 et suiv.

¹² Menghin a rectifié plus tard lui-même ce point de vue: *Weltgeschichte der Steinzeit*, 1931, 352 et suiv.

¹³ M. Garašanin, *Хронологија винчанске групе* 1951.

De 1931. à 1940 la charge de rédacteur du Starinar (IIIS. VI—XV, 1931—1940) a été assumée par Vlad. R. Petković. Historien de l'Art, professeur à l'Université de Belgrade, dont l'activité scientifique a été dévouée avant tout à l'art médiéval serbe, Petković a toutefois fait preuve d'un intérêt particulier pour l'archéologie. C'est à lui que nous devons notamment l'entreprise des recherches systématiques à Caričin Grad en Serbie et à Stobi en Macédoine. Petković s'ingénia également à faire revivre les conceptions de Valtrović sur l'activité et les buts du Starinar¹⁴. Le fait que, malgré tout, les contributions du domaine de la préhistoire restent toujours assez rares est dû aux rapports tendus existants entre les savants qui à l'époque se trouvaient à la tête des recherches archéologiques en Serbie. C'est ainsi que nous ne trouvons cette fois encore que quelques contributions vouées à la publication de matériaux. Il s'agit surtout de celle du dépôt de Privina Glava par M. Grbić (Starinar IIIS VI, 1931, 24—31), ainsi que du compte-rendu du même auteur sur les fouilles de la nécropole néolithique de Botoš (Ibid. VIII—IX, 1933—1934, 40—58) et de quelques notes d'A. Oršić-Slavetić (Ibid. X—XI, 1935—1936, 174—181) et de S. Dimitrijević (Ibid. VIII—IX, 311—313) sur les recherches de prospection entreprises dans les régions de Niš et de Leskovac. Il est regrettable que le compte-rendu sur les fouilles de Botoš-première et pour longtemps unique nécropole du groupe de Vinča — ne fournit que des données sommaires sur le caractère du site, sans présenter la documentation indispensable¹⁵. Le reproche est valable non seulement pour l'auteur des travaux, mais tout aussi pour la rédaction de la revue, responsable de la qualité des contributions publiées.

Cette fois encore il n'existe qu'une étude traitant de problèmes de la préhistoire publiée dans le Starinar: celle de M. Vasić sur les rapports entre les pays danubiens et l'Italie à l'Age du Fer (Ibid. XII, 1938, 3—40). Il est regrettable que ce travail dédié à un thème de la plus haute importance n'a pas apporté les résultats auxquels on aurait dû s'attendre. L'étude a été conçue à une époque où l'auteur avait déjà définitivement formé sa dernière conception sur la chronologie et les origines de Vinča, qu'il considérait alors comme une colonie ionienne du VIme siècle. C'est de ce fait que les parallèles pour les éléments caractéristiques de l'Age du Fer en Italie ont été recherchées dans le néolithique balkanique. Mentionnons aussi l'article dédié par Vasić à un fragment de vase ionien (sic!) de Vinča (Ibid. 230—240). Ce fragment découvert fortuitement et dont Vasić retrouvait des analogies à Histria et dans d'autres colonies du Pont, a été traité de «clef de voûte» de ses dernières théories. Il paraît certain que le tessou en question ne puisse être classé dans la céramique grèque. On doit toutefois reprocher à nos archéologues, y compris l'auteur de ces lignes, de ne pas avoir pris position au sujet de cette découverte et de sa détermination définitive.

L'aperçu critique publié par Grbić au sujet du premier volume de la monographie de Vinča par Vasić (*Preistoriska Vinča* I, 1932, Ibid. VIII—IX, 1934, 322—326) mérite une mention particulière. Basé sur une argumentation bien établie et des analogies provenant du monde égéen, l'auteur fournit la première critique bien fondée des interprétations de Vinča par Vasić. C'est ainsi que pour la première fois fut posé un problème sur lequel les archéologues yougoslaves ne reviendront en fait qu'après plus de toute une décennie.

Une place à part doit être attribuée ici aux contributions de F. Milleker sur la préhistoire du Banat, publiées en allemand et sous le titre «*Vorgeschichte des Banats*» (Ibid. XII, 1937, 59—80; XIII, 1938; XIV, 1939, 129—140; XV, 1940, 3—42). On ne saurait que rendre hommage à la rédaction dont l'intention était certes de faire paraître de la plume du meilleur connaisseur de ces problèmes une monographie de la préhistoire du Banat comportant plusieurs chapitres (paléolithique, néolithique, Age du Cuivre et Age du Bronze). Cela aurait permis de fournir un aperçu critique sur l'état de la recherche préhistorique dans cette région¹⁶ et de rectifier en les complétant les observations publiées déjà au paravant par O. Menghin. Il est regrettable que ce projet n'a pu être réalisé sous la forme et dans les cadres souhaités. C'est ainsi que la dernière contribution, relative à l'Age du Fer est restée inédite après l'inter ruption dans la parution du Starinar au cours de la Seconde guerre mondiale et après la mort de Milleker. D'autre part Milleker, collectionneur infatigable à qui revient le mérite de la fondation du Musée de Vršac n'avait jamais eu l'ambition de fournir des synthèses au cours de sa longue et fructueuse activité. Cette tâche lui fut confiée alors que dans un âge très avancé il se trouvait au terme de son activité. C'est de ce fait que les contributions de Milleker ainsi que l'ouvrage dans son ensemble portent le caractère d'une compilation basée sur les travaux plus anciens de l'auteur, sur ses notes et ses souvenirs, enrichis de quelques observations nouvelles et d'une bibliographie utile bien qu'incomplète. Son importance réside surtout dans le fait que ce fut là pour la première fois que se trouvent publiés les matériaux importants du site néolithique de Potporanj (Starinar IIIS, XII), ainsi que des listes de découvertes d'objets métalliques, surtout de cuivre et des dépôts de bronze du Banat, accompagnées d'illustrations partielles. On trouve enfin dans la dernière contribution (Ibid. XV, 1940) l'énumération des sites fortifiés préhistoriques du Banat, accompagnée de quelques plans et qui jusqu'à nos jours n'a pas encore fait l'objet d'une révision et d'une mise en valeur correspondante.

¹⁴ Avant-propos du Starinar N. R. I.

¹⁵ Ce rapport a été publié sans plan général correspondant du site. Une esquisse de plan provenant de M. Grbić et L. Nikolić a été présentée par M. Garašanin dans Glasnik Zemaljskog muzeja — Sarajevo, N. S. XI, 1957, 206 et suiv.

¹⁶ D'après l'excellent modèle représenté par I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, 22 Ber. d. Röm.-germ. Komm. 1933.

IV. Après une nouvelle interruption de dix ans, causée par les événements de la Seconde guerre mondiale, la publication du *Starinar* a été reprise en 1950, cette fois sous le nom de *Starinar-Nouvelle série*, rédigé tout d'abord par Vlad. R. Petković et depuis le volume V—VI, 1954—1955 par Djurdje Bošković. Avec certaines rectifications insignifiantes dans le format et dans la disposition des matières, la série a continué de paraître jusqu'à ces jours en atteignant un nombre de 32 volumes parus.

Dans les conditions nouvelles où il n'était encore pas question de faire revivre la Société archéologique serbe, ce fut à l'Institut archéologique fondée au sein de l'Académie serbe des sciences qu'incomba la tâche de reprendre la publication du *Starinar*. L'institut se chargea également de rassembler tous les archéologues, alors encore peu nombreux, actifs dans différentes institutions, d'unifier leur activité scientifique et de proclamer les premiers programmes d'activité qui en fait révélaient en les complétant sur quelques points les idées formalisées déjà par Valtrović dans ses paroles d'introduction à la Seconde Série (*Starinar Novog reda*) du *Starinar* en 1906¹⁷. L'essor intensif de l'archéologie à cette époque contribua à enrichir sensiblement le nombre de contributions du domaine de la préhistoire et d'élargir la gamme des sujets traités. On doit constater également que le *Starinar* a été ouvert aussi pour tous les archéologues d'autres républiques et pour les études interdisciplinaires dont le nombre est toutefois resté jusqu'ici restreint. Il s'agit-là, en premier lieu, de contributions du domaine de l'anthropologie (S. Živanović, Z. Cofman) ainsi que des travaux de Dj. Teleki sur la théorie astronomique des changements de climat et de V. Trbuhović sur l'application de la méthode de Milanković aux périodes postpaléolithiques (*Starinar* N. S. XXIV—XXV, 1—10, 13—16).

Il serait superflu de prendre en considération ici toutes les nombreuses contributions du domaine de la préhistoire, parues dans la dernière série du *Starinar*. Il suffira donc de se limiter particulièrement à celles représentant la contribution de la préhistoire serbe aux problèmes importants de différentes périodes et zones géographiques ou culturelles. Bien qu'à cette époque, vu l'essor de l'activité scientifique, nombre de monographies, des collections importantes de matériaux, enfin aussi les travaux de réunions scientifiques ont été publiés en dehors du *Starinar*, les contributions parues dans cette revue suffisent à illustrer d'une manière satisfaisante cette contribution de l'archéologie serbe. N'oublions pas du reste que le *Starinar* est resté jusqu'à nos jours la seule revue exclusivement archéologique de notre république.

La majeure partie de ces contributions a été dédiée aux problèmes du néolithique, de l'énéolithique ou période de transition du néolithique à l'Age du Bronze et à l'Age du Fer.

C'est ainsi que dès les premiers volumes apparaissent des études se rapportant aux questions de la période néolithique. Ceci s'explique bien du fait que ce fut précisément alors qu'eut lieu la confrontation des points de vue d'un groupe alors jeune de préhistoriens avec les théories de Vasić: confrontation amorcée déjà dans la série précédente du *Starinar* par M. Grbić¹⁸. Bien que la discussion ait été menée en dehors du *Starinar*, les travaux publiés dans notre revue en représentent le reflet et les conséquences¹⁹. On trouvera dans les premiers volumes de la nouvelle série plusieurs contributions de Vasić sur la céramique barbotine (*Starinar* N. S. I, 1950, 7—10), la date de Starčevo (Ibid. II, 1951, 1—3), la nécropole de Kličevac (Ibid. III—IV, 1952—1953), l'archéologie et la linguistique (Ibid. VII—VIII, 1956—1957). L'auteur s'y efforce de maintenir et de confirmer ses points de vue relatifs à Vinča et à l'ensemble du néolithique par des matériaux et des arguments nouveaux. D'autre part, dans les travaux de M. Garašanin sur le groupe de Tisa dans le Banat (Ibid. I, 19—25), sur les origines de la spirale en S dans le groupe de Vinča (Ibid. II, 267—269), sur les origines et la chronologie du néolithique balkanique (Ibid. VII—VIII, 29—33), ceux de D. Garašanin sur la plastique néolithique en pierre de Serbie (Ibid. II, 7—12) et de M. Grbić, ces problèmes ont été étudiés et posés dans le cadre du néolithique de l'Europe Centrale et de la Méditerranée orientale. C'est ainsi que la composante d'Europe centrale a été mise en relief dans les deux premières études de M. Garašanin. Quant à la dernière, l'accent y est posé surtout sur le complexe balkano-anatolien défini par l'auteur et sur sa formation dans le cadre d'une migration successive-mouvements d'agriculteurs à la recherche de nouvelles terres arables. Du point de vue des datations, l'auteur adhère encore à la chronologie basse. Cette étude entame une discussion avec M. Grbić et les points de vue émis par cet auteur dans son étude mentionnée. Préhistorien formé à l'école de Prague, disciple de L. Niederle et A. Stocky Grbić s'était déclaré d'une manière de plus en plus affirmative, pour les anciennes théories sur l'origine centrale-européenne du néolithique et dans ses datations pour la chronologie haute. C'est ainsi que dans son étude sur Starčevo comme premier représentant de l'économie néolithique dans les Balkans (Ibid. IX—X, 1958—1959, 11—16), fasciné par les découvertes alors récentes du néolithique précéramique au Proche-Orient il s'efforça d'interpréter les silos bien connus de Nosa dans le sens d'une «céramique séchée». Même sans tenir compte du fait que malgré la date certes ancienne de Nosa ces synchronismes posent des difficultés

¹⁷ Avant-propos au *Starinar* N. R. I. Cf. le programme présenté sous forme de tableau par Dj. Bošković dans *Starinar* N. S. I, 1950.

¹⁸ *Starinar* III, S. VIII—IX, 1934, 322 et suiv.

¹⁹ M. Garašanin, *Istoriski glasnik* II, 1949, 102; J. Korošec, M. Garašanin, D. Garašanin, A. Benac, *Glasnik Zemaljskog muzeja* N. S., VI, 1951, 5 et suiv. Malgré la chronologie insoutenable de Vasić, l'application de méthodes de fouilles modernes et la publication correcte des matériaux sont aujourd'hui encore valables. La monographie de Vasić est restée jusqu'ici le meilleur catalogue des découvertes de Vinča. Les observations stratigraphiques judicieuses pour l'époque ont permis de rectifier les points de vue erronés de l'auteur.

et qu'il est également sûr que le site doit être attribué au groupe de Körös et non à celui de Starčevo, cette interprétation s'avéra bientôt erronée²⁰. Dans un autre travail traitant de la coïncidence des débuts du néolithique dans les Balkans et en Asie antérieure (Ibid. XIX, 1968, 27—30), Grbić prenait comme point de départ les dates fournies par le radiocarbone et disponibles à l'époque. D'autre part plusieurs jeunes archéologues, formés à l'école de Belgrade, ont émis sur ce point des opinions différentes. C'est ainsi que D. Srećković dans son étude «*Danilo-Butmir-Lengyel*» (Ibid. XVIII, 1967, 1—9) interprète l'apparition du néolithique de la zone balkanique Ouest par un mouvement balkano-anatolien indépendant de celui responsable de la formation de Vinča. Les points de vue de M. Garašanin ont été amplifiés et en partie rectifiés dans les études de B. Jovanović, relatives aux origines des formes céramiques du néolithique balkano-danubien (Ibid. XIII—XIV, 1962—1963, 9—26) et aux relations géographiques et chronologiques du néolithique adriatique et continental (Ibid. XIX, 1968, 31—38). Tout en constatant une évolution semblable dans ses étapes en Anatolie, en Égée et à Vinča et en acceptant le principe du mécanisme migratoire, Jovanović a désigné ces mouvements de «graduels» en mettant l'accent sur le rôle de l'élément autochtone dans les différences régionales de groupe à groupe. C'est indépendamment du C14 que, compte tenu de l'extension en espace et du niveau encore bas de la production, Jovanović se déclare pour une chronologie longue. Les observations de Jovanović contribuèrent sans doute à faire avancer l'étude de ces questions. C'est surtout ses remarques relatives à la chronologie qui paraissent devoir être de première importance²¹.

Les problèmes de l'énéolithique ont été traités dans plusieurs études parues dans le Starinar; notamment celle de M. Garašanin sur l'époque de transition du néolithique à l'Age des métaux en Voïvodine et Serbie du Nord (Ibid. IX—X, 19—32). C'est-là que se trouvent définis les différents groupes de cette période et que furent traités les problèmes de genèse et de chronologie relative. Dans une étude consacrée au groupe de Baden-Kostolac et à la chronologie de l'énéolithique (Ibid. XIV—XV, 1—12), Jovanović attira l'attention sur le rôle de la composante autochtone. Bien que certains de ses arguments notamment ceux basés sur l'interprétation erronée des matériaux de Hisar, ne soient plus valables aujourd'hui, cette composante jusque-là assez négligée par les préhistoriens s'avère actuellement être des plus importantes.

On voit aussi dans certaines études la contribution de l'archéologie serbe à des problèmes historiques de la plus haute importance, notamment celui de l'indoeuropéisation et des débuts de la métallurgie. Le rôle des pasteurs des steppes a été souligné dans l'étude mentionnée de M. Garašanin. Cette question a été traitée plus tard avec plus de détail et une confrontation des données de l'archéologie et de la linguistique. Cette composante resta longtemps saisissable que dans ses manifestations plus tardives se rapportant aux rites d'inhumation et à certains éléments de la civilisation repris et continués par la population autochtone. Un exemple prégnant en serait les découvertes du tumulus de Tivat publiées dans le Starinar (Ibid. XXI, 1970, 129—144) par M. Parović-Pešikan et V. Truhović. L'existence de l'élément des steppes encore pure, avant tout mélange aux populations autochtones est confirmée par l'étude de B. Jovanović sur les tumuli à tombes des steppes dans la zone danubienne (Ibid. XXIV, 1975, 9—24). Un point de vue opposé a été défendu par B. Gavella (Ibid. VII—VIII, 1—8). Selon lui une importance de premier ordre devrait être assignée aux restes anthropologiques. Les débuts de l'indoeuropéisation devraient donc, selon lui, être recherchés à une époque bien plus ancienne. Les deux points de vue trouvent leurs adeptes dans le monde scientifique²². Les hypothèses de V. Truhović sur les Louvites (Ibid. XXI, 23—30) se trouvent sensiblement ébranlées par son adhésion à la chronologie basse. La contribution importante à l'étude des débuts de la métallurgie, fournie par B. Jovanović a été mise en relief dans un aperçu de synthèse de cet auteur (Ibid. XIII, 1972, 1—12)²³.

Plusieurs études publiées dans la nouvelle série dénotent l'introduction et l'élaboration de points de vue nouveaux sur les problèmes de l'Age du Fer balkanique et avant tout de sa

²⁰ Fait constaté déjà par V. G. Childe, *Dawn of European Civilization* 6 Ed. 1957, 88, n. 4. Cf. surtout D. Garašanin, *Bericht über den VI. Intern. Kongress für Vor- u. Frühgeschichte* 1958 (1961), 303 et suiv.

²¹ Nombre d'objets considérés autrefois comme importations du Bronze ancien de l'Égée se sont avérés plus tard comme insensibles du point de vue chronologique dans des cadres géographiques et historiques plus étendus. C'est ainsi que des formes proches des idoles cycladiques se trouvent déjà à Karanovo I et que les vases anthropomorphes et les couvercles prosopomorphes de Vinča s'ont se distinguent de Center et de Troie. Cf. N. Kalicz, *Die Peceler Kultur und Anatolien*, 1963. Certaines questions n'ont toutefois pas pu être résolues jusqu'ici. C'est notamment le cas des tablettes de Tartaria. Il serait également nécessaire de soumettre à une analyse plus précise les découvertes de Jela à Šabac (Truhović, *Starinar* XXIII, 1972, 15 et suiv.), invoquées elles-aussi en faveur d'une chronologie basse.

²² Les points de vue de M. Garašanin ont été élaborés plus en détail dans *Glasnik Zemaljskog muzeja N. S.* XV—XVI, 1960—1961, 5 et suiv. et dans *Studia balcanica* V, 1969 (1971). Colloque de Plovdiv, 9 et suiv. Nombre de linguistes ont abouti à des conclusions semblables. Cf. à ce sujet M. Garašanin, *Cambridge Ancient History*, II Ed. III, 1, 140 et suiv. et M. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indoeuropéenne*, 1977, passim; Id. *Les Protogrecs*, 1980, passim. Le point de vue de Gavella se rapproche de celui de certains linguistes éminents, notamment V. Georgiev. *Studia balcanica* V, 155 et suiv.

²³ B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, 1971; *Rudna Glava, najstarije rudarstvo bakra na Srednjem Balkanu*, 1982.

chronologie. C'est ainsi que M. Garašanin dans ses *«Considérations sur l'Age du Fer en Macédoine»* (Ibid. V—VI, 29—42) fournissait la première esquisse d'une chronologie de l'Age du Fer en Macédoine, indépendante du système de Reinecke, qui jusqu-là avait été repris sans réserve pour les datations de l'Age du Fer de ces régions. Plus tard ce système fut élaboré par le même auteur dans plusieurs autres travaux²⁴. C'est après lui que R. Vasić élabora et compléta ce système chronologique, surtout pour les périodes de l'Age du Fer II—III. C'est à ces problèmes que se rapportent plusieurs de ses études publiées dans le *Starinar* et traitant des problèmes de la chronologie de l'Age du Fer dans la zone balkanique centrale (Ibid. XXII, 1971, 35—52), d'éléments nouveaux pour l'étude de cette époque dans la vallée du Vardar (Ibid. XXVII, 1—18) et de la chronologie de l'Age du Fer en Serbie (Ibid. XXVII—XXVIII, 255—266) ainsi que de ses débuts (Ibid. XXXII, 198, 1—7). Un intérêt particulier a été dédié par Vasić aux problèmes de certains groupes ou de découvertes importantes dans les nécropoles. C'est également à cet auteur que l'on doit la rectification de la date de Lapotince, découverte attribuée au paravant à l'Age du Bronze. Le fait que l'Age du Fer I de M. Garašanin se trouve exclu du système de R. Vasić correspond au point de vue de ce chercheur qui comme certains autres et notamment ceux de l'école roumaine, attribue cette étape à l'Age du Bronze final. Digne d'attention aussi, bien que hypothétique, l'opinion selon laquelle le groupe thraco-cimmérien devrait être considéré comme un phénomène indépendant de toute migration, dû aux influences grecques à l'époque du style orientalisant²⁵.

Pour l'étape final de l'Age du Fer des observations importantes sur l'interprétation ethnique ont été fournies par B. Jovanović. Dans une étude dédiée au style animalier scythique et thrace (Ibid. XXVII, 1976, 19—31), Jovanović est le premier parmi les auteurs yougoslaves à distinguer ces deux composantes dans l'art de l'Age du Fer. Dans une autre contribution traitant des éléments de l'Art des Scordisques (Ibid. XXVIII—XXIX), l'auteur explique l'apparition de la céramique «dace» chez cette peuplade, pas son caractère ethnique, attesté par les témoignages de l'histoire: celtique à l'origine, mixte aux époques plus tardives²⁶.

Mentionnons aussi à cet endroit l'étude de B. Raunig consacrée aux monuments en pierres sépulcraux des Iapodes (Ibid. XXXIII, 1972, 23—51), représentant une analyse de l'ensemble de ces monuments.

La contribution de la préhistoire serbe aux problèmes du paléolithique, du mésolithique et du néolithique précéramique et moins visibles dans le *Starinar*. C'est ainsi que dans cette revue une seule étude de B. Gavella, auquel nous devons les premiers travaux systématiques sur le paléolithique de Serbie, a été dédiée au facies szelettien dans ce pays (Ibid. XIX, 1968, 13—26). Des aperçus de synthèse sur les sites bien connus de Lepenski Vir et Vlasac dans les Portes de Fer se trouvent publiés par D. Srejskić (Ibid. XVIII, 1967, 156—167; Ibid. XXII, 1971, 23—33)²⁷.

La plupart des contributions traitant de l'Age du Bronze se rapporte à des problèmes de détails: interprétation culturelle et chronologique de certaines découvertes, aspects de la vie spirituelle, analyse typologique de certains types de découvertes. C'est au premier groupe qu'appartient une série de contribution de D. Garašanin sous le titre *«Etudes sur l'Age des métaux en Serbie»* (I—III: Ibid. V—VI, 1954—1955, 335—347; IV: Ibid. IX—X, 37—41; V: Ibid. IX—X, 193—195; VI—VII: Ibid. XI, 75—92), traitant parfois aussi des problèmes de l'Age du Fer. Dans son étude *«Considérations sur le charriot votif de Dupljaja»* (Ibid. II, 270—272), l'auteur a démontré à la base d'une analyse détaillée des éléments du culte et mythologiques, la possibilité d'une origine danubienne de certains aspects du culte d'Apollon, manifestant l'existence d'une vaste *«novi»* spirituelle à l'Age du Bronze. Enfin V. Trbuhović (Ibid. VII—VIII, 131—140) et surtout Z. Letica (Ibid. XIX, 1968, 47—57) élaborèrent la typologie de la plastique du groupe Dubovac—Zuto Brdo, en prenant pour point de départ les observations de M. Vasić.

Mentionnons enfin que le *Starinar* a publié aussi plusieurs aperçus généraux sur l'état des études de certains problèmes ou de certaines périodes. C'est notamment le cas de la contribution de B. Jovanović sur la préhistoire des Portes de Fer (Ibid. XXII, 1971, 1—18) ainsi que de son compte-rendu critique de l'oeuvre de M. Garašanin *«La préhistoire de la Serbie»* (Ibid. XXIV—XXV, 249—263). Ce dernier auteur à d'autre part traité des rapports entre la Yougoslavie et l'Italie à l'époque préhistorique, prenant pour point de départ le travail de R. Peroni (Ibid. XIX, 1969, 287—296). Plusieurs questions importantes ont été amorcées dans les travaux de V. Trbuhović, notamment celle des groupes anthropologiques des Balkans et de l'Asie Antérieure (Ibid. XX, 373—376), de la densité des populations (Ibid. XIX, 29—46). A noter aussi l'aperçu de synthèse de J. Drašković-Johnson sur les origines et la chronologie du groupe de Moris (Ibid. XXVI, 25—31).

²⁴ *Živa antika* X, 1960, 173 et suiv.; *Праисторија на тлу СР Србије* II, 1973, 401 et suiv.

²⁵ Les points de vue de Vasić sont sublimés dans deux monographies: *Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji*, 1973; *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR, Suppl. 31—1977.

²⁶ Pour le caractère des Scordisques du point de vue historique v. F. Papazoglu, *Istočnobalkanska plemena u predrimsko doba*, 1969, 210 et suiv. Ce caractère des Scordisques a mené à des discussions sur l'interprétation des découvertes de certains sites. C'est ainsi que selon B. Gavella les porteurs de la civilisation La Tène à Zidovar devraient être considérés comme Scordisques. V. *Starinar* XX, 1969, 119—127.

²⁷ Les deux sites ont été publiés dans des monographies: D. Srejskić, *Лепенски Вир, нова праисторијска култура у Подунављу*, 1969; D. Srejskić—Z. Letica, *Власац*, 1978.

Constatons aussi que la nouvelle série du Starinar a repris la tradition des comptes-rendus critiques initiée dans la seconde série de la Revue et abandonnée plus tard. Des contributions de cette ordre sont particulièrement nombreuses dans les dix premiers volumes, pour devenir plus rares dans les années suivantes. Il serait nécessaire, vu le nombre de plus en plus considérable de publications sur les problèmes de la préhistoire balkanique, de renouveler encore une fois l'intérêt à ce genre de contributions dans la revue.

Nombreux également dans le Starinar les rapports de fouilles et les publications de matériaux. Bien que souvent préliminaires, remplacés plus tard en partie par des monographies ou des catalogues de matériaux, ces travaux reflètent la riche activité de recherches entreprises en Serbie après la Seconde guerre mondiale. Certaines de ces contributions sont aujourd'hui encore la base unique de nos connaissances de sites où de découvertes. Nous n'en mentionnerons que les plus importantes:

M. Garašanin—D. Garašanin, *Le site néolithique de Žarkovo* (Ibid. III—IV, 107—126); B. Gavella, *Les sites énéolithiques de Grivac* (Ibid. VII—VIII, 237—268) avec la première publication de la céramique peinte du type de Gura Baciului en Serbie; M. Garašanin—D. Garašanin, *Nouvelles fouilles à Velika Humska Čuka près de Niš* (Ibid. IX—X, 243—256); B. Jovanović—J. Glišić, *Le site énéolithique de Kormadin* (Ibid. XI, 113—142), avec la description exacte des habitations et des objets de culte découvert à cet endroit; N. Tasić, *Đurđevačka Glavica* (Ibid. 143—156) et A. Jurišić—B. Stalio, *Jasik—Gornje Komarice* (Ibid. 157—162), dédiés à des sites des groupes de Baden et de Vučedol, malheureusement sans données stratigraphiques précises. Des matériaux importants du bronze final provenant de la nécropole de Belegiš ont été publiés par V. Trbuhović (Ibid. 163—180). Un rapport de fouilles de P. Mačkić, V. Trbuhović et D. Simoska sur la nécropole de Saraj Brod, fournit des données intéressantes sur l'Age du Fer en Pélagonie (Ibid. 199—208). A noter aussi la publication de deux tombes du premier Age du Fer de la région de Prilep par B. Kitanoski (Ibid. 209—214). C'est enfin V. Trbuhović qui a attiré l'attention sur un type de fortin en terre dans la vallée de la Save («Obrovci»), attribué par l'auteur au néolithique où à l'énéolithique (Ibid. XXIV—XXV, 157—162).

Nombre de dépôts ont également été publiés par différents auteurs dans la dernière série du Starinar. La plupart de ces découvertes ont été reprises plus tard dans des monographies ou des corpus régionaux²⁸. Les objets en os de Vinča ont fait l'objet d'une publication détaillée de D. Srejović et B. Jovanović (Ibid. III—IV, 181—190), et ceux du site de Vattina d'un travail de J. Uzelac (Ibid. XXVI, 131—141). Ces travaux se trouvent aujourd'hui encore à la base de toute classification des matériaux en question.

Nous nous sommes efforcés dans les lignes précédentes de soumettre un aperçu parfois quelque peu incomplet de la contribution du Starinar à l'archéologie serbe au cours des cent années de son existence. Depuis les premières contributions encore modestes, mais tendant dès les débuts à tenir le pas avec la science européenne de l'époque, jusqu'aux derniers travaux assurant à la préhistoire serbe une place des plus importantes dans le Sud-Est européen et en Europe Centrale, le Starinar a reflété fidèlement les résultats des recherches qu'il a parfois initiées et jamais omis d'enregistrer. C'est au Starinar qu'appartient l'honorable tradition d'avoir été la première et toujours la plus importante revue d'archéologie en Serbie. L'histoire de notre science dans ce pays est inscrite dans les pages du Starinar. Ne doutons pas que notre revue saura maintenir à l'avenir avec dignité cette tradition brillante.

²⁸ K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj*, 1973; M. Garašanin, *Праисторија на тлу СР Србије II*, 419 et suiv.; *Праисторијске оставе у Србији и Војводини*, *Fontes Archaeologiae Serbiae I*, 1975 (rédacteur M. Garašanin).

Античка археологија у Старинару (1884—1984)

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Археолошки институт, Београд

Стогодишњица Стариноара представља изузетну прилику за сагледавање развојног пута археологије у Србији у свим његовим аспектима. Како је Стариноар дуже времена, а посебно на самом почетку његовог излагања, представљао једини часопис у Србији који се бавио проучавањем културно-историјских споменика, онда је јасно да је његов утицај на развој српске археологије био изузетно велик. Покушаћемо дати овде слику развоја античке археологије у Србији, пратећи је у одређеним хронолошким оквирима.

I — Од оснивања до I светског рата

Већ и само површно упознавање са садржајем првих свезака Стариноара указује на постојање јасне уређивачке концепције, једног систематичног прилаза истраживањима културних споменика, који обухватају: опис споменика и њихово стање на терену, одн. услове налаза; пажљиво праћење свих појединачних налаза, организацију мреже теренских сарадника, чији се дописи редовно штампају скоро у свакој свесци; анализу појединих споменика, као и почетак првих археолошких ископавања. Разумљиво је да је у почетној фази главни акценат лежао претежно на сакупљању богатог материјала који се још могао наћи на површини: римских натписа, надгробних рељефа, римских новаца, као и опека са жиговима. Обавештења о налазима старих гробница, зидова и грађевина стизала су у већем броју, посебно са подручја Костолца (Viminacium) и из околине Београда (Singidunum). Свака таква вест је пажљиво проверавана и објављивана или у рубрици „Разне вести“ или пак као мањи чланци, које је најчешће писао сам уредник М. Валтровић. Доста је чест случај да се понеки антички споменици прво објаве у Стариноару као кратка вест, а касније се аутор поново враћа на њих у детаљнијој анализи споменика. Тако је налаз старохришћанског саркофага у Београду објављен прво као мања вест (св. III, 2, 1886, 70—71), са кратким описом налаза и свим потребним мерама, као и околностима налаза. Неколико година касније М. Валтровић објављује детаљну студију (св. VIII, 4, 1891, 130—142) у којој анализирајући призоре легенде о Јони и рељефни лик Доброг пастира, истиче изузетну вредност овог налаза, који је уз два ранохришћанска налаза из Цариграда био трећи споменик те врсте на Балкану. Истовремено он посвећује велику расправу у истом броју Стариноара представама Доброг пастира, подстакнут једним новим налазом бронзане статуете (из Подунавља), које разматра не само типолошки, него се упушта и у теолошка разматрања теме.

Грчки натпис из Сврљига, који је као кратка вест био објављен 1886. г. (св. III, 2, 69), следеће се године појављује опет са коментаром А. Домашевског, штампаним из бечког часописа »Archäologische-epigraphische Mitteilungen«, с обзиром на његов веома занимљив садржај (св. IV, 1, 1887, 30—31). Наиме, у овом нат-

лису из прве половине I в. н.е. спомињу се три од четири области на које је била подељена Тракија после римског освајања: Astica, Selletica и Dentheletica. Последња од ових области налазила се у северозападној Тракији, где је вероватно и био постављен овај натпис, као посвета богињи Хери на бази мермерне статуе. С обзиром на место налаза овог натписа у близини границе између провинција Горње Мезије и Тракије, А. Домашевски поставља питање да ли је Ниш са околином у то време био у саставу Мезије или Тракије. Неоспорно је да се натпис из Сврљига налазио на траси пута Naissus-Ratiaria.

Singidunum, рељеф на саркофалу
Singidunum, relief d'un sarcophage

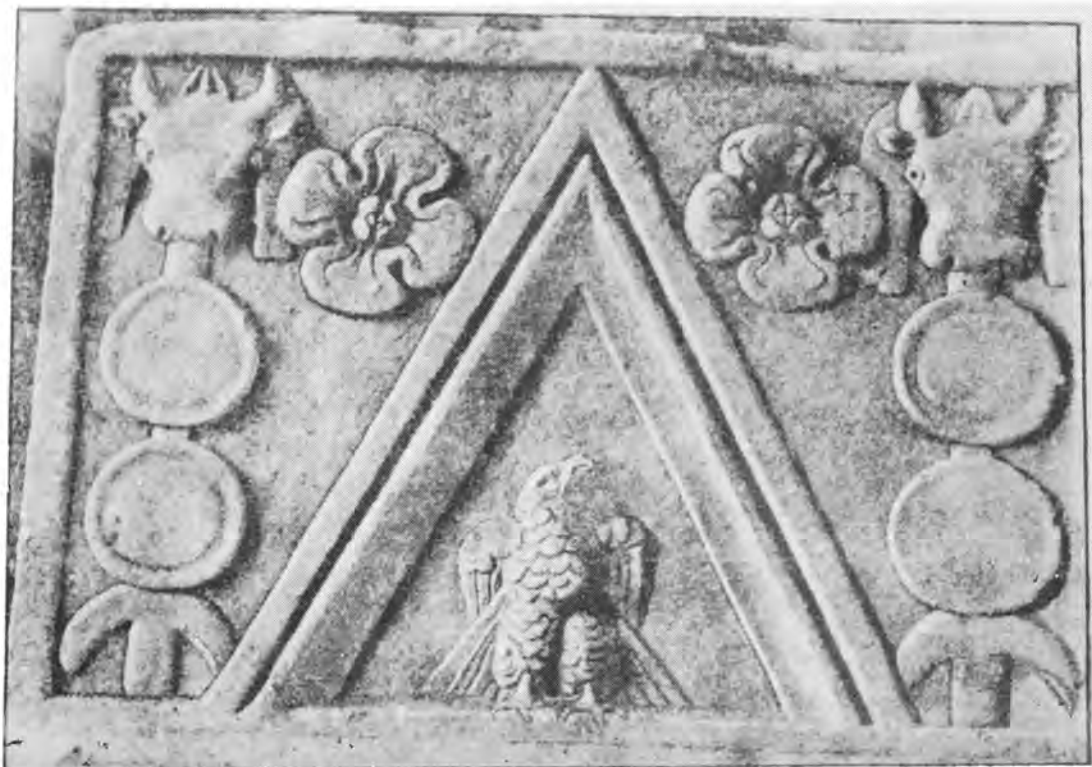
Од других значајних римских споменика публикованих крајем XIX в. можемо споменути још надгробну плочу из Виминација са представом легионског знака легије VII Claudia, за који је М. Валтровић утврдио да је представљао протому бика на врху легионске заставе, а поставио је и питање легионског знака легије IV Flavia (сл. X, 3—4, 1893, 98—104). Поводом налаза већег оловног одливка са Космаја (св. III, 2, 1886, 71—72) са два жига, занимљиво је запажање о условима налаза на терену, по чему се може закључити да је М. Валтровић лично обишао овај стари рударски крај. Слична савесност и прецизност види се у свим извештајима са терена, како самог Валтровића тако и његових вредних теренских сарадника, међу којима се посебно издвајају Ј. Мишковић и Д. Сабовљевић.

Јован Мишковић, као војни инжењер, обишао је и снимио све значајније римске и средњовековне градове у источној Србији. Захваљујући његовом делу „Неки стари градови и њихове околине у краљевини Србији“ које је у неколико наставака излазило у Старинару (св. IV, 2—3, 1887, 40—48, 65—73; V, 1, 1888, 1—8; VI, 2, 1889, 45—53), сачувани су подаци о ондашњем стању ових налазишта, са техничким снимцима римских утврђења у Гамзиграду, Равни (Timacum Minus), Белој Паланци (Remesiana) и другим местима. Треба рећи да су то све до недавног времена, до почетка систематских археолошких ископавања на овим локалитетима били практично једини расположиви подаци са овог подручја.

Душан Сабовљевић, који је као железнички инжењер при станици у Белој Паланци учествовао у изградњи железничке пруге за Софију, са великим ентузијазмом је извршио истраживање остатака велике римске грађевине (villa rustica) у близини места Remesiana (св. V, 1, 1888, 67—71). Овде су на великој површини откривени зидови, а на дубини око 1 м констатовано је велико правоугаono двориште, са стубовима од опека на северној страни и са портицима поплочаним опекама. Једна просторија у центру западног крила зграде имала је апсиду (можда триклиниј?). И поред све непотпуности ових изврштаја, којима недостаје опис пропратног архео-

лошког материјала, ова сведочанства су драгоцене, јер су сведоци пионирских кораци античке археологије у Србији.

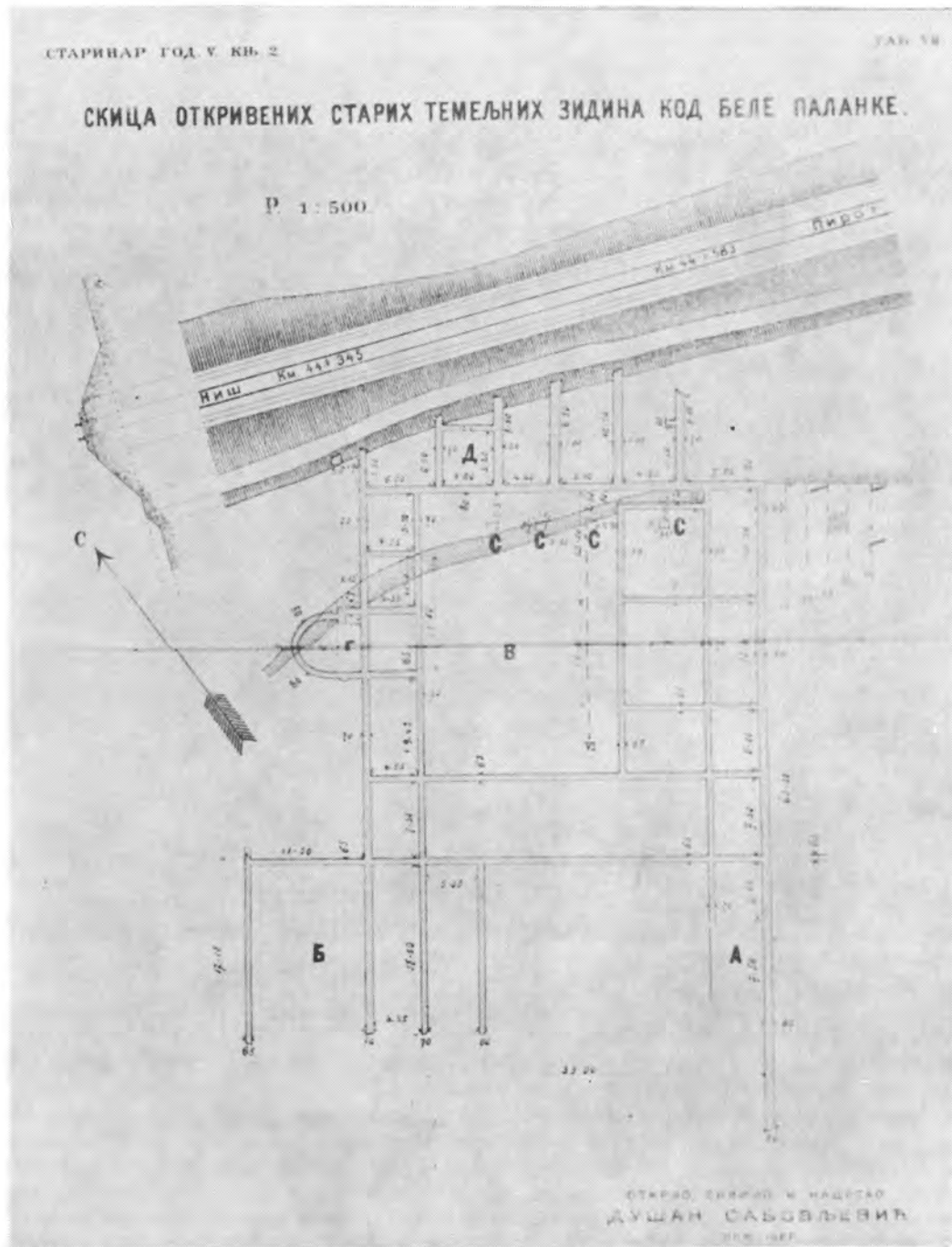
Упркос константној несташници новца, М. Валтровић је успео да започне доста опсежна сондажна истраживања на подручју Виминацијума, Сингидунума и Ниша. Ископавања 1882. г. у Костолцу, на подручју римског Виминација, била су прва стручна археолошка испитивања једног античког локалитета у Србији. Резултати ових пионирских радова били су објављени већ у првој свесци Стариноара 1884. г. (св. I, 1—4, 1884, 3—14; 49—63; 89—104; 121—142). Копало се у северозапад-

Viminacium, надгробни споменик са представом легијске заставе
Viminacium, monument funéraire avec la représentation du drapeau de la légion

ном делу локалитета „Чаир“, где је констатована улица правца И-З и већа грађевина, а у централном делу насеља откривени су остаци још једне веће зграде (можда praetoria), као и јужна градска капија, фланкирана кулама. Југозападно од лок. „Чаир“ према селу Дрмно и обали реке Млаве многобројним сондажама је била откривена некропола, на коју су упућивали и многобројни ранији налази надгробних натписа. После већег прекида, ископавања Виминацијума је наставио проф. М. Васић, 1902—1903. г. али су она само делимично објављена у Старинару (св. II, 1, 1907, 66—99) у обимној студији посвећеној гробним конструкцијама виминацијске некрополе. Извештаји о ископавањима М. Васића на подручју цивилног насеља били су објављени, такође непотпуно, на другом месту.¹ Ови извештаји показују да се његов рад у Виминацију одвијао на бази прецизне методологије, која је била на висини савремене европске науке, па се могу сматрати првим обрасцем стручне анализе археолошког споменика код нас. Велика пажња је посвећена и грађевинском материјалу од кога су гробови прављени, квалитету везивног средства, док су опеке биле разврстане по величини и њиховој функцији. Милоје Васић је већ у овим првим ископавањима покушао да издвоји хронолошке грађевинске фазе на основу

¹ Гласник СКА књ. 17 (1903).

Remesiana, основа римске vile
Remesiana, plan de la villa romaine

начина градње зидова и квалитета употребљеног грађевинског материјала. На крају се читалац упућује на аналогije (од којих су неке већ превазиђене), као и на датирање гробова на бази нумизматичких налаза (друга полов. II—III в., али претежно у III в. н.е).

На жалост, М. Васић није наставио истраживања Виминацијума, а касније се и сасвим повукао из античке археологије, после преласка на ископавања праисто-

ријског насеља у Винчи, које је постало његово животно дело. Ипак као уредник Стариноара од 1908. г. он се још повремено јавља са ситним прилозима посвећеним појединим ситнијим налазима, претежно из Виминацијума или других градова Подунавља. Неки од њих заслужују већу пажњу, као нпр. расправа о римском насељу на Дунаву — Pincum код Великог Градишта или, пак, о налазу римске војничке дипломе у Ритопеку (св. III н.р., 1908, 145—150), која се датира у 120. год. н.е., или пак прилог о римским опекама са жиговима са истог локалитета (св. I, 1—2, н.р., 1906, 36—38). На основу жигова Coh/ors/ I Pan/noniorum/ и Cast/ris/ Flav/ianensibus/ он, после подробне расправе о кретању те кохорте у провинцијама Германији, Италији и Британији, поставља питање о могућности њеног боравка у војном логору у Ритопеку, који идентификује као Castrum Tricornium из римских итинера.

Васићеви покушаји да се уведу модерније методе у античка археолошка истраживања осећају се и у самом часопису, посебно у новој рубрици „Критике и прикази“, где он лично редовно објављује приказе најинтересантијих публикација, а нарочито часописа из других области Југославије, онда још под влашћу Аустроугарске: „Гласника Земаљског музеја у Сарајеву“ и загребачког „Вјесника ХАД“. У истој рубрици он је објавио и веома оштру критику на Вулићев рад „Антички споменици у Србији“, објављен у „Споменику СКА“ бр. XXXI, замерајући му недостатак јасне концепције издања античких старина, одсуство чврстог система и недовољну прецизност описа појединих налаза; ово је можда изазвало онај сукоб

Гробница из Брестовика
Sépulture de Brestovik

због кога је касније М. Васић прекинуо сваку сарадњу са „Старином“, после његове обнове 1922. г. и доласка Н. Вулића на место уредника. Може се рећи да је овај сукоб имао негативне последице на даљи развој и модернизацију метода античких истраживања у Србији.

Ипак је можда најзначајнији догађај овог почетног периода развоја античке археологије у Србији представљало откриће касноримске гробнице у Брестовику,

1894. г., чија је ископавања М. Валтровић извршио на рачун Српског археолошког друштва, а објавио је у Старинару прво као кратку вест (св. XII, 1895, 131—132), а затим као веома детаљан и опсежан извештај, са свом потребном техничком документацијом, веома модерном за оно доба: основа, пресеци, изгледи зидова осликаних фрескама, са детаљима биљних орнамената (св. I, 2, н.р., 1906, 128—140).

Иако можда није још био у могућности да у потпуности схвати значај овог открића, он је захваљујући солидној документацији и педантности у раду дошао до закључака који су били потврђени у ревизионим ископавањима, извршеним шездесетак година касније (Ђ. Стричевић, Старинар н.с. VII—VIII, 1956—1957, 411—412), како у погледу исправности основног плана гробнице, тако и њеног датирања (III—IV в.). Током ових ревизионих ископавања биле су прецизиране фазе њене градње, јер је утврђено да је првобитно била изграђена само правоугаона гробница са сводом, у којој је било места за три саркофага. Њој су касније били додати: предворје са две полукружне апсиде, трем и прилазни ходник, који су служили у култне сврхе, о чему сведоче и налази вотивних скульптура. У својим даљим радовима на ову тему Ђ. Стричевић је разрадио питање гробнице у Брестовику и других њој сличних споменика (гробница из Улпијане), које представљају везу између паганских хероона (аналогије у Сирији) и ранохришћанских култних грађевина. Полукружне апсиде у предворју повезују те гробнице са ранохришћанским триконхосима VI в. у Илирику, посебно раширених у Царичином Граду и његовој околини.²

М. Валтровић је започео спроводити и заштитне мере на неким споменицима, зашто могу послужити као пример ископавања на месту будућег споменика кнезу Михайлу испред Народног позоришта у Београду. Тим поводом се, приликом копања темеља за споменик, наишло на гробове спаљених покојника у облику бунара, па је он успео да издејствује померање споменика на здравији терен, на коме се уз то не би уништавали гробови (св. II, 2—3. 1885, 33—45). Други такав пример су радови на подручју Нишке тврђаве, када су откривени остаци сводова из византијског доба и део римских терми (св. IX, 1, 1892, 34—38).

Занимљиво је да су у археолошком материјалу који је том приликом прикупљен биле и две посуде које би могле сведочити о грчком керамичком импорту на ово подручје. У питању је један аск и прстенасти арибал, за који М. Валтровић тражи аналогије у кипарској керамици.

У те ране године српске археологије извршена је и прва спасилачка интервенција ради осигурања споменика културе, када су 1891. г., на захтев Српског археолошког друштва и по наређењу министарства грађевина, обављени радови на Трајановој табли у Ђердапу. Према извештају окружног инжењера Д. М. Павловића, објављеном у св. VIII, 1 за 1891. г. заједно са целокупним елаборатом, окружно инжењерство из Неготина израдило је олук изнад саме плоче са натписом, ради заштите од воде која се сливала са брда, а извршени су радови и на косом потпорном зиду испод табле. Уз извештај инж. Павловића био је први пут објављен оригинални цртеж изгледа Трајанове табле.

Завршавајући излагање о првим двома серијама Стариноара, поменућемо и то да су се у њему штампали чланци аутора и из других југословенских земаља.

Поред тога се будно прати научни живот у европским земљама, па се у кратким саопштењима често могу прочитати подаци о различитим научним скуповима, конгресима и најновијим археолошким открићима. Ископавања у Троји, Египту, јужној Русији, на Кипру и другим местима налазе своје место на страницама Стариноара, који се труди да у границама могућности задовољи радозналост љубитеља старина у Србији, пратећи уједно развој европске археологије. Посебно се истиче и поздравља оснивање Руске археолошке школе у Константинопољу (1895). Тежња да се часопис унапреди и приближи нивоу тадашњих научних публикација, по узору на аустријска или немачка издања, нарочито се испољава почетком XX в., одн. у другој серији, за време уредништва проф. Милоја Васића, када се чак појављују и повремени чланци у то доба познатих страних научника. Тако је нпр. Михаил

² Dj. Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medievale nelle regione centrali dei Balcani*, Зборник радова Виз. инст. VIII/2, 1964, 406—408.

Ростовцев објавио већи рад, у коме је дао анализу две надгробне стеле из Народног музеја (св. IV, н.р., 1909, 107—119). Исто тако, М. Васић тежи да подигне стручни ниво археолошких публикација, уводећи прецизнију техничку документацију са пуно цртежа, скица основа и профила ископа, пресека грађевина и сл. Треба, међутим, рећи да се у његовој серији процентуално знатно умањује присуство антике у часопису, за рачун повећања броја чланака из праисторије и српског средњег века, што је свакако утицало на смер даљих истраживања и развоја археологије у Србији.

Трајанова табла у Ђердапу, цртеж
Table de Trajan aux Portes de Fer, dessin

Ако би се упоредио развој археолошких истраживања у Србији крајем XIX в. са чињеницом да се управо у то време формирају многе утицајне установе те врсте у суседним земљама Европе, могло би се рећи да српска античка археологија у то почетно време успева да прати њихов корак, нарочито на почетку XX в. На жалост, не задуго. Балкански ратови, а одмах затим и први светски рат брутално су прекинули њен развој, а излагање Стариноара ће се наставити тек после прекида од 10 година.

II — Период између два рата

Тешка економска криза у земљи разореној дугогодишњим ратовима 1912—1918. г., који су се завршили политичким уједињењем југословенских народа и стварањем Југославије, објашњава изванредан застој у развоју археологије у Србији током двадесетих година. То се одражавало и на нередовност излагања првих свезака III серије Стариноара, са честим двобројевима. Зато није ни чудно што се и редакциона концепција часописа у то време знатно мења. С обзиром на недостатак

теренских археолошких радова, у то време се највећа пажња посвећује аналитичкој обради дотад прикупљеног материјала из музејских збирки, што се донекле поударало са општим тенденцијама римске провинцијске археологије тога доба. Према речима Б. Сарије, обрада великог материјала из испитивања локалних истраживача већ је почела да изазива тешкоће, па се „сада почиње са каталогизацијом збирки, које ће послужити за систематске збирке материјала“ (св. II, 1923, 33—34). Тако се појављују издања специјализованих каталога античких рељефа, грчких ваза и сл.

Уз то треба имати у виду да се осећао и велики недостатак стручњака после смрти М. Валтровића и преоријентације Милоја Васића. Нешто због тога, а можда и из жеље да се нова серија часописа што репрезентативније представи, редакција на челу са Н. Вулићем прибегла је ангажовању читавог низа стручњака, како из земље тако и из иностранства, што је у ранијим серијама било изузетна појава.

Тако међу ауторима у Старинару срећемо Миховила Абрамића из Сплитског музеја, Балдуина Сарију из Љубљане, Ј. Зурунића, Д. Сергејевског из Сарајева, поред страних научника као што су G. Seure, R. Egger, E. Dugge. Нарочито је запажена у ово време улога Б. Сарије, иначе професора Љубљанског универзитета. Већ у једној од првих свезака он се појављује са великом студијом о култим представљама бога Митре у подунавским земљама (св. II, 1923, 33—62), у којој посебно подвлачи улогу локалних уметничких традиција у стварању варијаната, која се огледа у томе што су у основну слику уносиле различите споредне теме и ликове. Поред тога, он је упознао читаоце Старинара са ископавањима у Птују 1911. и 1913. г., када је откривена зграда римских терми (св. I, 1922, 191—208), као и са налазима нових римских натписа у Горњим Меленцима (св. V, 1928—1930). Ангажован током неког времена као стручњак у београдском Народном музеју, Б. Сарија објављује читав низ прилога из нумизматичке збирке музеја, као нпр. велику оставу „антонинијана“ са непознатог налазишта, из 253. г., оставу дамастионских тетрадрахми из Кутине код Љесковца (св. III, 1924—1925, 61—72, 97—99), као и велику оставу тзв. „варварског“ новца из јужне Србије (св. IV, 1926—1927, 83—91). Ову значајну оставу, чији је само један део доспео 1925. г. у Народни музеј, недавно је поново обрадио и потпуно реконструисао њен садржај подацима из других музејских збирки П. Поповић.³

У својим археолошким белешкама Б. Сарија прати понеке нове налазе који се случајно појављују на подручју Београда у вези са интензивном изградњом и обновом града после ратних разарања, као нпр. римска женска статуа у природној величини, нађена приликом радова на Калемегдану, или пак римски саркофаг, нађен приликом изградње зграде Народне скупштине (св. III, 1924—1925, 159).

Укључивањем Македоније у састав Југославије веома се појачало занимање стручњака, археолога и историчара уметности, за проучавање њених изузетних споменичких вредности. Тако се већ 1923. г., на иницијативу директора Народног музеја Владимира Петковића, организује археолошка екскурзија по Македонији, са циљем да се сниме и опишу споменици у околини Прилепа, Битоља, Охрида и Преспе. Б. Сарија је објавио опширан извештај о овом путовању (св. III, 1924—1925, 101—105). Том приликом је он први пут расправљао питање локализације појединих римских насеља у том подручју. Касније се овим питањима много бавио Н. Вулић, који је објавио археолошку карту Пелагоније, одн. територије између Прилепа и Битоља.⁴

Из македонске тематике поменућемо још чланак М. Кокића, који је објавио статуу Афродите са Пријапом. Према стилским особинама, ова статуа указује на грчки рад из хеленистичког доба (св. V, 1928—1930, 194—197).

Следећи концепцију окупљања најбољих стручњака из свих крајева Југославије, Старинар објављује неколико радова посвећених истраживањима Салоне, као што је чланак М. Абрамића о налазима римских миљоказа и римским цестама у Далмацији (св. IV, 1926—1927, 31—44), у коме аутор покушава да реконструира мрежу римских путева од Салоне према унутрашњости Далмације и расправља о

³ P. Popović, *Hoard of imitations of the Roman republican denars from the Belgrade National Museum, Numizmatikai közlöny LXXII—LXXIII*, 1974.

⁴ N. Vulić, *Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Prilep—Bitolj*, Beograd 1937.

граници Илирика у I в. н.е. И чланак Е. Дигвеа такође је у вези са новијим ископавањима у Салони, где су била откривена једна градска врата (*porta suburbia I*), намењена искључиво локалном саобраћају — у правцу приградских посела грађана, којој намени је одговарао и њихов веома једноставан изглед: једнокрилна дрвена врата са каменим прагом, довратницима и надвратником, широка свега 1,17 м (св. VI, 1931, 14—23). Тим поводом он је указао на један ранији налаз сличних врата (*porta suburbia II*), која су била нешто шира, са двокрилним вратницама.

Велико место у Старинару тог доба заузимају прилози из нумизматичке збирке Народног музеја, која откупљује неколико већих остава грчког, римског и „варварског“ новца. У првим годинама тим се послом бавио Б. Сарија, а касније га је наставио Јозо Петровић, који је објавио неколико великих депоа римског новца као што су остава из Глибовца код Смед. Паланке, откупљена 1919. г. (св. V, 1928—1930, 88—119), и остава из Смедерева, набављена 1930. г. (св. VI, 1931, 32—63). Обе су карактеристичне по томе што потичу из истог доба као и остава „антонинијана“, којој је раније објавио Б. Сарија тј. из средине III в. Осим тога била је публикована велика остава од 1932 комада драхми из Аполоније и Дирахмона, нађена у Заклопачи (св. VII, 1932, 40—65), а датирана у II век ст.е., као и низ појединачних налаза.

Поред нумизматичке збирке објављују се у Старинару тематски каталози, као нпр. каталог жижака из Народног музеја (И. Милтнер-Зурунић — св. VI, 1931, 88—105), каталог збирке грчких ваза пореклом из јужне Русије, одн. из Олбије и са острва Березањ (М. Харисијадис — св. X—XI, 1935—1936, 95—113), као и неколико интересантних сребрних фибула које је обрадио М. Грбић (св. V, 1928—1930, 175—180). Овим каталозима је заједнички сасвим задовољавајући за оно време стручни ниво и очигледно познавање новије научне литературе, што је омогућило да се ови материјали ставе на увид светске науке.

У овој врсти публикација истичу се пре свега радови др Миодрага Грбића, посвећени истраживању римске скулптуре, а нарочито римског портрета, започете публиковањем римске бронзане статуе из Заклопаче (св. V, 1928—1930, 181—184), у којој ми видимо фину римску копију грчког оригинала II—III в. У студији о римским портретима (св. X—XI, 1935—1936, 125—142) он на примерима појединих бронзаних и мермерних портрета и статуа из Народног музеја даје, не само стилску анализу појединих комада, сврставајући их у одговарајуће хронолошке групе, него успева да сагледа читав развој римског портрета на основу најновијих теоријских поставки класичне археологије тог доба. Наставак овог, тако рећи, пионирског дела представља истанчана студија два римска бронзана шлема (св. III—IV, 1952—1953, 199—202) I—II в. из Народног музеја, која је још једном потврдила његову потпуну компетентност у овој проблематици и посебан осећај за стилске финесе.⁵

Уз овај преглед тематске обраде музејских материјала у Старинару споменућемо и рад Г. Seure-а „Вотивни рељефи у београдском музеју“ (св. I, 1922, 237—291), који представља каталог двадесетак рељефа, већином посвећених тзв. трачком коњанику, али и другим божанствима: Зевсу, Аполону, Дионису итд. Ови рељефи, који потичу углавном из јужних крајева Србије и Македоније, према мишљењу аутора заснованом на проучавању имена са вотивних натписа, указују на њихово трачко порекло.

Почетком тридесетих година почиње да оживљава интерес за постепено обнављање теренских археолошких истраживања, посебно у Нишу и донекле у Београду, уз истовремени почетак великих истраживачких подухвата у Стобима (1928—1934) и Царичином Граду (1936—1939).

Ископавања мањег обима на подручју Београда носила су првенствено заштитни карактер. Тако Јозо Петровић бележи налазе на углу Делијске и Ускочке улице, одн. у непосредној близини положаја римског Сингидунума (св. VII, 1931, 313—321). Тамо је био нађен веома занимљив споменик у облику мермерног блока, — богато украшен рељефним орнаментима и фигуралним представама — датираним у I—II в. Поред тога он је објавио налаз једног касноримског гроба у Симиној улици, који је био ограђен са две секундарно употребљене мермерне надгробне плоче са

⁵ М. Грбић, *Грчка и римска пластика из Народног музеја у Београду*, Београд 1960.

занимљивим рељефним представама: на једној је представљена сцена посмртне гозбе, а на другој су два женска портрета са натписима.

Од 1932. г., када се у Нишу формира Музејско друштво, започињу археолошка ископавања у Нишу у његовој околини. Већ после две године рада ово друштво уз помоћ широког круга љубитеља древности отвара у Нишу Народни музеј (1934. г.). Прва ископавања 1932—1938. г. извршио је Адам Оршић-Славетић на подручју некрополе Јагодин Мала, где је откривено двадесетак гробница из друге половине IV в., датираних новцима од Констанса до Валенса, и једна ранохришћанска гробница са поч. VI в. са веома лепим фрескама на зидовима и полукружној таваници, датирана новцем Анастасија I. Поред ових гробница, на некрополи Јагодин Мала откривене су и друге врсте гробова, у временском распону од III до VI в., као и једна мања једнобродна црквица и остаци неколико других црквених грађевина, које је сад, на жалост, доста тешко лоцирати. И поред многих недостатака, везаних за несавршенство метода ископавања, ови радови несумњиво представљају упознавање са археолошким споменицима старог Наиса. Систематска ископавања ове некрополе настављена су двадесет година касније (М. Грбић, Љ. Зотовић, Н. Петровић).

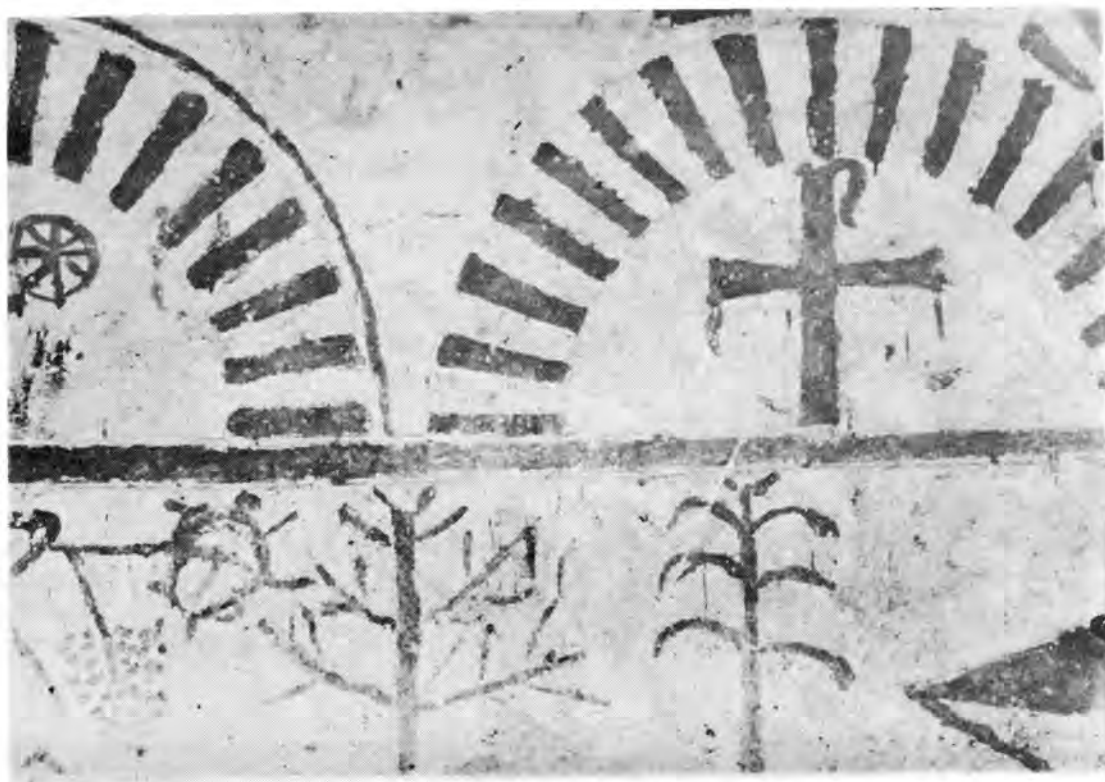

Singidunum, мермерни блок са рељефима
Singidunum, bloc de marbre aux reliefs

Поред ископавања у Јагодин Мали, А. Оршић-Славетић и Тихомир Ђорђевић извршили су детаљно рекогносцирање у околини Ниша. Захваљујући организованој мрежи музејских повереника у селима, био је прикупљен значајан материјал, што је омогућило отварање музеја у Нишу. Белешке са овог путовања штампане су у Старинару (св. X—XI, 1935—1936, 170—172, сл. 1—2), а међу објављеним објектима су најзначајнија анатичка утврђења код Балајнца и Гласиначко Кале код Житорађе.

Најважније откриће тих година на подручју Наиса била су ископавања остатака касноримске палате и других грађе ина у Брзом Броду код Ниша, која је започео А. Оршић-Славетић (св. VIII—IX, 1933—1934, 303—309), а наставио Р. Братанић уз сарадњу А. Ненадовића, будућег дугогодишњег директора Народног музеја

у Нишу (св. XIII, 1938, 199—201). Ископавало се на више места, која су међусобно удаљена и по стотинак метара, а површина са остацима римских грађевина износила је, према ондашњим подацима, око 3 кв. км. Највише остатака је констатовано на местима „Влашко брдо“ и „Амамцијска њива“, где су констатовани трагови великог стамбеног комплекса. Испитан је један угао са низом већих и мањих просторија правоугаоног облика, снабдених системом за грејање, каналима и водоводним цевима од олова. Грађевина је била богато украшена, о чему сведочи појава мозаичних подова са геометријским орнаментима, фресака и мермерних плоча. У истом комплексу грађевина откривено је пет мермерних скулптура и један торзо лава. Идуће, 1934. г., у непосредној близини овог места такође је било нађено неколико скулптура. Према налазима новца грађевински комплекс на „Влашком брду“ може се датирати у IV в. Ископавања већег обима у Брзом Броду настављена су 1934—1936. г. Откопани комплекс на „Влашком брду“ представља свакако део неке веће виле, али су појединачни делови овог комплекса остали међусобно неповезани.

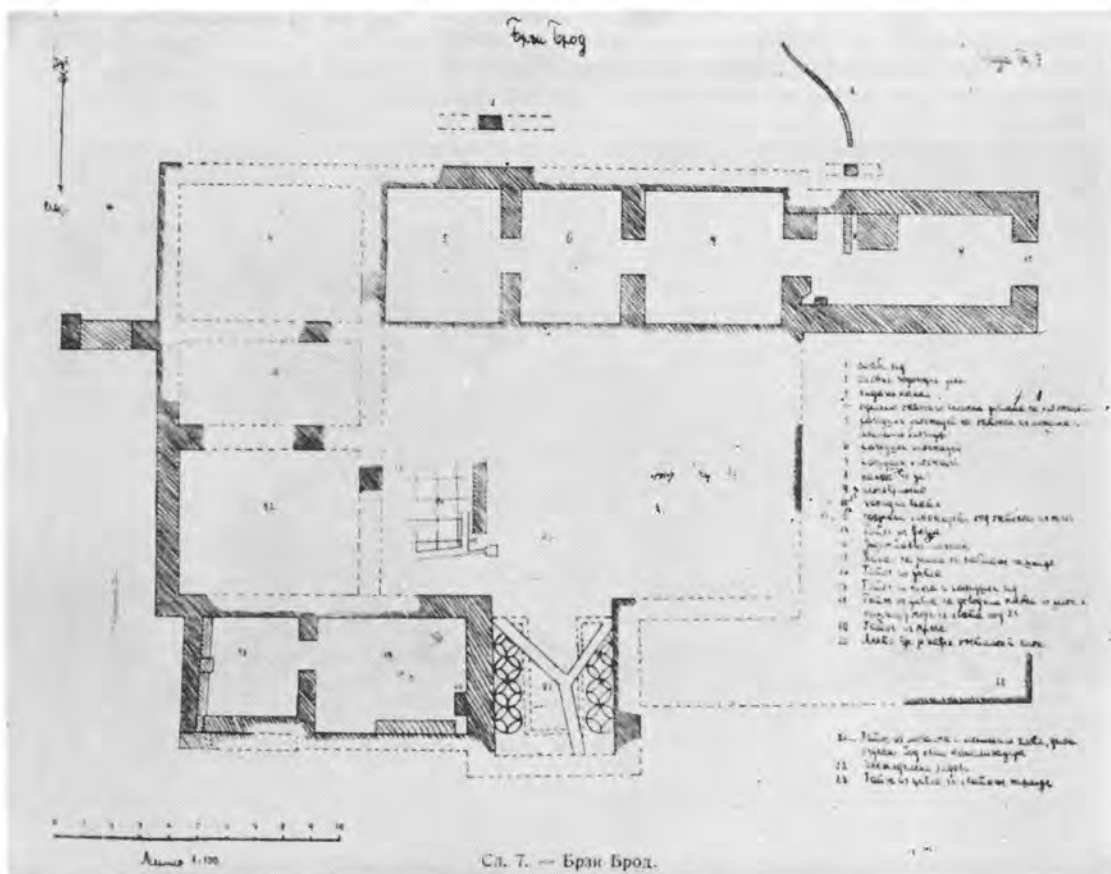

Нишка гробница са фрескама, ископавања А. Оршића-Славетића из 1934.

Caveau à Niš avec des fresques, fouilles de A. Oršić-Slavetić de 1934

Истовремено се копала грађевина хексагоналног облика са водоскоком у центру (нимфеј), са три велике нише, од којих су две биле правоугаоног облика, а једна у облику полукружне апсиде. Подови ове грађевине покривени су мозаицима веома лепо израђеним, углавном геометријских или биљних мотива, а са јужне стране се налазио велики правоугаони простор поплочан опекама. Мозаици су били заштићени специјално сазиданом зградом, у којој је сада музеј Медијане. У једној другој грађевини, приликом ископавања 1936. г., констатоване су просторије очигледно економске намене, где је откривено седам великих и мањих питоса поређаних уз један зид, док је још осам питоса стајало између стубаца портика. Ископавања великих размера на Медијани тек ће касније показати да је у питању јединствени огромни комплекс палате са перистилом, око кога се концентришу терме и друге грађевине.

Поновни заокрет античке археологије у Србији ка археолошком испитивању римско-византијских градова, чије је основе поставио још Михаило Валтровић, а везан је за име Владимира Петковића, постаће стална и основна преокупација током следећих година све до данашњих дана. Један од првих који је читав свој живот и рад посветио овим истраживањима био је Ђорђе Мано-Зиси, који је почео своја научна истраживања урбаног развоја на подручју римских балканских провинција као помоћник В. Петковића на ископавањима у Стобима. Тај свој плодни рад он је наставио све до данашњих дана, па бисмо га без много претеривања могли назвати доајеном савремене класичне археологије у Србији.

Mediana код Ниша, основа римске грађевине
Mediana près de Niš, relevé d'une construction romaine

Систематска ископавања античког града Стоби, на ушћу Црне реке (Еригон) у Вардар, започета су 1924. г. и без прекида су трајала до 1934. г., после чега су настављена у неколико мањих кампања све до 1941. г. У првих неколико година ископавања су вођена уз учешће страних научника, а под руководством Б. Сарије. Истраживање града он је почео ископавањем римског позоришта, заједно са Р. Егером (1924—1928. г.), уз ископавање епископске базилике (1925. г.).⁶ Од 1927. г. археолошки радови у Стобима прешли су у руке Владимира Петковића, који је широко отворио врата младим домаћим стручњацима, како археолозима тако и архитектама, за које је истраживање у Стобима постало права школа. Од 1927. до 1931. он је радио са арх. Богданом Несторовићем на копању тзв. „Партенијеве палате“ (св. VI,

⁶ На жалост, нема извештаја о тим ископавањима, али су коначни резултати сумирани у чланку који је објављен у „Годишњаку музеја Јужне Србије“, св. I, 1937, 1—69.

1931), а 1931—1933. г. наставио је, уз сарадњу арх. Ђурђа Бошковића, откопавање епископске базилике.

Године 1932—1933. Ђ. Мано-Зиси је откопао западну градску капију, тзв. „Херкулова врата“ и улицу (*via sacra*) са портицима, која је водила од капије мимо епископске базилике и полукружног трга испред улаза у базилику, а затим је скретала према југоистоку, пролазећи изнад Партенијеве палате (св. X—XI, 1935—1936, 145—159). Јозо Петровић је 1931—1932. године, заједно са Ђ. Мано-Зисијем, истраживао тзв. Синагогу-базилику (св. VII, 1931, 81—86), затим тзв. „Полихармосову палату“ (св. VIII—IX, 1933—1934, 169—191) и градске терме, које је Ј. Петровић погрешно тумачио као „зимску палату“ у склопу Полихармосове куће. У току 1933—1934. г. била је откопана тзв. „Перистеридина кућа“, или палата са две апсиде. После мањег прекида исти истраживачи су, настављајући истраживања у продужетку улице иза Синагоге-базилике, откопали 1937. г. базилику са крстионицом и тзв. цивилну базилику, а 1940. г. — мању апсидалну грађевину на доњој тераси, између зграде позоришта и Партенијеве палате. Непосредно пред други светски рат ископавања су се одвијала нешто северније од епископске базилике, где је констатован комплекс епископске палате.

Резултати предратних ископавања у Стобима су огромни. Први пут су откривене велике површине градске територије које су могле дати одговоре на питања изгледа и планирања античког града. Овде су биле откривене две паралелне улице на терасастој падини, а између њих су се рејале црквене и јавне грађевине и приватне палате, које су највећим делом припадале касном периоду историје града (IV—VI в.). На више места је била констатована употреба спелија из порушених римских грађевина II—III в., као и римских натписа, исто као и преграђивање и дозиђивање старих палата зидовима слабе градње, са употребом блата уместо малтера. Вероватно у жељи да се откопа што већа површина, ретко се ишло у детаљнија испитивања откривених објеката, тако да су из ранијих епоха сакупљена само понека неповезана сведочанства. Током тридесетих година у Старинару су се редовно објављивали извештаји о овим ископавањима (Б. Несторовић, Ј. Петровић, Ђ. Мано-Зиси), као и други чланци посвећени појединим врстама налаза: скулптуре, фреске, мозаици и сл.

Посебну пажњу су привукли налази из палате Партенија, која се састоји од два одвојена стамбена објекта, са више улаза, па је сада прихваћено име „Теодосијанска палата“ за већу зграду у северном делу комплекса, са великим базеном у перистилном дворишту, док мања зграда око јужног перистила са мањим базеном и даље чува Партенијево име, које је добила по имену *Partheniou* на једном овде нађеном печату. Према унутрашњој декорацији: мермерни подови у триклинију и неким другим собама око перистила, мозаици у портицима дворишта и у осталим просторијама, велики број бронзаних и мермерних статуа које су украшавале базен и нише у перистилу, мермерни стубови око дворишта, који су били сакупљени из различитих римских грађевина — ова палата се истицала међу свим осталим објектима. Због тога се, можда, можемо сагласити са претпоставком да је управо у њој био одсео цар Теодосије I, кад је боравио у Стобима током лета 388. г., и где је издао два едикта. Опису скулптура из хеленистичког и раноримског доба, које су нађене приликом копања великог базена ове палате, посвећен је рад В. Петковића (св. XII, 1937, 12—35). Међу њима се истичу изузетном живошћу и лепотом израде два бронзана сатира, од којих један свира на флаути, а други игра, исто као и дивни архаизирајући мермерни рељеф са представом Нимфи и Пана, који играју око малог округлог олтара. Бронзана статуа Афродите, која у руци држи јабуку као знак победе над својим супарницама у Парисовом суду, Хером и Атином, као и мермерна глава Посејдона у натприродној величини, са позлаћеним праменовима косе — вероватно су римске копије добрих хеленистичких узора.

О фрескама нађеним у Партенијевој палати и епископској базилици саопштава Ђ. Мано-Зиси (св. VIII—IX, 1933—1934, 244—248). Поред геометријске орнаментике, на коју отпада већи део фрагмената, издвајају се неколико одломака са фигуралним представама, из којих се закључује да су се на сводовима и луковима базилике налазиле представе светитеља у природној величини. На једном фрагменту се види глава младића веома импресивног изгледа, а сачуван је и део веће ком-

позиције, за коју се претпоставља да би могла бити сцена Вазнесења. Фреске се датирају у V в. или најкасније почетак VI века н.е. М. Ђурић описује (св. VII, 1932, 86—87) процес скидања фресака откривених на зидовима епископске базилике и даје реконструкцију њиховог изгледа.

Мозаицима из тзв. „Полихармосове палате“ (одн. „куће псалама“) посвећен је још један рад Ђ. Мано-Зисија (св. VIII—IX, 1933—1934, 249—253). Једно поље мозаика из апсидалне дворане са фонтаном било је украшено композицијом са разним барским птицама. Највеће поље, испред апсиде, приказује јелене и птице са обе стране великог кантароса, а портици у дворишту имали су мозаик са геометријским мотивима.

Из исте палате потиче један занимљив примерак римског фигуралног капитела (Б. Сарија, св. VIII—IX, 1933—1934, 8—13), који је занимљив по томе што се на три стране, између увијених лозица, уместо цвета акантуса појављују људске маске: две женске главе и једна мушка брадата глава. Капител је датиран у сами почетак III в., а потиче вероватно из зграде римског позоришта. У дворишту исте палате био је нађен један римски натпис из средине I в. н.е. а из зграде градских терми потиче позната статуа грађанина из Стоба, која је вероватно стајала у једној ниши на улазу у велико предворје, накнадно засуто и поплочано.

После неколико успешних кампања у Стобима, В. Петковић се одлучио да започне још један сличан подухват. Тако су, 20. августа 1936. г., започела највећа ископавања у историји српске античке археологије — истраживања Царичиног Града, која с мањим прекидима трају до данашњег дана. У самом центру горњег града, прва ископавања започела су још 1912. године, која су, међутим, одмах била прекинута због почетка балканских ратова уз звоњава црквених звона, која су најављивала општу мобилизацију. Тек после 25 година ископавања су била настављена тамо, где су се тако изненада прекинула, па је после два месеца рада откривена огромна црквена грађевина епископске базилике (дужина преко 70 м), са две мање полукружне апсиде и централном већом, која је споља тространог облика (св. XII, 1937, 81—92). У западном делу грађевине откривено је двориште са великим и дубоким базеном, у које се улазило из отвореног портика. Налази новца из доба цара Јустина и Јустинијана потврђивали су могућност лоцирања на Царичином Граду — *Iustinianae Primitiae*. Ову претпоставку В. Петковић је истакао још 1912. г., упркос тада важећем мишљењу да би њу требало тражити на месту Скопља /*Scupi*/.

У годинама 1937—1938. копало се северно и јужно од велике епископске базилике. При томе је уз северозападни угао базилике био констатован бедем који је опасивао читав горњи плато-акропољу (св. XIII, 1938, 179—198). Праћењем бедема у правцу североистока откривена је капија, фланкирана са две кружне куле, од које је ишла улица паралелна са северним зидом базилике. Ф. Месеснел, словеначки архитекта и ондашњи сарадник музеја у Скопљу, откопао је 1937. г. комплекс грађевина између бедема и северног уличног портика, који је, како се сматра, припадао епископској палати. Приликом копања улице констатоване су поједине камене плоче од њеног коловоза и остаци канала. Исте године, на простору јужно од базилике, била је откопана крстионица, повезана са јужним бродом велике базилике. Ф. Месеснел је сматрао да је у питању маузолеј, са гробницом (криптом?) крстастог облика у центру.

Следеће 1938. г., западно од крстионице, а јужно од базилике, била је констатована још једна мања црквица, са апсидом необичног облика: тространа споља и изнутра (св. XIV, 1939, 141—152), као и портик са јужне стране улице, који је раније био само нагавештен. Исте године је потпуно била очишћена велика грађевина епископске палате. Осим тога, настављено је праћење улице иза капије према истоку, све до великог кружног трга (*forum*), а испитивана је и улица која се одвајала од кружног трга према југу и кретала дуж читавог издуженог платоа насеља (*cardo*). Источно од јужне улице била је откопана грађевина означена онда као «*villa urbana*», за коју је, међутим, каснијим истраживањима било утврђено да је у питању крстобразна црква са атријем.

Осим ових извештаја, ископавањима у Царичином Граду била су посвећена још два мања чланка. У једном од њих М. Грбић је дао преглед типова бронза-

них византијских новаца нађених приликом ових истраживања (св. XIV, 1939, 109—112), са најранијим примерцима из времена цара Анастасија I (491. г.), а најмлађим — из времена цара Фоке I (610. г.). На основу кратког временског периода од свега 120 година трајања овог насеља, он закључује да је могуће потврдити претпоставку о идентификацији Царичиног Града са Iustiniana Prima. У другом прилогу је Б. Сарија публиковао оловни печат са рељефним монограмом епископа Теодора, нађен приликом откопавања велике епископске базилике (св. XIV, 1939, 4—6).

Током ових ископавања откривена је градска акропола са црквеним грађевинама и урбанистичким склопом улице и трга у горњем граду. Међутим, и овде су се ископавања углавном сводила на уклањање огромних гомила шута, откривање и праћење зидова. Нема никаквих наговештаја о стратиграфским запажањима, фиксирању налаза и сл.

Закључујући одељак о развоју античке археологије у Србији између два рата потребно је да се осврнемо на положај и улогу Стариноара у њеном развоју. Већ смо на почетку одељка истакли да период 1918—1941. г. означава приличан застој, и у односу на остале гране археологије и историје уметности, чему би се могло наћи више разлога. Недостатак стручних кадрова је, свакако, један од њих. Он се, додуше, донекле ублажио почетком тридесетих година, кад се појавила нова генерација школованих археолога или историчара уметности: Ђ. Мано-Зиси, М. Грбић, Ј. Петровић. Можда се у још већој мери осећао недостатак специјализоване археолошке установе која би била у стању да осмишљено усмери истраживања на пољу античке археологије у Србији и да окупи сав неопходан стручни потенцијал. Без тога се у развоју археолошких истраживања између два рата осећа присуство стихије и субјективних утицаја. У том погледу је значајне негативне последице оставио сукоб Милоја Васића, јединог школског археолога старије генерације, и Николе Вулића, који је почео још 1909. г., кад је М. Васић објавио опширну и веома аргументовану рецензију на четири дотад изашле свеске Вулићевог дела „Антички споменици у Србији“ (н.р., св. IV, 1909, 62—74). И много касније, већ кад се М. Васић повукао из античке археологије, нетрпељивост је остала, како показује касније неслагање око датирања и објашњења налаза из некрополе у Требеништу. Трагове ове полемике налазимо и на страницама Стариноара (св. V, 1928—1930, 300).

Стагнирање у развоју посебно се осетило на теренским истраживањима. Тако се у неким областима које су крајем XIX в. интензивно испитиване, те се често јављају у извештајима сарадника Стариноара (Источна Србија, Подунавље), за дуго време остале на истом степену истражености. Требало је да прође још неколико деценија, све до почетка градње хидроелектране у Ђердапу, да би поново оживело интересовање за археолошка истраживања у овом крају. Неке друге области Србије (Шумадија, Западна Србија), биле су скоро у потпуности ван интересовања археолога, па је на тај начин наше знање о археолошким споменицима у унутрашњости Србије углавном остало у оквирима онога што је било урађено у време М. Валтровића и М. Васића, одн. до почетка XX в. Дугогодишње тапкање у месту осетило се и у односу на европску науку, па се запажа велико заостајање у развоју, одн. провинцијализација наше науке, што није био случај раније, или бар не у тој мери.

Што се тиче Стариноара, његов значај и лик се постепено мењао. Упркос очигледној жељи редакције, посебно у првим свескама III серије, да он постане водећи археолошки часопис општејугословенског карактера, он није успео да превазиђе старе оквири, па је чак ускоро и престао да буде једина археолошка публикација у Србији, с појавом нових часописа, као што је нпр. „Уметнички преглед“. Карактеристично је за ово раздобље сужавање простора за извештаје локалних повереника са терена, уместо којих се јављају извештаји са путовања сарадника из Београда, где се понекад уз средњовековне описују и антички локалитети, као што је случај са извештајем Ђ. Бошковића о римским остацима у близини Грачанице — Улпијана (св. IV, 1926—1927, 269—272).

Формирање новог археолошког центра у Скопљу — где се отвара нови музеј око кога се окупљају млади кадрови — преноси тежиште интензивних археолошких радова на југ. Тако се догађа да се нека значајна новија открића тог доба публикују ван Стариноара.

III — Послератни развој археолошке науке у Србији (1947—1983)

У првим послератним годинама истовремено са обнављањем рада Српске академије наука, у сагласности са ондашњом концепцијом улоге САНУ, формирају се институти, претежно хуманитарног смера, као њена радна тела. Међу њима се већ 1947. г. оснива Археолошки институт, чији је први директор био Владимир Петковић, а од 1954. г. — Ђурђе Бошковић. Истовремено се на Филозофском факултету отвара катедра за археологију, на челу са М. Васићем. На тај начин се створила база за успешни развој археолошке науке у Србији, потпомогнут ширењем музејске мреже и формирањем службе заштите споменика културе. Од 1950. г. почиње да излази нова серија Старинара.

1. Рани послератни период (1947—1959)

Међу првим археолошким акцијама у овом периоду издваја се по ширини захвата плански организовано и систематски вођено рекогносцирање целокупне територије републике Србије, подељене на 9 региона. У рекогносцирањима су учествовале групе студената археологије са познатим стручњацима, а као резултат ове акције изашла су два тома из планиране серије издања „Археолошки споменици и налазишта у Србији“, која су обухватила налазишта из западне и централне Србије. Нешто пре тога М. и Д. Гарашанин, сумирали су све оно што је до тада било познато о археолошким локалитетима, према подацима прикупљеним углавном у старијој литератури, али и делимично допуњеним.⁷

Друга акција сличног карактера била је организована почетком педесетих година од стране Југословенског института за заштиту споменика културе, Археолошког института и САНУ на подручју црногорског приморја, а била је посвећена проучавању богатог споменичког наслеђа старих градова Котора, Будве, Улциња и Бара и Боке Которске. Ова проучавања су носила комплексни карактер, уз учешће архитеката, археолога, историчара и др. стручњака.⁸ Они су послужили као база за каснија веома интензивна истраживања градова и других археолошких локалитета у Црној Гори и Боки Которској, нарочито у Улцињу, Бару и Котору, која су понегде прерасла у систематска ископавања, као и проучавања старе градске архитектуре. Овим проблемима је посвећено више радова објављених у Старинару и у посебним издањима Института.⁹

Почев од 1965. г. започиње и археолошко истраживање илирских тумула и насеља у Боки Которској, посебно у околини Тивта и Грбља, чему су посвећени радови М. Паровић-Пешикан у Старинару: св. XIII—XIV, 1962—1963, 211—216, св. XXIII, 1973, 63—71; св. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 19—68, као и делови књиге „Планинско залеђе Ризнијума“ (Београд, 1981). Ј. Мартиновић је у свом раду дао веома занимљиву интерпретацију података Псеудо-Скилаксовог „Перипла“ о Боки Которској (св. XVII, 1966, 107—177).

За рани послератни период карактеристичне су почетне заједничке акције на ископавањима у Македонији, на локалитетима Демир Капија и Чепигово (Stuberra), као и наставак ископавања у Требеништу код Охрида, које су носиле општејугословенски, одн. међурепублички карактер. Ископавањима на прва два локалитета руководила је, уз сарадњу словеначких археолога Ј. Корошца и Ј. Кастелица, Д. Вучковић-Тодоровић. Ископавања у Демир Капији послужила су као вежбалиште за прве генерације студената археологије. Опширан извештај о овим ископавањима, објављен у Старинару (св. XII, 1961, 229—269), скренуо је пажњу на изузетне налазе са овог локалитета. Керамички материјал из Демир Капије (ант. Stenae) показао је веома високи степен хеленизације материјалне културе у Македонији крајем V—IV в. ст.е., а вероватно и постојање једног броја досељеника из Атике, о

⁷ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1952.

⁸ Прикупљени материјали објављени су у две свеске Споменика САНУ, св. 103 и 105 (1954).

⁹ Ђ. Бошковић: *Стари Бар*, Београд 1962; П. Мијовић—М. Ковачевић: *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд—Цетиње 1975; Ђ. Бошковић, П. Мијовић, М. Ковачевић: *Улцињ*, 1982.

чему могу сведочити налази лекита са белом основом у једном дечјем гробу (св. IX—X, 1958—1959, 281—286). Остаци стамбене архитектуре на локалитету „Манастир“, као и трагови утврђења на брду изнад саме клисуре Вардара из IV—III в. ст.е., уз остатке старог римског пута, описала је Н. Петровић (св. XII, 1961, 217—226), док И. Микулчић саопштава о налазима изузетно лепог накита V—IV в. (св. XXI, 1970, 135—138). О резултатима новијих ископавања у Демир Капији 1971. г., која су имала заштитни карактер, извештава В. Соколовска (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 87—95).

У ред сличних општејугословенских акција спадају истраживања хеленистичко-римске некрополе у Будви, под руководством М. Грбића и Д. Рендић-Миочевића, током којих је био истражен већи број гробова различитих типова, а доминирају зидане гробнице са надгробним споменицима-ципусима у облику коцке са коничним завршетком налик на шишарку. Поред римских гробова овде је нађен одређен број хеленистичких гробова, у којима су поред типичне хеленистичке керамике из III—II в. нађени тзв. грчко-илирски шлемови и накит. На жалост, материјали са ових ископавања нису никад објављени, као ни они из предратних ископавања код хотела „Авала“ у Будви, изузев кратког саопштења у „Хроници ископавања“ (св. VII—VIII, 1956—1957, 408).

У низу сличних великих акција можемо говорити о ископавањима у Дукљи, која су започела још 1954. г., а трајала су до 1962. г. Прва ископавања су имала карактер ревизионих истраживања у оквиру градских бедема и на форуму Дукље, док се касније највише радило на некрополи са гробовима од друге половине I до IV в. Поред краћих извештаја у „Хроници ископавања“ (св. VII—VIII, 1956—1957, 409; IX—X, 1958—1959, 378—379 и 383—385; XI, 1960, 245—246; XII, 1961, 280), одн. у „Археолошком прегледу“ (од 1959. г.) — о резултатима ископавања дукљанске некрополе говори се у раду Д. Срејовића (св. XIX, 1968, 89—100).¹⁰

2. Антички градови

Од самог почетка послератних ископавања највећа је пажња била усмерена на истраживања римско-византијских градова на тлу Србије, као најпотпунијем изразу античке цивилизације, у свим њеним манифестацијама које се могу пратити проучавањем остатака материјалне културе. Ископавања античких градова постаће главно обележје каснијег периода развоја археологије у Србији, почев од шездесетих година. Међутим, током педесетих година она су се највише огледала у наставку систематских ископавања Царичиног Града и у истраживању касноримске некрополе у Јагодин Мали (Ниш).

Поред Царичиног Града значајна истраживања античких урбаних средина, која су започета још током 50-тих година и трају све до данас, изводила су се у Сирмијуму, Гамзиграду, Наису и Улпијани, где је ископавање 1954—1959. г. водио Е. Чершков, а после дугог прекида обновљена су 1973—1975. и 1981. Почетком 60-тих година започели су радови на ископавањима Медијане код Ниша, као и интензивна сондажна испитивања на подручју војног логора у Сингидунуму, која прерастају у систематска откопавања римских и средњовековних бедема београдске тврђаве. Заштитна ископавања у Виминацију започета су 1974. г., док на 1975. годину пада почетак систематских истраживања римског војног логора на путу Naissus-Ratiaria — Timacum Minus. Уз то ћемо још споменути ископавања у Белој Паланци (Remesiana), као и дугогодишња испитивања римских некропола у Комини код Пљеваља (Municipium S...). Треба рећи да је саопштавање резултата ових истраживања у Старинару било веома неуједначено. Као што смо већ видели, најпотпуније је заступљен Царичин Град (до 1969. г.), уз који се по броју и разноврсности прилога могу сврстати једино Сирмијум и Municipium S..., при чему се после почетка излагања посебне серије публикација (зборник »Sirmium«), број чланака о Сирмијуму такође увећало смањило. Већина осталих локалитета заступљена је најчешће прилозима посвећеним појединим ситнијим налазима, натписима, во-

¹⁰ Коначна обрада са детаљним прегледом свих гробова и научним коментаром различитих врста налаза и облика гробних конструкција дата је у публикацији групе аутора „Античка Дукља. Некрополе“, Цетиње 1975.

тивним рељефима и новцима, уз један или два чланка који третирају проблеме археолошких истраживања поменутих античких градова. С обзиром на такво стање, није могуће у подједнакој мери да се прикажу резултати истраживања на овим локалитетима, а још мање да тај приказ буде адекватан значају појединих ископавања, као и количини средстава и труда уложених у те радове.

Царичин Град, главна улица Горњег града
Caričin Grad, rue principale de la ville basse

Царичин Град. У прве две послератне сезоне (1947—1948) руковођење ископавањима у Царичином Граду било је поверено Александру Дероку и Светозару Радојчићу, али је већ од 1949. г. на чело екипе дошао Ђ. Мано-Зиси, који је (уз стално учешће Н. Петровић и сарадника Народног музеја у Лесковцу) пуних двадесет година водио истраживања Царичиног Града према јединственом плану. Обрађујући циљеве истраживања, на бази вишегодишњег искуства рада у Стобима и на другим локалитетима, он је истакао основне правце испитивања античких урбаних целина (св. III—IV, 1952—1953, 127—168). Следећи овај план, ископавања на Царичином Граду дала су изузетне резултате, који су били сумирани на научном симпозијуму, посвећеном 50-годишњици почетка ископавања, у лето 1962. године, чији материјали су делимично објављени у Старинару (св. XV—XVI, 1964—1965, 47—51 — Ђ. Бошковић; 53—59 — Ђ. Мано-Зиси; 60—65 — Н. Петровић). Од почетка послератне серије Старинара, редовно су се штампали извештаји о радовима у Царичином Граду, што даје ретку могућност да се прати ток ископавања и сагледа огромни рад уложен у ова значајна истраживања, у којима су редовно учествовали многобројни студенти и млади сарадници музеја — археолози.

Почев од 1947—1948. г. настављено је откопавање горњег града источно од акрополе, око кружног трга — раскрснице, у правцу севера и истока. Откривена је источна улица (*decumanus*) са портиком на северној страни, као и капија полукружног облика у њеном продужетку (св. I, 1950, 119—142). Започело је испитивање

четврти између северне и источне улице. и откопана је базилика са атријем и криптом која је заузимала читав спрат испод пода са остацима расутог мозаика. Радило се на испитивању саобраћајница и капије у средњем делу града, која је онда била само делимично откопана, и у доњем граду. У каснијим ревизионим ископавањима (1975. г.) показало се да је капија у средњем делу града била фланкирана моћним кулама петостраног облика.¹¹

У времену од 1949. до 1951. г. била је у јужном делу града откопана велика тробродна базилика са апсидом, тространом споља и полукружном изнутра (св. III—IV, 1952—1953, 127—168). Ова базилика је имала атриј, у који се улазило директно из уличног портика, нартекс и трансепт. У олтарском простору, исто као у епископској базилици на акрополи дуж бочних зидова били су зидани банкови за седење. Централни брод је био покривен најлепшим мозаиком, украшеним комбинацијом геометријских и фигуралних мотива. Ту се виде композиције борбе гладијатора са лавом и медведом, два кентаура и две амазонке, а јужно од средњег дела тепиха — композиција Добри пастир са овцама. У нартексу је мозаик у виду издуженог правоугаоног поља, рашчлањеног на мање амблеме кружног, осмоугаоног и сличног облика са представама барских птица. Веома је значајан налаз капитела са Јустинијановим монограмом, који потврђује да је сам цар био ктитор ове цркве.

Године 1952. откривена је још једна базилика — триконхос са нартексом, атријем и два бочна параклиса, нешто мањих димензија. Ова тзв. базилика Е припада типу грађевина раширеном у блиској и даљој околини: Клисуре код Ниша, Улпијана и др., који представљају развијену варијанту гробнице у Брестовику, о чему је било речи раније (уп. Ђ. Стрчевић у св. VII—VIII, 1956—1957, 411—413).

Од 1952. до 1954. г. било је настављено испитивање градских четврти око кружног трга (св. III—IV, 1952—1953, 160—165; св. V—VI, 1954—1955, 155—178). Том приликом је истражена до краја полукружна источна капија на излазу из града, тиме што је био откопан њен праг и ниво уличне калдрме испред капије. Тиме је било потврђено раније изнесено мишљење Л. Ђошковића, да је капија у једном тренутку била зазидана (св. II, 1951, 271—276). На простору северно од улице, све до базилике са криптом, тих година је откопана већа грађевина типа *insulae*, са десетак просторија, међусобно повезаних по две, у којима су биле занатске радионице (ковачница, пекара са зиданом пећи, магацин са већим бројем керамичких судова и питосима), које међусобно нису комуницирале.

Северозападно од трга, све до бедема акрополе, откопан је већи стамбени комплекс са портиком према улици. У овој грађевини су налажени остаци бронзане статуе у природној величини, са очуваним наборима одеће, вероватно царска статуа која је била постављена на тргу.

Најзанимљивији објект стамбене архитектуре у Царичином Граду откривен је даље према југу, непосредно уз тробродну базилику у централном делу града, која је била откривена 1957. г. (св. IX—X, 1958—1959, 295—305). Одмах уз базилику са јужне стране током радова 1959—1962. г. била је констатована приватна кућа типа *domus*, која је од базилике одвојена уским тремом или пролазом (св. XVII, 1966, 163—166). На тај начин, како је истакнуто у раду Н. Петровић о урбанизму Царичиног Града (св. XV—XVI, 1964—65, 60—67), у граду се јављају два различита типа стамбене архитектуре: *insula* са занатско-трговачким радњама, са једне стране, и приватне куће типа *domus*, с друге. Распоред првих око кружног трга и у близини источне капије, као и појава других у југозападном делу средњег града, указује, према мишљењу Ђ. Мано-Зисија, на постојање извесне социјалне подвојености у затворене градске заједнице (корпорације), чиме би се могао објаснити тако велики број цркава, тј. свака је припадала таквом издвојеном градском региону (св. XV—XVI, 1964—1965, 58—59).

Током 1955—1956. г. истраживан је систем водоснабдевања у јужном и централном делу града, где је била сондажно испитивана велика градска цистерна. Такође су испитивани канали којима се сувишна вода одводила ван зидина града (св. VII—VIII, 1956—1957, 311—328). Истовремено је била откопана грађевина терми у подграђу на источној падини брежуљка, која је имала атриј необичног крстоликог облика, са централним делом украшеним мозаичним подом (св. XII, 1961, 11—20).

¹¹ В. Поповић—В. Кондић, *Царичин Град*, Београд 1977, 43 сл. 23.

О водоводу у Царичином Граду расправљала је Н. Петровић (св. XX, 1969, 289—297), која је утврдила да се вода доводила из планинског извора удаљеног 17 км све до цистерне, одакле се цевима разводила по доњем делу града. Од јавних водоводних инсталација откривена је чесма у засведеној ниши близу западног бедема. Снабдевање водом у горњем граду решавано је вероватно на тај начин што се користила вода из великог базена у атрију велике базилике. Вода за терме ван градских бедема доводила се из цистерне, исто као и за терме откопане 1966—1968. г. на простору између велике цистерне и капије у средњем делу града, за које се првобитно претпостављало да представљају триконхос (св. XX, 1969, 205—212). Током 1962—1966. г. копало се углавном у јужном делу града, на простору између капије средњег града и велике базилике са трансептом. Овде је откривена још једна градска капија, са делом источног бедема. Од ње је у правцу главне улице (*cardo*), која скреће мимо велике базилике, водила једна улица с портиком и каналом дуж њене северне стране (св. XVII, 1966, 163—166; XIX, 1968, 111—113). Улица је била поплочана каменим плочама, а портик-опекама, док се канал испод улице могао пратити на дужини око 50 м. Северно од источне улице откривена је грађевина са две апсиде, тзв. двојна црква, какве су познате у западном Илирику, Италији и у Панонији.¹² Претпоставља се да је двојна црква могла бити саграђена у време кад се град почео пунити избеглицама из севернијих делова царства, који су већ били под ударом варвара.

Од 1975. г., после краћег прекида, ископавања Царичиног Града је наставила југословенско-француска екипа (В. Поповић, В. Кондић, Н. Дивал), али резултати новијих истраживања још нису публиковани, јер се припрема серија публикација.

Naissus. Ископавања у Јагодин Мали започела су после случајног открића гробнице са фрескама у дворишту деџер дома за ратну оироцад у Нишу, 1953. г. (Л. Мирковић, св. V—VI, 1954—1955, 53—72). Читава површина гробнице изнутра је омалтерисана танким слојем креча и сликана по зидовима и своду гробнице. Према свом облику ова гробница има аналогije у Сирији, али исто тако и у Солуну, Сердици и Салони. Што се тиче сликане декорације, најближе је јој хришћанске гробнице у римским катакомбама IV—V в. и у Печују (Мађарска). Најмаркантнија је представа изнад улаза, где се види Христов монограм, уоквирен венцем од лишћа, и две фигуре светитеља. На осталим зидовима гробнице представљена је слика „рајског врта“, са низом дрвећа, жбуња и цвећа иза оgrade украшене прекрштеним летвицама и стубовима у облику херми античког типа, који налази непосредне аналогije у римским катакомбама. Значајно место у делу Л. Мирковића заузима расправа о садржају фресака у овој гробници објашњених са гледишта литургије и текстова из јеванђеља, што је, мислимо, исправни приступ. Гробница је конзервирана (арх. С. Ненадовић), а изнад њеног улаза је сазидаана заштитна зграда.

После проналаска гробнице са фрескама у Јагодин Мали, а с обзиром на познате налазе из ископавања А. Оршић-Славетића, у непосредној близини гробнице је 1956. г. започето систематско археолошко ископавање касноантичке некрополе (М. Грбић, Љ. Зотовић, Н. Петровић). Током вишегодишњих ископавања било је откривено на стотине гробова са веома разноврсним гробним конструкцијама: од слободно укопаних сахрањивања, гробова грађених од опека, гробова ограђених каменим обланицама — до зиданих гробница од опека са полукружним сводом и гробница са сводом у облику калоте (св. IX—X, 1958—1959, 382; XI, 1960, 246—247). У резултату ових ископавања, уз старије налазе из 1933. г., могле су се утврдити границе простирања ове некрополе на североисточној периферији старог Наиса. Недалеко од овог подручја, а вероватно исто тако у склопу некрополе Ђ. Манос-Зиси је откопао тробродну базилику са мартиријем V в.¹³

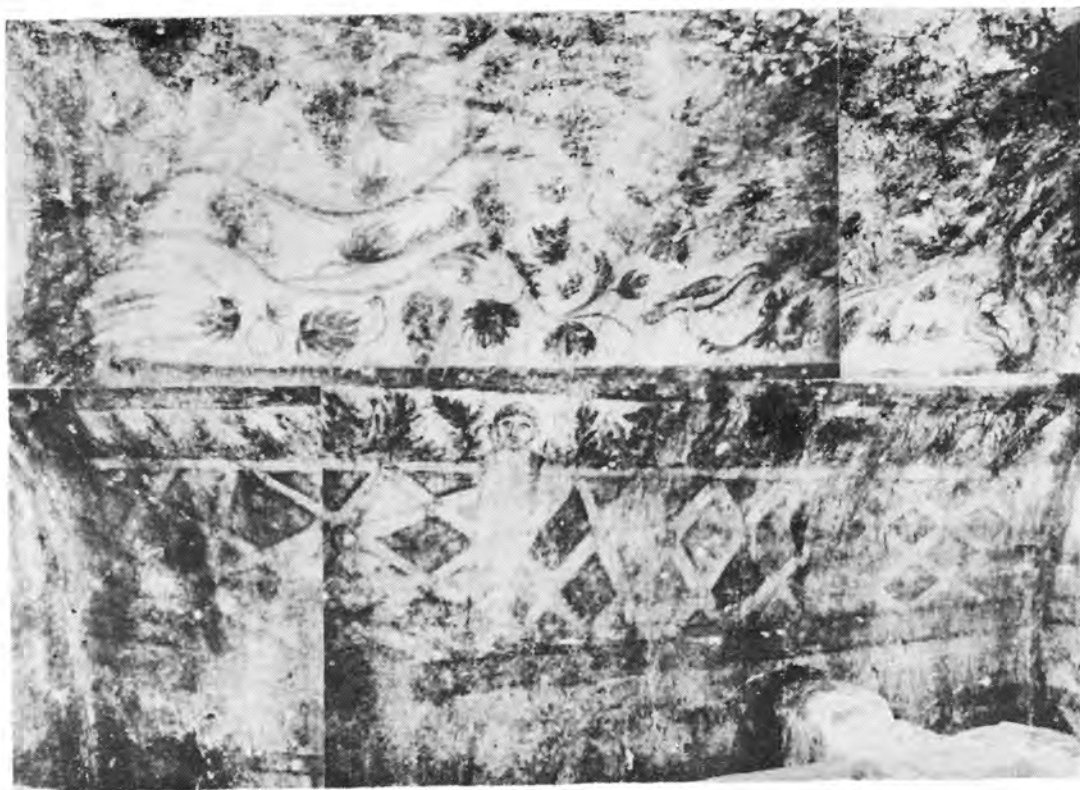
Археолошка истраживања на градском подручју Наиса спроведена 1962—1963. г. и 1971. г. имала су ограничен карактер, али су открила остатке улице оивичене портицима са зиданим ступцима, као и остатке грађевине вероватно из рановизантијског доба, V—VI в. (Р. Љубинковић). Осим тога, у непосредној близини нишке тврђаве, испод које се налазе трагови античког насеља, случајно су 1958. г. откривени делови зграде римских терми, које су вероватно биле *extra muros*.¹⁴

¹² Ibid., 106—108.

¹³ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 1976, 85—86.

¹⁴ Ibid., 54—56.

Нишка гробница са фрескама, ограда рајског врта
Caveau à Niš avec des fresques, enclos du paradis

Margit. Мања ископавања 1947—1949. обављена на обали Мораве код Орашја, на месту римског града Маргума (Р. Марић, М. Гарашанин, Ђ. Мано-Зиси) имала су ограничен обим, а открила су трагове неколико римских грађевина са слабо очуваним зидовима, подовима од опека и хипокаустом, што је ипак недовољно да се суди о њиховом карактеру. Поред тога, на обали реке је откривена већа грнчар-

Нишка гробница са фрескама, птице и винова лоза
Caveau à Niš avec des fresques, oiseaux et vigne

ска пећ из римског доба, а изнад ње — средњовековна некропола (св. I, 1950, 141—164 и II, 1951, 113—132).

Sirmium. Прва заштитна ископавања на подручју Сирмијума започета су још 1949. и 1952—1953. г. у организацији музеја Срема, а од 1956—1957. г. започињу заштитне акције већег обима у организацији Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Новом Саду (уз учешће Археолошког института), и то у близини пиваре и у дворишту основне школе „Бошко Палковљевић-Пинки“. У време-

Sirmium, римска улица
Sirmium, rue romaine

ну од 1959. до 1961. г. заштитни радови су обухватили читаву површину Сремске Митровице, а били су усмерени на два основна циља: 1. широким сондажним испитивањима тражили су се градски бедеми и 2. археолошким истраживањем свих предвиђених грађевинских локација за новоградњу на подручју ужег центра града откривени су и спасени од уништавања значајни објекти античког града. Од 1962—1967. започиње рад на систематском испитивању већ откривених објеката, уз истовремено откопавање нових локација, под руководством Археолошког института (В. Поповић, М. Паровић-Пешикан) уз учешће Музеја Срема и Регионалног завода за заштиту споменика културе у Сремској Митровици. У 1968—1972. г. истраживања

Сирмијума се настављају уз финансијску подршку америчких установа (Smithsonian institution) и универзитета (G. Lengyel, E. Ochsenlager), а 1973—1975. г. од стране југословенско-француске екипе (В. Поповић—N. Duval).

Резултати археолошких истраживања у Сирмијуму 1957—1967. г. приказани су у чланку М. Паровић-Пешикан (св. XIX, 1968, 75—88), са кратким описом свих до тог времена испитаних објеката, међу којима су свакако најзначајнији остаци царске палете, подигнуте уз јужни бедем а у близини обале Саве. Велика апсидална дворана монументалних зидова, богатство декорације уз многобројне налазе комада фресака, мозаичних подова и мермерне оплате зидова (ружичасте и зелене боје), као и налази архитектонске пластике, међу којима и одломци стубова од порфира — сведоче о томе да је у питању *palatium imperiale*, познат из писаних извора.

Монументалне јавне терме биле су смештене између две градске улице са портицима, у близини форума. Иако је зграда терми откопана само делимично, ипак се може назрети њихов основни архитектонски склоп. Издваја се велика сала са базенима за купање — једним полукружним, а другим (већим) овалног облика — који су били обложени мермерним плочицама ружичасте, беле и зелене боје. У јужном делу грађевине налазио се низ великих просторија за купање. У неоткопаном источном делу грађевине највероватније се налазио калдариј са системом хипокауста. Монументалне терме на локалитету 29 датирају се у IV в. и вероватно би се њихова градња могла повезати са именом цара Лицинија, а остаци каменог плочника од добро отесаних квадера гранита указују на могућност постојања у близини градског трга — форума, из II—III в.

Нешто јужније од јавних терми налазила се грађевина житнице (*horreum*). Монументални *horreum* био је сазидан крајем III—поч. IV в., а испод њега су констатовани остаци раније грађевине истог распореда.

Осим јавних грађевина у Сирмијуму су на више места били истражени стамбени квартави, као што је градска четврт близу пристаништа и западне градске капије. Овде су се између јужног бедема и улице са портицима и великим каналом, која је била паралелна бедему, налазиле једноставне грађевине типа *insulae*, за које се сматра да су биле занатске радионице. У једној од њих била је пронађена зидана пећ од опека, док велика количина коштаних предмета (обрађених и полуобрађених) сведочи о постојању, у оквиру овог кварта, радионице за обраду кости.¹⁵ Друга, већа стамбена четврт откривена је у близини северног бедема, при чему је овде био констатован мањи трг окружен колонадом, са очуваним базама на јужној и северној страни, док су око трга биле распоређене три грађевине. Упркос слабој сачуваности грађевина, истраживања стамбене четврти поред северног бедема показала су да је живот на овом простору започео још у II в., а да су током III и IV в. биле вршене само поправке и адаптације. Поред ове две стамбене четврти, неопходно је споменути остатке велике стамбене куће у близини јужног бедема, од које је испитан атриј са неколико просторија околних, украшених веома лепим и добро сачуваним мозаицима са геометријским мотивима.

Један од најкомплетније истражених објеката представља *villa urbana*. Централни део овог великог архитектонског комплекса заузимало је двориште неправилног облика са портицима, око кога су се груписали појединачни објекти: мале терме у северозападном делу зграде, чијој анализи је посвећен посебан рад (св. XV—XVI, 1964—1965, 31—45), затим неколико већих просторија у источном крилу грађевине, од којих је једна свакако била свечана дворана — *triclinium*, са подом украшеним мермерним плочицама (*opus sectile*), са геометријским мотивима, веома сличним триклинију у Теодосијевој палати у Стобима. У југоисточном углу перистила, тачно насупрот троделног улаза у триклиниј, откривен је мали полукружни базен поплочан мермером, са фонтаном у центру. Проучавање остатака архитектуре са овог места откривених још крајем XIX в., омогућило је сагледавање целине грађевине (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 45—55). Специјалне студије су посвећене питању реконструкције перистила у склопу *villae urbanae* (св. XX, 1969, 265—276), као

¹⁵ В. Шарановић-Светек, Прилог проучавању античког коштанорезачког — резбарског заната на територији јужне Паноније са посебним освртом на Сирмијум, Рад војвођанског музеја, 26 (1980), 121—132.

и средњовековној некрополи откривеној изнад остатака касноримске виле (св. XXXI, 1980, 179—191).¹⁶

Занимљиве резултате дало је ископавање на месту данашњег хотела »Sirmium«, где је током заштитних радова 1961—1962. г. било откривено неколико просторија које су припадале комплексу терми које су могле бити у саставу царске

Sirmium, градска базилика
Sirmium, basilique de la ville

палате: велика сала са делимично сачуваним мозаиком и префурниј, непосредно уз јужни бедем. Нешто даље ка југу био је откривен други бедем, паралелан ранијем, који је обухватао читав комплекс царске палате и био сазидан почетком IV в. У међупростору између два беодема била су откривена два низа просторија симетричног распореда (*tabernae*) окренутих улазима ка поплочаном дворишту. Ова грађевина са низом таберни детаљно је испитивана за време југословенско-француских ископавања 1973—1974. г., са циљем да се детаљно испита стратиграфија (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 193—200; XXVI, 1975, 159—163).

¹⁶ Детаљни извештаји објављени у зборнику »Sirmium« (vol. II) 1971, 15—49; vol. III/1973, 1—39.

Током југословенско-америчких ископавања 1970—1972. г. посебна пажња је била посвећена ископавањима касноримског хиподрома, источно од царске палате. Анализу ове значајне грађевине античког Сирмијума дали су у свом раду В. Поповић и Е. Ochsenlager (св. XXVI, 1975, 57—70). Први налази са овог терена потичу још из 1959—1962. г., приликом сондирања јужног бедема. Онда су у великом броју сонди били откривени карактеристични елементи неопходни за реконструкцију облика хиподрома, који би, према прорачунима, требало да има ширину у арени 70 м, са дужином *spinae* око 260 м одн. спољне димензије од 450 м дужине и 90—100 м ширине. Најбоље је испитана југоисточна страна гледалишта, чија је ширина износила 15 м. У сондама су такође били откривени делови *spinae*, као и њена крајња тачка *meta prima*. Спина је била покривена мермерном оплатом, од које су сачувани фрагменти, а масивне парапетне плоче вероватно су служиле као ограде ходника доњег дела гледалишта према арени. Нумизматички налази, техника градње зидова и облик капитела из криптопортика датирају градњу хиподрома у почетак IV века, тачније у период између 316. и 324. г. када су Лициније, а после и Константин дуже боравили у Сирмијуму.

У вези с проблемима археолошких истраживања у Сирмијуму је такође рад П. Мијовића о скулпторима-каменоресцима — *Quattuor coronati*, познатим као Фрушкогорски мученици (св. XVII, 1966, 53—80). Потакнут налазима порфирних стубова у комплексу царске палате у Сирмијуму, аутор се залаже за идеју да каменоломе у којима су ови ранохришћански мученици радили на вађењу камена и клесању украса (стубови и капители од порфира) треба тражити на просторима Фрушке Горе, где је познат стари каменолом са налазиштима црвеног мермера.

Singidunum. Подручје цивилног насеља Сингидунума, које се налази непосредно испод старог градског језгра Београда, није се никад систематски истраживало. Једине веће акције заштитног карактера извршене су приликом ископавања у Студентском парку и поред нове зграде Филозофског факултета, где су констатоване две термалне грађевине. Сондажна испитивања на Косанчићевом венцу утврдила су постојање једне веће стамбене зграде са делимично откривеним хипокаустом, фрагментима мозаика, фрескама и сл.¹⁷

Археолошка ископавања римског каструма започео је V. Unverzagt још за време рата, 1942/1943. г., а настављена су одмах после ослобођења, 1948. г. (М. и Д. Гарашанин, арх Д. Јовановић). Обимне радове на сондирању бедема спровела је 1960. г. М. Вуловић у склопу конзерваторских радова, а 1962—1964. г. вршена су сондажна ископавања на подручју Горњег града (В. Кондић, Ј. Тодоровић, М. Хаци-Пешић). Почев од 1968. г. започињу систематска проучавања фортификација римског каструма, која се од 1976. г. одвијају у оквиру Археолошког института (М. Поповић). Сумарни извештај о топографији римског каструма Сингидунума објавио је Д. Бојовић (св. XXVI, 1975, 71—85). Из тог прегледа се може закључити да је највише резултата дало истраживање са спољне стране северозападног бедема, извршено 1963—1973. г. Северозападни бедем римског каструма са две правоугаоне куле откривен је на великој дужини, све до Диздареве куле, испод чијих темеља је такође констатована римска угаона кула и зид који се од ње одвајао у правцу Доњег града. Североисточни бедем је констатован на дужини око 16 м са делимично очуваном правоугаоном кулом. Положај и правац пружања југоисточног бедема био је констатован у сондама у Париској улици, 1978. г., где је такође уз темеље бедема делимично констатована правоугаона кула.¹⁸ На основу ових испитивања могло се закључити да је римски каструм у Сингидунуму имао приближне димензије 500 × 315 м и да је био нешто већи од легионског логора VII Клаудијеве легије код Гиминација.

На жалост, скоро се ништа не може рећи о архитектури у унутрашњем простору каструма, с обзиром на ограниченост сондажних истраживања, али је у свим сондама на подручју Горњег града констатован културни слој античког доба, са керамиком и другим налазима од краја I до IV в.¹⁹

¹⁷ Г. Цветковић-Томашевић, Археолошки локалитет на Косанчићевом венцу бр. 12—16 у Београду. Неки резултати санирања, Саопштења XIII/1981, 177—198.

¹⁸ Д. Бојовић, Арх. преглед 20, 1978, 54—56.

¹⁹ Укупни резултати досадашњих истраживања на подручју Београдске тврђаве објављени су у монографији М. Поповића „Београдска тврђава“ 1982.

Појединачним налазима са подручја Сингидунума бавили су се у својим чланцима Љ. Зотовић (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 33—44) и Д. Бојовић (св. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 135—142), при чему су обрађени налази оловних плочица — икона са представама тзв. „подоунавских коњаника“, трачког коњаника и Митриних икона. О истраживањима пећинског храма бога Митре на падини Горњег града писала је Љ. Зотовић.²⁰ Претпоставку о положају предримског насеља источно од Београда, према Винчи, изнео је Р. Марић (св. III—IV, 1952—1953, 35—40) у расправи о грчким изворима за историју Сингидунума. Велике келтске некрополе које су током послератних година истражене на широј периферији Београда (Карабурма I, II и Ритопек) указују на могућности лоцирања предримског насеља, које, према Марићевом мишљењу, треба тражити близу Винче. О имену Сингидунума писао је и В. Трбуховић (св. XV—XVI, 1964—1965, 169—171).

Viminacium. Велика археолошка ископавања започета су пре десетак година на подручју Виминација: 1973—1974. г. истраживања су се водила на месту цивилног насеља, а од 1977. г. до данас копа се некропола. На жалост, ова ископавања скоро да нису нашла свог одраза у Старинару. Међутим, неколико расправа било је посвећено нумизматичким налазима из Виминација, међу којима се истиче рад С. Душанића о локалним емисијама виминацијског новца средином III в. (св. XII, 1961, 141—154), као и веома студиозан рад М. Васића о остави бронзаног новца IV—V в., из Виминација (св. XXXI, 1980, 123—160).

Старија археолошка истраживања Виминација осветљена су у чланку В. Поповића, који је извршио рекапитулацију свих историјских и археолошких елемената битних за топографију Виминација (св. XVIII, 1967, 29—53). Резултати ископавања једне од некропола Виминација приказани су у раду Љ. Зотовић (св. XXXI, 1980, 95—116) и Ж. Микића, који је извршио антрополошку анализу скелета из ове некрополе. Љ. Зотовић у свом раду анализира малу издвојену некрополу са свега 43 гроба (ископавања 1977—1978. г.), која се повезује са насељавањем у близини Виминација једне мање групе германског, тачније источнотетског становништва. На основу детаљног проучавања гробних прилога и гробних конструкција, она долази до закључка да се ова некропола датира у крај V века н.е.

Mediana. Значајна археолошка истраживања вођена су на подручју Медијане, где је М. Грбић још 1961. г. извршио веома опсежна сондирања, а од 1962. г. започета су систематска ископавања, која трају све до данас (Љ. Зотовић). У току ових ископавања, у близини зграде нимфеја са мозаицима откривене још 1933—1936. г., биле су откопане терме, као и велико двориште са перистилом, окружено низом просторија и грађевина. За време ископавања перистила 1972. г. у једној од просторија било је пронађено 16 скулптура од мермера и порфира, међу којима се истичу статуе Асклепија и Хигије са грчким посветним натписима, статуа Асклепија са Телесфором, затим фигуре Диониса и младог Херакла, као и мермерна глава Сатира. Анализу овог занимљивог скупног налаза скулптура дао је А. Јовановић (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 57—63), који је указао на многоструко интересантне аспекте овог налаза. Култ Асклепија и Хигије, веома раширен у хеленистичко-римско доба на Истоку, у Тракији и Понту, поштовао се у вези с њиховом исцелитељском функцијом као култ богова спаситеља — Сотера, а сличан карактер је имао и култ Херакла Сотера, раширен у околини Наиса, како сведоче епиграфски споменици са овог подручја (уп. П. Петровић у св. XV—XVI, 1964—1965, 245—251). Статуа Деметре-Кибеле, нађена на Медијани још 1936. г., можда је такође потицала из истог налаза. Вотивне натписе на статуама накнадно је проучио и објавио П. Петровић,²¹ који је дао и коментар о њиховом датирању (крај III в. н.е.).

За истраживања античког Наиса везано је још неколико радова објављених у Старинару. Тако је П. Петровић анализирао питање мреже римских путева око Наиса у вези са новим налазом миљоказа из времена Филипа I Арабљанина (св. XVIII, 1967, 55—61). А. Јовановић је направио приказ сахрањивања испод тумула, који се задржава у римско доба на подручју Дарданије (св. XXXI, 1980, 1—15), а такође је обрадио налазе наушница украшених филиграном из гробова некрополе

²⁰ Љ. Зотовић, *Религиозни споменици са територије Сингидунума*, у зборнику „Историја Београда“ I, 197, 89—102.

²¹ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Beograd 1979, n. 59—61.

у Малој Копашници, Улпијани и другим локалитетима истог ареала (св. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 143—149).

Гамзиград (Romuliana). Прва ископавања на овом локалитету извршио је Ђ. Мано-Зиси 1953—1954. г., када је био делимично откривен читав низ великих издужених просторија палате, са изузетно квалитетним мозаицима. Краћи извештај о овим ископавањима објављен је у Старинару (св. XI, 1960, 247—248), а исцрпна студија о гамзиградским мозаицима објављена је на другом месту.²² После краћег прекида ископавања у Гамзиграду су настављена 1957—1963. г. (Ђ. Мано-Зиси, Ђ. Стричевић), а од 1966. г. упоредо са конзервацијом откопаних објеката радило се на испитивању одбрамбених зидина Гамзиграда (М. Чанак-Медић). Током овог периода откривен је атриј са перистилом и великом свечаном двораном — триклинијем, на чијем се поду налазио мозаик изузетне ликовне вредности, са представом Диониса.

Почев од 1970. г. ископавања у Гамзиграду преузима Д. Срејовић, истражујући источни део палате, у коме открива термални комплекс са базенима веома занимљиве основе, као и још један перистил на простору између триклинија и терми. Осим палате, у Гамзиграду су испитана два паганска храма, од којих се један налазио скоро непосредно уз источну фасаду палате, а други у централном делу локалитета. Резултати ископавања до 1974. г. објављени су у публикацији М. Чанак-Медић,²³ а Д. Срејовић је заједно са А. Лаловић обрадио резултате истраживања 1970—1980. г. (св. XXXI, 1980, 65—80), посвећујући посебну пажњу испитивању два храма. На основу проучавања оба храма и њиховог односа према општем грађевинском склопу гамзиградске палате, аутор закључује да су у питању стилски и хронолошки веома блиски објекти, од којих је каснији представљао грандиознију верзију ранијег.

Како показује стратиграфска слика Гамзиграда, најинтензивнији културни слој припада времену од краја IV до средине V в. н.е. Слој пожара и рушевина зграда обележава обнову и поновну пропаст насеља насталог у другој половини VI в. Даље следи слој са керамиком краја VI и почетка VII в., који прекрива најкасније средњовековно насеље из XI в. Најнеобичније у стратиграфији Гамзиграда јесте то да је културни слој везан за монументалну архитектуру гамзиградске палате (Romuliana) био веома слаб (свега до 0,30 м) и са мало керамичког материјала, уз нешто новца из доба тетрархије.²⁴

У извесну везу са гамзиградским налазима може се довести занимљив споменик откривен на локалитету Врела-Шаркамен, у позадини ђердапског лимеса, на путу Aquae—Taliatae. На овом локалитету је Неготински музеј изводио мање сондажне радове 1975. г. (Д. Пилетић), док је о резултатима ових радова саопштио у Старинару Ђ. Јанковић, ондашњи кустос музеја (св. XXXI, 1980, 87—93). Том приликом је око 200 м западно од каструма откривено зидано постоље — подиј са остацима статуе од порфира слабијег квалитета. Према мањим одломцима статуе аутор предлаже идејну реконструкцију царске статуе у седећем ставу. С обзиром на малу површину сондажних истраживања, остаје нејасно да ли је у питању храм или пак статуа која је стајала на отвореном. Како према материјалу из ког је урађен овај споменик тако и по налазима новца, може се закључити да је у питању била статуа једног од тетрарха, највероватније Галерија.

Споменућемо овде још један царски портрет, овог пута ливен у бронзи, који је нађен 1958. г. усред рановизантијског кастела у Балајнцу, недалеко од Царичиног Града (св. IX—X, 1958—1959, 77—87). У питању је познати портрет византијске царице с почетка VI в., за који Д. Срејовић сматра да је представљао идеализовани портрет царице Еуфимије, вероватно као део групног портрета царског пара, заједно са Јустином I.

Улпиана. После дугогодишњег прекида у 1981. г. обновљена су археолошка истраживања античке Улпијане, која су била започета још далеке 1954. (Е. Чершков). Према већ устаљеном правилу у Старинару се појавио осврт на ранија истра-

²² Dj. Mano-Zisi, *Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques*, Arch. Jugoslav. vol. II (1956), 67—81.

²³ М. Чанак-Медић, „Гамзиград“, Саопштења св. XI, Београд 1974.

²⁴ Д. Срејовић, Ђ. Јанковић, А. Лаловић, *Гамзиград — касноантички царски дворца*, Београд 1983.

живања (М. Паровић-Пешикан, св. XXXII, 1981, 57—74), у коме су сумирани досадашњи резултати ископавања из 1954—1959. г. и каснијих година.

Стоби. На завршетку прегледа истраживања античких градова вратићемо се Стобима, где су својевремено биле положене основе испитивања урбаних целина у Србији, Македонији, па и читавој Југославији. О резултатима најновијих југословенско-америчких истраживања у Стобима (1970—1974. г.) саопштава се у раду Ђ. Мано-Зисија и Џ. Вајзмана (св. XXVI, 1975, 87—95), у коме су истакнути као најосновнији циљеви: испитивања културних слојева испод раније откопаних објеката ради разјашњавања хронолошких фаза, а поред тога испитивање градских бедема, некропола и истраживање римског позоришта. Испитивање најдоњих слојева открило је хеленистичку некрополу у оквиру каснијих градских бедема, са појасом керамичких пећи испред ње.

Ulpiana, римске гробнице
Ulpiana, caveaux romaines

Веома занимљиве податке је дало истраживање доње терасе према Црној реци. Овде је на простору тзв. Доњег града такође констатован хеленистички слој и стамбена архитектура из раног римског доба: подови од опека, стилобат са стубовима из перистила I в. н.е. Осим тога, ту је откривена римска кућа из III в. н.е., са двориштем, ходником и три велике дворане украшене фрескама и штукатурним украсима.

Изузетни су резултати ископавања у оквиру епископске базилике, где је констатована ранија фаза. Вотивни натпис на мозаику у наосу из ове фазе носи име Перистерије, чије се име открило и у једној од палата. У 1971—1972. г., дубоко испод терасе на којој је подигнута базилика, откривена је крстионица, у коју се силазило из нартекса епископске базилике добро сачуваним степеницама. На оградни изнад писцине били су постављени стубови за балдахин, а под крстионице био је покривен изузетно лепим мозаиком, подељеним бордуром на четири поља, у којима је представљен кантарос, а око њега — пар јелена или пауна, као и барске

птице. Претпоставља се да је крстионица подигнута истовремено са првом фазом градње епископске базилике, али велика висинска разлика и одсуство директних података отежавају доношење закључака.

3. Заштитна ископавања на Ђердапском лимесу (1965—1970)

У ред најзначајнијих археолошких акција у Србији спадају заштитна ископавања насеља и утврђења римског лимеса у подручју Ђердапа, у време изградње хидроелектране „Ђердап“ код Сипа. Велики број претежно младих стручњака — археолога, архитеката и конзерватора, као и студената, учествовао је у овим ископавањима која су обухватила свако одраније познато утврђење, кулу или који други објекат у вези с римским одбрамбеним системом на дунавској граници од Голупца (ант. Сиррае) до Сипа и Кладова. Резултатима ових ископавања биће посвећен посебан број Старинара (св. XXXIII—XXXIV, 1982—1983), а ми ћемо се задржати само на неколико чланака који су третирали поједине значајне проблеме или су посвећени неким изузетним налазима, откривеним приликом ових Ђердапских истраживања.

Pontes на Дунаву, стубови Трајановог моста
Pontes sur Danube, colonnes du pont de Trajan

Први налаз те врсте свакако представља светилиште Јупитера Долихена у Егети (Брза Паланка), откопано 1964—1965. г. под руководством Д. Вучковић-Тодоровић (св. XV—XVI, 1964—1965, 173—182). Том приликом су на падини брда откривени слабо сачувани трагови овалне грађевине, где се поред зидова наишло на више одломака мермерних скулптура, посвећених култу Јупитера Долихена. Поред скулптура, овде су још пронађене бронзане плочице са натписима, при чему је на једној искуцано име јединице која је почетком III в. била стационирана у Егети: coh/orso/ I Cretum/. Овде је такође био нађен бронзани држач на коме се носила рељефна представа божанства. Такву плочу — икону троугаоног облика, израђену од сребрног лима са изузетно лепом рељефном представом Јупитера Долихена објавио је не-

давно П. Поп-Лазич.²⁵ Иако подаци о месту налаза нису довољно прецизни, ипак се може помислити на његову припадност Долихенеуму из Егете.

О првим ископавањима Ђердапског лимеса Д. Вучковић-Тодоровић извештава у Старинару, у „Хроници ископавања“ за 1958. г. (св. XI, 1961, 279). Те године је на локалитету Велики Градац (Taliata) била откопана северна капија, део јужног бедема и југоисточна кула. Ископавања су се наставила 1960—1962. г. и 1965—1966. г., кад су у потпуности били истражени бедеми и куле овог највећег каструма на овој деоници лимеса, а сондажно је испитана и унутрашњост каструма. Током ископавања 1966. г., у једној од кула јужног бедема пронађена је потпуно сачувана римска војничка диплома у облику диптиха, са исписаним доста добро очуваним натписом (св. XVIII, 1967, 23—28). Диплома из каструма Taliatae припадала је времену цара Веспасијана, а датирана је 27. априла 75. г. н.е. У тексту дипломе се спомињу све кохорте које су се у то време налазиле у Горњој Мезији под вођством легата *Sextus Vettulenus Cerialis*. Власник ове дипломе, пореклом из Антиохије, *Hera Serapionis filius*, служио је у *coh/ors/ I Raetorum /equitata/*. Веома је вероватно да је каструм Талиата био већ изграђен кад су се ове јединице нашле на Ђердапском лимесу.

Проблему идентификације појединих истражених кастела у Ђердапу са неким топонимима познатим из античких писаних извора посвећен је рад В. Кондића (св. XXII, 1971, 53—57).

Изузетан проналазак у току истраживања Ђердапског лимеса представља још једна Трајанова табла, откривена 1969. г. на одстојању око 150 м од каструма у Караташу (ант. Diana). Натпис је био исклесан 101. г., или годину дана после изградње дунавског пута, а говори о скретању тока Дунава, чиме се пловидба учинила слободном. Очигледно је у питању била изградња канала којим су се заобилазила места опасна за пловидбу (*cataractae*). Остаци римског канала у Ђердапу били су познати Ф. Каницу крајем XIX в., у близини новог Сипског канала. Текст нове Трајанове табле и трагове римског канала код Сипа испитао је и објавио П. Петровић (св. XXI, 1970, 31—39).

Проблем снабдевања римских трупа на Ђердапском лимесу, у условима веома непроходног терена и тешкоћа у саобраћају, постављен је у раду П. Петровића (св. XXXI, 1980, 53—63), који полази од тога да су логори на лимесу морали имати складишта за жито и друге намирнице. Откриће хореума у кастрumu на Великом Градцу и у Бољетину сведочи у прилог томе, али питање је како се снабдевало много малих утврђења која нису имала место за складиште унутар логора. На то питање се налази одговор у објектима истраженим на ушћу Поречке реке, где се налазио, како изгледа, сабирни центар са складиштима, преко кога је ишло снабдевање осталих кастела.

Од свих кастела ископаних 1965—1970. г. на Ђердапу само је један био детаљније публикован у Старинару. У питању је извештај А. Цермановић-Кузмановић о римском утврђењу код села Доње Буторке на улазу у Кладово (св. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 127—134). Уз то су М. и Ђ. Јанковић објавили детаљни опис покретних налаза са овог локалитета (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 201—226). Приликом ископавања кастела у Доњим Буторкама пронађен је почасни натпис на мермерној плочи у *tabula ansata* датиран у 294—300. г.²⁶ Можда се управо на тај тип кастела односи назив *praesidium*, који налазимо у овом натпису.

4. Научна обрада археолошких налаза

Преглед стања систематских археолошких ископавања античких градова и утврђења на подручју Србије сведочи о огромном напретку археолошких истраживања после II светског рата. Ако се томе још дода већи број мањих локалитета, некропола и појединачних налаза који су објављени у другим издањима (ван Стариноара) или су тек започели да се истражују, као нпр. рударски центри и трагови

²⁵ P. Pop-Lazić, *A votive plate of Jupiter Dolichenus, Brza Palanka—Egeta*, Arch. Jugoslav., vol. XVIII (1977), 41—44.

²⁶ П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975, 145, бр. 48.

старог римског рударства (Краку Лу Јордан, Рудна Глава) — слика живота и материјалне културе становништва ових крајева у античко доба биће још потпунија. Испитивање најразличитијих аспеката материјалне културе антике представља саставни део научних истраживања археолошких локалитета, чему је посвећен велики део прилога штампаних у Старинару. У немогућности да се детаљније дотакну све теме, мораћемо се ограничити на сумарни приказ према појединачним врстама налаза.

По бројности објављених прилога највише се истичу радови посвећени споменицима античких култова, а посебно оријенталних култова. Почев од студије Б. Гавеле о грчко-египатским божанствима Серапису и Изиди (св. V—VI, 1954—1955, 43—51), појављују се опширна разматрања П. Лисичара о култу Изиде Фортуне (св. XII, 1961, 125—132) и А. Цермановић-Кузмановић о споменицима култа „трачког коњаника“ (св. XIII—XIV, 1962—1963, 113—124), као и култа тзв. „понунавских коњаника“ у чланцима Љ. Зотовић (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 33—44) и Д. Бојовића (св. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 135—142; XXXII, 1981, 83—85). Међу осталим оријенталним кутовима највише су проучавани споменици Митриног култа, захваљујући дугогодишњим истраживањима Љ. Зотовић, која је објавила више прилога из те области (св. VII—VIII, 1956—1957, 151—157; IX—X, 1958—1959, 205—210; XIX, 1968, 59—74), као и А. Цермановић-Кузмановић, која је објавила Митрине рељефе из Текије (св. XXI, 1970, 147—151). Поред Митриног култа, Љ. Зотовић је дала неколико веома запажених студија усмерених на проучавање других оријенталних божанстава, као што су: Јупитер Депулсор (св. XVII, 1966, 37—43), Јупитер Долихен (св. XXII, 1971, 59—66) и Турмазгад (св. XXVII, 1976, 33—42). Поред тога би требало још истаћи радове С. Којић посвећене проучавању локалних појава у религији Илира римског доба (св. XIII—XIV, 1962—1963, 223—230), култа локалних речних божанстава (св. XVII, 1966, 119—121), као и веома занимљиве појаве култа Сабазија у областима источне Србије (св. XV—XVI, 1964—1965, 183—186).

Ситна бронзана пластика такође је нашла запажено место у Старинару. Неколико бронзаних статуета, претежно Венере, али и других садржаја, из Неготинског и Зајечарског музеја обрадиле су Љ. Зотовић (св. IX—X, 1958—1959, 211—214; XII, 1961, 121—140), А. Лаловић (св. XXII, 1971, 163—165), док је А. Цермановић-Кузмановић публиковала статуете нађене приликом ископавања у Текији (св. XXII, 1971, 159—161). Посебном лепотом се издваја бронзана статуета Херакла који се одмара, нађена у Тамничу, коју је детаљно анализирао Д. Срејовић (св. IX—X, 1958—1959, 43—52). Велики интерес је изазвала ранохришћанска бронзана лампа у облику брода, из околине Смедерева, коју је прво објавио Л. Павловић (св. XVII, 1966, 123—130). Каснијом анализом рељефних представа В. Поповић је показао да се на лампи илуструје хришћанска легенда о Јони (св. XX, 1969, 323—330). Натпис: *in domo dei Termogenes votum fecit* сведочи о припадности власника ове лампе ранохришћанској цркви, док његово име *T(h)ermogenes*, говори о грчком пореклу. Бронзану лампу из Пожаревца објавила је А. Цермановић-Кузмановић (св. IX—X, 1958—1959, 203—204).

Истраживања из области нумизматике такође су доста широко заступљена на страницама Старинара, при чему бисмо посебно истакли допринос Д. Вучковић-Тодоровић проучавању грчког новца у прилозима о новцима пеонских владара (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 85—88) и ковници новца која је у II в. ст.е. постојала у илирском граду Лихниду (св. XXI, 1970, 157—158). У једној другој расправи она приказује оставу келтских имитација грчког новца (св. XX, 1969, 391—404). Проучавању грчког хеленистичког новца из градова Аполоније и Дирахија на нашем тлу посвећен је рад П. Поповића (св. XXVII, 1976, 175—179). О истраживањима римске нумизматике, поред оних радова о којима је већ било говора у оквиру појединих већих локалитета (Сирмијум, Виминацијум), зауставићемо се на радовима М. Васића, који је приказао велику оставу пронађену у Купцима (св. XVIII, 1968, 63—82), датiranу у III в., као и његов прилог о уникатном налазу милијарензиса цара Ветраниона (св. XIX, 1968, 235—238), док је В. Кондић проучио и објавио оставу римског златног новца из околине Обреновца (св. XVIII, 1968, 207—211). Специјалну пажњу изазивају радови В. Симића, који се бави проблемом хемијског састава римског бронзаног новца (св. XXVI, 1975, 165—176; XXVIII—XXIX, 1977—1978, 239—248).

Истраживање на пољу проучавања римске керамике, као најмасовније врсте археолошког материјала, све до недавног времена није се развијало на адекватан

начин, па је ваљда због тога и број чланака посвећених овој проблематици скоро занемарљив. Још више пада у очи чињеница да нема ниједног рада који би био посвећен керамици из Горње Мезије, него се у свим чланцима обрађује керамика из Доње Паноније. Тако је Б. Викић-Беланчић, поред мањег прилога о датирању керамике из базена у Вараждинским Топлицама (св. VII—VIII, 1956—1957, 141—149), објавила опсежну студију, веома добро документовану многобројним цртежима, о раноримској керамици из југозападне Паноније, и то претежно на материјалима из Сисције, Мурсе и Вараждинских Топлица (св. XIII—XIV, 1962—1963, 89—112). Два рада о керамици типа *terra sigillata* из музеја у Винковцима, као и о римској керамичкој радионици са лончарским пећима откривеној у Винковцима (*Cibalae*) публиковала је В. Шарановић-Светек (св. XXII, 1971, 167—175; XXXI, 1980, 17—34), а А. Цермановић-Кузмановић бавила се проучавањем проблема везаних за сликану керамику II—III в. из Дукље и Комина (св. XXIV—XXV, 1973—1974, 103—106). О налазу хеленистичке керамике из Јошаничке Бање говори Д. Вучковић-Тодоровић (св. XII, 1961, 123—124).

Истраживањима на пољу античке археологије у току стотине година њеног постојања прикупљена је веома обимна археолошка грађа, која још није у довољној мери проучена и публикована. Очигледно је да би у наредном периоду било неопходно већу пажњу посветити обради те грађе и њеном објављивању. То ће представљати значајан научни допринос даљем развоју античке археологије у Југославији.

29. децембар 1983.

UDK: 904 "652" : 05 (497.11)

Archéologie antique dans le „Starinar“ (1884—1984)

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN, Institut archéologique, Belgrade

Le centenaire de «Starinar» offre l'occasion exceptionnelle de faire le point du développement de l'archéologie en Serbie sous tous ses aspects. Puisque «Starinar» a été pendant longtemps — et surtout à ses débuts — la seule publication en Serbie consacrée à l'étude des monuments historiques et culturels son influence sur le développement de l'archéologie serbe était évidemment très grande. Nous allons essayer de présenter ici l'image d'ensemble de l'archéologie antique en Serbie en suivant son développement dans le cadre des étapes chronologiques définies.

I — Depuis la fondation jusqu'à la Première guerre mondiale

Un regard, même superficiel, sur le contenu des premiers cahiers de «Starinar» permet de constater l'existence d'une conception claire de la rédaction et son approche systématique des recherches sur des monuments culturels, notamment: description de monuments et leur état en site, c'est à dire les conditions de la découverte; attention suivie accordée à chaque découverte particulière; organisation du réseau des collaborateurs sur le terrain dont la correspondance est publiée régulièrement dans presque chacun des numéros; analyse de certains monuments, ainsi que les débuts des fouilles archéologiques. Evidemment durant cette phase initiale l'accent était surtout sur la collecte du matériel abondant qui pouvait encore être trouvé en surface: inscriptions romaines, reliefs funéraires, monnaies romaines, ainsi que des briques estampillées. Des informations sur des découvertes de nécropoles anciennes, de murailles d'édifices parvenaient en un nombre enviable, surtout de l'aire de Kostolac (*Viminacium*) et des environs de Belgrade (*Singidunum*). Chacune de ces informations était soigneusement vérifiée et publiée soit sous forme de petits articles, écrits très souvent par le rédacteur en chef M. Valtrović, soit dans la rubrique «Nouvelles diverses». Certains monuments antiques sont souvent annoncés d'abord sous forme de nouvelle dans «Starinar» pour qu'ensuite l'auteur y revienne avec une analyse plus détaillée du monument. Ainsi la découverte du sarcophage paléochrétien à Belgrade a d'abord été annoncé par une information brève (t. III, 2, 1886, 70—71) avec une description succincte de l'objet et les mesures nécessaires, ainsi qu'avec la description des circonstances de la découverte. Plusieurs années plus tard M. Valtrović publie une étude détaillée (t. VIII, 4, 1891, 130—142) et, en y analysant les scènes de la légende de Jonas et la figure en relief du Bon Pasteur, il souligne la valeur exceptionnelle de cette

découverte — troisième monument du genre dans les Balkans, les deux premiers étant deux objets paléochrétiens de Constantinople. En même temps il publie dans le même numéro de «Starinar» une grande étude sur les représentations du Bon Pasteur, inspirée par une nouvelle découverte, celle d'une statuette en bronze (provenant du bassin danubien) qu'il examine non seulement du point de vue typologique, mais en entrant dans les aspects théologiques du thème.

L'inscription grecque de Svrljig, annoncé sous forme de brève nouvelle en 1886 (t. III, 2, 69) reparait l'année suivante également avec commentaire de A. Domashevski, repris de la revue viennoise «Archäologische-epigraphische Mitteilungen», en raison de son contenu particulièrement intéressant (t. IV, 1, 1887, 30—31). En effet cette inscription de la première moitié du Ier siècle de n.e. mentionne trois des quatre régions constituant la Thrace après la conquête romaine: Astica, Selletica, et Denthetica. La dernière de ces régions se trouvait dans la Thrace du nord-ouest, où l'inscription a été posée probablement en dédicace à la base de la statue de la déesse Junon en marbre. Etant donné l'endroit de la découverte de cette inscription: à proximité de la frontière de la Mésie supérieure et de la Thrace, A. Domashevski pose la question si Niš, avec les environs, faisait partie de la Mésie ou de la Thrace. Il est incontestable que l'inscription de Svrljig se trouvait sur le tracé de la route Naissus-Ratiaria.

Parmi d'autres monuments romains marquants enregistrés à la fin du XIXe siècle nous pouvons mentionner aussi la plaque funéraire de Viminacium avec la représentation du signe de la légion VII Claudia, que M. Valtrović a identifié comme représentation du taureau au sommet de l'étendard de la légion et il a également posé la question du signe de la légion IV Flavia (t. X, 3—4, 1893, 98—104). A propos de la découverte d'un assez important lingot de plomb à Kosmaj (t. III, 2, 1886, 71—72) au deux sceaux, l'observation intéressante sur les circonstances de la découverte en site permet la conclusion que Valtrović avait visité lui-même cette vieille région minière. Une précision consciencieuse pareille est présente dans tous les rapports du terrain aussi bien de Valtrović lui-même que de ses collaborateurs laborieux, dont en particulier J. Mišković et D. Sabovljević.

Jovan Mišković, en tant qu'ingénieur de l'armée, a visité et fait des relevés de toutes les forteresses romaines et médiévales plus importantes en Serbie de l'Est. Grâce à son oeuvre «Quelques vieilles cités et leurs environs au royaume de Serbie», publiée en plusieurs suites à «Starinar» (t. IV, 2—3, 1887, 40—48, 65—73; V, 1, 1888, 1—8; VI, 2, 1889, 45—53) des informations sont conservées sur l'état de l'époque de ces sites, avec des relevés techniques des fortifications romaines à Gamzigrad, Ravna (Timacum Minus), Bela Palanka (Remesiana) et autres endroits. Il faut dire que c'étaient, jusqu'à une époque récente et le début des fouilles archéologiques systématiques de ces sites, les seules informations disponibles de ces régions.

Dušan Sabovljević, qui a pris part, en tant qu'ingénieur des chemins de fer à Bela Palanka, à la construction de la ligne de chemin de fer jusqu'à Sofia, a fait avec grand enthousiasme des recherches sur des vestiges du grand édifice romain (villa rustica) près de la localité Remesiana (t. V, 1, 1888, 66—71). Ici, des murs ont été découverts sur une grande surface et, à la profondeur d'environ 1 m., une grande cour rectangulaire a été constatée, avec des colonnes en brique du côté et des portiques pavés de briques. Une pièce au centre de l'aile ouest de l'immeuble comportait une abside (triclinium peut-être?). Malgré toutes les lacunes de ces rapports, dont la description du matériel archéologique accessoire, ces témoignages sont précieux car ils parlent des pionniers de l'archéologie de l'antiquité en Serbie.

Malgré la pénurie constante d'argent M. Valtrović a réussi à amorcer d'assez importants sondages dans les régions de Viminacium, de Singidunum et de Niš. Les fouilles en 1882 à Kostolac, dans l'aire de Viminacium romain, ont été les premières recherches archéologiques professionnelles d'un site antique en Serbie. Les résultats de ces travaux de pionner ont été publiés déjà dans le premier cahier de «Starinar» en 1884 (t. I, 1—4, 1884, 3—14, 49—63, 89—104, 121—142). Les fouilles ont été faites dans la partie nord-ouest du site «Cair» et une rue E-O a été constatée, ainsi qu'un bâtiment plus important, tandis que dans la partie centrale de l'agglomération des vestiges d'un autre bâtiment, assez grand (peut-être praetoria) ont été découverts, aussi bien que la porte sud de la ville flanquée des tours. Au sud-ouest du site Cair allant vers le village de Drmno et la rive de la Mlava de nombreux sondages ont révélé la nécropole, indiquée d'ailleurs par de nombreuses inscriptions funéraires. Après une assez longue interruption les fouilles à Viminacium ont été poursuivies par le professeur M. Vasić en 1902—3, mais leurs résultats n'ont été publiés que partiellement dans «Starinar» (t. II, 1, 1907, 66—99) dans le cadre d'une étude plus vaste consacrée aux constructions funéraires de la nécropole de Viminacium. Les rapports des fouilles de l'aire de l'agglomération civile par M. Vasić ont été publiés, également incomplets, à un autre endroit.¹ Ces rapports démontrent que son travail à Viminacium se déroulait selon une méthodologie précise qui était à la hauteur de la science européenne contemporaine et peuvent donc être considérés comme modèle de la première analyse professionnelle d'un monument archéologique chez nous. Une grande attention a été accordée aux matériaux de construction des tombes, à la qualité du liant, tandis que les briques étaient classées selon leur format et leur fonction. M. Vasić a tenté, dès ces premières fouilles, à délimiter chronologiquement les différentes phases de la construction selon la manière de construire les murs et la qualité du matériel utilisé. Dans la conclusion le lecteur est renvoyé aux analogies (dont certaines sont déjà dépassées) ainsi qu'à la datation des tombes selon le matériel numismatique découvert (deuxième moitié du IIe—IIIe siècle, mais surtout IIIe siècle de n.e.).

¹ Glasnik SKA, t. 17 (1903).

Malheureusement M. Vasić n'a pas continué ses fouilles à Viminacium et plus tard il s'était entièrement retiré de l'archéologie de l'antiquité passant aux fouilles de l'agglomération préhistorique de Vinča, qui est devenue l'oeuvre de sa vie. Cependant, en tant que rédacteur en chef de «Starinar» il y figure par intermittence avec de courtes notes consacrées aux découvertes mineures, en majorité de Viminacium ou d'autres cités du bassin danubien. Certaines méritent plus d'attention, ainsi par exemple l'article sur l'agglomération romaine sur le Danube Pincum près de Veliko Gradište, ou bien sur la découverte du diplôme militaire romain à Ritopek (t. III, n-lle sér. 1908, 145—150) daté à l'année 120 de n.e. ou bien le texte sur les briques romaines portant des sceaux, provenant du même site (t. I, 1—2, n.s. 1906, 36—38). D'après les sceaux *Coh(ors) I Pan(noniorum)* et *Cast(ris) Flav(ianensibus)* et après une étude exhaustive du mouvement de cette cohorte dans les provinces de Germanie, Italie et Bretagne il pose la question de son séjour possible au camp militaire de Ritopek, qu'il identifie comme *Castrum Tricornum* des itinéraires romaines.

Les tentatives de Vasić d'introduire des méthodes plus modernes dans les recherches archéologiques deviennent sensibles dans la revue même, en particulier dans la nouvelle rubrique des «Critiques et présentations», où il publie lui-même régulièrement des présentations des publications les plus intéressantes, en premier lieu des revues paraissant dans d'autres régions de la Yougoslavie, à l'époque encore sous l'Autriche-Hongrie: «Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu» (Messager du Musée du pays de Sarajevo) et du «Vjesnik HAD» (Messager de la Société Archéologique Croate — SAC) de Zagreb. C'est dans cette rubrique qu'il a publié une critique très sévère de l'étude de Vulić «Les monuments antiques en Serbie», publiée à «Spomenik SKA» (Archives de l'Académie Royale Serbe — ARS) no. XXXI, en lui reprochant l'absence d'une conception claire de la publication des antiquités, le manque d'un système solide et l'insuffisante précision de certaines découvertes. Ceci aurait pu provoquer le conflit dont la conséquence aurait été la rupture complète de M. Vasić avec la publication «Starinar» après 1922, date où N. Vulić était devenu le rédacteur en chef. Nous pouvons dire que ce conflit a eu des conséquences négatives sur le développement ultérieur et la modernisation de la méthode des recherches sur l'antiquité en Serbie.

Cependant l'événement peut-être le plus important de la période initiale de l'archéologie antique en Serbie a été la découverte du caveau romain tardif à Brestovik en 1894, dont les fouilles ont été faites par M. Valtrović financées par la Société archéologique serbe et annoncées dans «Starinar» d'abord sous forme de brève nouvelle (t. XII, 1895, 131—132) et ensuite publiées dans un rapport, ample et détaillé, avec toute la documentation technique, très moderne pour l'époque: plans, coupes, aspects des murs décorés de fresques aux ornements végétaux (t. I, 2, n.s. 1906, 128—140).

Tout en n'étant peut-être pas en mesure de juger réellement de l'importance de cette découverte, grâce à une documentation sérieuse et à la précision de son travail, il était arrivé aux conclusions confirmées par des fouilles de révision, faites une soixantaine d'années plus tard (Dj. Stričević, «Starinar», n.s. VII—VIII, 1956—1957, 411—412) aussi bien du point de vue de l'exactitude du plan de base du caveau que de sa datation (IIIe—IVe s.). Au cours de ces fouilles de révision les phases de construction du caveau ont été précisées, car il a été établi que seul le caveau rectangulaire et la voûte aient été construits d'abord offrant un espace pour trois sarcophages. Plus tard le vestibule aux deux absides semi-circulaires, l'auvent et le couloir d'accès y ont été ajoutés en vue des rites de culte, comme des sculptures votives en témoignent. Dans ses travaux ultérieurs sur ce sujet Dj. Stričević a développé la question du caveau à Brestovik et des monuments similaires (caveau de Ulpiana) qui représentent le lien entre les héros païens (analogies en Syrie) et les édifices de culte paléochrétiens. Des absides semi-circulaires du vestibule rattachent ces caveaux aux trichonos paléochrétiens du VI s. en Illyrie, particulièrement répandus à Caričin Grad et ses environs.²

M. Valtrović a commencé à appliquer des mesures de protection à certains monuments, un exemple en sont les fouilles j l'emplacement du futur monument au prince Michel devant le Théâtre National à Belgrade. A cette occasion des travaux sur les fondations du monument ont révélé des tombes des morts incinérés qui avaient la forme d'un puits. Il a réussi à faire déplacer le monument sur du terrain plus sain où en même temps les tombes ne seraient pas anéanties (t. II, 2—3, 1885, 33—45). Le second exemple est celui des travaux dans l'aire de la forteresse de Niš où des vestiges des voûtes de l'époque byzantine et des thermes romains ont été découverts (t. IX, 1, 1892, 34—38).

Il est intéressant de noter que le matériel recueilli à cette occasion comportait deux vases qui pourraient témoigner de l'importation grecque de céramique en cette région. Il s'agit d'une asque et d'un aribal bagué, dont l'analogie est cherchée par M. Valtrović dans la céramique chypriote.

A cette époque des débuts de l'archéologie serbe la première intervention de sauvetage a été effectuée afin de protéger un monument de culture: en 1891, sur demande de la Société archéologique serbe et sur ordre du Ministère des travaux publics, des travaux sur la Tabula Trajana aux Portes de Fer ont été faits. Selon le rapport de l'ingénieur de la circonscription D. M. Pavlović, publié dans le tome VIII, 1 de 1891 avec tout le dossier, — l'équipe professionnelle des travaux du département de Negotin a construit une gouttière au-dessus de la table à inscription afin de la protéger de l'eau coulant de la montagne et des travaux ont été faits sur le mur de soutien au-dessous de la plaque. Le rapport de l'ingénieur

² Dj. Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medievale nelle regione centrali dei Balcani*, Zbornik radova Viz. inst. VIII/2, 1964, 406—408.

Pavlović est accompagné du dessin original représentant la Tabula Trajana, publié pour la première fois.

En terminant l'exposé sur les deux premières séries de Starinar nous ajoutons que des articles des auteurs provenant d'autres pays yougoslaves y étaient également publiés.

D'autre part la vie scientifique dans d'autres pays de l'Europe y est suivie avec attention et de courtes communications apportent souvent des informations sur des congrès, et des réunions et sur des découvertes archéologiques récentes. Les fouilles à Troie, en Egypte, en Russie du sud, à Chypre et ailleurs trouvent leur place dans les pages de «Starinar», qui s'efforce de satisfaire la curiosité des amateurs des antiquités en Serbie, dans la mesure de ses possibilités, tout en suivant le développement de l'archéologie européenne. La fondation de l'Ecole archéologique russe à Constantinople est chaleureusement saluée en particulier (1895). Le tendance de promouvoir la publication et de la rapprocher du niveau des publications scientifiques de l'époque, suivant le modèle des éditions autrichiennes ou allemandes, est surtout sensible au début du XXe siècle, c'est à dire à l'époque où le professeur Miloje Vasić en est le rédacteur en chef. A cette époque des articles de savants étrangers renommés y sont même publiés. Ainsi Mihail Rostovtsev y a publié une étude plus importante donnant l'analyse de deux stèles funéraires du Musée National (n.s. t. IV, 1909, 107—119). De même M. Vasić s'efforce d'atteindre le niveau professionnel des publications archéologiques en introduisant de la documentation technique plus précise avec de nombreux dessins, croquis de plans et profils de vestiges, coupes d'édifices etc. Il faut pourtant dire que sa série marque une régression proportionnelle des sujets de l'antiquité en faveur des articles plus nombreux du domaine de la préhistoire et du Moyen Age serbe, ce qui n'est certainement pas resté sans écho dans l'orientation des recherches ultérieures et du développement de l'archéologie en Serbie.

En comparant le développement des recherches archéologiques en Serbie de la fin du XIXe au fait que c'est précisément à cette époque-là que de nombreuses institutions influentes sont fondées dans ce domaine dans les pays voisins en Europe, nous pourrions dire que l'archéologie serbe de l'antiquité à ses débuts arrive à marcher au pas, surtout au début du XXe siècle. Malheureusement pas pour longtemps. Les guerres des Balkans et la Première guerre mondiale immédiatement après ont brutalement arrêté son développement et «Starinar» ne reparaitra qu'après une interruption de 10 ans.

II — Période entre les deux guerres

La crise économique grave dans le pays dévasté par de longues années des guerres 1912—18, qui ont abouti à l'union politique des peuples yougoslaves et à la formation de la Yougoslavie, expliquent un certain retard pris par le développement de l'archéologie en Serbie durant les années vingt. Les premiers cahiers de la IIIe série de «Starinar» le reflètent avec leur irrégularité et souvent des numéros doubles. Il n'est donc pas étonnant que la conception de la revue soit considérablement changée à l'époque. Faute de chercheurs en site l'attention est accordée surtout à l'étude analytique du matériel recueilli dans des collections de musées, ce qui correspondait en partie aux tendances générales de l'archéologie provinciale romaine de l'époque. Selon les dires de B. Sarija le traitement du matériel volumineux, provenant des recherches de chercheurs locaux, commençait déjà à se heurter aux difficultés certaines, alors «on commence à cataloguer des collections qui serviront aux collections systématisées de matériel» (t. II, 1923, 33—34). Ainsi des éditions des catalogues spécialisés paraissent: ceux des reliefs antiques, des vases grecs etc.

Il ne faut pas perdre de vue que le manque de spécialistes était sensible, surtout après la mort de M. Valtrović et la nouvelle orientation de M. Vasić. C'était la raison en partie et aussi le désir d'avoir une série représentative qui a fait engager toute une suite de spécialistes du pays et de l'étranger par la nouvelle rédaction avec N. Vulić en tête. Dans les précédentes séries ce n'était qu'un fait exceptionnel.

Ainsi nous rencontrons parmi les auteurs dans «Starinar» Mihovil Abramić du Musée de Split, Balduin Sarija de Ljubljana, J. Zurunić et D. Sergejevski de Sarajevo, aussi bien que des savants étrangers tels que G. Seure, R. Egger, E. Dyggve. Le rôle marquant y est joué par B. Saria, professeur à l'université de Ljubljana. Dès l'un des premiers numéros il s'annonce avec une grande étude sur les représentations de culte du dieu Mitra dans les pays danubiens (t. II, 1923, 33—62) où il souligne en particulier le rôle des traditions d'art locales dans la création de variantes se reflétant dans des thèmes et images secondaires ajoutés à la représentation de base. En outre il a fait connaître aux lecteurs de «Starinar» les fouilles à Ptuj en 1911 et 1913, moment où l'édifice des thermes romaines fut découvert (t. I, 1922, 191—208), aussi bien qu'avec des découvertes de nouvelles inscriptions romaines à Gornji Melenci (t. V, 1928—1930). Engagé pendant un certain temps comme expert au Musée National de Belgrade B. Saria publie toute une suite de textes concernant la collection numismatique du Musée, ainsi par exemple sur le grand dépôt «antoniana» de provenance inconnue, datant de 253, sur le dépôt des tétradrachmes demasthioniennes de Kutina près de Leskovac (t. III, 1924—1925, 61—72, 97—99) et sur le grand dépôt de monnaie dit «barbare» de la Serbie du sud (t. IV, 1926—1927, 83—91). Ce dépôt important, dont seule une partie est arrivée jusqu'au Musée National en 1925, a été récemment étudié de nouveau et entièrement reconstitué, grâce aux informations fournies par d'autres collections de musée, par P. Popović.³

³ P. Popović, *Hoard of imitations of the Roman republican denars from the Belgrade National Museum*, Numizmatikai közlöny LXXII, 1974.

Dans ses notes archéologiques B. Saria suit certaines découvertes nouvelles qui apparaissent incidemment sur le territoire de Belgrade au cours de la construction et reconstruction accélérée de la ville après les dévastations de la guerre. En voici des exemples: la statue de femme romaine de grandeur nature, trouvée à l'occasion des travaux à Kalemegdan ou bien le sarcophage romain découvert lors de la construction du Parlement (t. III, 1924/35, 159).

L'intégration de la Macédoine à la Yougoslavie a suscité un grand intérêt des spécialistes, archéologues et historiens de l'art, pour ses monuments de valeur exceptionnelle. Dès 1923, Vladimir Petković, directeur du Musée National de Belgrade, donne l'initiative des fouilles archéologiques en Macédoine, organisées dans le but de faire des relevés et de décrire les monuments des environs de Prilep, de Bitola, d'Ohrid, de Prespa. B. Saria a publié un rapport détaillé de ce voyage (t. III, 1924—1925, 101—105). Il y discute pour la première fois la question de la situation de certaines agglomérations romaines dans cette région. Ensuite cette question sera la préoccupation de N. Vulić, qui a publié la carte archéologique de la Pélagonie, c'est à dire de la région entre Prilep et Bitola.⁴

Parmi les thèmes macédoines nous citerons encore l'article de M. Kokić, qui a publié le texte sur l'Aphrodite avec Priape (fig. 8). Selon les caractéristiques de style cette statue indique le travail grec de l'époque helléniste (t. V, 1928—1930, 194—197).

Fidèle à sa conception de faire appel aux meilleurs des spécialistes de toutes les parties de Yougoslavie «Starinar» publie quelques travaux consacrés aux recherches de Salona, ainsi par ex. l'article de M. Abramić sur les découvertes des bornes romaines et des voies romaines en Dalmatie (t. IV, 1926—27, 31—44). L'auteur y essaie de reconstruire le réseau des voies romaines depuis Salona vers l'intérieur de la Dalmatie et discute sur les frontières de l'Illyrique au Ier s. de n.e. L'article de E. Dyggve se rattache aux fouilles plus récentes à Salona, où une porte de la ville (porta suburbia I) a été découverte, porte destinée uniquement aux communications locales vers des domaines périphériques des citoyens. L'aspect très simple correspond à sa destination: une porte en bois à un seul battant, au seuil et au cadre de pierre, d'une largeur de 1,17 m. seulement (t. VI, 1931, 14—23). Il y a rappelé à ce propos une découverte précédente, une porte également (porta suburbia II) mais plus large et à deux battants.

Une place de choix est réservée par «Starinar» de cette époque aux textes sur la collection numismatique du Musée National, qui rachète alors plusieurs dépôts plus importants de monnaies grecque, romaine et «barbare». Les premières années ce travail était fait par B. Saria, Jozo Petrović a pris la relève et il a publié des communications sur quelques uns de grands dépôts de monnaie romaine, tels celui de Glibovac près de Smederevska Palanka, racheté en 1919 (t. V, 1928—1930, 88—119) et celui de Smederevo, acquis en 1930 (t. VI, 1931, 32—63). Les deux sont caractéristiques par leur provenance de la même époque ainsi que le dépôt «antoniana», communiqué précédemment par B. Saria, c'est à dire de la moitié du IIIe s. D'autre part «Starinar» comporte un texte sur un grand dépôt de 32 pièces — drachmes de Apollonia et Dirachion, découvert à Zaklopača (t. VII, 1932, 40—65) et daté du IIe s. av. n.e. ainsi que d'autres sur une suite de découvertes mineures.

En plus des collections numismatiques «Starinar» publie des catalogues thématiques, ainsi par ex. celui des veilleuses du Musée National (I. Miltner-Zurunić, t. VI, 1931, 88—105), celui des vases grecs provenant de la Russie du Sud, c'est à dire de Olbia et de l'île Berezagne (M. Harisijadis — t. X, XI, 1935—1936, 95—113) ainsi que sur quelques fibules en argent intéressantes, étudiées par M. Grbić (t. V, 1928—1930, 175—180). Le trait commun de ces catalogues est leur niveau tout à fait satisfaisant pour l'époque et la connaissance évidente de la littérature scientifique récente, ce qui a permis de présenter ces matériaux à la science mondiale.

Dans ce genre de publications les travaux de Miodrag Grbić se distinguent. Ils sont consacrés aux recherches sur la sculpture romaine et en particulier du portrait romain et initié par l'étude de la statuette de bronze romaine provenant de Zaklopača (t. V, 1928—1930, 181—184), que nous voyons comme une copie délicate de l'original grec du II—IIIe siècle. Dans son étude sur les portraits romains (t. X—XI, 1935—1936, 125—142) en étudiant certains portraits en bronze ou en marbre et des statues du Musée National il donne non seulement l'analyse de style des pièces particulières en les classant au sein des groupes chronologiques donnés, mais il arrive à former une image d'ensemble du développement du portrait romain, étayée par des hypothèses théoriques les plus récentes de l'archéologie classique à l'époque. La suite de ce travail, dirions-nous, de pionnier est une étude nuancée de deux casques de bronze romains (t. III—IV, 1952—53, 199—202) datant du Ier—IIe siècle, appartenant au Musée National, étude qui a confirmé une fois de plus sa compétence indiscutable dans le domaine de ces problèmes et son sens particulier des nuances de style.⁵

Au sein de cette revue des études thématiques sur du matériel de musée dans «Starinar» nous allons mentionner aussi le travail de G. Suere «Reliefs votifs au Musée de Belgrade» (t. I, 1922, 237—291), en fait catalogue d'une vingtaine de reliefs, en majorité dédiés au chevalier thrace, mais aussi à d'autres divinités: Zeus, Apollon, Dionysos etc. Ces reliefs, provenant surtout des parties méridionales de Serbie et de la Macédoine, selon l'avis de l'auteur, basé sur l'étude des noms figurant dans les inscriptions votives, indiquent leur origine thrace.

⁴ N. Vulić, *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Prilep—Bitolj, Belgrade 1937.

⁵ M. Grbić, *Грчка и римска пластика из Народног музеја у Београду*, Belgrade, 1960.

Au début des années trente l'intérêt pour des fouilles archéologiques et leur reprise augmente progressivement, en particulier pour celles à Niš et en partie à Belgrade. En même temps de grandes entreprises de recherches ont commencé à Stobi (1928—1934) et à Caričin Grad (1936—1939).

Les fouilles de moindre envergure sur le territoire de Belgrade avaient en premier lieu un caractère de protection. Ainsi Jozo Petrović note des découvertes à l'angle des rues Delijska et Uskočka, c'est à dire à proximité immédiate de la position de Singidunum romain (t. VII, 1931, 313—321). Un monument très intéressant y a été trouvé, il avait la forme d'un bloc de marbre richement décoré par des ornements en reliefs et des représentations florales, daté du Ier—IIe siècle. En outre il a publié la découverte d'une tombe romaine tardive dans la rue Simina, qui a été entouré de deux plaques de marbre aux représentations figuratives intéressantes: d'un côté la scène du repas funéraire et de l'autre deux portraits féminins aux inscriptions, les plaques ont été une reprise en utilisation secondaire.

A partir de 1932, date où la Société muséologique a été formée à Niš, des fouilles archéologiques commencent à Niš et dans ses environs, sous la direction de A. Oršić-Slavetić (t. VIII—IX, 1933—34, 303—309), poursuivies par R. Bratanić en coopération avec A. Nenadović, ultérieurement directeur, pendant de longues années, du Musée National de Niš (t. XIII, 1938, 199—201). Les fouilles ont été faites à plusieurs endroits à des distances même d'une centaine de mètres et la surface avec des vestiges romains s'étendait selon les informations de l'époque, sur environ 3 kms. carrés. Les plus nombreux vestiges ont été constatés aux endroits «Vlaško brdo» et «Amamđijska njiva», consistant en traces d'un grand bloc d'habitations. Un angle avec une suite de pièces plus ou moins grandes de forme rectangulaire a été constaté, muni du système de chauffage, des canaux et des tuyaux en plomb. Le bâtiment a été richement décoré comme des sols en mosaïque aux ornements géométriques en témoignent, ainsi que des fresques et des dalles de marbre. Dans ce même bloc cinq sculptures ont été découvertes ainsi qu'un torse de lion. L'année suivante, 1934, à proximité immédiate de cet endroit plusieurs sculptures ont également été trouvées. Selon les découvertes de monnaies le bloc d'habitations de «Vlaško brdo» peut être dater au IVe s. Des fouilles de plus grande ampleur à Brzo Brdo ont été continuées en 1934—36. Le bloc découvert à «Vlaško brdo» représente certainement une partie de quelque grande villa, mais certaines parties en sont restées sans liens mutuels.

En même temps des fouilles étaient faites sur un édifice de forme hexagonale avec une jet d'eau au centre (nymphée) et trois grandes niches, dont deux rectangulaires et une semi-circulaire, abside. Les sols de cet édifice sont recouverts de mosaïques, très belles, aux motifs en majeure partie géométriques et végétaux, et du côté sud il y avait un grand espace rectangulaire pavé de brique. Les mosaïques étaient protégées par un édifice spécialement construit à cette fin, qui abrite actuellement le musée de Mediana. Dans un autre édifice les fouilles de 1936 ont permis de constater des pièces à destination de toute évidence économique, sept pylos petits et grandes ont été découverts le long d'un mur, tandis que huit autres se trouvaient entre des colonnettes du portique. Des fouilles de grande envergure à Mediana montreront plus tard qu'il s'agit d'un complexe unique énorme avec péristyle, entouré des thermes et autres édifices.

Le nouveau tournant de l'archéologie antique en Serbie vers des recherches archéologiques des cités romaino-byzantines, dont les bases étaient posées par Mihailo Valtrović, se rattache au nom de Vladimir Petković et il deviendra la préoccupation constante et principale au cours des années suivantes et même jusqu'à nos jours. Un des premiers qui a consacré toute sa vie et son travail à ses recherches a été Djordje Mano-Zisi. A ses débuts assistant de V. Petković aux fouilles de Stobi il a continué son travail fructueux jusqu'à, nos jours et sans exagérations nous pouvons dire qu'il est le doyen de l'archéologie classique contemporaine en Serbie.

Les fouilles systématiques de la ville antique Stobi à l'embouchure de Crna reka (Erigon) dans le Vardar, ont commencé en 1924 et elles ont continué sans interruption jusqu'en 1934, puis des campagnes de moindre envergure ont suivi jusqu'en 1941. Au cours des premières années les fouilles ont été dirigées, avec la participation des savants étrangers, par B. Saria. Il avait commencé les recherches du théâtre romain avec R. Egger (1924—1928) avec les fouilles de la basilique épiscopale (1925)⁶. A partir de 1927 les travaux archéologiques à Stobi sont passés sous la direction de Vladimir Petković, qui a largement ouvert les portes aux jeunes spécialistes du pays, aussi bien archéologues qu'architectes, qui y ont trouvé une véritable école. De 1927 à 1931 il a travaillé avec l'architecte Bogdan Nestorović aux recherches du palais dit de «Partenije» (t. VI, 1931) et en 1931—1933 il a continué avec la coopération de l'architecte Djurdje Bošković, les fouilles à la basilique épiscopale.

En 1932—1933 Dj. Mano-Zisi a découvert la porte ouest de la ville dite «Porte d'Hercule» et la rue aux portiques (via sacra) qui menait de la porte longeant la basilique épiscopale et la place semi-circulaire devant la basilique pour tourner ensuite vers le sud-est passant plus haut que le palais de Partenius (t. X—XI, 1935—1936, 145—149). Jozo Petrović a fait des recherches avec Dj. Mano-Zisi de l'édifice dit sinagogue-basilique (t. VII, 1931, 81—86) puis sur celui dit «le Palais de Polycharmos» (t. VII—IX, 1933—1934, 169—181) et les thermes de la ville que J. Petrović avait interprété avec erreur comme «palais d'hiver» dans le cadre de la maison de Polycharmos. Au cours de 1933—34 le bâtiment dit «maison de Péristère» a été découvert, palais aux deux absides. Après une brève interruption les mêmes chercheurs ont

⁶ Malheureusement il n'y a pas de rapport de ces fouilles, mais les résultats définitifs sont résumés dans l'article publié par «Godišnjak muzeja Južne Srbije», t. I (1937), 1—69.

continué leurs recherches suivant la rue derrière la Synagogue-basilique et y ont découvert en 1937 une basilique au baptistère et la basilique dite civile et en 1940 un bâtiment plus petit à l'abside à la terrasse inférieure entre l'édifice du théâtre et le palais de Partenius. A la veille de la deuxième guerre mondiale les fouilles se déroulaient plus au nord de la basilique épiscopale où se trouvait le complexe du palais épiscopal.

Les résultats des fouilles d'avant-guerre à Stobi sont énormes. Pour la première fois de grandes surfaces du territoire urbain ont été découvertes et elles ont pu donner des réponses aux questions de l'aspect et de la planification de la cité antique. Deux rues parallèles ont été découvertes sur la pente en terrasses et des édifices religieux et publics, des palais particuliers s'y échelonnaient dont la majeure partie appartenait à l'époque tardive de la ville (IV—VI s.). A plusieurs endroits l'utilisation des spolia des édifices romains du IIe et IIIe s., démolis a été constatée, ainsi que celle des inscriptions romaines. Il en est de même avec des cloisonnements et des annexes ajoutés aux vieux palais faits par des murs de mauvaise qualité liés à la boue au lieu du mortier. Le désir de découvrir des surfaces aussi grandes que possible a probablement été la raison de l'absence des recherches plus détaillées des vestiges découverts, qui sont très rares et des témoignages des époques précédentes restent fragmentaires. Au cours des années trente «Starinar» publiait régulièrement des rapports de ces fouilles (B. Nestorović, J. Petrović, Dj. Mano-Zisi) aussi bien que d'autres articles consacrés aux divers genres de découvertes: sculptures, fresques, mosaïques etc.

Les découvertes du palais de Partenius ont attiré une attention particulière. Le palais consiste en deux habitations à plusieurs entrées et l'appellation convenue actuellement est celle du «Palais Théodosien», pour la plus grande dans la partie nord du complexe, à grande piscine dans la cour à péristyle, tandis que le plus petit des bâtiments entourant le péristyle sud et à piscine plus petite porte toujours le nom de Partenius, qu'il doit au nom de Partenios trouvé à un sceau qui y a été découvert. Selon la décoration intérieure: des sols de marbre au triclinium et dans d'autres pièces autour du péristyle, des mosaïques dans les portiques de la cour et dans d'autres pièces, grand nombre de statues de bronze et de marbre décorant le pourtour de la piscine et les niches du péristyle, colonnes de marbre autour de la tour, qui ont été reprises à d'autres édifices romaines — ce palais se distinguait parmi les édifices découverts. Ceci nous permettrait d'admettre l'hypothèse que l'empereur Théodose Ier l'aurait habité lors de son séjour à Stobi en 388 et qu'il y a publié deux édits. La description des sculptures des époques helléniste et paléoromaine, découvertes lors des fouilles de la grande piscine du palais, a été donnée dans l'étude de V. Petković (t. XII, 1937, 12—35). Celles de deux satyres en bronze s'y distinguent par leur beauté et leur vivacité d'expression: l'un d'eux joue de la flûte et l'autre danse. Il en est de même avec un admirable relief archaïsant de marbre représentant des Nymphes et Pan qui dansent autour d'un petit autel circulaire. La statuette en bronze de l'Aphrodite avec la pomme à la main, pomme de la victoire sur ses rivales Héra et Athéna grâce au jugement de Paris ainsi que la tête de marbre de Poséidon plus grande que nature, aux mèches dorées sont probablement des copies romaines de bons modèles hellénistes.

Les fresques trouvées dans le palais de Partenius et dans la basilique épiscopale sont traitées par une communication de Dj. Mano-Zisi (t. VIII—IX, 1933—1934, 244—248). En outre des ornements géométriques, dont témoigne la majorité de fragments, quelques fragments aux représentations figuratives se distinguent et permettent la conclusion que les voûtes et les arcs de la basilique portaient des représentations des saints de grande nature. Un des fragments porte la tête d'un jeune homme d'aspect impressionnant et une partie d'une plus grande composition a également été conservée, l'hypothèse proposée est qu'il s'agit de la scène de l'Ascension. Les fresques sont datées du Ve siècle ou bien du début du VIe siècle au plus tard. M. Djurić décrit (t. VIII, 1932, 86—87) le processus de l'enlèvement des fresques découvertes aux murs de la basilique épiscopale et présente la reconstitution de leur aspect.

Les mosaïques du «Palais de Polycharmos» (ou bien de la «Maison des psaumes») font l'objet d'une étude de Dj. Mano-Zisi (t. VIII—IX, 1933—1934, 249—253). Un des champs en mosaïque de la salle absidale à la fontaine était décoré de la composition aux divers oiseaux des marais. Le plus grand des champs, devant l'abside, représente des cerfs et des oiseaux des deux côtés du kantharos et les portiques de la cour comportaient des mosaïques aux motifs géométriques.

C'est de ce même palais que provient un exemplaire intéressant de chapiteau figuratif (B. Saria, t. VIII—IX, 1933—1934, 8—13), intéressant parce que ses trois côtés présentent entre des clématites enroulées des masques humains au lieu des fleurs d'acanthé, dont deux féminins et un masculin à barbe. Le chapiteau est daté des premières années du IIIe siècle et il provient probablement de l'immeuble du théâtre romain. Dans la cour du palais une inscription de la moitié du Ier siècle n.e. a été trouvée et la fameuse statue du citoyen de Stobi provient de l'immeuble des thermes de la ville, statue qui se trouvait probablement dans une des niches à l'entrée du grand vestibule, ultérieurement terrassé et pavé.

A la suite de plusieurs campagnes réussies à Stobi, V. Petković avait décidé d'entreprendre un projet semblable. Ainsi le 20 août 1936 les plus grandes fouilles dans l'histoire de l'archéologie antique serbe ont commencé: celles de Caričin Grad qui — à quelques brèves interruptions près — durent jusqu'à nos jours. Au centre même de la ville supérieure les premières fouilles avaient commencé déjà en 1912, cependant elles ont été tout de suite interrompues par les guerres des Balkans, par les cloches des églises sonnant la mobilisation générale. Les fouilles ont été continuées après 25 années là où elles s'étaient arrêtées si subitement et deux mois de travail ont permis de découvrir un édifice religieux énorme, celui de la basilique épiscopale (d'une longueur de plus de 70 m.) à deux absides semi-circulaires et l'abside centrale plus

grande trilatérale de l'extérieur, (t. XII, 1937, 81—92). Dans la partie ouest de l'édifice la cour avec une grande piscine profonde a été découverte, l'accès de la cour étant par un portique ouvert. Des découvertes de monnaie de l'époque des empereurs Justin et Justinien confirmaient la possibilité de l'identification de Caričin Grad — Iustiniana Prima. Cette hypothèse a été annoncée dès 1912 par V. Petković, malgré l'opinion alors en vigueur qu'elle devrait être cherchée à l'endroit de Skoplje (Scupi).

Durant les années 1937—1938 les fouilles ont été faites au nord et au sud de la grande basilique épiscopale. Alors à l'angle nord-ouest de la basilique un rempart a été constaté, qui entourait entièrement le plateau — acropole (t. XIII, 1938, 179—198). En suivant le rempart dans la direction du nord-est une porte, flanquée de deux tours rondes, a été découverte et de là une rue, parallèle au mur nord de la basilique, prenait le départ. F. Mesesnel, architecte slovène et alors collaborateur au musée de Skoplje, avait découvert en 1937 le complexe d'immeubles entre le rempart et le portique nord sur rue, qui — comme on le suppose — appartenait au palais épiscopal. Les fouilles de la rue ont permis de découvrir des plaques de pierre du pavement et des restes de caniveau. Cette même année dans l'espace au sud de la basilique le baptistère a été dégagé, il était relié à la nef sud de la grande basilique. F. Mesesnel a considéré qu'il s'agissait d'un mausolée à caveau (cripte) de forme en croix au centre.

L'année suivante, 1938, à l'ouest du baptistère et au sud de la basilique une église plus petite a été constatée, à l'abside de forme curieuse: trilatérale et à l'extérieur et à l'intérieur (t. XIV, 1939, 141—152), ainsi que le portique du côté sud de la rue, qui n'était qu'indiqué précédemment. Cette même année le grand édifice du palais épiscopal a été entièrement dégagé. En outre la rue depuis la porte vers l'est a été suivie jusqu'à la grande place circulaire (*forum*), et la rue partant de la place vers le sud et longeant tout le plateau oblong de l'agglomération (*cardo*) a été examinée. À l'est de la rue sud un bâtiment dénommé alors «*villa urbana*» a été dégagé, cependant les recherches ultérieures ont permis de constater qu'il s'agit d'une église en forme de croix avec atrium.

En plus de ces rapports deux articles plus courts ont également été consacrés aux fouilles de Caričin Grad. L'un d'eux, celui de M. Grbić, donne la revue des monnaies de bronze byzantines trouvées à l'occasion de ces recherches (t. XIV, 1939, 109—112) dont les plus anciennes datent de l'époque d'Anastase Ier et les plus récentes de l'époque de l'empereur Phocas Ier (491—610). Selon la période courte de seulement 120 de vie de cette agglomération il conclut qu'il soit possible de confirmer l'hypothèse de l'identification de Caričin Grad comme Iustiniana Prima. Le second article signé de B. Saria parle du sceau de plomb au monogramme en relief de l'évêque Théodore, trouvé lors des fouilles de la grande basilique épiscopale (t. XIV, 1939, 4—6).

Au cours des fouilles l'acropole de la cité a été découverte avec des édifices religieux et la structure urbaine des rues et de la place dans la ville supérieure. Cependant là aussi les fouilles se réduisaient surtout à l'enlèvement d'énormes quantités de gravats, au dégagement des murs suivis ensuite. Il n'y a point d'indications d'observations stratigraphiques, de fixation de découvertes etc.

En terminant la partie sur le développement de l'archéologie en Serbie entre les deux guerres il nous faut situer la position et le rôle de «Starinar» dans le cadre de ce développement. Nous avons souligné dès le début de cette partie que l'époque 1918—1941 marque une certaine stagnation par rapport aux autres domaines de l'archéologie et de l'histoire de l'art et les raisons en seraient différentes. Le manque de cadres professionnels en est certainement une. Il a été moindre, il est vrai, au début des années trente avec l'avènement de la nouvelle génération des archéologues et historiens de l'art de formation: Dj. Mano-Zisi, M. Grbić, J. Petrović. L'absence d'une institution archéologique spécialisée était peut-être plus sensible encore, institution qui aurait pu orienter utilement les recherches du domaine de l'archéologie antique en Serbie et réunir tout le potentiel professionnel indispensable. En son absence le développement des recherches archéologiques entre les deux guerres manquaient de plan et de programmes et des influences subjectives y sont sensibles. Dans ce sens des conséquences négatives non négligeables sont dues au conflit du professeur Miloje Vasić, seul archéologue de formation de la génération des aînés, et du professeur Nikola Vulić, qui avait surgi dès 1909, moment où M. Vasić a publié une critique détaillée et riche en argument des quatre tomes parus de l'œuvre de Vulić «*Monuments antiques en Serbie*» (n.s. t. IV, 1909, 62—74). Beaucoup plus tard, M. Vasić s'était déjà retiré de l'archéologie antique, mais l'intolérance subsistait, comme le désaccord sur la datation et l'interprétation des découvertes de la nécropole à Trebenište le prouve. Nous trouvons des traces de cette polémique dans les pages de Starinar (t. V, 1928—1930, 300).

Cette stagnation s'est reflétée surtout sur les recherches en site. Ainsi dans certaines régions, examinées intensément à la fin du XIXe siècle et mentionnées souvent dans les rapports des collaborateurs de «Starinar» (Serbie orientale, bassin danubien) les recherches restent pendant longtemps au même point. Il a fallu quelques décennies, jusqu'à la construction du système hydro-électrique des Portes de Fer, pour que l'intérêt porté aux recherches archéologiques dans ces régions se réanime. Certaines autres régions de la Serbie (Sumadija, Serbie occidentale) ont été pour ainsi dire entièrement hors de l'intérêt des archéologues et nos connaissances sur des monuments archéologiques à l'intérieur de la Serbie sont d'une manière générale restées dans le cadre de ce qui avait été fait du temps de M. Valtrović et de M. Vasić, c'est à dire jusqu'au début du XXe siècle. Ce long piétinement a été surtout sensible par rapport à la science européenne, le retard pris est évident, c'est à dire la provin-

cialisation de notre science, ce qui n'avait pas été le cas à l'époque précédente, du moins pas dans une telle mesure.

Quant à «Starinar» son rôle et sa physionomie changeaient. Malgré le désir évident de la rédaction, surtout marquant dans les premiers cahiers de la IIIe série, d'atteindre la position de la publication archéologique yougoslave de pointe, il n'a pas réussi à dépasser les cadres anciens et bientôt il a cessé même d'être la seule publication archéologique en Serbie: des revues nouvelles comme «Umetnički pregled» ont fait leur apparition. Cette période est caractérisée par la réduction de l'espace donné aux rapports des collaborateurs locaux, en site. Ils sont remplacés par des rapports de tournées faites par des collaborateurs de Belgrade, où à côté des sites médiévaux ceux de l'antiquité sont parfois décrits, comme c'est le cas du rapport de Dj. Bošković sur des vestiges romains à proximité de Gračanica—Ulpiana (t. IV, 1926—1927, 269—272).

La formation d'un nouveau centre archéologique à Skopje, — où le musée nouvellement inauguré réunit de jeunes chercheurs, déplace le centre de gravitation des travaux suivis au sud. Ainsi certaines découvertes plus importantes de l'époque sont publiées hors de «Starinar».

Le développement de la science archéologique d'après-guerre en Serbie (1947—1983)

Au cours les premières années d'après-guerre, avec le renouveau de l'Académie serbe des sciences et conformément à la conception de l'époque de son rôle, des instituts, des sciences humaines en premier lieu, sont formés en tant que ses centres de recherche. Parmi eux l'Institut Archéologique est fondé dès 1947 et son premier directeur est Vladimir Petković et depuis 1954 Djurdje Bošković. En même temps à la Faculté de Philosophie la chaire d'archéologie est fondée avec M. Vasić en tête. Ainsi la base à un développement réussi de la science archéologique en Serbie est formée et l'expansion du réseau de musée et la formation des services de protection de monuments de culture y contribuent. A partir de 1950 la nouvelle série de «Starinar» recommence à paraître.

1. Première époque de l'après-guerre (1947—1959)

Parmi les premières campagnes archéologiques de cette période la reconnaissance faite sur tout le territoire de la République de Serbie, divisée en 9 régions, se distingue par l'ampleur de l'entreprise et par son caractère planifié, organisé et systématique. Ces reconnaissances, faites avec la participation des étudiants d'archéologie aux côtés des spécialistes renommés, ont donné des résultats qui ont été publiés dans deux tomes de la série prévue sur «Les monuments et sites archéologiques en Serbie». Ces publications englobent les sites de la Serbie occidentale et centrale. Précédemment M. et D. Garašanin ont fait la somme de tout ce qui a été connu jusqu'alors sur les sites archéologiques, selon les informations recueillies surtout dans la littérature plus ancienne, mais en partie complétées.⁷

Une deuxième action de caractère semblable a été organisée au début des années cinquante par l'Institut yougoslave pour la protection des monuments culturels, l'Institut archéologique et l'Académie serbe des sciences sur le territoire du littoral monténégrin et elle a été consacrée à l'étude du riche patrimoine de vieilles villes Kotor, Budva, Ulcinj et Bar et de Boka Kotorska. Ces recherches étaient complexes par leur caractère et des architectes, des archéologues, des historiens et d'autres spécialistes y ont pris part.⁸ Elles ont servi de base aux recherches ultérieures, très intenses, des villes et autres sites archéologiques au Monténégro et à Boka Kotorska, surtout à Ulcinj, Bar et Kotor. A certains endroits elles se sont transformées en fouilles systématiques et en études de la vieille architecture urbaine. Plusieurs textes, publiés par «Starinar» ou bien sous forme d'éditions spéciales de l'Institut, sont consacrés à ces problèmes.⁹

A partir de 1965 des recherches archéologiques des tumulus et des agglomérations illyriennes commencent à Boka Kotorska, surtout dans les environs de Tivat et de Grbalj, ce sont des sujets des travaux de M. Parović-Pešikan parus dans «Starinar» (t. XIII—XIV, 1962—63, 211—216; t. XXIII, 1973, 63—71; t. XXVIII—XXIX, 1977—78, 19—68), ainsi que des parties du livre «Arrière-pays montagneux de Risinium», Belgrade 1981. J. Martinović a donné dans son étude une interprétation très intéressante des informations du «Périples» attribué à Schilaxien, sur Boka Kotorska (t. XVII, 1966, 107—177).

Cette période de l'immédiat après-guerre est caractérisée par des campagnes communes de fouilles initiées en Macédoine aux sites de Demir Kapija et de Čepigovo (Stubera) ainsi que par la suite des fouilles à Trebeniste près d'Ohrid, qui avaient un caractère yougoslave, inter-républicain. Les fouilles aux deux premiers sites ont été dirigées par D. Vučković-Todorović, avec la coopération des archéologues slovénes. J. Korošec et J. Kastelica. Le site de Demir Kapija a servi de polygone aux premières générations d'archéologues. Le rapport détaillé de ces fouilles, publié par «Starinar» (t. XII, 1961, 229—269) a attiré l'attention sur les découvertes exceptionnelles dans le site. Le matériel céramique de Demir Kapija (*Stenae* antique)

⁷ M. et D. Garašanin, *Археолошка налазишта у Србији*, Belgrade 1952.

⁸ Les matériaux recueillis sont publiés dans deux cahiers de Spomenik SAN, cah. 103 et 105 (1954).

⁹ Dj. Bošković: *Стари Бар*, Belgrade, 1962; P. Mijović—M. Kovačević: *Градови и утврђења у Црној Гори*, Belgrade—Cetinje 1975; Dj. Bošković, P. Mijović, M. Kovačević: *Улцињ*, 1982.

a démontré un grand degré d'hellénisation de la culture matérielle en Macédoine à la fin du Ve et au IVe s. de l'ère ancienne et, probablement, l'existence d'un certain nombre d'immigrés de l'Attique, dont des lécythes à fond blanc découverts dans une tombe d'enfant témoigneraient (t. IX—X, 1958—59, 281—286). Les vestiges d'architecture d'habitation au site de «Manastir» ainsi que des traces de fortification du IIIe et du IVe s. av. n.è. découvertes au promontoire surplombant les gorges de Vardar et des vestiges de voie romaine ont été décrits par N. Petrović, tandis que I. Mikulčić informe des découvertes des bijoux d'exceptionnelle beauté datant du Ve et du IVe s. (t. XII, 1970, 135—138). V. Sokolovska rend compte des résultats des fouilles plus récentes à Demir Kapija en 1974, faites dans le but de protection (t. XXIV—XXV, 1973—74, 87—95).

Parmi les actions similaires de caractère yougoslave il faut situer les recherches de la nécropole helléniste et romaine à Budva, faites sous la direction de M. Grbić et D. Rendić-Miočević. Un certain nombre de tombes de types divers a été examiné: des caveaux en dur prédominant, surmontés des monuments funéraires — sipus — en forme de cube terminé en cône, semblables à une pomme de pin. En plus des tombes romaines un certain nombre de tombes hellénistes y a été découvert. En plus de la céramique du IIIe et IVe siècle des casques dits gréco-illyriens et des bijoux y ont été trouvés. Malheureusement les résultats de ces fouilles n'ont jamais été publiés et il en est de même avec ceux des fouilles d'avant-guerre près de l'hôtel «Avala» à Budva, exception faite d'une brève communication dans «La Chronique des fouilles» (t. VII—VIII, 1956—57, 408).

Dans la suite de ces grandes campagnes il nous faut mentionner les fouilles de Duklja qui, commencées en 1954, ont duré jusqu'en 1962. Les premières fouilles avaient le caractère de révision dans le cadre des remparts et du forum de Duklja, tandis qu'ensuite les travaux ont été centrés sur la nécropole aux tombes datant du Ier au IV^{er} s. En plus de brefs rapports dans «La Chronique des fouilles» (t. VII—VIII, 1956—57, 409, IX—X, 1958—59, 378—379 et 383—385; XI, 1960, 245—246; XII, 1961, 280) ainsi que dans «Arheološki pregled» (Revue archéologique, 1959) les résultats des fouilles de la nécropole de Duklja figurent dans l'étude de D. Srejić (t. XIX, 1968, 89—100)¹⁰.

2. Cités antiques

Depuis le début des fouilles d'après-guerre la plus grande attention a été accordée aux recherches sur les cités romaines et byzantines sur le sol de la Serbie en tant qu'expression la plus complète de tous les aspects de la civilisation antique, qui peuvent être suivis par l'étude des vestiges de la culture matérielle. Les fouilles des cités antiques deviendront à partir des années soixante la caractéristique principale de la période la plus récente de l'archéologie en Serbie. Cependant au cours des années cinquante elles consistaient surtout en recherches systématiques suivies de Caričin Grad et de la nécropole romaine tardive à Jagodin Mala (Niš).

En plus de celles à Caričin Grad des recherches importantes des ensembles urbains antiques, commencées dès les années cinquante et continuées jusqu'à nos jours, se situaient à Sirmium, Gamzigrad, Naissus et Ulpiana. Ces dernières ont été dirigées par E. Čerškov en 1954—59 et après une longue interruption elles ont été reprises en 1973—75 et en 1981. Au début des années soixante des travaux ont commencé à Mediana, près de Niš, ainsi que des sondages intenses dans l'aire du camp militaire de Singidunum, qui se transformèrent en dégagement systématique des remparts romains et médiévaux de la forteresse de Belgrade. Des fouilles de protection à Viminacium ont commencé en 1974 et c'est en 1975 que se situe le début des recherches systématiques du camp militaire romain sur la route Naissus-Ratiaria-Timacum Minus. Nous mentionnerons encore les fouilles à Bela Palanka (Remesiana), ainsi que de longues années d'étude des nécropoles romaines à Kominj près de Plevlja (Municipium S...). Il faut dire que les communications sur ces fouilles sont très inégales dans «Starinar». Comme nous l'avons déjà vu les plus complètes sont celles sur Caričin Grad (jusqu'en 1969) et par le nombre et la diversité des textes seules les fouilles à Sirmium et à Municipium S... seraient comparables, mais dès la parution de la série spéciale de publications (annales «Sirmium») le nombre d'articles sur ce site diminue considérablement. La majorité d'autres sites est représentée surtout par des textes consacrés à des découvertes mineures: inscriptions, reliefs votifs ou monnaies, avec un ou deux articles traitant des problèmes des fouilles archéologiques des cités antiques mentionnées. Étant donné une telle situation il n'est pas possible de présenter équitablement les résultats des recherches dans ces sites et encore moins de les présenter d'une manière adéquate à l'importance de chacune de ces entreprises et à la quantité de moyens et d'efforts investis dans ces travaux.

Caričin Grad. Les deux premières saisons d'après-guerre (1947—48) ont vu confier la direction des fouilles à Aleksandar Deroko et à Svetozar Radojčić, mais dès 1949 c'est Dj. Mano-Zisi qui est à la tête de l'équipe. Secondé par N. Petrović et les collaborateurs du Musée National de Leskovac, il a dirigée pendant vingt ans les recherches de Caričin Grad selon un plan unique. En expliquant les objectifs des recherches il a tracé les lignes maîtresses des recherches des ensembles urbains antiques, fort de l'expérience acquise pendant des années de travail à Stobi et dans d'autres sites (t. III—IV, 1952—53, 127—168). En suivant ce plan les fouilles à Caričin Grad ont donné des résultats exceptionnels, résumés au symposium

¹⁰ Le traitement définitif avec une revue détaillée de toutes les tombes et le commentaire de différentes catégories de découvertes et des formes des constructions sépulcrales sont donnés dans la publication du groupe d'auteurs «Античка Дукља. Некрополе», Cetinje 1975.

à l'occasion du cinquantenaire des travaux en été 1962, dont les matériaux ont été publiés en partie par »Starinar« (t. XV—XVI, 1964—65, 47—51 — Dj. Bošković; 53—59 — Dj. Mano-Zisi; 60—65 — N. Petrović). Depuis les premiers numéros de la série d'après-guerre des rapports sur les travaux à Caričin Grad ont régulièrement été publiés, ce qui offre une possibilité rare de suivre le cours des fouilles et d'avoir une vue d'ensemble du travail énorme investi dans ces recherches importantes, auxquelles de nombreux étudiants et jeunes archéologues — collaborateurs de musées ont pris part.

A partir de 1947—48 le dégagement de la ville haute a été continué à l'est de l'acropole autour de la place circulaire — carrefour et dans les directions est et nord. La rue orientale (decumana) a été découverte, avec son portique au nord, ainsi que la porte semi-circulaire à sa suite (t. I, 1950, 119—142). Les examens du quartier entre les rues est et nord ont commencé et la basilique a été dégagée avec son atrium et sa crypte, qui occupait tout l'étage en sousol, avec des restes de mosaïque dispersés. Des travaux ont été fait sur les communications et les portes de la partie centrale de la cite, alors dégagée seulement en partie et dans la ville basse. Des fouilles de révision ultérieures (1975) ont révélé que la porte dans la partie centrale de la ville a été flanquée de puissantes tours pentagonales.¹¹

Entre 1949 et 1951 les fouilles dans la partie sud de la ville ont abouti à la découverte d'une grande basilique à trois nefs et abside, trilatérale à l'extérieur et semi-circulaire à l'intérieur (t. III—IV, 1952—53, 127—168). Cette basilique avait un atrium directement accessible du portique sur rue, le narthex et le transept. Dans l'espace de l'autel des murets-bancs longeaient les murs latéraux, comme d'ailleurs dans la basilique épiscopale, et servaient de sièges. La nef central était recouverte au sol d'admirables mosaïques aux combinaisons de motifs géométriques et figuratifs. Des compositions représentant des combats de gladiateurs avec un lion et un ours, deux centaures et deux amazones y figurent et au sud de la partie centrale du tapis se trouve la composition du Bon Pasteur avec les moutons. Dans le narthex la mosaïque de forme rectangulaire allongée est répartie en emblèmes de forme ronde, octogonale ou similaire représentant des oiseaux des marais. Une découverte très importante est celle du chapiteau au monogramme de Justinien qui confirme que l'empereur lui-même a été le donateur de l'église.

En 1952 encore une basilique a été découverte — trichonos avec narthex, atrium et deux chapelles — mais de dimensions plus modestes. Cette basilique, dite basilique E, est du type répandu dans les environs plus proches ou plus éloignés: Klisura près de Niš, Ulpiana etc. qui représente la variante développée du caveau de Brestovik, dont il a déjà été question (v. Dj. Stričević, t. VII—VIII, 1956, 411—413).

Entre 1952 et 1954 des examens des quartiers urbains autour de la place circulaire ont été poursuivis (t. III—IV, 1952—53, 160—165; t. V—VI, 1954—55, 155—178). La porte semi-circulaire à la sortie de la ville a été examinée entièrement, son seuil dégagé ainsi que le niveau du pavement de la rue. Ces travaux ont confirmé l'hypothèse présentée précédemment par Dj. Bošković, soit que la porte ait été murée pendant un certain temps (t. II, 1951, 273—276). Dans l'espace au nord de la rue menant jusqu'à la basilique à la crypte au cours de ces années-là un bâtiment plus important à la crypte a été découvert, bâtiment du type *insulae* avec une dizaine de pièces communiquant par paires, qui avaient abrité des ateliers d'artisans (celui de maréchal-ferrant, boulangerie au four en briques, entrepôt avec un certain nombre de vases en céramique et de pythos), ces ateliers par contre ne communiquaient pas entre eux.

Au nord-ouest de la place et jusqu'au rempart de l'acropole un complexe d'habitations relativement important a été dégagé, complexe comportant portique sur rue. Dans cet immeuble des fragments d'une statue en bronze de grandeur nature ont été trouvés avec des plis des vêtements conservés, il s'agit probablement de la statue impériale qui aurait été posée à la place.

Le plus intéressant exemplaire de l'architecture d'habitation à Caričin Grad a été découvert plus au sud, à proximité immédiate de la basilique à trois nefs dans la partie centrale de la cité, qui a été découverte en 1957 (t. IX—X, 1958—59, 295—305). Tout près de la basilique du côté sud au cours des travaux entre 1959 et 1962 une maison particulière du type *domus* a été constatée, séparée de la basilique par un atrium ou passage étroit (t. XVII, 1966, 163—166). Ainsi, comme le travail de N. Petrović sur l'urbanisme de Caričin Grad, le souligne (t. XV—XVI, 1964—65, 60—67), deux types d'architecture d'habitation apparaissent dans la cité: *insula* avec des boutiques d'artisans et de commerçants d'une part et des maisons privées du type *domus* d'autre part. La répartition des premières autour de la place circulaire et à proximité de la porte orientale et l'apparition des autres dans la partie sud-ouest de la partie centrale indiquent, selon l'avis de Dj. Mano-Zisi, une certaine division sociale en communautés urbaines fermées (corporations) ce qui expliquerait un nombre aussi important d'églises: chacune d'elles auraient appartenu à un quartier séparé de la cité (t. XV—XVI, 1964—65, 58—59).

Au cours des années 1955 et 1956 le système d'approvisionnement en eau des parties sud et centrale de la ville a été examiné: des sondages ont été faits à la grande citerne de la ville. Des canaux d'écoulement des eaux superflues hors de la ville ont également été examinés (t. VII—VIII, 1956—57, 311—328). En même temps l'immeuble des thermes a été dégagé à la pente est de la colline dans le faubourg. Il avait un atrium de forme inusitée — en croix, avec la partie centrale décorée des mosaïques au sol (t. XII, 1961, 11—20). L'approvisionnement en eau a été discuté par N. Petrović (t. XX, 1969, 289—297) qui a établi que

¹¹ V. Popović—V. Kondić, *Царичин град*, Belgrade 1977, 43 f. 23.

l'eau était amenée d'une source dans la montagne à 17 kms. jusqu'à la citerne et de là elle était distribuée par des tuyaux dans la partie basse de la ville. Comme installations publiques une fontaine a été découverte dans la niche voûtée près du rempart ouest. L'approvisionnement en eau de la ville haute avait été résolu par la grande piscine dans l'atrium de la grande basilique. L'eau pour des thermes hors des remparts de la ville était amenée depuis la citerne. Il en était de même avec les thermes découvertes en 1966—68 dans l'espace entre la grande citerne et la porte de la partie centrale de la cité, thermes qui avaient précédemment été prises pour un trichonos (t. XX, 1969, 205—212). Au cours des années 1962—66 les travaux se déroulaient surtout dans la partie sud de la ville, dans l'espace entre les portes de la ville centrale et la grande basilique à transept. Encore une porte de la ville a été découverte avec une partie du rempart est. Depuis cette porte et en direction de la rue principale (*cardo*), qui tourne à côté de la grande basilique, une rue à portique et à caniveau longeant son côté nord, a été dégagée (t. XVII, 1966, 163—166; XIX, 1968, 111—113). La rue avait été dallée de briques à portique, tandis que le caniveau au-dessous de la rue a pu être suivi sur une longueur d'environ 50 m. Au nord de la rue est un immeuble à deux absides a été découvert, cette église dite double, est de type connu dans l'illyrique occidentale, en Italie et en Pannonie.¹² On suppose que l'église double aurait pu être construite à l'époque où la ville commençait à recevoir des réfugiés des régions plus au nord de l'empire, qui souffraient déjà des assauts des barbares.

Depuis 1975, après une brève interruption, les fouilles à Caričin Grad sont reprises par une équipe yougoslavo-française (V. Popović, V. Kondić, N. Duval), mais les résultats des fouilles plus récentes ne sont pas encore publiés, la série de publications est en préparation.

Naissus. Les fouilles à Jagodin Mala ont commencé à la suite d'une découverte accidentelle, celle du caveau aux fresques dans la cour de la Maison des enfants et orphelins de guerre à Niš en 1953 (L. Mirković, t. V—VI, 1954—, 53—72). Toute la surface du caveau est à l'intérieur passée à la chaux et peinte, aussi bien les murs que la voûte. D'après sa forme ce caveau trouve des analogies en Syrie, mais aussi à Salonique, Serdica et Salona. En ce qui concerne la décoration peinte elle se rapproche surtout des caveaux chrétiens des catacombes romaines du IVe—Ve s. et de ceux de Pecuj (Hongrie). La plus impressionnante est la représentation au-dessus de l'entrée avec le monogramme du Christ, entouré d'une couronne de feuilles et avec deux figures de saints. Les autres murs du caveau présentent le tableau du «jardin d'Eden» avec de nombreux arbres, buissons et fleurs derrière la barrière décorée des lattes croisées et des colonnettes en forme de hermes de type antique, dont l'analogie directe est retrouvée dans les catacombes de Rome. L'étude sur le contenu des fresques de ce caveau, expliqué du point de vue liturgique et des textes des Evangiles, tient une place de marque dans l'oeuvre de L. Mirković. Nous considérons cette approche comme juste. Le caveau a été conservé (arch. S. Nenadović) et un bâtiment de protection construit au-dessus.

Après la découverte du caveau aux fresques à Jagodin Mala et compte tenu des découvertes des fouilles de A. Oršić-Slavetić à proximité immédiate du caveau, en 1956 commencent les fouilles systématiques de la nécropole antique tardive (M. Grbić, Lj. Zotović, N. Petrović). Au cours de plusieurs années de travail des centaines de tombes aux constructions très diverses ont été découvertes. Il y a en des enterrements directs, des tombes construites en brique, des tombes délimitées par des galets — jusqu'aux caveaux en briques aux voûtes semi-circulaires en forme de calotte (t. IX—X, 1958—59, 382; XI, 1960, 246—247). Les résultats de ces fouilles, comparés à ceux plus anciens de 1933, ont permis de constater les limites de l'étendue de cette nécropole à la périphérie nord-est du vieux Naissus. Non loin de cette aire et probablement dans le cadre de la nécropole Dj. Mano-Zisi a dégagé une basilique à trois nefs avec le martyrium du Ve s.¹³

Les recherches archéologiques dans l'espace urbain de Naissus, faites en 1962—63 et 1971, étaient de caractère limité, cependant elles ont permis de découvrir des vestiges d'une rue bordée de portiques aux pylâtres en dur, ainsi que des vestiges d'un édifice probablement de l'époque paléobyzantine, V^e—VIe s. (R. Ljubinković). D'autre part à proximité immédiate de la forteresse de Niš, qui recouvre des traces d'une agglomération antique, en 1958 des parties de thermes romaines ont été découvertes par hasard, elles étaient certainement *extra muros*.

Margum. Des fouilles de moindre envergure ont été faites en 1947—1949 sur les rives de la Morava près du village Orašje, à l'endroit de la ville romaine Margum (R. Marić, M. Garašanin, Dj. Mano-Zisi). De volume limité elles ont permis de découvrir des traces de quelques bâtiments romains aux murs mal conservés, aux sols en brique et hypocauste, ce qui est pourtant insuffisant pour des conclusions sur leur caractère. D'autre part un four de potier assez important a été découvert sur la rive, datant de l'époque romaine, et au-dessus de lui — une nécropole médiévale (t. I, 1950, 141—164 et II, 1951, 113—132).

Sirmium. Les premières fouilles de protection dans l'aire de Sirmium ont commencé dès 1949, puis en 1952—53, organisées par le Musée de Srem, mais depuis 1956—57 des actions de protection de plus grande envergure sont organisées par l'Institut régional pour la protection des monuments de Novi Sad (avec la participation de l'Institut Archéologique) notamment près de la brasserie et dans la cour de l'école primaire «Boško Palkovljević-Pinki». Entre 1959 et 1961 les travaux ont couvert toute la surface de la ville Sremska Mitrovica et leurs objectifs principaux étaient: 1 trouver par des sondages amples les remparts de la cité

¹² Ibid., 106—108.

¹³ P. Petrović, *Ниш у античко доба*, 1976. 85—86.

et 2 découvrir, et sauver de la destruction, de nombreux vestiges antiques importants par des fouilles archéologiques de tous les terrains réservés à la construction de nouveaux immeubles au centre de la ville. À partir de 1962—1967 l'examen systématique des vestiges dégagés a été poursuivi parallèlement aux fouilles des sites nouvellement découverts, les travaux étant dirigés par l'Institut Archéologique (V. Popović, M. Parović-Pešikan) avec la participation du Musée de Srem et l'Institut régional pour la protection des monuments de Sremska Mitrovica. Dans la période 1968—1972 les recherches de Sirmium ont été continuées avec le soutien financier des institutions américaines (Smithsonian institution) et des universités (G. Lengyel, E. Ochsenlager), tandis qu'entre 1973 et 1975 l'équipe travaillant aux fouilles est franco-yougoslave (V. Popović, N. Duval).

Les résultats des recherches archéologiques à Sirmium de 1957 à 1967 sont présentés dans l'article de M. Parović-Pešikan (t. XIX, 1968, 75—88) avec une brève inscription de tous les vestiges examinés jusqu'à cette date, dont les plus importants sont certainement ceux du palais impérial élevé à côté du rempart sud et à proximité de la rivière Sava. La grande salle absidale aux murs monumentaux, la richesse de la décoration avec de nombreux fragments fresques découverts, des sols en mosaïques et le revêtement des murs en marbre (rose et vert) ainsi que des découvertes de la décoration plastique architectonique, dont les fragments de colonnes en parophyre — témoignent du fait qu'il s'agit du *palatium imperiale* connu des sources écrites.

Les thermes publiques monumentales étaient situées entre deux rues à portiques près du forum. Quoique l'immeuble des thermes n'ait été dégagé qu'en partie, l'idée générale de sa structure architecturale peut en être dégagée. La grande salle aux piscines de bain — dont l'une semi-circulaire et l'autre (plus grande) de forme ovale, revêtues de dalles de marbre rose, blanc et vert se distingue nettement. La partie sud de l'immeuble comportait une suite de pièces importantes destinées aux bains. Dans la partie est encore non dégagée de l'immeuble se trouvait probablement le *caldarium* avec l'hypocauste. Les thermes monumentales au site 29 sont datées du IVe s. et leur construction pourrait être rattachée au nom de l'empereur Licinius et les vestiges du dallage en pierre fait en parallépipèdes bien taillés de granit indiquent la possibilité de l'existence de la place — forum à proximité, datant du IIe ou IIIe s.

Un peu plus au sud des thermes l'immeuble du magasin à blé (*horreum*) était situé. L'*horreum* monumental a été construit à la fin du IIIe et au début du IVe siècle, des vestiges de la construction précédente ayant la même disposition, ont été constatés au-dessous de l'*horreum*.

En plus des édifices publics à Sirmium des quartiers d'habitation ont été examinés à plusieurs endroits, ainsi le quartier près du port et de la porte ouest de la cité. À cet endroit entre le rempart sud et la rue aux portiques et à grand caniveau parallèle au rempart, des constructions simples du type *insulae* s'échelonnaient, on considère qu'elles abritaient des ateliers artisanaux. Dans l'une d'elles un four en briques a été découvert, tandis qu'une grande quantité d'objets en os (travaillés ou semibruits) témoigne de l'existence d'un atelier travaillant l'os dans le cadre de ce quartier.¹⁴ Un autre quartier d'habitation, plus grand, a été découvert près du rempart nord, ici une petite place entourée de colonnades a été découverte. Autour de la place trois édifices étaient disposés et du côté nord et du côté sud des bases ont été conservées. Malgré le mauvais état des bâtiments les recherches du quartier d'habitation près du rempart nord ont démontré que la vie a commencé dans cet espace dès le IIe siècle et qu'au cours du IIIe et du IVe seules des réparations et des adaptations étaient faites. En plus de ces deux quartiers d'habitation il est indispensable de mentionner les vestiges d'un grand immeuble d'habitation près du rempart sud. Son atrium avec quelques pièces autour de lui a été examiné, les sols y étaient décorés de très belles mosaïques aux motifs géométriques et bien conservées.

L'un des édifices examinés à fond est celui de la *villa urbana*. La partie centrale de ce grand complexe architectonique était occupé par la cour de forme rectangulaire irrégulière avec des portiques. Autour d'elle des bâtiments étaient groupés, notamment: petites thermes dans la partie nord-ouest de l'immeuble, analysées dans une étude particulière (t. XV—XVI, 1964—65, 31—45), plusieurs pièces plus grandes dans l'aile est, dont une avait certainement été la salle solennelle — *triclinium* — au sol décoré de dalles de marbre (*opus sectile*) aux motifs géométriques, ressemblant beaucoup au *triclinium* du palais de Théodose à Stobi. Dans la partie sud-est du péristyle en face précisément de l'entrée tripartite du *triclinium*, une petite piscine semi-circulaire, dallée de marbre avec fontaine au centre a été dégagée. L'étude des vestiges architecturaux à cet endroit, découverts déjà à la fin du XIXe siècle, ont permis une vue d'ensemble de la construction (t. XXIV—XXV, 1973—74, 45—55). Des études particulières ont été consacrées à la question de la reconstitution du péristyle dans le cadre de *villa urbana* (t. XX, 1969, 265—276) et à la nécropole médiévale découverte au-dessus des vestiges de la villa romaine tardive (t. XXXI, 1980, 179—191)¹⁵.

Des résultats intéressants ont été obtenus par des fouilles à l'emplacement actuel de l'hôtel «Sirmium», où des travaux de protection ont révélé plusieurs pièces appartenant au complexe des thermes, qui auraient pu faire partie intégrante du palais impérial: notamment la grande salle aux mosaïques partiellement conservées et le préfurnium accolé au rempart sud. Plus au sud un autre rempart a été découvert, parallèle au précédent, qui en-

¹⁴ Ibid., 54—56.

¹⁵ V. Šaranović-Svetek, Rad vojvodanskog muzeja, 26 (1980), 121—132.

¹⁶ Rapports détaillés publiés dans le recueil «Sirmium» (vol. II) 1971, 15—49; vol. III/1973, 1—39.

tourait tout le complexe du palais impérial et qui avait été construit au début du IVe siècle. Dans l'espace entre les deux remparts les fouilles ont révélé deux suites de pièces symétriquement réparties (*tabernae*) aux entrées donnant sur la cour pavée. Cette construction à la suite des tabernae a été examinée en détail durant les fouilles yougoslavo-françaises en 1973—74 dans le but de connaître la stratigraphie en détail (t. XXIV—XXV, 1973—74, 193—200; XXVI, 1975, 159—163).

Durant les fouilles yougoslavo-américaines en 1970—72 une attention particulière a été accordée aux travaux sur l'hypodrome romain tardif à l'est du palais impérial. L'analyse de cet édifice important du Sirmium antique a été donnée dans l'étude de V. Popović et E. Ochsenlager (t. XXVI, 1975, 57—70). Les premières découvertes dans ce site datent encore de 1959—62, des sondages du rempart sud. De nombreuses sondes ont permis de découvrir des éléments caractéristiques indispensables à la reconstitution de la forme de l'hypodrome qui, d'après les calculs, aurait eu la largeur de 70 m et avec la longueur de *spina* une longueur totale de 260 m c'est à dire ses dimensions extérieures auraient été 450 m de longueur et 90—100 m de largeur. La partie sud-est de l'espace réservé aux spectateurs a été étudiée le mieux, sa largeur était 15 m. Des sondes ont également révélé des parties de *spina* et son point extrême *meta prima*. La spine était recouverte de marbre dont les fragments ont été conservés, tandis que des dalles massives du parapet avaient probablement servi de barrière au couloir dans la partie inférieure des gradins face à l'arène. Des découvertes numismatiques, la technique de la construction des murs et la forme des chapiteaux du cryptoportique datent la construction de l'hypodrome au début du IVe siècle, plus précisément à l'époque entre les années 316 et 324, où Licinius et puis Constantin avaient fait des séjours prolongés à Sirmium.

A propos des problèmes des recherches archéologiques à Sirmium il faut mentionner l'étude de P. Mijović sur les sculpteurs — tailleurs de pierre — *Quattuor coronati*, connus comme martyres de Fruška Gora (t. XVI, 1966, 53—60). Inspiré par des découvertes de colonnes de porphyre dans le complexe du palais impérial à Sirmium l'auteur défend l'hypothèse que les mines de pierre où ces martyres chrétiens travaillaient cassant la pierre et taillant les décorations (colonnes et chapiteaux de porphyre) devraient être recherchées à Fruška Gora, dont la vieille mine de marbre rouge est connue.

Singidunum. L'aire de l'agglomération civile de Singidunum, qui se trouve directement sous le vieux noyau urbain de Belgrade, n'a jamais été systématiquement fouillé. Les seules actions plus importantes ayant un caractère de protection ont été faites à l'occasion des fouilles à Studentski Park et près du nouvel immeuble de la Faculté de Philosophie où deux constructions thermales ont été constatées. Des sondages à Kosančićev venac ont permis d'établir l'existence d'un bâtiment d'habitation plus important avec l'hypocauste partiellement dégagé, des fragments de mosaïque, de fresques etc.¹⁷

Les fouilles archéologiques du castrum romain ont été entamées par V. Unverzagt déjà du temps de la guerre en 1942—43 et elles ont été poursuivies après la libération en 1948 (M. et D. Garašanin, arch. D. Jovanović). Des travaux importants de sondage des remparts ont été faits en 1960 par M. Vulović dans le cadre des actions de conservation et en 1962—64 des fouilles de sondage ont été entreprises dans l'aire de la ville haute (V. Kondić, J. Todorović, M. Hadži-Pešić). A partir de 1968 des études systématiques des fortifications du castrum romain sont entreprises et depuis 1976 elles se déroulent dans le cadre du travail de l'Institut Archéologique (M. Popović). Le rapport sommaire sur la topographie du castrum romain de Singidunum a été publié par D. Bojović (t. XXVI, 1975, 71—85). Ce tableau permet de conclure que les meilleurs résultats ont été obtenus par les recherches du côté extérieur du rempart nord-ouest, faites en 1963—1973. Le rempart nord-ouest du castrum romain avec deux tours rectangulaires a été dégagé sur une longueur importante, jusqu'à la tour de Dizdar, dont les fondations reposent sur une tour romaine d'angle, dont les vestiges ont été établis ainsi que ceux du mur qui y prenait le départ en direction de la Ville basse. Le rempart nord-est a été établi sur une longueur d'environ 16 m avec une tour rectangulaire partiellement conservée. La situation et la direction du rempart sud-est ont été établis par des sondes dans la rue Pariska en 1978, là également près des fondations du rempart une tour rectangulaire a été partiellement établie.¹⁸ Ces examens ont permis de conclure que le castrum romain à Singidunum avait approximativement les dimensions suivantes: 500×315 m et qu'il était un peu plus grand que le camp de la légion VII Claudia près de Viminacium.

Malheureusement on ne peut presque rien dire sur l'architecture à l'intérieur du castrum étant donné les possibilités limitées des sondages, mais toutes les sondes au sein de la Ville haute ont révélé une couche culturelle de l'époque antique à la céramique et au matériel divers depuis la fin du Ier siècle jusqu'au IVe.¹⁹

Certaines découvertes particulières au territoire de Singidunum ont fait objet des articles de Lj. Zotović (t. XXIV—XXV, 1973—74, 33—44) et D. Bojović (t. XXVIII—XXIX, 1977—78, 135—142) sur des découvertes des plaquettes de plomb — icônes avec la représentation des «cavaliers danubiens», du cavalier thrace et des icônes de mitra. Les recherches du temple du dieu Mitra dans une grotte sur la pente de la Ville haute ont été présentées par

¹⁷ G. Cvetković-Tomašević, Saopštenja XIII (1981), 177—198.

¹⁸ D. Bojović, Arh. pregled 20, 1978, 54—56.

¹⁹ Les résultats de l'ensemble des recherches faites jusqu'à présent dans le domaine de la Forteresse de Belgrade sont publiés dans la monographie de M. Popović, „Beogradsko rat-hana“, 1982.

Lj. Zotović.²⁰ L'hypothèse sur la situation de l'agglomération préromaine à l'est de Belgrade, vers Vinča, a été avancée par R. Marić (t. III—IV, 1953, 35—50) dans son étude sur les sources grecques pour l'histoire de Singidunum. Les grandes nécropoles celtiques, qui avaient été au cours des années d'après guerre examinées à la large périphérie de Belgrade (Karaburma I et II, Ritopek) indiquent la possibilité de situer l'agglomération préromaine qui, selon l'avis de Marić, devrait être cherchée près de Vinča. Le nom de Singidunum a fait objet d'un texte de V. Trbuhović également (t. XV—XVI, 1964—65, 169—171).

Viminacium. Des fouilles de grande envergure avaient commencé il y a une dizaine d'années dans l'aire de Viminacium, en 1973—74 elles étaient centrées vers l'emplacement de l'agglomération civile et à partir de 1977 poursuivies, jusqu'à nos jours, à la nécropole. Malheureusement, ces fouilles n'ont presque pas eu d'écho dans «Starinar». Cependant quelques discussions avaient été consacrées aux découvertes numismatiques à Viminacium, dont le texte de S. Dušanić se distingue traitant des émissions locales de monnaie de Viminacium au milieu du IIIe siècle (t. XII, 1961, 141—154) ainsi que l'étude approfondie de M. Vasić sur le dépôt de monnaie de bronze du IVe—Ve s. provenant de Viminacium (t. XXXI, 1980, 123—160).

Les recherches archéologiques précédentes de Viminacium sont éclairées par l'article de V. Popović, qui a fait la récapitulation de tous les éléments historiques et archéologiques essentiels pour la topographie de Viminacium (t. XVIII, 1967, 29—53). Les résultats des fouilles d'une des nécropoles de Viminacium sont présentés par le texte de Lj. Zotović (t. XXXI, 1980, 95—116) et Ž. Mikić qui a fait l'analyse anthropologique des squelettes de cette nécropole. Lj. Zotović analyse dans son travail la petite nécropole séparée, avec seulement 43 tombes (fouilles de 1977—78), qu'elle rattache à l'installation d'un groupe de moindre importance de population germanique, plus précisément des Goths de l'est, à proximité de Viminacium. L'étude détaillée du matériel funéraire et de la construction des tombes lui fait conclure que cette nécropole date de la fin du Ve siècle de n.e.

Mediana. Des fouilles archéologiques importantes ont été faites dans l'aire de Mediana, où M. Grbić avait dès 1961 fait d'amples sondages et depuis 1962 les fouilles sont en cours jusqu'à nos jours (Lj. Zotović). Au cours de ces fouilles, près de l'édifice de la nymphé aux mosaïques, découvert dès 1933—36, des thermes ont été dégagées ainsi qu'une grande cour à péristyle, entourée d'une suite de locaux et de constructions. Durant le dégagement du péristyle en 1972 dans une des pièces 16 sculptures en marbre et porphyre ont été découvertes, dont les statues d'Asclépios et d'Hygie se distinguent avec leurs inscriptions votives, ainsi que la statue d'Asclépios avec Télésphoros, puis des figures de Dyionisos et du jeune Héraclès et une tête de marbre du satyre. L'analyse de cette intéressante découverte groupée a été donnée par A. Jovanović (t. XXIV—XXV, 1973—74, 57—63), qui a souligné les divers aspects intéressants de cette découverte. Le culte d'Asclépios et d'Hygie, très répandu à l'époque helléniste et romaine à l'Est, dans la Thrace et le Pontes, avait été vénéré en raison de leur fonction de guérisseurs en tant que celui des dieux sauveurs. Un caractère similaire avait aussi le culte d'Héraclès Sotér répandu dans les environs de Naissus, comme des monuments épigraphiques de cette région en témoignent (v. P. Petrović, t. XV—XVI, 1964—65, 245—251). La statue de Démétrius-Cybèle trouvée à Mediana dès 1936, proviendrait peut-être du même groupe. Les inscriptions votives des statues ont été ultérieurement étudiées et publiées par P. Petrović²¹, qui a également fait le commentaire sur leur datation.

Encore quelques études publiées par «Starinar» se rattachent aux recherches de Naissus antique. P. Petrović a analysé les questions du réseau routier romain autour de Naissus à propos de la découverte nouvelle des bornes de l'époque de Philippe Ier l'Arabe (t. XVIII, 1967, 55—61), A. Jovanović a présenté l'enterrement sous des tumulus, conservé à l'époque romaine sur le territoire de Dardanie (t. XXXI, 1980, 1—15); il a également traité les découvertes des boucles d'oreille décorées en filigrane, provenant des tombes de la nécropole à Mala Kopašnica, Ulpiana et dans d'autres sites de la même aire (t. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 143—149).

Gamzigrad (Romuliana). Les premières fouilles dans ce site ont été faites par Dj. Mano-Zisi en 1953—54 et alors toute une suite de grandes pièces oblongues du palais avait été partiellement découverte avec leurs mosaïques de qualité exceptionnelle. Un rapport succinct de ces fouilles a été publié par «Starinar» t. XI, 1960, 247—248), tandis que l'étude détaillée sur les mosaïques de Gamzigrad a paru ailleurs.²² Après une brève interruption les fouilles à Gamzigrad ont été poursuivies en 1957—1963 (Dj. Mano-Zisi, Dj. Stričević) et à partir de 1966 parallèlement à la conservation des vestiges dégagés des examens des remparts de défense de Gamzigrad étaient examinés (M. Čanak-Medić). Durant cette période les travaux ont révélé l'atrium avec péristyle et la grande salle solennelle — *triclinium* — dont le sol était recouvert d'une mosaïque de valeur plastique exceptionnelle représentant Dyonisos.

A partir de 1970 les fouilles de Gamzigrad sont reprises par D. Srećević qui examine la partie est du palais et y découvre le complexe des thermes aux piscines de base très intéressante, ainsi que le second péristyle dans l'espace entre le *triclinium* et les thermes. En plus du palais deux temples païens ont été étudiés à Gamzigrad. L'un d'eux se trouvait presque directement accolé à la façade est du palais et l'autre au centre du site. Les résultats des

²⁰ Lj. Zotović, *Религиозни споменици са територије Сингидунума*, dans le recueil «Istorija Beograda» I, 197, 89—102.

²¹ P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Belgrade 1979, n. 59—61.

²² Dj. Mano-Zisi, *Le castrum de Gamzigrad et ses mosaïques*, Arch. yougoslav., vol. II (1956), 67—81.

fouilles jusqu'en 1974 sont publiés dans l'étude de M. Čanak-Medić²³, tandis que D. Srejšević a traité avec A. Lalović les résultats des recherches de 1970 à 1980 (t. XXXI, 1980, 65—80), en consacrant une attention particulière aux deux temples. D'après l'examen des deux temples de leur rapport avec la structure générale de la construction du palais, l'auteur conclut qu'il s'agit des édifices très proches par leur style et leur chronologie, dont l'ultérieur représente la version plus grandiose du précédent.

Selon l'image stratigraphique de Gamzigrad la couche culturelle la plus intense appartient à l'époque depuis la fin du IVe et jusqu'au milieu du Ve siècle. La couche d'incendie et de débris de construction marque le renouveau et le désastre renouvelé de l'agglomération vers le milieu du VIe siècle. La couche à la céramique de la fin du VIe et début du VIIe siècle suit; elle est recouverte par l'agglomération médiévale, la plus tardive, celle du XIe siècle. Le fait curieux dans la stratigraphie de Gamzigrad consiste en couche culturelle à l'architecture monumentale du palais (Romuliana) très mince (seulement jusqu'à 0,30 m) avec très peu de matériel céramique, et un peu de monnaie de l'époque de la tétrarchie.²⁴

Il serait possible d'établir un certain rapport entre les découvertes de Gamzigrad et un monument intéressant découvert au site de Vrela-Šarkamen, dans l'arrière-pays du limes des Portes de Fer et sur la voie Aqua-Taliata. A cet endroit le Musée de Negotin a fait des sondages de moindre ampleur en 1975 (D. Miletić) et les résultats de ces travaux ont été communiqués dans «Starinar» par Dj. Janković, conservateur du Musée à l'époque (t. XXXI, 1980, 87—93). A cette occasion à environ 200 m du castrum un socle construit — podium, a été découvert avec des vestiges d'une statue en porphyre de moins bonne qualité. D'après de petits fragments de statue l'auteur propose la reconstitution supposée de la statue impériale assise. Etant donné la surface réduite des travaux de sondage la question reste ouverte, à savoir: s'agit-il d'un temple ou bien la statue était-elle en espace ouvert? Selon le matériel du monument aussi bien que la monnaie la conclusion possible serait qu'il s'agissait de la statue d'un des tétrarques Galère, le plus probablement.

Nous mentionnerons encore un portrait impérial, cette fois-ci coulé en bronze, trouvé en 1958 au milieu du castel paléobyzantin à Balajnac, non loin de Caričin Grad (t. IX—X, 1958—59, 77—87). Il s'agit du fameux portrait de l'impératrice byzantine du début du VIe s. que D. Srejšević considère comme portrait idéalisée de l'impératrice Euphémie, probablement partie de portrait en groupe du couple impérial avec Justin Ier.

Ulpiana. Après une interruption de plusieurs années en 1981 les fouilles archéologiques de Ulpiana antique ont été reprises, fouilles commencées déjà l'année lointaine 1954 (E. Čerškov). Selon la règle déjà établie «Starinar» a publié une revue des recherches précédentes signée par M. Parović-Pešikan (t. XXXII, 1981, 57—74), qui résume les résultats réalisés en 1954—59 et au cours des années suivantes.

Stobi. En terminant la revue des fouilles des cités antiques nous reviendrons à Stobi où des bases aux études des ensembles urbains en Serbie, Macédoine et toute la Yougoslavie ont été établies. Les résultats des recherches récentes américano-yougoslaves à Stobi (1970—1974) sont communiqués par Dj. Mano-Zisi et G. Veizmann (t. XXVI, 1975, 87—95) qui soulignent les buts principaux: examen des couches culturelles au-dessous des vestiges précédemment dégagés afin d'éclaircir les phases chronologiques et examen des remparts, de la nécropole et étude du théâtre romain. L'examen des couches inférieures a révélé une nécropole helléniste dans le cadre des remparts ultérieures, avec une ceinture de fours en céramique devant elle.

Des informations très intéressantes ont été fournies par les recherches de la terrasse inférieure donnant sur la rivière Crna Reka. Ici, dans l'espace dit de la Ville basse, une couche helléniste a également été constatée avec de l'architecture d'habitation de l'époque paléoromaine: sols en brique, stylobate aux colonnes depuis le péristyle du Ier s. de n.e. En outre une maison romaine du IIIe s. a été découverte avec sa cour, un couloir et trois salles décorées de fresques et d'ornements en stuc.

Les résultats des fouilles dans le cadre de la basilique épiscopale sont exceptionnels, une phase précédente y a été constatée. L'inscription vote de la mosaïque du naos de cette phase porte le nom de Péristère, dont le nom a été découvert également dans l'un des palais. En 1971—72 sous les thermes qui supportent la basilique, un baptistère a été découvert. On y accédait du narthex de la basilique épiscopale par un escalier bien conservé. La barrière au-dessus de la piscine comportait des colonnes supportant le baldaquin et le sol du baptistère était recouvert d'une exceptionnelement belle mosaïque, divisée par une bande en quatre champs qui représentaient le cantharos et autour de lui une paire de cerfs ou de paons, ainsi que des oiseaux de marais. On suppose que le baptistère ait été construit parallèlement à la première phase de construction de la basilique épiscopale, mais les grandes différences de niveau et l'absence d'informations directe rendent les conclusions difficiles.

Les fouilles de protection au limes des Portes de Fer (1965—1970)

Parmi les plus importantes des actions archéologiques en Serbie il faut citer les fouilles de protection des agglomérations et des fortifications du limes romain dans la région des Portes de Fer à l'époque de la construction du système hydro-électrique «Djerdap» près de Sip.

²³ M. Čanak-Medić, «Gamzigrad», Saopštenja t. XI, Belgrade 1974.

²⁴ D. Srejšević, Dj. Janković, A. Lalović, *Гамзиград — касноантички царски дворца*, Beograd 1983.

Un grand nombre de spécialistes, en majorité jeunes, archéologues, architectes et conservateurs, ainsi que d'étudiants, a pris part à ces fouilles qui ont englobé chacune des fortifications déjà identifiées, chaque tour ou autre édifice rattaché au système de défense romain à la frontière danubienne depuis Golubac (Cuppae ant.) jusqu'à Sip et Kladovo. Les résultats de ces fouilles seront publiés dans le numéro spécial de «Starinar» (XXXIII—XXXIV, 1982—1983) et nous allons nous attarder seulement sur quelques uns des articles traitant des problèmes importants ou bien consacrés à des découvertes exceptionnelles lors de ces fouilles aux Portes de Fer.

La première de ces découvertes est certainement le sanctuaire de Jupiter Dolichène à Egeta (Brza Palanka) dégagé en 1964—1965 sous la direction de D. Vučković-Todorović (t. XV—XVI, 1964—65, 173—182). A cette occasion des traces mal conservées d'un bâtiment ovale ont été découvertes sur la pente de la colline, en plus des murs plusieurs fragments de sculpture de marbre y ont été trouvés, sculptures consacrées au culte de Jupiter Dolichène. En plus des sculptures des plaquettes de bronze aux inscriptions y ont également été découvertes et l'une d'elle porte le nom de l'unité stationnée au début du IIIe s. à Egeta: *coh(ors) I Cretum*. Un manche de bronze de la représentation en relief de la divinité y a également été découvert. Sur cette plaque — icône triangulaire en tôle d'argent avec une exceptionnellement belle représentation de Jupiter Dolichène en relief P. Pop-Lazić a récemment donné une communication.²⁵ Quoique les informations sur le lieu de la découverte ne soient pas suffisamment précises, il est permis de rattacher cet objet au Dolicheneum d'Egeta.

Les premières fouilles au limes des Portes de Fer sont relatées par D. Vučković-Todorović dans «Starinar» et sa «Chronique des fouilles» en 1958 (t. XI, 1961, 279). Cette année-là au site de Veliki Gradac (Taliata) la porte nord a été dégagée, ainsi qu'une partie de rempart sud et la tour sud-est. Les fouilles ont continué en 1960—62 et en 1965—66, les remparts étaient alors entièrement examinés ainsi que les tours du plus grand des castrum dans ce secteur du limes et par des sondages l'intérieur du castrum a été fouillé. Au cours de la campagne en 1966 dans l'une des tours du rempart sud un diplôme militaire romain entièrement conservé a été découvert, il a la forme du diptyque à l'inscription assez bien conservée (t. XVIII, 1967, 23—28). Le diplôme de Taliata appartient à l'époque de l'empereur Vespasien et il est daté du 27 avril 75 de n.e. Le texte du diplôme mentionne toutes les cohortes qui se trouvaient à l'époque dans la Mésie Supérieure sous la direction du légat *Sextus Vettulenus Cerialis*. Le propriétaire du diplôme, originaire d'Antioche, *Hera Serapionis filius* servait dans la *coh(ors) I Raetorum (equitata)*. Le castrum de Taliata aurait très probablement déjà été construit au moment où cette unité s'était trouvé au limes des Portes de Fer.

Le problème de l'identification de certains castels examinés aux Portes de Fer à certains toponymes, connus des sources écrites antiques, est traité par V. Kondić (t. XXII, 1971, 53—57).

La découverte exceptionnelle des recherches au limes des Portes de Fer est une autre table de Trajan, trouvée en 1969 à environ 150 m du castrum à Karataš (Diana ant.). L'inscription a été gravée en 101 soit un an après la construction de la voie danubienne et elle parle du détournement du cours du fleuve rendant ainsi la navigation libre. Il est évident qu'il s'agit de la construction du canal contournant les endroits dangereux pour la navigation (*cataractae*). Les vestiges du canal romain des Portes de Fer étaient déjà connus à F. Kanitz à la fin du XIXe s. identifiés près du nouveau canal de Sip. Le texte de la nouvelle Tabula Trajana et les traces du canal romain ont été étudiés par P. Petrović (t. XXI, 1970, 31—39).

Le problème d'approvisionnement des troupes romaines au limes des Portes de Fer, dans les conditions des communications difficiles et du terrain difficilement accessible, a été présenté dans l'étude de P. Petrović (t. XXXI, 1980, 53—63) qui avance l'hypothèse que les camps du limes auraient dû avoir des magasins à blé et autres denrées. La découverte de l'horreum à Veliki Gradac et à Boljetin confirme l'hypothèse, mais la question reste ouverte quant aux nombreuses petites fortifications manquant de place pour un entrepôt à l'intérieur du camp. Cette question a trouvé sa réponse dans les constructions étudiées à l'embouchure de la rivière Porečka où, semble-t-il, un centre d'approvisionnement se trouvait avec des magasins et qui distribuait vivres aux castels.

De tous les castels dégagés entre 1965 et 1970 dans le cadre des Portes de Fer un seul a été présenté en détail à «Starinar». Il s'agit de l'étude de A. Cermanović-Kuzmanović sur la fortification romaine près du village Donje Butorka à l'entrée de Kladovo (t. XXVIII—XXIX, 1977—78, 127—134). D'autre part M. et Dj. Janković ont publié une description détaillée du matériel mobilier de ce site (t. XXIV—XXV, 1973—74, 201—226). A l'occasion du dégagement du Castel à Donje Butorka une inscription honorifique a été découverte sur une dalle de marbre à *tabula ansata* datée de la période 291—300.²⁶ C'est peut être précisément à ce type de Castel que l'appellation *praesidium*, citée dans l'inscription, se rapporte.

²⁵ P. Pop-Lazić, *A votive plate of Jupiter Dolichenus, Brza Palanka—Egeta*, Arch. jugoslav., vol. XVIII (1977), 41—44.

²⁶ P. Petrović, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезију*, Belgrade, 1975, 145 n°. 48.

4. Traitement scientifique des découvertes archéologiques

La revue de l'état des fouilles archéologiques systématiques faites dans des sites des villes et fortifications antiques sur le territoire de la Serbie témoigne d'un énorme progrès des recherches d'après la deuxième guerre mondiale. Si l'on y ajoutait le nombre de sites de moindre importance, de nécropoles et de découvertes particulières communiqués dans d'autres publications hors de «Starinar» ou qui sont en cours de recherches, par. ex. les centres miniers et les traces des activités minières romaines (Kraku Lu Jordan, Rudna Glava) l'image de la vie de la culture matérielle des populations de ces régions à l'époque antique sera encore plus complète. Les recherches sur des aspects les plus divers de la culture matérielle de l'antiquité représentent partie intégrante des fouilles archéologiques en site, dont un grand nombre de textes publiés par «Starinar» est consacré. Dans l'impossibilité de traiter en détail tous les thèmes, nous serons obligés de nous contenter d'une présentation sommaire selon les genres des découvertes.

Par leur nombre les textes publiés sur les monuments des cultes antiques, en particulier des cultes orientaux, occupent une place prépondérante. Depuis les études de B. Gavella sur les divinités greco-égyptiennes Serapis et Isis (t. V—VI, 1954—55, 43—51) en passant par des études détaillées de P. Lisičar sur le culte d'Isis + Fortuna (t. XII, 1961, 125—132) et de A. Cermanović-Kuzmanović sur les monuments du culte du «cavalier thrace» (t. XIII—XIV, 1962, 63, 113—124) et du culte dit «du cavalier danubien» traité par Lj. Zotović (t. XXIV—XXV, 1973—74, 33—44) et jusqu'aux textes de D. Bojović sur le même thème (t. XXVIII—XXIX, 1977—78, 135—142, XXXII, 1981, 83—85). Parmi d'autres cultes orientaux celui de Mitra et de ses monuments été étudié le plus grâce aux longues années de recherche de Lj. Zotović, qui a publié plusieurs contributions de ce domaine (t. VII—VIII, 1956—57, 151—157; IX—X, 1958—59, 205—210; XIX, 1968, 59—74) ainsi que A. Cermanović-Kuzmanović, auteur des communications sur les reliefs de Mitra de Tekija (XXI, 1970, 147—151). Lj. Zotović a donné également quelques études remarquables orientées sur l'étude des autres divinités orientales, telles que Jupiter Depulsor (XVII, 1966, 37—43), Jupiter Dolichenus (t. XXII, 1971, 59—66) et Turmazgad (t. XXVII, 1976, 33—42). Il faut également mentionner les travaux de S. Kojić consacrés aux études des phénomènes locaux dans la religion des Illyres l'époque romaine (t. XIII—XIV, 1962—1963, 223—230) ainsi que de très intéressants phénomènes du culte de Sabasius dans les régions de la Serbie orientale (t. XV—XVI, 1964—65, 183—186) et du culte des divinités fluviales locales (t. XVII, 1936, 119—121).

La menuiserie plastique en bronze a également trouvé sa place dans «Starinar». Plusieurs statuettes de bronze, surtout celles de Vénus, mais aussi de sujets différents, provenant du musée de Zaječar et de celui de Negotin ont été traitées par Lj. Zotović (t. IX—X, 1958—59, 211—214; XII, 1961, 121—140), A. Lalović (t. XXI, 1971, 163—165), tandis que A. Cermanović-Kuzmanović a publié des textes sur les statuettes découvertes lors des fouilles de Tekija (t. XXII, 1971, 159—161). La statuette de bronze d'Héraclès au repos se distingue par sa beauté, elle a été découverte à Tamnič et analysée par D. Srežović (t. IX—X, 1958—1959, 43—52). Un grand intérêt a été suscité par la lampe de bronze paléochrétienne en forme de navire provenant des environs de Smederevo dont L. Pavlović a écrit le premier (t. XVII, 1966, 123—130). L'analyse ultérieure des représentations en relief due à V. Popović a démontré que la lampe illustre la légende chrétienne sur Jonas (t. XX, 1969, 323—330). L'inscription: *in domu dei Termogenes votum fecit* témoigne de l'appartenance du propriétaire à l'église paléochrétienne, tandis que son nom *T(h)ermogenes* indique son origine grecque. La lampe de bronze de Požarevac a été commentée par A. Cermanović-Kuzmanović (t. IX—X, 1958—59, 203—204).

Les recherches du domaine de la numismatique sont également bien présentées dans les pages de «Starinar», nous y ferons remarquer la contribution de D. Vučković-Todorović sur l'étude de la monnaie grecque dans les communications sur les monnaies des princes péoniens (t. XXIV—XXV, 1973—74, 85—88) et sur l'atelier des monnaies qui a existé au IIe siècle de l'ère anc. dans la ville illyrienne Lychnides (t. XXI, 1970, 157—158). Dans une autre étude l'auteur présente le dépôt des imitations celtiques des monnaies grecques (t. XX, 1969, 391—404). L'étude des monnaies grecques hellénistes des cités d'Apollonia et Durachia sur notre sol est faite par P. Popović (t. XXVII, 1976, 175—179). Quant aux études de la numismatique romaine, en plus des travaux déjà mentionnés dans le cadre des sites importants (Sirmium, Viminacium) nous nous arrêterons sur les travaux de M. Vasić, qui a présenté le grand dépôt trouvé à Kupci (t. XVIII, 1968, 63—82) daté au IIIe siècle, ainsi que sa contribution sur la découverte unique du miliarensis de l'empereur Vétronien (t. XIX, 1968, 235—238), tandis que V. Kondić a étudié le dépôt de monnaie romaine en or des environs d'Obrenovac (t. XVIII, 1968, 207—211). Une attention particulière est due aux travaux de V. Simić qui étudiait les problèmes de la composition chimique de la monnaie romaine de bronze (t. XXVI, 1975, 165—176; XXVIII—XXIX, 1977—78, 239—248).

Les recherches du domaine de la céramique romaine, en tant que matériel archéologique le plus abondant, n'ont pas été développées de manière adéquate et par conséquent le nombre d'article qui y sont consacrés est pour ainsi dire négligeable. Ce qui frappe encore plus c'est qu'il n'a pas un texte qui serait consacré à la céramique de la Mésie supérieure: tous les articles traitent de la céramique de la Pannonie inférieure. Ainsi B. Vikić-Belančić, en plus d'une petite contribution sur la datation de la céramique du bassin de Varaždinske Toplice (t. VII—VIII, 1956—57, 141—149) a publié une étude exhaustive, très bien documentée par de nombreux dessins, sur la céramique paléoromaine de la Pannonie du sud-est, basée surtout sur du matériel provenant de Siscia, Mursa et Varaždinske Toplice (t. XIII—

XIV, 1962—63, 89—119). Deux travaux sur la céramique du type *terra sigillata* du musée de Vinkovci et sur l'atelier de céramique aux fours de cuisson découvert à Vinkovci (Cibalea) ont été publiés par V. Šaranović-Svetek (t. XXII, 1971, 167—175; XXXI, 1980, 17—34) et A. Cermanović-Kuzmanović avait étudié les problèmes de la céramique peinte des IIe et IIIe s. de Duklja et Komina (t. XXIV—XXV, 1973—74, 103—106). Sur des découvertes de la céramique helléniste à Jošanička Banja D. Vučković-Todorović a publié un texte (t. XII, 1961, 123—124).

Les recherches dans le domaine de l'archéologie antique pendant cent ans de leur existence ont recueilli du matériel archéologique en abondance, qui n'a pas encore été suffisamment étudié et publié. Il est évident que la prochaine période demandera une plus grande attention consacrée au traitement de ce matériel et à la publication des résultats. Ce sera une contribution considérable au développement de l'archéologie antique en Yougoslavie.

Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старицара (1884—1984)

СРЕТЕН ПЕТКОВИЋ, Филозофски факултет, Београд

Када је пре једног столећа основан часопис Старицар, српска историја уметности налазила се тек у повоју. До 1884. године тек су се неколики културни прегаоци исказали не само као љубитељи, већ и као зналци српске уметности (Димитрије Аврамовић, Михаило Валтровић, Милутин Драгутиновић, Феликс Каниц). Њих је, међутим, било мало, а посао кога су се прихватили био је превелик. Средњовековна уметност тек се започела изучавати озбиљно, а и то само на територији тадашње малене Србије, док је уметност XVIII и XIX века била претежно поље интересовања малобројних добронамерних аматера. Оно што се појављивало у књижевним часописима, уз мало изузетака, било је или прилог средњовековној историји поводом неког уметничког дела из тог раздобља, или биографија неког истакнутог сликара у којој су неумерене похвале наткриљавале скромне чињенице о делу уметника.¹

Сасвим је друга ситуација била у западној Европи тога доба. У низу земаља, посебно Немачкој, историја уметности је била наука која се одлучно одвојила од своје матице — историје и која је већ имала своје велике синтезе и своје знамените корифеје (Ј. Винкелман, К. Шназе, К. Јуст, Ј. Буркхарт, Ђ. Морели, Џ. Раскин, И. Тен). Најзначајнији стари споменици били су објављени, о многим значајним архитектима, скулпторима и сликарима написане су исцрпне монографије, а главни токови ликовних уметности били су сагледани.²

Тог великог заостајања у односу на европску науку о историји уметности били су свесни припадници малобројног, али изузетно делотворног круга српских интелектуалаца, који су се школовали на великим европским универзитетима, посебно у Бечу, Берлину, Халеу, Минхену. Међу њима су ту празнину посебно морали да осећају архитекте М. Валтровић и Д. Милутиновић, који су на својим студијама у Немачкој стекли широко образовање, не само о архитектури, већ о ликовним уметностима уопште.³ Није зато необично што су они били најактивнији међу оснивачима Српског археолошког друштва 1883, а следеће године и Старицара. Они су знали боље него други да археологија и историја уметности морају имати своје гласило, а не, као до тада, да налазе окриље у разним часописима или у Гласнику Српског ученог друштва.

Иако је Старицар од почетка постао часопис Српског археолошког друштва, он није био посвећен само старинама праисторијског и античког доба. Већ у првом

¹ Уп. С. Петковић, *Историја уметности код Срба у XIX веку*, Зборник Филозофског факултета XII/1, Београд 1974, 481—488.

² U. Kultermann, *Geschichte der Kunstgeschichte*, Wien—Düsseldorf 1966, 89—233.

³ С. Петковић, *нав. дело*, 488—494, С. Богдановић—Љ. Мишковић—Прелевић, *Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871—1884*, Београд 1978.

члану свог Статута Српско археолошко друштво прокламује да „оно радњом својом обухвата... 2. Све предмете из средњег века и новијег доба до краја XVIII века, као: разноврсне грађевине, разне вајарске радове од камена и метала, радове живописне и цртачке, како црквене, тако и световне.“⁴ И у позиву за упис у чланство Српског археолошког друштва када се описује како су „српске земље богате археолошким предметима из свију прошлих векова“, истичу се и споменици „из владавине српске и турске“. Тај став Уредништва није био непромишљен, већ је проистигао из озбиљних научних разлога. О томе ће, две године по оснивању часописа, један од његових угледних сарадника, Драгутин Милутиновић написати посебну расправу коју је насловио „Хришћанска археологија по њеном појму, развитуку и важности за српски народ“.⁵ У њој је он истакао да се на Западу хришћанска археологија протеже кроз првих шест столећа, али да на Истоку класична уметност, преко византијске, живи врло дуго.

Уосталом, да ће Старинар бити гласило које ће се бавити старинама све до прага деветнаестог столећа, сведоче не само Статут Српског археолошког друштва, позив за упис у њега и чланак Д. Милутиновића, већ и садржај првих бројева.

Тако је у првој години излагања објављено више чланака који су се бавили управо старинама средњег века, па и каснијим, све до краја XVIII века. Више од тога, управо такви прилози и преовлађују у танким свешчицама најранијих бројева Старинара.

Први прилози о старинама средњег века врло су разнолике грађе. Међу њима преовлађују, ипак, дела примењене уметности (*Запон хумског кнеза Петра* од Љ. Ковачевића, *Златан крст архиепископа Саве II* од Н. Дучића, низ чланака М. Валтровића о српским црквеним старинама на Будимпештанској земаљској изложби, затим о медаљама о заузимању Београда 1688, 1717 и 1789. године од Х. Вајферта, као и разни чланци из средњовековне нумизматике.⁶ Има међу њима и доста прилога о средњовековним храмовима (М. Ризнић о црквама у Куршумлији, о Штави, Горњаку, Витовници и др., Љ. Ковачевић о манастиру Добруну, И. Руvaraц о Кучајинским манастирима и Винчи, Д. Милутиновић о манастиру Петковици).⁷

Ови чланци у првим бројевима Старинара доста су неувједначених вредности. Међу њима су и радови који су само опис виђеног споменика, без икаквог научног предзнања о старинама. Типичан такав аутор је Михаило Ст. Ризнић, учитељ из Кучева. Његови чланци су често простодушна приповедања о старим црквама како их је он видео и шта су му о њима причали људи из народа.⁸ И Ризнић и његови састави нису, међутим, случајно залутали на странице Старинара. Већ при оснивању Српског археолошког друштва најављено је у Статуту да ће Друштво окупљати, поред чланова утемељивача и радника, још и поверенике. По тој концепцији требало је да повереници друштвеној управи достављају податке о споменицима у њиховој околини, да се о њима старају и, најзад, да их снимају и описују.⁹ Том позиву се одазвао М. Ризнић, али и низ других љубитеља старина: Јован Мишковић, пуковник из Крагујевца, Саво Стојановић, телеграфиста из В. Орашја, Душан Сабовљевић, инжењер из Ваљева, Мијајло Ристић, учитељ из Ниша, Хуго Вајферт, фабрикант из Панчева и други.¹⁰ Њихови чланци су, у већини случајева, попут Ризнићевих, пуни наивности, без критичког суда и познавања стручне литературе.

⁴ Старинар год. I, бр. 1, Статут, стр. 1.

⁵ Д. Милутиновић, *Хришћанска археологија по њеном појму, развитуку и важности за српски народ*, Старинар год. III, бр. 4, додатак, Београд 1886, 7—24.

⁶ Старинар год. I, бр. 3, 1884, 110—118; год II, бр. 2, 1885, 56—58; год IV, бр. 1, 1887, 1—5; бр. 2, 60—61; бр. 4, 128—130; год V, бр. 1, 1888, 25—30; бр. 2, 62—66; бр. 3, 99—102; бр. 4, 123—137; год I, бр. 1, 1884, 20—31; бр. 2, 64—68; бр. 3, 105—110; год I, бр. 1, 1884, 32—41.

⁷ Старинар год. I, бр. 2, 1884, 81—83; год II, бр. 2, 1885, 61—65; год III, бр. 2, 1886, 59—64; год V, бр. 1, 1888, 8—15; Старинар год. II, бр. 1, 1885, 18—23; Старинар год. V, бр. 3, 1888, 73—84; год VI, бр. 2, 1889, 33—44; год IV, бр. 2, 1887, 33—40; Старинар год. I, бр. 4, 1884, додатак, 13—40.

⁸ Уп. на пример причу из Штаве или Растовнице. Старинар год. II, бр. 2, 1885, 64—65; год II, бр. 4, 1885, 130.

⁹ Старинар год. I, бр. 1, 1884, Статут стр. 2, Позив за упис у чланство, стр. 2—3.

¹⁰ У првим годинама Старинара уобичајило се да се на крају појединих годишта прилажу и спискови сарадника, у којима је било назначено шта је ко по занимању и одакле је.

На срећу, међу првим сарадницима који су се бавили старинама средњег века налазили су се и најбољи зналци српске средњовековне прошлости тога доба — Михаил Валтровић, Драгутин Милутиновић, И. Руварац и Љ. Ковачевић. Сви су они прошли добре школе: прва двојица у Карлсруеу, Берлину и Минхену, трећи у Бечу, док је само Љ. Ковачевић завршио Велику школу у Београду. Њихова широка научна култура, која се исказивала у сваком њиховом чланку у Старинару, имала је одлучујућу улогу у надилажењу духа научног провинцијализма који је могао да преовлада да није било њихових радова у новооснованом часопису.

Прстен, ризница манастира Студенице, XII век
Bague, trésor du monastère Studenica, XIIe siècle

И Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић су у својим малим студијама о историји појединих манастира¹¹ унели критички дух у изучавање њихове прошлости, дух који је био преко потребан у времену када су остаци романтичарских заноса још били живи у историјској науци. Још су веће заслуге биле Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића.

¹¹ И. Руварац, *Судбина манастира Винче у Србији*, Старинар год. IV, бр. 2, 1887, 33—40; Исти, *Прилози и грађа за повест о српским манастирима*, Старинар год. V, бр. 2, 1888, 41—50; Исти, *О Кучајинским манастирима по записима*, Старинар год. V, бр. 3, 1888, 33—44; Љ. Ковачевић, *Манастир Добрун*, Старинар год. II, бр. 1, 1885, 18—23.

Иако су обојица били архитекте, њихова научна интересовања далеко су превазилазила само ову област ликовних уметности, што се нарочито односило на Валтровића. Његове заслуге у заснивању археологије као научне дисциплине у Срба и као чувара Народног музеја су велике, али ништа мање он је вредан хвале као уредник Старицара. Од оснивања часописа 1884. па све до 1908, уз прекид између 1895. и 1906. године, на њему је био главни терет излагања часописа. Он се бави и техничким пословима при излагању Старицара, пише мале прилоге и вести из археологије, исправља и допуњује дописе повереника.¹² Све ово и његове редовне дужности не ометају га да води далековиду и уравнотежену политику часописа: не запостављајући ни једну област важну за проучавање старина, он отвара странице часописа не само за чланке из археологије и историје уметности, већ и онима из историје, нумизматике и сфрагистике. То њему није било туђе, јер су и теме његових радова задрале у различите научне области при изучавању средњег века. Својим чланком *Средњовековне гробнице у Србији и Бугарској*¹³ најавио је заинтересованост овог часописа за средњовековну археологију, опширним приказом у више наставака о српским црквеним старинама са Земаљске изложбе у Будимпешти. 1885.¹⁴ започео је систематско изучавање примењене уметности код Срба, посебно златарства, док је иконографским студијама о представама свете Тројице са три главе на једном трупцу или о Добром пастиру¹⁵ хватао корак са тада веома омиљеним иконографским расправама. Шта више, он ће чак и о заставама из устанка 1804. године да напише неколико страница.¹⁶

Без обзира на разноликост тема, све Валтровићеве радове прожимао је зналачки приступ и одмерен суд, јер је био свестан да на том почетном стадијуму изучавања средњовековне културе у Срба не може бити коначних, па ни изричитих закључака. Ако се некад задовољавао тиме да забележи неке записе и натписе,¹⁷ или да укратко опише своје путовање по манастирима и по Пироту и Нишу са једним мађарским археологом,¹⁸ често је у Старицару објављивао праве научне студије на европском нивоу. Две поменуте иконографске расправе о необичној представи св. Тројице и о Добром пастиру не заостају нимало за оновременим студијама по најугледнијим стручним часописима. Валтровић је у њима показао све предности свога школовања у Немачкој, тада водећој земљи за историјско-уметничке студије, као и своје помно праћење свега што се дешава у западноевропској историјској науци.

Ширину интересовања М. Валтровића није поседовао Драгутин Милутиновић, његов блиски пријатељ и помагач у уређивању Старицара. Као професор Велике школе и архитекта-практичар, он је превасходно био заинтересован за средњовековну архитектуру. Талентован и образован, он се није задовољавао описима старих грађевина и њихове историје, као што су чинили његови савременици, бавећи се архитектуром цркава или старих градова.¹⁹ Иако није писао много у Старицару, сваки рад је био значајан по настојању да се постави неки нови проблем, или стари сагледа у новом светлу. Истражујући старину манастира Петковице у Поцерици 1885, он је, на пример, сјајно демонстрирао поуздан научни метод и истанчану стилску анализу архитектонских елемената једне старе грађевине.²⁰ Без обзира што

¹² Колико је М. Валтровић био предан Старицару уверљиво илуструје његова преписка са И. Руварцем. Н. Љубинковић, *Из историје Старицара*, Старицар н.с. XVII, Београд 1967, 173—178.

¹³ М. Валтровић, *Средњовековне гробнице у Србији и Бугарској*, Старицар год. VIII, бр. 3, 1891, 91—97.

¹⁴ М. Валтровић, *Српске црквене старине на Будим-Пештанској земаљској изложби*, Старицар год. II, 1885, 101—121; год. III, 1886, 1—20, 33—49, 73—95, 117—119; год. IV, 1887, 1—5, 60—61, 128—130. У наредним бројевима Старицара М. Валтровић је објавио и неколико дела примењене уметности из збирке Народног музеја у Београду. Уп. Старицар год. V, 1888, 25—30, 62—66, 99—102, 123—137.

¹⁵ М. Валтровић, *О сликању Св. Тројице са три главе или лица на једном трупцу*, Старицар год. V, бр. 4, 1888, додаток 8—23; Исти, *Добри пастир*, Старицар год. VIII, бр. 4, 1891, 109—130.

¹⁶ М. Валтровић, *Застава од године 1804*, Старицар год. X, бр. 3—4, 1893, 124—129.

¹⁷ М. Валтровић, *Натписи и записи*, Старицар год. II, бр. 1, 1885, 24—26; год. II, бр. 2, 1885, 58—61.

¹⁸ М. Валтровић, *Белешке са пута*, Старицар год. V, бр. 3, 1888, 87—99, 109—122.

¹⁹ Уп. на пример чланке у Старицару Ј. Мишковића и М. Ризнића.

²⁰ Д. Милутиновић, *О старици манастира Петковице*, Старицар год. II, бр. 3, 1885, 73—93.

је Петковица, оно здање које је Милутиновић изучавао, срушена те исте, 1885. године, па је сада немогуће проверити да ли је та стара грађевина припадала XIII веку, као што је он закључио, или XVI, што је такође могуће, његов научни приступ је био сасвим нов за српску средину. За другу расправу *Припрата и њена цел у старој српској црквеној архитектури* може се рећи да је, по намери, изузетна не само у нашој науци.²¹ Покренувши једно теоријски презанимљиво питање, Д. Милутиновић је показао да је спреман да се ухвати у коштац са врло комплексним проблемом, који своје коначно разрешење није ни до данас добио. Нема сумње да су његови опрезни закључци о припрати као простору за жене и делу цркве у коме се обавља крштење тачни, али то свакако није био потпун одговор на задато питање. Уосталом, не само у српској средини, већ уопште у европској науци, у којој је тек започињало изучавање византијске уметности, није било услова да се разреши сложенији проблеми.

На почетку последње деценије XIX столећа, после седам година постојања Стариноара, наизглед нису се осећале крупније промене у уређивачкој политици часописа према средњовековним старинама. И даље су, уз чланке из праисторије и антике, објављивани прилози из средњовековне историје везани за старе храмове, као и описи манастира и њихових старина. Теже уочљивих промена ипак је било. С једне стране нестају прилози аматера-повереника, што и није био велики губитак. Али, одсуство неких других сарадника одражава се лоше по вредност прилога из средњовековне културе. Не јавља се више Драгутин Милутиновић, заузет другим пословима, Иларион Руварац посустаје са сарадњом, као и Љубомир Ковачевић.²² Уместо њих јављају се нови, али мање угледни и не тако учени сарадници, као што су епископ Никанор Ружичић, Младен Црногорчевић и Лазар Богдановић. Њихови прилози односе се махом на дела примењене уметности из манастирских ризница, ређе на описе појединих манастира.²³ Иако корисни, ови мало амбициозни радови не значе неки посебни добитак за углед Стариноара. Испитивачи старина средњег века истина превазилазе својим знањима поверенике-аматере, али се не могу убржати међу учене испитиваче. Овакво стање настоји да ублажи уредник Стариноара неуморни Михаило Валтровић. Као и увек он највише објављује, поред осталог, и чланке о архитектонским и другим старинама у нишком граду, о средњовековним гробницама у Србији и Бугарској, о тањиру патријарха Арсенија IV, о новцима XVII века са Ђердапа.²⁴ Али његов труд није довољан и јасни знаци кризе часописа се не могу скрити: свеска 3—4 за 1893. не излази, а када се појави касније њени сарадници су само двојица аутора — М. Црногорчевић и, разуме се, М. Валтровић.²⁵

Независно од других разлога, већ ова околност, да часопис носи на својим плећима један човек, одредила му је судбину тог тренутка и Стариноар се гаси 1895. године.

Престанком излагања није нестала и потреба за таквим гласилом првих изучавалаца старина у Србији од праисторије до краја XVIII века. Са тим се не мире ни други, али највише М. Валтровић. Још 1900. издаје две заостале свеске за 1893. годину, а чим су се стекли услови Стариноар поново почиње да се штампа 1906. године.

Часопис нове серије или, како се званично звало, новог реда, после једне деценије неизласка, појавио се у новом руху: формат, па и графичка опрема били су му другачији. Али суштинску промену означавао је нови садржај и нови при-

²¹ Д. Милутиновић, *Припрата и њена цел у старој српској црквеној архитектури*, Стариноар год. I, бр. 4, додатак, 13—20.

²² Између 1890. и 1895. године И. Руварац и Љ. Ковачевић објављују у Стариноару само по један рад (И. Руварац, *Стариноарски прилози*, Стариноар год. IX, бр. 4, 1892, 117—122; Љ. Ковачевић, *Надгробни натпис у Величанима*, Стариноар год. IX, бр. 2, 1892, 69—71).

²³ За чланке Н. Ружичића уп. Стариноар год. VIII, бр. 1—2, 1891, 33—34; год. XI, бр. 1—2, 1894, 62—65; бр. 3—4, 69—73, 89—90, 100—128; за радове М. Црногорчевића уп. Стариноар год. IX, бр. 2, 1892, 55—66; год. X, бр. 1—2, 1893, 1—73; год. XII, бр. 1—4, 1895, 62—96; за Л. Богдановића уп. Стариноар год. XI, бр. 1—2, 1894, 57—62; бр. 3—4, 73—89; год. XII, бр. 1—4, 96—102.

²⁴ М. Валтровић, *Архитектонске и друге старине у Нишком граду*, Стариноар год. IX, бр. 1, 1892, 34—38; Исти, *Тањир патријарха Арсенија Четвртог*, Стариноар год. X, бр. 3—4, 1893, 122—124; Исти, *Златни и сребрни новци из XVII века нађени у Ђердапу*, Стариноар год. IX, бр. 2, 1892, 72—75.

²⁵ Ова свеска објављена је тек 1900. године, што је назначено и на насловној страни.

ступ изучавања старина. За протеклих десет година дошло је до значајних промена у погледу сарадника. Истина, приликом обнове Старицара 1906. на његово цело стао је поново М. Валтровић, али је састав сарадника био битно различит него раније, па је самим тим био измењен и садржај часописа. Те промене су биле видљиве већ у прва два броја обновљеног Старицара — за 1906. и 1907. годину. Добронамерних, али слабо обавештених сарадника којих је било доста, нарочито у првим бројевима — после 1884. — нестало је потпуно. Са друге стране, двојица од најугледнијих аутора прве серије умрла су у међувремену — Д. Милутиновић 1900, И. Руварац 1905, а Љ. Ковачевић и сам уредник М. Валтровић врло ретко се јављају својим прилозима у новој серији.

Уместо ове прве генерације сарадника Старицара једна мала, али предузимљива група научника преузима вођење часописа. То су археолог Милоје Васић, историчар уметности Владимир Петковић и у нешто мањој мери архитекта Коста Јов. Јовановић. Први, М. Васић, постаје и уредник Старицара 1908. године.

Главна област научног интересовања В. Петковића и К. Јовановића је уметност средњег века, па се на страницама Старицара од 1906. године појављује већи број озбиљних и опширних студија о споменицима и проблемима из старије српске уметности. Ако се томе придода да се и М. Васић заинтересовао за средњовековну српску археологију, онда се сме закључити да је изучавање средњег века у новој серији Старицара добило запажено место.

Заслуга за то припада у првом реду В. Петковићу. После својих студија у Минхену и Халеу, он се појавио као научно зрела личност, која је могла успешно да настави посао М. Валтровића на изучавању средњовековне уметности, посебно сликарства. Већ у првом броју обновљеног Старицара јавља се први део опширног рада о манастиру Жичи, да би касније В. Петковић још у два наставка уобличио прву модерну монографију једног средњовековног српског споменика.²⁶ Студија није заобишла ниједно важније питање које се односило на овај манастир, његову историју, архитектуру, иконографију, време настанка и стилску анализу сликарства. Иако је било доста описа, значајно место у раду заузимао је расправни део, у коме је В. Петковић показао да је током студија у Немачкој овладао веома добро научном методологијом, што није необично обзиром да су му професори били К. Крумбахер и А. Голдшмит. Карактеристично је да је ту млади В. Петковић поводом Жиче, попут Д. Милутиновића, разматра проблем намене спољашњег нартекса, показујући завидно, за то време, знање из литургијског обреда и црквене праксе. И друга расправа о фрескама из унутрашњег нартекса цркве у Каленићу²⁷ била је доказ више да је српска историја средњовековне уметности добила ученог и амбициозног представника.

Карактеристично је да је још 1911. у овој серији В. Петковић објавио и чланак о четири споменика из XVI и XVII столећа, са опширним описима тематике и свим натписима, те је њиме најавио своје интересовање и за уметност из времена турске владавине.²⁸ И Старицар и аутор су тиме показали да им је била страна она надмена, неразумна искључивост према споменицима из поствизантијске епохе, која је преживела делом и до данас.

Док се у првој серији Старицара средњовековном архитектуром најуспешније бавио Д. Милутиновић, почетком XX века њега смењује арх. Коста Јов. Јовановић. Његови чланци о Старој Павлици, црквама на Космају и у Мојсићу²⁹ сведоче не само да је стекао солидно образовање на архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду из историје архитектуре, већ и да је био обдарен за прецизне стилске анализе старих сакралних грађевина. Штета што је после првог светског рата напустио изучавање нашег старог градитељства.

²⁶ В. Петковић, *Жича*, Старицар н.р. I, св. 2, 1906, 141—187; н.р. II, св. 2, 1907, 115—148; н.р. IV, св. 1, 1909, 27—106.

²⁷ В. Петковић, *Фреске из унутрашњег нартекса цркве у Каленићу*, Старицар н.р. III, св. 1-2, 1908, 121—143.

²⁸ В. Петковић, *Српски споменици XVI—XVIII века*, Старицар н.р. VI, св. 1—2, 1911, 169—203.

²⁹ К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсићу*, Старицар н.р. II, св. 2, 1907, 149—165; *Исти, Две старе цркве у Космају*, Старицар н.р. III, 1908, 173—183; *Исти, Стара Павлица*, Старицар н.р. IV, св. 2, 1909, 131—141. Косту Ј. Јовановића не треба замењивати са такође архитектором Костом Јовановићем (1849—1923), сином Анастаса Јовановића.

Без обзира што је главно поље научног интересовања Милоја Васића, уредника Стариноара од 1908. до 1914. године била праисторијска археологија, он је својим чланком о старосрпским налазиштима³⁰ засновао прави научни приступ изучавању световних здања и керамике из раздобља средњовековне српске државе. Тај

Манастир Каленић пре конзервације
Monastère Kalenić avant la conservation

чланак је тим драгоценији што је дуго после тога национална средњовековна археологија у ужем смислу речи била запостављена у нашој науци.

Велика заслуга нове серије Стариноара између 1906. и 1914. године, која се може приписати улози нове генерације археолога и историчара уметности, било је

³⁰ М. Васић, *Старосрпска налазишта у Србији*, Стариноар н.р. I, св. 1, 1906, 39—88.

увођење правих научних приказа важнијих стручних публикација. Уместо ранијих белешки о новим књигама или археолошким открићима, нова редакција са М. Вальтровићем и М. Васићем гаји праву научну критику. О књигама из средњовековне

Цар Константин и царица Јелена, манастир Жежевица, 1636.
Empereur Constantin et impératrice Hélène, monastère Ježevica, 1636

уметности, уз Вальтровића, пише најзанимљивије В. Петковић. Врло одређено и обавештено он приказује књигу Штриговског о Минхенском српском псалтиру, Шмитову монографију цркве Хоре у Цариграду, као и Мијеову велику расправу *Byzance et non l'Orient*.³¹ Нарочито је критичан, и то са разлогом, према Шмитовом раду.

³¹ Старијар н.р. I, св. 2, 1906, додатак, стуб. 44—55; год. II, св. 2, 1907, додатак, стуб. 70—81; год. II, св. 2, 1907, додатак, стуб. 84—92.

Мада је нова серија Старинара значила несумњиви напредак у сваком погледу, већ после шестог броја долази до застојања, па се број за 1911. издаје тек 1914. То закашњење се није могло надокнадити, јер Први светски рат — борбе до 1915, а потом окупација — прекидају ово плодно раздобље.

Тек 1922. године, када су тешке последице рата бар делом зацељене, Старинар поново почиње да излази. На његовом челу налази се сада Никола Вулић, који ће издати пет бројева часописа, а потом ће предати уредништво Владимиру Петковићу.

Променом уредника и формата, Старинар после Првог светског рата не мења битно своју физиономију, па ни однос према средњовековној уметности у уређивачкој политици. Радови који се односе на средњи век постају само разноврснији по карактеру, што је условљено и већим бројем аутора него до тада. Док се у Ста-

Краљ Милутин, краљ Драгутин и краљица Кателина, манастир Ариље, 1296.
Roi Milutin, roi Dragutin et reine Catheline, monastère Arilje 1296

ринару пред Први светски рат овим раздобљем баве само В. Петковић и К. Јовановић, после 1918. појављује се више, претежно младих, аутора. Међу њима ће се наћи архитекте (П. Поповић, А. Дероко, Ђ. Бошковић), историчари уметности (В. Петковић, З. Симић, М. Кашанин, М. и Р. Љубинковић), историчари (В. Ђоровић, Р. Грујић, Ђ. Радојичић), нумизматичари (Ј. Петровић). По овом списку судећи Старинар, часопис са традицијом, окупио је највећи део најугледнијих медијевалиста тога доба. Само мали број научника који су се бавили средњим веком није између два рата припадао кругу сарадника часописа. Шта више, Старинар је у првим послератним годинама — између 1922 и 1928 — међу своје ауторе успео да уброји и најзначајније представнике медијевалистике из Словеније и Хрватске: Ф. Стеле пише о фрескама у цркви св. Приможа код Камника, о словеначким сликаним сводови-

ма готичких презбитерија, а Јб. Караман о саркофагу Ивана Равењанина.³² Учесће ове двојице аутора могло је само да подигне углед часопису, али је та сарадња престала са последњим бројем Вулићевог уредниковања. Био је то својеврсни покушај да се тадашњем Старинару да југословенски карактер. У погледу средњовековне грађе такво обједињавање око једног гласила било је знатно отежано околношћу да су се научни проблеми западних крајева Југославије знатно разликовали од оних у источном делу. Вулићевој тежњи да прошири круг сарадника, чини се, треба приписати и сарадњу чувеног француског византолога Луја Брејеа у бројевима Старинара непосредно после Првог светског рата.³³

Занимљиво је да је Старинар своје иначе широке хронолошке границе проширио између два светска рата још више. З. Симић објавила је у часопису чланке о портретима Теодора Илића — Чешљара и Павла Симића, о иконама Стефана Гавриловића, па чак и о сликарки Видосави Ковачевић са почетка XX века.³⁴ Та широка интересовања за готово савремену уметност нису се могла уклопити у основу уређивачке политике, па, изузев ових чланака З. Симић, Старинар није ништа друго штампао из раздобља од касног XVIII до почетка XX века.³⁵

У току ове две деценије — између 1922. и 1940. — у Старинару се појавио и један број расправа и чланака историјског карактера, који су имали само посредне везе са средњовековном уметношћу. Нарочито се име Ђорђа Радојичића између 1937. и 1940. чешће појављивало испод расправа о појединим историјским питањима.³⁶

Ипак, и то је разумљиво, највећи део радова из медијевалистике у Старинару овог раздобља односио се на средњовековне уметничке споменике, претежно манастирске цркве. Благодаречи околности да су се својим радовима везали за Старинар неколико млађих историчара архитектуре, најпре П. Поповић и Ж. Татић, а потом и А. Дероко и Ђ. Бошковић, готово у сваком броју часописа нађе се понека студија о архитектури средњовековних српских цркава. Обзиром да је стварањем Југославије олакшано изучавање и оних српских и византијских споменика који су били изван граница преткумановске Србије, део студија о старој архитектури био је посвећен споменицима који су били тешко доступни до тада Београду (А. Дероко пише о Морачи и Матејчи, П. Поповић о Арханђелима у Призрену, Ђ. Бошковић о Богородици Хвостанској).³⁷ Исто тако, мањи и слабије познати споменици архитектуре добили су своје кратке, али добре студије (Павловац, Смедеревска црква, Баљевац, Мили).³⁸

Велики значај за познавање споменика старе архитектуре, али и старина уопште, имале су теренске белешке неколиких неуморних истраживача. Непосредно пред Први светски рат и у првим годинама после њега, овај посао су започели

³² F. Stelè, *Freska u crkvi sv. Primoža kod Kamnika*, Старинар III сер. II, 1923, 121—156; Исти, *Slikani svodovi gotskih prezbitarija u Slovenačkoj*, Старинар III сер. V, 1928—1930, 70—87; Lj. Karaman, *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna platernna ornamentika u Dalmaciji*, Старинар III сер. III, 1924—1925, 43—59.

³³ L. Brehier, *Srpska i rumunska umetnost u srednjem веку*, Старинар III сер. II, 1923, 63—68; Исти, *Srpske цркве и романска уметност*, Старинар III сер. I, 1922, 33—46; Исти, *Утисци из Грачанице*, Старинар III сер. IV—X, 1926—1927, 3—8.

³⁴ Старинар III сер. V, 1928—1930, 120—127; Старинар III сер. VIII—IX, 1933—1934, 23—37; Старинар III сер. X—XI, 1935—1936, 114—123; Старинар III сер. XIII, 1938, 41—52.

³⁵ Исто тако изузетно се у једном броју Старинара после Другог светског рата — бр. XII за 1961. годину — штампао рад који се тичао сликарства XVIII века (П. Васић, *Сликар и иконостас манастира Бојана и Крушедола*, Старинар XII, за 1961, 11—122).

³⁶ Ђ. Радојичић, *Савремене вести о Косовској битци код руског путописца Ђакона Изњатија*, Старинар III сер. XII, 1937, 47—52; Исти, *Мржшина црква и „штавско господство“*, на истом месту, 53—70; Исти, „Авраам“. О једном монограму из времена цара Душана, Старинар III сер. XIV, 1939, 63—70 и други.

³⁷ А. Дероко, *Морача*, Старинар III сер. VII, 1932, 9—14; Исти, *Матејча*, Старинар III сер. VIII—IX, 1933—1934, 84—89; П. Поповић, *Црква Светих Арханђела у Призрену*, Старинар III сер. III, 1926—1927, 55—58; S. Smirnov—Dj. Bošković, *L'Eglise de la Mère-de-Dieu de Нвошно*, Старинар III сер. X—XI, 1935—1936, 47—82.

³⁸ Ж. Татић, *Павловац под Космајем*, Старинар III сер. III, 1924—1925, 3—9; Исти, *Стара црква на Смедеревском гробљу*, Старинар III сер. V, 1928—1930, 55—62; А. Дероко, *Црква Св. Николе код Баљевца*, Старинар III сер. VII, 1932, 36—39; Ђ. Бошковић, *Манастир Мили на Лиму*, Старинар III сер. XIII, 1938, 92—95.

Пећка патријаршија, манастирски комплекс, XIII—XIV век
Patriarchie de Peć, ensemble des monastères, XIIIe—XIVe siècle

Сашка црква, Ново брдо, крај XIV—почетак XV века
Eglise Saška, Novo brdo, fin du XIVe—début du XVe siècle

архитекти Пера Поповић и Милан Злоковић,³⁹ нешто касније арх. Александар Дероко, да би током тридесетих година арх. Ђурђе Бошковић увео у историју архитектуре стотинак старих цркава.⁴⁰ Његове сажете карактеризације претежно малих

³⁹ П. Поповић, *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре*, Старинар III сер. I, 1922, 95—119; М. Злоковић, *Старе цркве у области Преспе и Охрида*, Старинар III сер. III, 1925—1926, 115—149.

⁴⁰ А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старинар III сер. V, 1928—1930, 128—151; Ђ. Бошковић у више бројева Стариноара III сер. VI, 1931, 140—189; VII, 1932, 88—126; VIII—IX, 1933—1934, 255—276, 277—303; XIV, 1939, 71—104.

храмова са плановима, углавном до тада непознатих, омогућили су да се у свој разноликости и сложености сагледа развој архитектуре од XII до XVII столећа.

Заједнички напори мале, али неуморне и радне групе архитеката, чији су се радови знатним делом појављивали у Старинару између два светска рата, дали су драгоцене научне резултате после Другог светског рата, када су се појавиле синтезе о старој архитектури А. Дерока и Ђ. Бошковића,⁴¹ али ништа није мањи био њихов допринос и за појаву релативно исцрпног *Прегледа црквених споменика*, животног дела Владимира Петковића.⁴²

На страницама Стариноара током треће и четврте деценије нашега века објављени су и значајни радови који су се тицали средњовековних фресака. Некада су то мање или веће монографије, претежно о ансамблима зидних слика (Добрун, Каран, Климент у Охриду, Курбиново, фреске XIII века у Студеници),⁴³ некада се чланци односе на особени проблем неког споменика сликарства (В. Петковић о календару у Старом Нагоричину и циклусу св. Ђорђа у Дечанима, П. Поповић о фресци смрти мајке Уроша I из Сопотана, Ђ. Мано-Зиси о потпису мајстора Срђа у Дечанима, Л. Мирковић о представама анђела и демона у Марковом манастиру).⁴⁴ Сви ти радови су употпуњавали слику о значају и разноликости бројних ансамбала средњовековних фресака. Истина, мало је пажње обрађено на многе и веома важне старе зидне слике у данашњој Македонији, затим на Косову. Можда је то последица пређутне сагласности да се овим споменицима, који су административно улазили у тадашњу јужну Србију, бави научно средиште у Скопљу, које је издавало Гласник Скопског научног друштва под уредништвом Радослава Грујића. Чудно је и то што се мало познатим ансамблима фресака, које су практично постале доступне после стварања Југославије, недовољно бавио уредник Стариноара В. Петковић. Биће да је главни разлог лежао у томе што је он радио у том раздобљу на монографијама, а потом на извештајима о ископавањима на Царичином граду и Стобима.⁴⁵ Али утицај В. Петковића био је очигледан у радовима тадашњих сарадника Стариноара. Иако је у западним научним круговима иконографски метод изучавања византијских споменика уступио место новим, комплекснијим методским приступима, у Београду, и посебно у кругу сарадника Стариноара, по примеру његовог уредника много се пажње посвећивало још увек детаљном опису ликова и сцена и иконографској анализи, док се о стилским одликама мало писало. Била је то ипак неминовност, јер су многи споменици сликарства до објављивања у Старинару били потпуно непознати, па се посао морао започињати из почетка.

Неки аутори настоје, ипак, да при анализи појединих цркава са фрескама више разматрају сликарски поступак. То је понекад водило драгоценим резултатима, као у случају зидних слика у Курбинову.⁴⁶ Тада млади аутор Р. Љубинковић је, уз иконографску анализу, навео и танано запажене стилске разлоге због чега је настанак, тада недатованих, фресака тачно одредио у последње године XII столећа.

⁴¹ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1957², 273—306.

⁴² В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1952.

⁴³ М. Кашанин, *Манастир Добрун*, Старинар III сер. IV, 1926—1927, 67—81; Исти, *Бела црква Каранска*, на истом месту, 115—221; М. Ђоровић-Љубинковић, *Црква Стари свети Климент у Охриду*, Старинар III сер. XV, 1940, 92—100; Р. Љубинковић, *Стара црква села Курбинова*, на истом месту, 101—123; С. Смирнов-Ђ. Бошковић, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице*, Старинар III сер. VIII—IX, 1933—1934, додатак, 335—347.

⁴⁴ В. Петковић, *Календар у старом живопису српском*, Старинар III сер. I, 1922, 3—18; Исти, *Циклус слика из легенде св. Ђорђа у Дечанима*, Старинар III сер. V, 1928—1930, 7—11; П. Поповић, *Смрт мајке краља Уроша I*, на истом месту, 30—36; Ђ. Мано-Зиси, *Један запис капитеља из Дечана — испод фрескослике Зачећа Каинова*, на истом месту, 185—193; Л. Мирковић, *Анђели и демони на капителима у цркви св. Димитрија Маркова манастира код Скопља*, Старинар III сер. VI, 1931, 3—13.

⁴⁵ В. Петковић, *Ископавање Царичина Града код Лебана*, Старинар III сер. XII, 1937, 81—92; Исти, *Ископавање Царичина града код Лебана 1938. год.*, Старинар III сер. XIV, 1939, 141—152; Исти, *Античке скулптуре из Стобија (из т.з. палате Партениоса)*, Старинар III сер. XII, 1937, 12—35.

⁴⁶ Р. Љубинковић, *Стара црква села Курбинова*, Старинар III сер. XV, 1940, 101—123.

Главна пажња аутора из треће и четврте деценије нашег века, који су се бавили средњовековним сликарством, била је поклоњена фрескама XIII и XIV века. Старе иконе, а још више минијатурно сликарство, били су готово заборављена тема у Старинару. Судећи по само три објављена чланка пред Други светски рат о хиландарској Тројеручици, икони Дечанског из Барија и уопштеним размишљањима о охридским иконама,⁴⁷ истраживачи окупљени око Стариноара као да нису обраћали пажњу на иконопис. Истини за вољу, ни други историчари уметности тога доба сасвим су ретко објављивали очуване примерке старих икона, јер су и они били за-слепљени драгоцености и занимљивошћу старих фресака. Тако је Старинар био нека врста огледала стања и интересовања тадашње српске историје уметности која се бавила средњим веком.

У погледу изучавања још је гора била судбина уметности из времена турске владавине. Ако се изузму три рада В. Ђоровића о херцеговачким манастирима и по један чланак Ђ. Мано-Зисија и Р. Грујића,⁴⁸ часопис се између два светска рата оглушио о једно уметничко раздобље које је трајало преко три столећа.

Поменимо да и за стару световну архитектуру као да није постојало веће интересовање. Једино су 1939. и 1940. објављене три студије о старим градовима — београдској кули Небојши, Жрнову на Авали и хиландарским утврђењима.⁴⁹ Нарочито је важан прилог о граду Жрнову, који је неразумно срушен, да би се на његовом месту подигао споменик Незнаком јунаку, па је овај рад Ђ. Бошковића са прецизним плановима и многим фотографијама драгоцен сведочанство о једном несталим споменику.

Однос Стариноара између два светска рата према делима примењене уметности одраз је општих прилика у којима се развијала тадашња историја средњовековне уметности. Било је врло мало испитивача тих старина, међу којима су значајнији удео имали Л. Мирковић и Р. Грујић. Управо ова двојица аутора у Старинару објављују најзначајније прилоге те врсте.⁵⁰ Они су, међутим, усамљени и нису могли знатније да помогну да се створи одређенија слика о уметничком стварању те врсте у нас током средњег века. На исти начин и прилози из области средњовековне нумизматике били су ретки.⁵¹ Они су само објављивали поједине значајније и веће налазе старог новца, али ни у том погледу није се тежило ширим уопштавањима.

Као једини часопис у Београду специјализован за археологију и стару уметност, Старинар је пратио и неке најзначајније средњовековне археолошке и конзерваторске подухвате између два рата. Тако је на страницама Стариноара њен уредник објављивао од 1937. године редовне извештаје о откопавању Царичиног Града.⁵² Велики рановизантијски локалитет, за кога се још тада претпостављало да је некадашња Justiniana Prima, био је један од ретких тадашњих настојања да се путем археолошких радова упозна један велики раносредњовековни локалитет. Још

⁴⁷ Л. Мирковић, *Хиландарске старине*, Старинар III сер. X—XI, 1936, 83—86; Ђ. Бошковић, *Икона Дечанског у Бари-у*, Старинар III сер. XII, 1937, 55—58; Ђ. Мазалић, *Нешто о иконама из цркве св. Клијента у Охриду*, Старинар III сер. XIV, 1939, 124—128.

⁴⁸ В. Ђоровић, *Херцеговачки манастири*, Старинар III сер. I, 1922, 209—230; Исти, *Херцеговачки манастири*, III сер. II, 1923, 69—77; Исти, *Херцеговачки манастири*, III сер. X—XI, 1936, 3—36; Ђ. Мано-Зиси, *Благовештење Рудничко*, Шаторња, Старинар III сер. VIII—IX, 1933, 218—237; Р. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинар III сер. XIV, 1939, 24—40.

⁴⁹ Д. Јовановић, *Кула Небојша и старо пристаниште*, Старинар III сер. XIV, 1939, 111—123; Д. Бошковић, *Светогорски пабирци*, на истом месту, 71—99; Исти, *Град Жрнов*, Старинар III сер. XV, 1940, 74—91.

⁵⁰ Л. Мирковић, *Српска плаштаница монахиње Јефимије у манастиру Путни (Буковина)*, Старинар III сер. II, 1923, 1909—120; Исти, *Хиландарске старине*, Старинар III сер. X—XI, 1936, 86—94; Р. Грујић, *Хвостански ђџр и нерески урџос*, Старинар III сер. V, 1930, 12—19; Исти, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, 40—62.

⁵¹ Ј. Петровић, *Некоји ретки стари српски новци*, Старинар III сер. VII, 1932, 5—8; Исти, *Веома ретки српски средњовековни грошчићи из села Мало Бољинце код Власотинаца*, Старинар III сер. VIII—IX, 1933, 14—27.

⁵² Старинар III сер. XII, 1937, 81—92; на истом месту XIII, 1938, 179—198; на истом месту XIV, 1939, 141—152.

Град Жрнов код Београда, 1442.
Forteresse de Žrnov près de Belgrade, 1442

Жрнов, топионичарске пећи
Žrnov, fours de fonte

увек археологија средњег века није узела ширег маха: испитивачи су имали много посла са добро сачуваним споменицима, да би мукотрпно тражили нова сазнања испод површине земље.

Највећи конзерваторски подухват између два светска рата — обнова Пећке патријаршије — био је обележен у Старинару на најбољи начин: опширним извештајем о току извођења радова и принципима рестаурације.⁵³

Св. Сава Српски и св. Кирил, црква св. Апостола, Пећка патријаршија, око 1250.
St. Sava serbe et st. Cyrille, église des Saints Apôtres, patriarchie de Peć, vers 1250

У овом раздобљу Старинар није много унапредио критички преглед о објављеним књигама и расправама из средњовековне археологије и историје уметности. Приказа у сваком броју Стариноара истина има, али су они готово увек описног карактера са млаким, похвалним коментаром или стидљивим замеркама. Изузетци су ретки.⁵⁴

⁵³ Ђ. Бошковић, *Осигурање и рестаурација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старинар VIII—IX, 1933, 90—165.

⁵⁴ Старинар III сер. XII, 1937, 111—113, 114—119; Старинар III сер. VI, 1931, 189—191.

Посматран у целини Старинар је између два светска рата одиграо важну улогу у изучавању средњовековних старина. Око њега су се окупили готово сви они који су се бавили овим раздобљем уметности. Главна пажња била је посвећена српској средњовековној архитектури и зидним сликама у овим задужбинама. Остало је, у приличној мери, било у сенци ових интересовања, па су многе врсте и раздобља уметничког стварања још увек били занемарени и тек су чекали своје испитиваче.

Велика прилика да се равномерније усмере научна истраживања средњовековних старина јавила се после Другог светског рата. Археолошки институт при Српској академији наука гајио је амбицију да око себе окупи, поред осталих, и све истраживаче средњовековних старина. У плану Института најављено је да ће се бавити проучавањем „прошлости југословенских и јужнословенских народа, а посебно Срба, на бази археолошке научне документације“. Сви научници, а преовлађивали су они који су се бавили средњим веком, преузели су обавезе да раде на четири велика проблема: а) „Досељавање Словена на Балканско полуострво б) култура народа са којима су Словени дошли у додир при досељавању в) однос између словенских племена, првенствено Срба и других народа г) друштвени односи код Словена, првенствено Срба, у средњем веку“.⁵⁵ Као велики заједнички посао назначено је рекогносцирање целе територије НР Србије који је требало да траје девет година.⁵⁶

Резултат овако широко замишљених научних подухвата требало је да се добрим делом објављује у обновљеном Старинару, који је постао гласило Археолошког института при Српској академији наука. Како је у предговору првог броја нове, четврте серије Старинара истакао члан редакције, будући уредник, Ђ. Бошковић (прва четири броја је уредио В. Петковић) садржај часописа је одражавао и рад Института. А он је био доиста разноврстан и плоносан, посебно што се тиче средњег века. У првим бројевима ове нове серије Старинара наћи ће се отуда и расправе и монографије и прилози и теренски извештаји, а аутори ће се бавити црквеном и војном архитектуром,⁵⁷ зидним сликарством,⁵⁸ иконописом,⁵⁹ нумизматиком.⁶⁰ Неки од тих радова у Старинару су уствари наставак уредничке политике раније редакције, али се јављају и новине. У првом реду сада се значајан акценат ставља на световну војну архитектуру, па су у прва четири броја (I, II, III—IV и V—VI) објављени опширни чланци о десетак старих градова (Петрич, Смедерево,

⁵⁵ Старинар н.с. I, Београд 1950, 284.

⁵⁶ Резултат овог лепо замишљеног подухвата биле су две књиге са веома корисним резултатима теренских истраживања (*Археолошки споменици и налазишта у Србији. I Западна Србија, Археолошки институт САН књ. 2, Београд 1953. и Археолошки споменици и налазишта у Србији. II Централна Србија, Археолошки институт САН књ. 3, Београд 1956*). Иза тога се посустало, како у нас често бива, и од предвиђених седам књига до данас ниједна више није изишла.

⁵⁷ Ђ. Бошковић, *Манастир Велуђе. Архитектура и скулптура*, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 60—76; И. Здравковић, *Стара црква у Липљану*, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 186—190; Исти, *Манастир Месић*, Старинар н.с. V—VI, 1954—1955, 331—334; Ђ. Бошковић, *Проблем манастира св. Ђорђа Горга*, на истом месту, 73—82; Ђ. Стричевић, *Хронологија раних споменика Моравске школе*, Старинар н.с. V—VI, 1954—1955, 115—128; Ђ. Бошковић—В. Кораћ, *Ратац*, Старинар н.с. VII—VIII, 1956—1957, 39—75; В. Кораћ, *Свети Сергије (Срђ) и Вахх на Бојани*, Старинар, н.с. XII, 1961, 35—44; За војну архитектуру в. нап. 61.

⁵⁸ М. Ђоровић—Љубинковић—Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици*, Старинар н.с. I, 1950, 53—86; В. Петковић, *Манастир Велуђе*, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 45—59; С. Радојчић, *Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Љевишке*, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 77—81; Р. Љубинковић, *Испосница Петра Кориншког*, Старинар н.с. VII—VIII, 1956—1957, 93—112; М. Ђоровић—Љубинковић, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, на истом месту, 77—90; В. Ђурић, *Једна сликарска радионица у Србији XIII века*, Старинар н.с. XII, 1961, 63—76; М. Ђоровић—Љубинковић, *Одраз култа светог Стефана у српској средњовековној уметности*, на истом месту, 45—62.

⁵⁹ Л. Мирковић, *Икона Богородице у цркви Госпе од Зворника у Сплиту*, Старинар I, 1950, 47—51; М. Ђоровић—Љубинковић, *Две дечанске иконе Богородице Умиљенија*, Старинар н.с. III—IV, 1952—1953, 83—91.

⁶⁰ Р. Марић, *Из нумизматичке збирке Народног музеја*, Старинар н.с. V—VI, 1954—1955, 350—355; С. Димитријевић, *Неке врсте средњовековног новца*, Старинар н.с. IX—X, 1958—1959, 137—168.

Непознати племић, манастир Велуће, крај XIV века
Gentilhomme inconnu, monastère Veluće, fin XIVe siècle

Голубац, Рам, Марково Кале, Ужице, Прилеп, Ново брдо, Пирот, Шабац.⁶¹ Пренаглашена заинтересованост за старе тврђаве била је резултат свесног друштвеног настојања да се успостави равнотежа између световне и црквене уметности. Међутим, крупну улогу имала је и појава књиге А. Дероко о старим градовима у Србији, Црној Гори и Македонији из 1950, која је деловала подстицајно.

У првим бројевима Старицара после Другог светског рата објављује се и неколико чланака који се односе на храмове обновљене у временима турске владавине нашим крајевима, при чему је посебна пажња посвећена зидним сликама. Тако су објављене мале монографије Јашуњских манастира, Лесковца, Подврха,⁶² а писало се и о зидним сликама у Смедеревској гробљанској цркви,⁶³ Прасквици,⁶⁴ руском утицају на српско сликарство XVI и XVII века.⁶⁵ Исто тако и радови о раније потпуно запостављеном иконопису на талом између XV и XVII века сада су се појавили на страницама Старицара.⁶⁶ У часопису су у то време редовно објављивани извештаји о откопавањима Царичиног Града, у том тренутку у нас најзначајнијем археолошком подухвату раносредњовековне археологије.⁶⁷ Као никад раније у Старицару се пратила домаћа литература, поред осталог и о средњовековним старицама, као и стране књиге, чија је појава била важна за домаћу медијевалистику. Нису то биле белешке о новој литератури, већ прави прикази са озбиљним критичким односом према проблему о коме се расправља.

Од 1955. године започела је да се објављује као прилог Старицару и библиографија радова који се односе на археологију, историју уметности и културну историју. Готово три деценије овај посао води Н. Мандић.⁶⁸ У времену када велики број часописа локалног карактера, као и оних из других земаља, отежавају да се, нарочито млађи, истраживачи оријентишу у преобиљу стручне литературе, библиографија Старицара се показала као веома корисна.

Чудно је на први поглед да се у првим бројевима Старицара после Другог светског рата готово не појављују чланци који се односе на средњовековну археологију.⁶⁹ У амбициозним и знатној мери нереалним плановима из првих година после ослобођења много се полагало управо на ту област археологије, која је, иако најављена чланком М. Васића још далеке 1906. године, готово замрла између два светска рата. Управо та околност да се током треће и четврте деценије у Београду нико није интензивно бавио словенском и средњовековном археологијом уопште,

⁶¹ И. Здравковић, *Петрич град*, Старицар н.с. I, 1950, 219—222; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старицар II, 1951, 59—98; Исти, *Град Голубац*, на истом месту, 139—149; Исти, *Средњовековни утврђени каравансарај у Раму*, на истом месту, 150—152; И. Здравковић, *Марково Кале код Врања*, Старицар н.с. II, 1951, 250—253; Исти, *Ужички град*, Старицар н.с. III—IV, 1952—1953, 181—185; А. Дероко, *Маркови кули — град Прилеп*, Старицар V—VI, 1954—1955, 83—104; М. Динић, И. Здравковић и др., *Ново Брдо*, на истом месту, 247—294; Н. Петровић, *Пиротски град*, на истом месту, 295—304; Д. Павловић, *Шабачка тврђава*, на истом месту, 305—316.

⁶² М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, Старицар н.с. I, 1950, 229—236; Р. Љубинковић, *Црква светог Вазнесења у селу Лесковцу код Охрида*, на истом месту, 193—216; А. Сковран, *Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља*, Старицар н.с. IX—X, 1958—1959, 355—366.

⁶³ Ђ. Мано-Зиси, *Стара црква у Смедереву*, Старицар II, 1951, 153—174.

⁶⁴ П. Мијовић, *Фреске у певници Балше III у Прасквици*, Старицар IX—X, 1958—1959, 345—353.

⁶⁵ С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI—XVII века*, Старицар н.с. XII, 1961, 91—99.

⁶⁶ Л. Мирковић, *Деизис крушедолског иконостаса*, Старицар н.с. III—IV, 1952—1953, 93—106; Р. Љубинковић, *Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора*, Старицар, 1954—1955, 129—138; В. Ђурић, *Франо Матијин, дубровачки сликар XVI века*, на истом месту, 139—154; Л. Мирковић, *Иконе и други предмети у цркви св. Илије у Задрџу*, Старицар VII—VIII, 1956—1957, 359—374; М. Ђоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве светог Николе у Великој Хочи*, Старицар н.с. IX—X, 1958—1959, 169—179.

⁶⁷ Старицар I, 1950, 119—142; III—IV, 1952—1953, 127—168; V—VI, 1954—1955, 155—180; VII—VIII, 1956—1957, 311—328. Уз то у више бројева Старицара објављене су расправе везане за поједине проблеме архитектуре Царичиног града и његовог урбаног живота.

⁶⁸ Изузетно у првом броју редактор је био Ђ. Стричевић.

⁶⁹ М. Гарашанин, *Ка најстаријим словенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових одлика*, Старицар I, 1950, 27—37; Ђ. Бошковић, *Проблем словенског храма у Птују*, на истом месту, 39—46; Ј. Тодоровић, *Ранословенска пећ код Вишњице*, Старицар VII—VIII, 1956—1957, 329—334.

Св. Теодосије Општежитељ, сликар Лонгин, манастир Дечани, 1572.
St. Théodose le Cénobite, peintre Longhin, monastère Dečani, 1572

условила је да се радови о овим проблемима нису могли јавити одједном у позним годинама пете или током шесте деценије.

У једном раздобљу када су подстицане студије свих средњовековних старина, у Старинару се не сусрећу радови који се односе на примењену уметност и књишку илуминацију, док је о византијским споменицима уопште и посебно на тлу Југославије објављено једва неколико радова.⁷⁰ Због чега су занемарена у Старинару примењена уметност и византијски споменици лако је објаснити: управо у то време почињу да излазе у Београду специјализовани часописи који се баве историјом Византије, односно примењеним уметностима и они су окупили све, уосталом малобројне, стручњаке. Зашто у првих петнаестак бројева часописа из година после другог светског рата нема радова који се односе на минијатуре, теже је објаснити. Чак ни пионирска књига С. Радојчића о старој српској минијатури из 1950. није подстакла изучавање рукописне илуминације.⁷¹ Једино разумно објашњење би било да се током шесте деценије мало ко бавио украсима по рукописима, па и ти ретки чланци нису доспели до Старинара.

Анализа првих десетак бројева објављених после Другог светског рата несумњиво показују да су те године биле плодноне за средњовековне студије у часопису. Крупан подстицај били су и редовни састанци свих сарадника Института — стално запослених и спољних — на којима су читане расправе о разним проблемима, да би се после дискусије, ова предавања понајчешће појављивала на страницама часописа.

Без изразитог фаворизовања појединих раздобља при изучавању старина, Старинар је одржавао током шесте деценије складну равнотежу у изучавању праисторије, антике и средњег века. Почетком шездесетих година, међутим, долази до крупних промена.

На физиономију Старинара у последње две деценије, нарочито што се тиче изучавања средњовековне уметности, преломну улогу имала је одлука Српске академије наука да Археолошки институт не задржи у свом саставу. Убрзо после те одлуке, почео се мењати лик Старинара што се тиче односа према медијевалистички. Симболично, први број Старинара после одвајања од Српске академије наука (број XI из 1961), био је састављен искључиво од прилога који су се односили на праисторију и антику. У наредним бројевима радови о проблемима средњовековне уметности су се знатно проредили и како су године одмицале, то се све више запажало. Изузетно два броја су се издвојила због посебних околности: број 20 из 1969, посвећен дугогодишњем уреднику Ђ. Бошковићу, познатом превасходно као медијевалисти, и број 30 из 1979. у коме је сабрано више радова везаних за средњовековни Крушевац. Круг аутора-стручњака за средњи век се у Старинару после 1960. сузио и, осим појединих, углавном нередовних сарадника, свео се на чланове Археолошког института који су се бавили проблемима старе српске уметности (Р. Љубинковић и П. Мијовић). Управо су ови аутори, што се тиче медијевалистике, својим особеним научним склоностима ударили печат Старинару током последњих четврт века.

Као никад до тада часопис се почео бавити средњовековном словенском археологијом. Готово у сваком броју од 1962. године објављиван је какав обимнији рад из средњовековне археологије, најчешће о резултатима испитивања некропола, словенском накиту или грнчарији.⁷² Ти чланци, посебно они сарадника Института Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић значили су крупан допринос једној научној области која има тако мало привржених испитивача.

⁷⁰ Ђ. Стричевић, *Иконографија композиција са царским портретима у Сан Витале*, Старинар н.с. IX—X, 1958—1959, 67—76; Д. Срејовић—А. Симовић, *Портрет византијске царице из Балајница*, на истом месту, 77—87; Л. Мирковић, *О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве св. Софије у Цариграду*, на истом месту, 89—96.

⁷¹ S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.

⁷² Старинар н.с. XIII—XIV, 1962, 275—291; XVII, 1966, 143—152; XVIII, 1967, 139—155; XX, 1969, 233—248; XXI, 1970, 41—58; XXIII, 1972, 125—130; XXIV—XXV, 1973—1974, 227—241; XXVII, 1976, 83—100; XXVIII—XXIX, 1977—1978, 153—165; XXXI, 1980, 179—191.

Уз археологију средњег века, судећи по објављеним чланцима и расправама, странице Стариноара су се отвориле и средњовековној нумизматици.⁷³ Строго говорећи, то је превасходно заслуга једног преданог нумизматичара, Сергија Димитријевића. Он је, без предаха, у сваком броју часописа, на основу огромне прикупљене грађе, бацао нову светлост на једну научну област, чији су резултати мало познати и ретко коришћени при изучавању средњовековних старина.

Донжон-кула, Крушевац, трећа четвртина XIV века
Tour-donjon, Kruševac, troisième quart du XIVe siècle

Иако се раније готово никаква пажња није обраћала стећцима, опет благодарећи предузимљивости једног појединца, Шефика Бешлагича, Стариноар је започео да објављује грађу за изучавање ових још недовољно разјашњених камених споменика средишних области Југославије.⁷⁴

⁷³ Стариноар н.с. XV—XVI, 1964—1965, 115—143; XVII, 1966, 77—89; XVIII, 1967, 119—138; XIX, 1968, 203—223; XX, 1969, 59—81; XXI, 1970, 71—80; 81—112; XXII, 1971, 93—109, 111—127; XXIII, 1972, 91—106; XXIV—XXV, 1973—1974, 67—77; XXVII, 1976, 125—150.

⁷⁴ Стариноар н.с. VII—VIII, 1956—1957, 375—396; XV—XVI, 1964—1965, 279—292; XX, 1969, 11—22; XXIII, 1972, 107—124. Осим тога о стећцима су у Стариноару писали и П. Петровић, Стариноар VII—VIII, 1956—1957, 195—206 и Н. Божанић-Беџић, Стариноар XVII, 1966, 167—172.

Ако се изузме средњовековна археологија, нумизматика, стећци, донекле рукописне илуминације,⁷⁵ остале теме средњег века којима се бавио Старинар од свог оснивања, нестајале су постепено са страница часописа. Појавили су се још неколики чланци о средњовековном сликарству,⁷⁶ старим градовима,⁷⁷ црквеној архитектури,⁷⁸ да би и ти проређени радови у касним седамдесетим годинама готово потпуно ишчезли.

Старинар тако дочекује своју стогодишњицу готово без медијевалистике. Верни читаоци Старинара у земљи и ван Југославије безнадежно преврћу странице

Тврђава Сталаћ, крај XIV—почетак XV века
Forteresse de Stalač, fin du XIVe—début du XVe siècle

⁷⁵ М. Харисијадис, *Словенски рукописи Сараја у Цариграду*, Старинар н.с. XV—XVI, 1964—1965, 145—161; Иста, *Карловачко напрестолно јеванђеље*, Старинар XX, 1969, 143—149; Д. Драгојловић, *Прилог проучавању симболике српског Минхенског псалтира*, Старинар XXI, 1970, 171—175; М. Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворојеванђеље*, Старинар XIX, 1968, 191—202; М. Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библиотеке у Београду*, Старинар XIX, 1968, 251—261.

⁷⁶ Ђ. Бошковић, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, Старинар н.с. XVII, 1967, 91—102; П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности*, Старинар н.с. XVII, 1967, 103—118; XXII, 1971, 67—92; XXVIII—XXIX, 1977—1978, 81—120; М. Ђоровић-Љубинковић, *Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара*, Старинар н.с. XX, 1969, 35—51; С. Петковић, *Легенда о светом Мину у цркви села Штаве*, на истом месту, 277—288 и још неколико.

⁷⁷ В. Јовановић, *Средњовековни град Звечан*, Старинар н.с. XIII—XIV, 1962—1963, 137—150; М. Ковачевић, *Средњовековни град Крушевац*, Старинар н.с. XVII, 1966, 137—141; А. Бејтић, *Стари градови у доњем Полмљу*, Старинар н.с. XXVI, 1975, 97—109; *Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије*, Старинар н.с. XXX, 1979, 1—88.

⁷⁸ В. Јовановић, *Црква св. Јована код Косовске Каменице*, Старинар н.с. XV—XVI, 1964—1965, 267—278; Д. Коцо, *Богородица Челница*, Старинар н.с. XX, 1969, 171—179; Ђ. Бошковић, *О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара...* Старинар н.с. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 69—79.

часописа тражећи студије о средњовековној уметности и старинама уопште. Њих готово нема. То никако није била намера оснивача Стариноара, нити су такву уређивачку политику следиле редакције све до пре две деценије. Публикација која има тако дуг век у проучавању средњовековних старина осиромашила је себе готово изостављајући једну велику научну област.

Као часопис највећег угледа међу свим нашим сродним публикацијама, Стариноару је мала мера да буде само добро гласило једног института. Велике традиције обавезују данашњу редакцију да, поводом сто година излагања, окупи око Стариноара не само најбоље праисторичаре и проучаваоце антике, већ и истраживаче средњовековних старина. То би био срећан тренутак враћања изворним идеалима оснивача и каснијих уредништава часописа.

У средњовековном Физиологу у причи о орлу, цару птица, говори се да он, када напуни сто лета, одлази да се купа у рајском језеру, потом га сунце разгреје, па се он онда подмлади.⁷⁹ И Стариноару треба пожелети да у другом столећу свога живота, попут митског орла, „буде као млад“.

29. децембар 1983.

UDK: 7.033 : 904 "653" : 05 (497.11)

Cent ans d'études de l'art et de l'archéologie du moyen âge dans les pages du „Starinar”

SRETEN PETKOVIĆ, Faculté de Philosophie, Belgrade

Au moment où, il y a un siècle, la revue «Starinar» fut fondée, l'histoire de l'art serbe était encore à ses débuts. Jusqu'en 1884 seuls quelques hommes cultivés se sont distingués non seulement comme amateurs de l'art mais aussi comme connaisseurs de l'art serbe (Dimitrije Avramović, Mihailo Valtrović, Milutin Dragutinović, Feliks Kanic). Cependant ils étaient peu nombreux et le travail qu'ils ont initié était très vaste. Des études sérieuses de l'art médiéval serbe n'étaient qu'à leurs débuts, tandis que l'art du XVIIe et du XVIIIe siècle restait toujours le domaine des amateurs bien intentionnés et peu nombreux. Ce qui paraissait dans des revues littéraires était, à quelques exceptions près, soit une contribution à l'histoire médiévale à propos d'une oeuvre d'art de l'époque soit la biographie d'un peintre renommé où de modestes informations sur son oeuvre étaient à l'ombre des louanges exagérées.¹

En Europe occidentale cependant la situation était à l'époque toute autre. Dans de nombreux pays, en Allemagne en particulier, l'histoire de l'art était une science qui s'était résolument séparée de la science-mère — histoire et que avait donc ses propres grandes synthèses et ses coryphées (Winkelman, K. Schnaase, K. Justi, J. Burkhart, G. Morelli, J. Ruskin, H. Taine). Les plus importants des monuments faisaient objet des études publiées, des monographies exhaustives sur des architectes, sculpteurs et peintres en vue étaient écrites et les principaux courants des arts plastiques déjà établis.²

Les intellectuels serbes, formés aux grandes universités de l'Europe, en particulier Vienne, Berlin, Halle, Munich — qui étaient peu nombreux mais exceptionnellement actifs, étaient conscients de ce grand retard sur la science européenne de l'histoire de l'art. Ces lacunes devaient être évidentes surtout aux architectes M. Valtrović et D. Milutinović, qui ont apporté de leurs études en Allemagne des connaissances approfondies non seulement en architecture, mais aussi sur les arts plastiques en général.³ Il n'est donc pas étonnant qu'ils aient été les plus actifs parmi les fondateurs de la Société archéologique serbe en 1883 et de «Starinar» l'année suivante. Ils savaient mieux que quiconque qu'au lieu de chercher refuge dans des revues différentes ou dans le Messenger de la Société savante serbe (Glasnik srpskog učenog društva), ce qui était la pratique, l'archéologie et l'histoire de l'art doivent avoir leur propre publication.

⁷⁹ Из старе српске књижевности, превео и саставио М. Башић, Београд 1926, 29.

¹ Up. S. Petković, Istorija umetnosti kod Srba u XIX veku, Zbornik Filozofskog fakulteta XII/1, Belgrade 1974, 481—488.

² U. Kultermann, Geschichte der Kunstgeschichte, Wien—Düsseldorf 1966, 89—233.

³ S. Petković, op. cit., 488—494 (avec lit. précédente). — S. Bogdanović—Lj. Mišković, Izlozi Srpskog učenog društva, Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871—1884, Beograd 1978.

Quoique «Starinar» fut dès le début la publication de la Société archéologique serbe, elle n'était pas consacrée uniquement aux vestiges préhistoriques ou d'antiquité. Dès le 1er article de son Statut la Société archéologique serbe proclame qu'elle... «englobe dans son activité... 2) tous les objets du Moyen Age et des époques plus récentes jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, tels que: édifices divers, sculptures diverses en pierre ou en métal, peintures et dessins, de culte ou profanes».⁴ L'appel invitant à l'inscription à la Société archéologique serbe, en parlant de «la richesse des pays serbes en objets archéologiques de tous les siècles passés» souligne les monuments «des règnes serbes et turcs». Une telle position de la Rédaction n'était pas gratuite, mais inspirée par des raisons scientifiques valables. Ce sera le sujet, deux ans après la fondation de la revue, de l'étude, écrite par un de ses collaborateurs renommés, D. Milutinović, étude intitulée «L'archéologie chrétienne, sa notion, son développement et son importance pour le peuple serbe».⁵ L'auteur y a souligné qu'à l'Occident l'archéologie chrétienne s'étend sur les premiers six siècles, mais qu'à l'Orient l'art classique, par intermédiaire de l'art byzantin, vit très longtemps.

Non seulement le Statut de la Société archéologique serbe, l'invitation à l'inscription et l'article de D. Milutinović, mais aussi le contenu des premiers numéros témoignent que «Starinar» ait été dès le début une publication étudiant les vestiges du passé jusqu'au seuil du XIXe siècle.

Ainsi au cours de la première année plusieurs articles sont consacrés précisément aux vestiges du Moyen Age et des époques suivantes jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Qui plus est de telles communications sont prédominantes dans les minces cahiers des premiers numéros de «Starinar».

Les premiers textes sur les vestiges du Moyen Age sont de contenu très divers. Cependant les oeuvres des arts appliqués y dominent (Boucle du prince Peter de Hum de Lj. Kovačević; Croix d'or de l'archevêque Sava II de N. Dučić; une suite d'articles de M. Valtrović sur des antiquités serbes à l'exposition nationale de Budapest, ensuite sur des médailles des conquêtes de Belgrade en 1688, 1717, 1739 de H. Vajfert, ainsi que divers articles sur la numismatique médiévale).⁶ Il y a également plusieurs articles sur des églises médiévales (M. Riznić sur les églises à Kuršumlija, sur Štava, sur Gornjak, sur Vitovnica etc. Lj. Kovačević sur les monastères de Kučaj et sur Vinča, D. Milutinović sur le monastère Petkovića).⁷

Les articles des premiers numéros de «Starinar» sont de valeur assez inégale. Certains ne donnent que la description visuelle du monument sans aucune connaissance préalable des vestiges. L'auteur typique de ce genre est Mihailo Riznić, instituteur de Kučevo. Ses articles ne sont parfois que des histoires sur de vieilles églises, racontées par un brave homme, comme il les a vues et ce qu'il en a entendu des gens du peuple.⁸ Pourtant ni Riznić ni ses articles ne doivent au hasard de se trouver dans les pages de «Starinar». Dès la formation de la Société archéologique serbe, il a été dit dans son Statut que la Société réunira, en plus des membres fondateurs et chercheurs, des correspondants aussi. Selon cette conception les correspondants devaient faire tenir à la direction de la Société des informations sur les monuments de leur environnement, ils devaient s'en occuper et enfin, les décrire et en faire des relevés.⁹ C'est à cet appel que M. Riznić a répondu, ainsi que beaucoup d'autres amateurs d'antiquités: Jovan Mišković, colonel de Kragujevac, Savo Stojanović, télégraphiste de Veliko Orašje, Dušan Sabovljević ingénieur de Valjevo, Mihajlo Ristić instituteur de Niš, Hugo Vajfert, industriel de Pančevo et d'autres.¹⁰ Leurs articles, similaires à celui de Riznić, sont pour la plupart pleins de naïveté, dépourvus de jugement critique et de connaissance de la littérature spécialisée.

Heureusement, parmi les premiers collaborateurs s'intéressant aux vestiges du Moyen Age figuraient les meilleurs connaisseurs du passé médiéval serbe à l'époque — Mihailo Valtrović, Dragutin Milutinović, Ilarion Ruvarac et Ljumbir Kovačević. Ils étaient tous sortis de bonnes écoles: les deux premiers de celles de Karlsruhe, Berlin et Munich, le troisième de Vienne, seul Kovačević avait fait ses études à Belgrade. Leur grande culture et leur érudition, qui se manifestaient dans chacun de leurs articles à «Starinar», ont joué un rôle décisif dans les efforts de dépasser l'esprit provincial, qui aurait dominé dans la jeune revue sans leurs articles.

⁴ Starinar an. I, no. 1, Statut, p. 1.

⁵ D. Milutinović, Hrišćanska arheologija po njenom pojmu, razvitku i važnosti za srpski narod, Starinar an. III, no. 4, annexe, Belgrade 1886, 7—24.

⁶ Starinar an. I, no. 3, 1884, 110—118; an. II, no. 2, 1885, 56—58; an. IV, no. 1, 1887, 1—5; no. 2, 60—61; no. 4, 128—130; an. V, no. 1, 1888, 25—30; no. 2, 62—66; no. 3, 99—102; no. 4, 123—137; an. I, no. 1, 1884, 20—31; no. 2, 64—68; no. 3, 105—110, an. I, no. 1, 1884, 32—41.

⁷ Starinar, an. I, no. 2, 1884, 81—83; an. II, no. 2, 1885, 61—65; an. III, no. 2, 1886, 59—64; an. V, no. 1, 1888, 8—15; Starinar an. II, no. 1, 1885, 18—23; Starinar an. V, no. 3, 1888, 73—84; an. VI, no. 2, 1889, 33—44; an. IV, no. 2, 1887, 33—40; Starinar an. I, no. 4, 1884, annexe 13—40.

⁸ Cf. la légende de Štava et Rastovnica p. ex. Starinar an. II, no. 2, 1885, 64—65; an. II, no. 4, 1885, 130.

⁹ Starinar an. I, no. 1, 1884, statut no. 2, appel invitant à l'inscription, p. 2—3.

¹⁰ Les premières années il était d'usage d'ajouter à «Starinar» à la fin de l'année la liste des collaborateurs avec les indications de leurs professions et domiciles.

Iliarion Ruvarac, aussi bien que Ljubomir Kovačević, a apporté à ses études succinctes sur l'histoire de certains monastères¹¹ l'esprit critique dans l'étude de leur passé, esprit en effet indispensable au moment où les traces de l'enthousiasme romantique étaient encore vivantes dans la science historique. Les mérites de Mihailo Valtrović et de Dragutin Milutinović étaient d'autant plus grands.

Quoique tous les deux architectes, leur curiosité scientifique dépassait de loin, le seul domaine des arts plastiques, surtout celle de Valtrović. Ses mérites de fondateur de l'archéologie, discipline scientifique, chez les Serbes et de gardien du Musée National sont très grands. Depuis la fondation de la revue en 1884 et jusqu'en 1906 il a porté, avec une interruption entre 1895—1906, tout le poids de la publication. En plus du travail technique il faisait à l'époque de brefs articles et de nouvelles archéologiques, il corrigeait et complétait les textes des «correspondants».¹² Toutes ces tâches en plus de son travail régulier ne l'empêchaient pas de mener une politique équilibrée et de longue haleine de la revue. Sans négliger aucun des domaines importants pour l'étude des vestiges il en ouvre les pages non seulement aux articles relevant de l'archéologie et de l'histoire de l'art, mais aussi de l'histoire, de la numismatique et de la sphragistique. Ce point de vue ne lui était pas étranger, car les thèmes de ses œuvres pénétraient dans les divers domaines scientifiques au sein de l'étude du Moyen Âge. Par son article «Les nécropoles médiévales en Serbie et en Bulgarie»¹³ il avait annoncé l'intérêt porté par la revue à l'archéologie médiévale et par une présentation exhaustive, en plusieurs suites, des vestiges d'églises serbes à l'Exposition nationale de Budapest en 1885¹⁴ il a amorcé l'étude systématique des arts appliqués des Serbes, de l'orfèvrerie en particulier, tandis qu'avec ses études iconographiques de la représentation de la Sainte Trinité aux trois têtes sur un tronc ou sur le Bon Pasteur,¹⁵ il marchait déjà au pas avec des études iconographiques très appréciées à l'époque. Il a même écrit quelques pages sur les drapeaux de l'insurrection de 1804.¹⁶

Sans égard à la diversité des thèmes tous les travaux de Valtrović portent l'empreinte d'une approche qualifiée et d'un jugement mesuré, car il était conscient qu'à ce premier stade de l'étude de la culture médiévale des Serbes il n'était pas possible d'arriver aux conclusions formelles et définitives. S'il se contentait parfois des remarques sur des notes ou des inscriptions¹⁷ ou d'une brève description de sa tournée, avec un archéologue hongrois,¹⁸ des monastères de Piroć et de Niš, il publiait aussi dans «Starinar» de véritables études scientifiques de niveau européen. Les deux essais iconographiques sur l'étrange représentation de la Sainte Trinité et du Bon Pasteur ne cèdent en rien aux études de l'époque, publiées dans les plus renommées des revues spécialisées. Valtrović y a démontré tous les avantages de sa formation en Allemagne, pays alors à la pointe des études historiques et celles de l'histoire de l'art, ainsi que l'attention vigilante avec laquelle il suivait tout ce qui se passait dans la science historique de l'Europe occidentale.

Dragutin Milutinović, ami intime et proche collaborateur de Valtrović, ne possédait pas un intérêt aussi large. Professeur à la Grande École et architecte-praticien il s'intéressait surtout à l'architecture médiévale. Doué et de bonne formation il ne se contentait pas de descriptions d'édifices anciens et de leur histoire, comme ses contemporains dans leurs études de l'architecture des églises et forteresses anciennes.¹⁹ Quoiqu'il n'ait pas beaucoup écrit dans «Starinar», chacun de ses travaux a été remarquable par son effort de poser un problème nouveau ou de présenter un problème ancien dans un éclairage nouveau. Faisant des recherches au monastère Petkovica dans Pocerina en 1885, par exemple, il a brillamment démontré son procédé scientifique sûr et son don d'analyse subtile du style des éléments architectoniques d'un édifice ancien.²⁰ Sans égard au fait que Petkovica, édifice étudié par Milutinović, a été rasé la même année, 1885, et qu'il nous est donc impossible de vérifier maintenant si cette construction avait été du XIIIe siècle, comme il l'avait conclu, ou du XVIe — ce qui est également possible, son approche scientifique avait été entièrement nouvelle pour le milieu serbe. De son autre étude, «Le narthex et sa destination dans l'architecture de culte serbe ancienne», on peut dire qu'elle est par son intention exceptionnelle et non seulement dans notre science.²¹ En ouvrant une question plus qu'intéressante théoriquement, D. Milutinović

¹¹ I. Ruvarac, Sudbina manastira Vinče u Srbiji, Starinar an. IV, no. 2, 1887, 33—40; Ibid., Prilošci i građa za povest o srpskim manastirima, Starinar an. V, no. 2, 1888, 41—50; Ibid., O Kućajinskim manastirima po zapisima, Starinar an. V, no. 3, 1888, 33—44; Lj. Kovačević, Manastir Dobrun, Starinar an. II, no. 1, 1885, 18—23.

¹² Le grand attachement de M. Valtrović à «Starinar» se reflète dans sa correspondance avec I. Ruvarac. N. Ljubinković, Iz istorije Starinara, Starinar n.s. XVII, Beograd 1967, 173—178.

¹³ M. Valtrović, Srednjevekovne grobnice u Srbiji i Bugarskoj, Starinar an. VIII, no. 3, 1891, 91—97.

¹⁴ M. Valtrović, Srpske crkvene starine, Starinar an. IV, 1887, no. 1—5, 60—61, 128—130; an. V, 1888, 25—30, 62—66, 99—102, 123—137.

¹⁵ M. Valtrović, O slikanju Sv. Trojice sa tri glave ili lica na jednom trupu, Starinar an. V, no. 4, 1888, annexe 8—23; Ibid., Dobri pastir, Starinar an. VIII, no. 4, 1891, 109—130.

¹⁶ M. Valtrović, Zastava od godine 1804, Starinar an. X, no. 3—4, 1893, 124—129.

¹⁷ M. Valtrović, Natpisi i zapisi, Starinar an. II, no. 1, 1885, 24—26; an. II, no. 2, 1885, 58—61.

¹⁸ M. Valtrović, Beleške sa puta, Starinar an. V, no. 3, 1888, 87—99, 109—122.

¹⁹ P. ex. les articles à «Starinar» de J. Miškovića et M. Riznića.

²⁰ D. Milutinović, O starini manastira Petkovice, Starinar an. II, no. 3, 1885, 73—93.

²¹ D. Milutinović, Priprata i njena celj u staroj srpskoj crkvenoj arhitekturi, Starinar an. I, no. 4, annexe 13—20.

s'est montré apte à attaquer un problème très complexe qui n'a pu recevoir de solution définitive jusqu'à nos jours. Il n'y a pas de doute que ses conclusions prudentes sur le narthex, en tant qu'espace réservé aux femmes et comme partie d'église destinée aux baptêmes, soient justes, mais ce n'était certainement pas la réponse complète à la question posée. D'ailleurs la science en Europe en général, et non seulement en Serbie où des études de l'art byzantin ne faisaient que commencer, n'offrait pas des conditions permettant de résoudre des problèmes aussi complexes.

Au début de la dernière décennie du XIXe siècle, après sept ans d'existence de «Starinar», des changements plus importants quant aux vestiges médiévaux n'étaient pas sensibles dans la politique de la rédaction. La revue publiait toujours, à côté des articles sur la préhistoire et l'antiquité, des textes de l'histoire médiévale se rattachant aux vieilles églises ou bien des descriptions d'anciens monastères et de leurs trésors. Pourtant des modifications plus difficiles à remarquer existaient. D'une part des textes de correspondants-amateurs disparaissaient, ce qui n'était pas une grande perte. Mais la qualité des articles sur la culture médiévale se ressent de l'absence de certains autres collaborateurs. Dragutin Milutinović n'y apparaît plus, pris par d'autres tâches, Ilarion Ruvarac manifeste un manque d'entrain ainsi que Lj. Kovačević.²² Par contre de nouveaux collaborateurs, de renommée moindre et n'ayant pas ce niveau de formation, s'annoncent: l'évêque Nikanor Ružičić, Mladen Crnogorčević et Lazar Bogdanović. Leurs contributions concernaient pour la plupart des oeuvres des arts appliqués appartenant aux trésors monastiques et, moins fréquemment, des descriptions de certains monastères.²³ Quoiqu'utiles, ces travaux, faits avec peu d'ambition, ne représentent pas un apport particulier à la renommée de «Starinar». Ceux qui examinent des vestiges médiévaux dépassent, il est vrai, par leur niveau de connaissances les correspondants amateurs, sans atteindre pour autant le rang des chercheurs formés. L'infatigable rédacteur en chef, Mihailo Valtrović, s'efforce de pallier à cette situation. Comme toujours ses textes sont les plus nombreux dont entre autres des articles sur les vestiges architectoniques et autres dans la ville de Niš, puis sur les nécropoles médiévales en Serbie et en Bulgarie, sur le plat du patriarche Arsenije IV sur la monnaie du XVIIe siècle provenant des Portes de Fer.²⁴ Ses efforts ne suffisaient pourtant pas et des signes évidents de la crise ne pouvaient être dissimulés: le cahier III—IV de 1893 ne paraît pas à temps, et paru plus tard, il révèle que seuls deux auteurs y ont collaboré: M. Crnogorčević et, évidemment, Valtrović.²⁵

Sans égard aux autres raisons le seul fait que tout le poids de la publication ait été porté par un seul homme avait défini son sort à ce moment-là: en 1895 «Starinar» s'est éteint.

La disparition de la revue n'a pas éliminé le besoin d'une publication des premiers chercheurs des vestiges en Serbie depuis la préhistoire jusqu'au XVIIIe siècle. D'ailleurs d'autres que Valtrović lui-même ne s'y résignaient pas, mais lui surtout. Dès 1900 il a fait paraître les deux cahiers retardés de 1893 et quand les conditions sont redevenues favorables «Starinar» reparait — en 1906.

La nouvelle série de la revue ou, selon l'appellation officielle «la nouvelle suite», paraît après une décennie d'interruption sous forme nouvelle: le format et la présentation graphique étaient différents. Mais le changement essentiel consistait en un contenu nouveau et en une approche nouvelle de l'étude de vestiges. Les dix ans écoulés ont considérablement changé l'équipe des collaborateurs. Les différences sont sensibles dès les premiers deux numéros de «Starinar» renouvelé, ceux de 1906 et de 1907. Des collaborateurs bien intentionnés mais mal informés, qui étaient nombreux surtout dans les premiers numéros après 1884, ont complètement disparu. D'autre part deux des auteurs les plus renommés sont morts entretemps — D. Milutinović en 1900 et I. Ruvarac en 1905, tandis que Lj. Kovačević et le rédacteur en chef Valtrović ne sont présents dans la nouvelle série que par de rares écrits.

Un groupe, petit mais entreprenant, de chercheurs scientifiques prend la relève de la première génération et reprend la direction de la revue. Ce sont l'archéologue Miloje Vasić, l'historien de l'art Vladimir Petković et, dans une mesure plus restreinte, l'architecte Kosta Jov. Jovanović. Le premier, Vasić, devient le rédacteur en chef de «Starinar» en 1908.

C'est l'art du Moyen Âge qui attire principalement l'intérêt scientifique de Petković et de Jovanović et les pages de «Starinar» en 1906 offrent un plus grand nombre d'études plus sérieuses et plus importantes des monuments et des problèmes de l'art serbe ancien. En mentionnant l'intérêt pour l'archéologie médiévale serbe, manifesté par M. Vasić, il est permis de conclure que les études sur le Moyen Âge obtiennent une place de choix dans la nouvelle série de «Starinar».

Le mérite en revenait en premier lieu à V. Petković. Après des études à Munich et à Halle il vient, en tant que personnalité scientifique formée pouvant continuer avec succès

²² Entre 1890 et 1895. I. Ruvarac i Lj. Kovačević ne publient à Starinar qu'un seul article, I. Ruvarac, *Starinarski prilozi*, Starinar an. IX, no. 4, 1892, 117—122; Lj. Kovačević, *Nadgrobní natpis u Veličanima*, Starinar an. IX, no. 2, 1892, 69—71.

²³ Articles de N. Ružičića cf. Starinar an. VIII, no. 1—2, 1891, 33—34; an. XI, no. 1—2, 1894, 62—65; no. 3—4, 69—73, 89—90, 100—128; articles de M. Crnogorčevića cf. Starinar an. IX, no. 2, 1892, 55—66; an. X, no. 1—2, 1893, 1—73; an. XII, no. 1—4, 1895, 62—96; L. Bogdanovića cf. Starinar an. XI, no. 1—2, 1894, 57—62; no. 3—4, 73—89; an. XII, no. 1—4, 96—102.

²⁴ M. Valtrović, *Arhitektonske i druge starine u Niškom gradu*, Starinar an. IX, no. 1, 1892, 34—38; Ibid. *Tanjir patrijarha Arsenija Četvrtog*, Starinar an. X, no. 3—4, 1893, 122—124; Ibid. *Zlatni i srebrni novci iz XVII veka nadeni u Đerdapu*, Starinar an. IX, no. 2, 1892, 72—75.

²⁵ Ce cahier n'est publié qu'en 1900, comme la page de garde l'indique.

les études de l'art médiéval entamées par Valtrović, de la peinture surtout. Dès le premier numéro de «Starinar» renouvelé la première partie d'une étude détaillée sur le monastère Žiča est publiée, pour qu'ensuite V. Petković complète par deux suites la première monographie moderne d'un monument médiéval serbe.²⁶ L'étude n'a omis aucune des questions importantes concernant ce monastère — son histoire, son architecture et son iconographie, l'époque de sa naissance et l'analyse de style de sa peinture. Quoique des descriptions y furent nombreuses la partie polémique y tenait une place considérable et V. Petković y a démontré sa maîtrise de la méthodologie scientifique acquise au cours des études en Allemagne, ce qui n'est pas étonnant, puisque ses professeurs étaient K. Krumbacher et A. Goldschmidt. Il est caractéristique que le jeune Petković y a examiné, à propos de Žiča, comme D. Milutinović précédemment, le problème de la destination du narthex extérieur, faisant preuve d'une bonne connaissance des rites liturgiques et de la pratique du culte, enviable pour l'époque. Sa deuxième étude, celle sur les fresques du narthex intérieur à l'église de Kalenić²⁷ est une preuve de plus que l'histoire de l'art médiéval serbe a reçu un représentant qualifié et ambitieux.

Il faut faire remarquer que V. Petković a publié en 1911, dans cette série également, un article sur quatre monuments du XVIe et du XVIIe siècle avec des descriptions exhaustives des thèmes et de toutes les inscriptions en manifestant ainsi son intérêt pour l'art de l'époque du règne turc.²⁸ Et «Starinar» et l'auteur ont alors démontré que la distance prise envers des monuments de l'époque post-byzantine leur est étrangère, cette distance qui a survécu jusqu'à nos jours.

Tandis que dans la première série l'architecture a été traitée avec grand succès par D. Milutinović, au début du XXe siècle c'est l'architecte Kosta Jovanović qui assure la relève. Ses articles sur Stara Pavlica, sur les églises à Kosmaj et à Mojsije,²⁹ témoignent non seulement d'une bonne formation au département d'architecture de la Faculté technique de Belgrade et d'une bonne connaissance de l'histoire de l'architecture, mais aussi de son don pour des analyses précises des édifices sacrés anciens. C'est dommage qu'il ait abandonné, après la Première guerre mondiale, l'étude de notre architecture ancienne.

Quoique le domaine principal de l'intérêt scientifique de Miloje Vasić, rédacteur en chef de «Starinar» entre 1908 et 1914 ait été l'archéologie préhistorique, par son article sur les sites serbes anciens³⁰ il a posé les fondements de l'approche scientifique véritable aux études des édifices profanes et de la céramique appartenant à l'époque de l'Etat médiéval serbe. Cet article est d'autant plus précieux que l'archéologie médiévale nationale au sens strict du terme ait été négligée par notre science pendant longtemps.

Le grand mérite de la nouvelle série de «Starinar», 1906—1911, mérite qu'il faudrait attribuer au rôle de la nouvelle génération d'archéologues et d'historiens de l'art, est d'avoir introduit des comptes-rendus vraiment scientifiques des publications spécialisées les plus importantes. Au lieu des notes précédentes sur de nouveaux livres ou des découvertes archéologiques, le nouveau Comité de Rédaction, avec M. Valtrović et M. Vasić, soigne la vraie critique scientifique. Parmi les comptes-rendus des livres sur le Moyen Age les plus intéressants sont ceux de V. Petković avec ceux de Valtrović. Petković présente, avec précision et en connaissance de cause, le livre de Strigovski sur le Pasteur serbe de Munich, la monographie de Schmidt de l'église Hora à Istanboul, ainsi que le grand traité de Millet. *Byzance et non l'Orient*.³¹ Il est particulièrement critique, non sans raisons, envers les travaux de Schmidt.

Quoique la nouvelle série de «Starinar» signifie un progrès incontestable à tous les points de vue, dès le numéro VI la revue est en retard et le numéro de 1911 ne paraît qu'en 1914. Ce retard n'a pas pu être rattrapé, car la Première guerre mondiale — batailles jusqu'en 1915 et l'occupation ensuite — ont interrompu cette période fructueuse.

C'est seulement en 1922, au moment où les lourdes conséquences de la guerre ont été ne serait-ce que partiellement assainies, que «Starinar» reparait, Nikola Vulić est à la tête de la rédaction et c'est lui qui composera les cinq premiers numéros, pour confier ensuite la rédaction à Vladimir Petković.

Le remplacement du rédacteur en chef et la modification du format ne changent pourtant pas essentiellement la physionomie de «Starinar» et la position de l'art médiéval dans le cadre de son orientation générale non plus. Les travaux sur le Moyen Age deviennent cependant plus divers, cette diversité étant la conséquence d'un nombre plus grand de collaborateurs. Dans «Starinar» d'avant la première guerre cette époque n'a été traitée que par V. Petković et K. Jovanović, or actuellement de nombreux auteurs, jeunes pour la plupart, s'annoncent après 1918. Parmi eux figurent des architectes (P. Popović, A. Deroko, Dj. Bošković),

²⁶ V. Petković, Žiča, *Starinar* n.s. I, no. 2, 1906, 141—187; n.s. I, no. 2, 1907, 115—148; n.s. IV, no. 1, 1909, 27—106.

²⁷ Kosta J. Jovanović, qu'il ne faut pas confondre avec l'arch. Kosta Jovanović (1849—1923), fils d'Anastas Jovanović.

²⁸ K. Jovanović, *Stare crkve u Mojsinju*, *Starinar* n.s. II, t. 2, 1907, 149—165; *Ibid.*, *Dve stare crkve u Kosmaju*, *Starinar* n.s. III, 1908, 173—183; *Ibid.*, *Stara Pavlica*, *Starinar* n.s. IV, t. 2, 1909, 131—141.

²⁹ Sa dernière publication consacrée à l'art ancien a été éditée pendant la Première guerre mondiale en Angleterre: *Serbian Orthodox Church*, Londres, 1917.

³⁰ M. Vasić, *Starosrpska nalazišta u Srbiji*, *Starinar* n. I, 1, 1906, 39—88.

³¹ *Starinar* n.s. I, t. 2, 1906, annexe, colonne 44—55; t. II, an. 1907, annexe, col. 7—81; annexe, t. 2, 1907, annexe, col. 84—92.

des historiens (V. Ćorović, R. Grujić, Dj. Radojčić), des historiens de l'art (V. Petković, Z. Simić, M. Kašanin, M. et R. Ljubinković), des numismaticiens (J. Petrović). A en juger d'après cette liste «Starinar», publication à tradition, avait alors réuni la plupart de médiévalistes renommés de l'époque. Seul un petit nombre de scientifiques étudiant le Moyen Âge n'appartenait pas au cercle des collaborateurs de la revue. Qui plus est, «Starinar» avait réussi — durant les premières années d'après-guerre, entre 1922 et 1928 — à inscrire parmi ses auteurs les plus renommés des médiévalistes de Slovénie et de Croatie: F. Stele écrit sur les fresques de Saint Primose près de Kamnik et sur les peintures des arcs des baptistères gothiques et Lj. Karaman sur le sarcophage de Jean de Ravenne.³² La participation de ces deux auteurs n'a pu que rehausser la renommée de la revue, mais cette collaboration prit fin avec le dernier numéro dirigé par Vulić. C'était une tentative particulière de donner à «Starinar» de l'époque un caractère yougoslave. Réunir du matériel médiéval sur le plan yougoslave, autour d'une publication, s'avérait difficile en raison de la différence existant entre les problèmes scientifiques des régions occidentales et ceux de la partie orientale de la Yougoslavie. C'est à la tendance de Vulić d'élargir le cercle des collaborateurs qu'il faut attribuer, semble-t-il, la coopération du célèbre byzantologue français, Louis Bréhier, aux premiers numéros de «Starinar» d'après la Première guerre mondiale.³³

Un aspect intéressant de «Starinar» de l'époque est l'élargissement de ses limites chronologiques, déjà larges. Z. Simić a publié des articles sur les portraits de Teodor Ilić-Česljar et de Pavle Simić, puis sur les icônes de Stefan Gavrilović et même sur la femme-peintre du début du XXe siècle³⁴ — Vidosava Kovačević. Un éventail aussi large ne pouvait s'intégrer au cadre de la revue et, exception faite de ces articles de Z. Simić, «Starinar» n'a publié rien d'autre sur l'époque entre le XVIIIe siècle tardif et le début du XXe siècle.³⁵

Au cours de ces deux décennies — entre 1922 et 1940 — «Starinar» a fait paraître un certain nombre d'études et articles de caractère historique, rattachés indirectement à l'art médiéval. La signature de Djordje Radojčić figure souvent au bas des articles et études publiés entre 1937 et 1940 sur des questions historiques.³⁶

Cependant, et c'est normal, la plupart de travaux des médiévalistes, publiés à «Starinar» de cette époque, concerne les monuments d'art du Moyen Âge, en majorité églises de monastère. Grâce à l'attachement à la revue de quelques jeunes historiens de l'architecture, dont P. Popović, Ž. Tatić, puis A. Deroko et Dj. Bošković, presque chaque numéro apportait une étude sur l'architecture des églises médiévales serbes. La formation de la Yougoslavie ayant facilité l'étude de ceux des monuments serbes et byzantins, qui avaient été précédemment hors des frontières de la Serbie d'avant 1912–13, ces études étaient en partie consacrées aux monuments jusqu'alors difficilement accessibles de Belgrade (A. Deroko a écrit sur Morača et Matejča, P. Popović sur les Archanges de Prizren, Dj. Bošković sur la Mère-Vierge de Hvosno³⁷). Des monuments de moindre importance ou moins connus (Pavlovac, église de Smederevo, Baljevac, Mili) ont également fait objet des études brèves mais valables.³⁸

Des notes, prises en site par quelques uns des chercheurs infatigables, ont été un apport précieux à la meilleure connaissance non seulement des monuments de l'architecture ancienne, mais aussi des vestiges en général. A la veille de la Première guerre mondiale et durant l'immédiat après-guerre ce travail a été amorcé par les architectes Pera Popović et Milan Zloković³⁹, puis continué par l'architecte Aleksandar Deroko, pour qu'au cours des années trente l'architecte Djurdje Bošković inscrive dans les registres de l'histoire de l'architecture

³² F. Stele, Freska u crkvi sv. Primoža kod Kamnika, *Starinar* IIIe sér. II, 1923, 121–156; Ibid., Slikani svodovi gotskih prezbitorija u Slovenačkoj, *Starinar* IIIe sér. V, 1928–1930, 70–87; Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjevečna pleterna ornamentika u Dalmaciji, *Starinar* IIIe sér. III, 1924–1925, 43–59.

³³ L. Bréhier, Srpska i rumunska umetnost u srednjem veku, *Starinar* IIIe sér. II, 1923, 63–68; Ibid., Srpske crkve i romanska umetnost, *Starinar* IIIe sér. I, 1922, 33–46; Ibid., Utisci iz Gračanice, *Starinar* IIIe sér. IV–X, 1926–1927, 3–8.

³⁴ *Starinar* IIIe sér. V, 1928–1930, 120–127; *Starinar* IIIe sér. VIII–IX, 1933–1934, 28–37; *Starinar* IIIe sér. X–XI, 1935–1936, 114–123; *Starinar* IIIe sér. XIII, 1938, 41–52.

³⁵ Aussi exceptionnelle fut la publication, d'après la 1re guerre mondiale dans un numéro de «Starinar» — no. XII de 1961 — d'un texte sur la peinture du 18e. P. Vasić, Slikari ikonostasa manastira Bodjana i Krušedola, *Starinar* XII, de 1961, 11–122.

³⁶ Dj. Radojčić, Savremene vesti o Kosovskoj bici kod ruskog putopisca Djakona Ignjatija, *Starinar* IIIe sér. XII, 1937, 47–52; Ibid., Mrkšina crkva i »štavsko gospodstvo«, na istom mestu, 53–70; Ibid., »Avraam«. O jednom monogramu iz vremena cara Dušana, *Starinar* IIIe sér. XIV, 1939, 63–70 i drugi.

³⁷ A. Deroko, Morača, *Starinar* IIIe sér. VII, 1932, 9–14; Ibid., Matejča, *Starinar* IIIe sér. VIII–IX, 1933–1934, 84–89; P. Popović, Crkva Svetih Arhandjela u Prizrenu, *Starinar* IIIe sér. III, 1926–1927, 55–58; S. Smirnov–Dj. Bošković, L'Eglise de la Mère-de-Hvosno, *Starinar* IIIe sér. X–XI, 1935–1936, 47–82.

³⁸ Z. Tatić, Pavlovac pod Kosmajem, *Starinar* IIIe sér. III, 1924–1925, 3–9; Ibid., Stara crkva na Smederevskom groblju, *Starinar* sér. V, 1928–1930, 55–62; A. Deroko, Crkva Sv. Nikole kod Baljevca, *Starinar* IIIe sér. VII, 1932, 36–39; Dj. Bošković, Manastir Mili na Limu, *Starinar* IIIe sér. XIII, 1938, 92–95.

³⁹ P. Popović, Prilog za studiju stare srpske crkvene arhitekture, *Starinar* IIIe sér. I, 1922, 95–119; M. Zloković, Stare crkve u oblasti Prespe i Ohrida, *Starinar* IIIe sér. III, 1925–1926, 115–149.

une centaine d'églises anciennes.⁴⁰ Ses caractéristiques condensées, accompagnées des plans des églises, en majorité petites et inconnues, ont permis une vue d'ensemble du développement de l'architecture entre le XIIe et le XVIIe siècle dans toute sa diversité et toute sa complexité.

Les efforts communs du groupe, petit mais infatigable, d'architectes dont une partie considérable de travaux a été publiée par «Starinar» entre les deux guerres, ont donné des résultats précieux pour la science après la deuxième guerre, époque où des synthèses sur l'architecture ancienne de A. Deroko et Dj. Bošković⁴¹ ont été publiées, mais leur contribution à la publication du Panorama des monuments de culte, relativement détaillé de V. Petković⁴² n'a pas été moindre.

Durant la troisième et la quatrième décennie des travaux de valeur sur nos fresques médiévales ont également été publiés. Il s'agissait parfois des monographies de plus ou moins grande ampleur, en majorité des ensembles de peintures murales (Dobrun, Karan, Kliment d'Ohrid, Kurbinovo, fresques du XIIIe à Studenica)⁴³. Certains articles concernaient un problème particulier de la peinture murale (V. Petković sur le calendrier de Staro Nagoričino et sur le cycle de St. Georges à Dečani, P. Popović sur la fresque représentant la mort de la mère de Uroš Ier à Sopoćani, Dj. Mano-Zisi sur la signature du maître Srdj à Dečani, L. Mirković sur les représentations des anges et des démons au monastère de Marko).⁴⁴ Tous ces travaux complétaient l'idée d'ensemble sur l'importance et la diversité de nombreux ensembles de fresques médiévales. Pourtant une attention insuffisante a été accordée aux très importantes peintures murales anciennes en Macédoine et à Kossovo. Il n'est pas impossible que ce soit la conséquence d'un accord tacite laissant ces monuments aux soins du centre scientifique de Skopje, dont c'était la circonscription administrative et qui éditait le Messager de la Société savante de Skopje (Glasnik skopskog naučnog društva) sous la direction de Radoslav Grujić. Il semble curieux également que le rédacteur en chef de «Starinar», V. Petković n'ait pas accordé une attention suffisante aux ensembles peu connus de fresques, qui étaient pratiquement accessibles après la création de la Yougoslavie. La raison pourrait être l'orientation de son intérêt à l'époque sur des monographies et ensuite sur des rapports des fouilles à Caričin Grad et à Stobi.⁴⁵ Mais l'influence de V. Petković était évidente dans les travaux des collaborateurs à «Starinar» de l'époque. Quoique dans les milieux scientifiques occidentaux la méthode iconographique de l'étude des monuments byzantins ait été remplacée par des approches nouvelles et des méthodes plus complexes, à Belgrade, et en particulier au sein du cercle de collaborateurs autour de «Starinar», une grande attention a été encore accordée à la description détaillée des figures et des scènes, ainsi qu'à l'analyse iconographique, suivant l'exemple du rédacteur en chef, tandis que les caractéristiques de style étaient rarement abordées. D'autre part c'était inévitable aussi, car de nombreuses peintures étaient totalement inconnues avant ces publications à «Starinar» et il fallait donc commencer à zéro.

Certains auteurs s'efforcent cependant, dans l'analyse des églises à fresques, d'y mettre l'accent sur le procédé. Le fruit en était parfois précieux, comme dans le cas des peintures murales de Kurbinovo.⁴⁶ R. Ljubinković, alors jeune auteur, y a cité, en plus de l'analyse iconographique, également des remarques subtiles sur les raisons de style, qui ont permis de situer ces fresques, alors sans date, avec précision aux dernières années du XIIe siècle.

L'attention des auteurs de la troisième et de la quatrième décennie, qui traitaient des questions de la peinture médiévale, était orientée sur les fresques du XIIIe et du XIVe siècle. Les vieilles icônes, et surtout les miniatures, étaient pour ainsi dire complètement oubliées en tant que thème de «Starinar». Selon les seuls trois articles, parus à la veille de la Deuxième guerre mondiale, consacrés à la Vierge à trois mains, à l'icône de Dečanski de Bari et

⁴⁰ A. Deroko, U Bodinovoju prestonici, Starinar IIIe sér. V, 1928—1930, 128—151; Dj. Bošković plusieurs n-os de Starinar IIIe sér.: VI, 1931, 140—189; VII, 1932, 88—126; VIII—IX, 1933—1934, 255—276, 277—303; XIV, 1939, 71—104.

⁴¹ A. Deroko, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1953; Dj. Bošković, Osnovi srednjovekovne arhitekture, 1947, Arhitektura srednjeg veka, Belgrade 1957², 273—306.

⁴² V. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Belgrade 1952.

⁴³ M. Kašanin, Manastir Dobrun, Starinar IIIe sér. IV, 1926—1927, 67—81; Ibid., Bela Crkva Karanska, op. cit., 115—221; M. Corović-Ljubinković, Crkva Stari sveti Kliment u Ohridu, Starinar IIIe sér. XV, 1940, 92—100; R. Ljubinković, Stara crkva sela Kurbinova, op. cit., 101—123; S. Smirnov—Dj. Bošković, Neobjavljene freske XIII veka u riznici manastira Studenice, Starinar IIIe sér. VIII—IX, 1933—1934, annexe, 335—347.

⁴⁴ V. Petković, Kalendar u starom živopisu srpskom, Starinar IIIe sér. I, 1922, 3—18; Ibid., Ciklus slika iz legende sv. Djordja u Dečanima, Starinar IIIe sér. V, 1928—1930, 7—11; P. Popović, Smrt majke kralja Uroša I, op. cit., 30—36; Dj. Mano-Zisi, Jedan zapis kapitela iz Dečana — ispod fresko-slike začeca Kainova, op. cit., 185—193; L. Mirković, Anđeli i demoni na kapitelima u crkvi sv. Dimitrija Markova Manastira kod Skoplja, Starinar IIIe sér. VI, 1931, 3—13.

⁴⁵ V. Petković, Iskopavanje Caričina Grada kod Lebana, Starinar IIIe sér. XII, 1937, 81—92; Ibid., Iskopavanje Caričina Grada kod Lebana, Starinar IIIe sér. XIV, 1939, 141—152; Ibid., Antičke skulpture iz Stobia (du palais Parteniosa), Starinar IIIe sér. XII, 1937, 12—35.

⁴⁶ R. Ljubinković, Stara crkva sela Kurbinova, Starinar IIIe sér. XV, 1940, 101—123.

aux méditations d'ordre général sur les icônes d'Ohrid,⁴⁷ les chercheurs, réunis autour de Starinar, semblent ne pas s'intéresser à la peinture d'icônes. A vrai dire d'autres historiens de l'art de l'époque n'accordaient non plus leur attention et ne publiaient que très rarement quelque chose sur des exemplaires conservés des icônes anciennes, éblouis par la richesse et l'intérêt des fresques anciennes. «Starinar» reflétait ainsi comme un miroir la situation et les domaines d'intérêt de la partie d'histoire de l'art serbe qui traitait le Moyen Age.

Du point de vue des études, l'art du temps du règne turc avait un sort encore plus malheureux. Exception faite de trois textes de V. Corović, sur les monastères de Herzégovine, un article de Mano-Zisi et un autre de R. Grujić,⁴⁸ la revue ignorait entre les deux guerres toute une époque de l'art, qui a duré plus de trois siècles.

Il faut faire remarquer que l'architecture profane ancienne n'éveillait non plus d'intérêt. Trois articles seulement, publiés en 1939 et 1940, parlent des fortifications anciennes: tour Nebojša à Belgrade, Zrnovo à Avala et remparts de Chilandari.⁴⁹ L'étude de Zrnovo à Avala est particulièrement précieuse, puisque cette forteresse a été démolie à la légère, afin de faire place au monument au Soldat inconnu, donc l'étude de Dj. Bošković, avec ses plans précis et de nombreuses photographies, est le témoignage de valeur sur un monument disparu.

L'attitude de «Starinar» entre les deux guerres envers des oeuvres d'arts appliqués, reflète la situation générale du développement de l'histoire de l'art médiéval à l'époque. Les chercheurs étaient dans ce domaine très peu nombreux. Parmi eux I. Mirković et R. Grujić y ont donné une contribution plus importante. Ce sont précisément ces deux auteurs qui publient à «Starinar» de l'époque les communications des plus importantes.⁵⁰ Cependant, ainsi isolés ils ne pouvaient donner une contribution plus importante à une idée d'ensemble plus précise sur ce genre de créations au cours du Moyen Age. Il en était de même avec la numismatique, dont les textes étaient rares.⁵¹ Ils n'informaient que des découvertes plus importantes de monnaies anciennes, sans tenter d'entrer dans des généralisations plus larges.

Seule publication spécialisée en archéologie et art ancien à Belgrade, «Starinar» suivait également certaines entreprises archéologiques et de conservation ayant trait au Moyen Age, qui ont eu lieu entre les deux guerres. Les pages de «Starinar» apportent depuis 1937 des informations régulières de son rédacteur en chef sur les fouilles à Caričin Grad.⁵² Le grand site paléo-byzantin, qu'on supposait déjà être l'ancienne *Iustiniana Prima*, représentait une de rares tentatives d'examiner, par des méthodes archéologiques, un grand site des débuts du Moyen Age. L'archéologie médiévale n'avait pas encore pris son essor: les chercheurs avaient toujours trop de travail sur des monuments bien conservés pour chercher de nouvelles connaissances au prix de grands efforts sous la surface de la terre.

La plus grande des entreprises de conservation d'entre les deux guerres — le renouveau de la Patriarchie de Peć — a été signalée par «Starinar» de la meilleure manière possible: par un rapport détaillé sur les travaux et sur les principes de la restauration.⁵³

Dans le cadre de cette époque «Starinar» n'a pas beaucoup avancé le panorama critique sur des livres publiés et des traités du domaine de l'archéologie et de l'histoire de l'art médiévaux. Chacun des numéros de «Starinar» comporte des comptes-rendu, mais ils sont presque toujours descriptifs avec de timides observations ou de tièdes commentaires élogieux. Les exceptions à cette règle sont rares.⁵⁴

Jugé dans son ensemble «Starinar» a joué entre les deux guerres un rôle considérable dans les études des vestiges médiévaux. C'est autour de lui que tous ceux, ou presque, qui travaillaient sur cette époque, ont été réunis. L'attention était orientée surtout à l'architecture médiévale serbe et aux peintures murales de ces donations. Tout le reste était, pratiquement, à l'ombre de ces domaines d'intérêt et par conséquent plusieurs genres et époques de la création artistique étaient encore négligés dans l'attente des chercheurs qui s'y intéresseraient.

L'occasion favorable d'une orientation plus équilibrée des recherches sur des vestiges du Moyen Age s'est avérée après la Deuxième guerre mondiale. L'Institut archéologique près

⁴⁷ L. Mirković, *Hilandarske starine*, Starinar III ser. X—XI, 1936, 83—86; Dj. Bošković, *Ikona Dečanskog u Bari-u*, Starinar III ser. XII, 1937, 55—58; Dj. Mazalić, *Nešto o ikonama iz crkve sv. Klimenta u Ohridu*, Starinar III ser. XIV, 1939, 124—128.

⁴⁸ V. Corović, *Hercegovački manastiri*, Starinar III ser. I, 1922, 209—230; Ibid., *Hercegovački manastiri*, III ser. II, 1923, 69—77; Ibid., *Hercegovački manastiri*, III ser. X—XI, 1936, 3—38; Dj. Mano-Zisi, *Blagoveštenje Rudničko. Šatornja*, Starinar III ser. VIII—IX, 1933, 218—237; R. Grujić, *Starine manastira Orahovice u Slavoniji*, Starinar III ser. XIV, 1939, 24—40.

⁴⁹ D. Jovanović, *Kula Nebojša i staro pristanište*, Starinar III ser. XIV, 1939, 111—123; Dj. Bošković, *Svetogorski pabirci*, op. cit., 71—99; Ibid., *Grad Zrnov*, Starinar III ser. XV, 1940, 74—91.

⁵⁰ L. Mirković, *Srpska plaštanica monahinje Jefimije u manastiru Putni (Bukovina)*, Starinar III ser. II, 1923, 109—120; Ibid., *Hilandarske starine*, Starinar III ser. X—XI, 1936, 86—94; R. Grujić, *Hvostanski ćup i nereski uprvos*, Starinar III ser. V, 1930, 12—19; Ibid., *Starine manastira Orahovice u Slavoniji*, 40—62.

⁵¹ J. Petrović, *Nekoji retki stari srpski novci*, Starinar III ser. VII, 1932, 5—8; Ibid., *Veoma retki srpski srednjovekovni grošići iz sela Malo Bonjince kod Vlasotinaca*, Starinar III ser. VIII—IX, 1933, 14—27.

⁵² Starinar III ser. XII, 1937, 81—92; XIII, 1938, 179—198; XIV, 1939, 141—152.

⁵³ Dj. Bošković, *Osiguranje i restauracija crkve manastira sv. Patrijaršije u Peći*, Starinar VIII—IX, 1933, 90—165.

⁵⁴ Starinar III ser. XII, 1937, 111—113, 114—119; Starinar III ser. VI, 1931, 189—191.

l'Académie serbe des sciences avait l'ambition de réunir, entre autres, tous les chercheurs médiévalistes. Le programme de l'Institut a annoncé qu'il se chargera des études «du passé des peuples yougoslaves et slaves du sud, en particulier des Serbes, d'après la documentation scientifique archéologique». Tous les scientifiques, et les médiévalistes y prédominaient, ont souscrit à l'obligation de travailler sur les quatre grands problèmes: a) arrivée des Slovènes dans la Péninsule Balkanique, b) culture des peuples que les Slovènes ont contactés lors de leur arrivée, c) rapport entre les tribus slaves, en premier lieu les Serbes et les autres peuples, d) rapports sociaux chez les Slaves, Serbes en premier lieu, au Moyen Âge.⁵⁵ La grande tâche commune indiquée a été la reconnaissance de tout le territoire de la Serbie, reconnaissance qui aurait dû durer neuf ans.⁵⁶

Les résultats des entreprises aussi largement projetées aurait dû être publiés en majeure partie dans «Starinar» renouvelé, devenu l'organe de l'Institut archéologique près l'Académie des sciences serbe. Comme la préface au premier numéro de la nouvelle, quatrième, série l'a dit — préface signée par le futur rédacteur en chef Dj. Bošković (les quatre premiers numéros ont été dirigés par V. Petković) — la revue reflétait également le travail de l'Institut. Et ce travail a été en effet divers et fructueux, en particulier dans le domaine du Moyen Âge. Les premiers numéros de la nouvelle série de «Starinar» offrent et des polémiques et des monographies et des communications et des rapports, tandis que les auteurs traitent des questions de l'architecture de culte et militaire⁵⁷, de la peinture murale⁵⁸, des icônes⁵⁹, de la numismatique⁶⁰. Certains de ces travaux sont en fait la suite de la politique de la rédaction précédente, mais des nouveautés apparaissent également. Tout d'abord l'accent est mis sur l'architecture profane, militaire et les premiers quatre numéros (I, II, II—IV et V—VI) apportent des articles importants sur une dizaine de cités anciennes (Petrič, Smederevo, Golubac, Ram, Markovo Kale, Užice, Prilep, Novo Brdo, Pirot, Šabac).⁶¹ Cet intérêt exagéré porté aux forteresses anciennes fut le résultat des tentatives conscientes de la société d'établir un équilibre entre l'art profane et l'art de culte. Mais un rôle important y a été joué par le livre de A. Deroko sur les forteresses anciennes en Serbie, au Monténégro et en Macédoine, paru en 1950, qui a eu l'effet stimulant.

Les premiers numéros de «Starinar» après la Deuxième guerre mondiale apportent aussi quelques articles sur des églises reconstruites du temps du règne turc dans nos régions, avec une attention particulière accordée aux peintures murales. Ainsi de petites monographies des monastères de Jašunje, Leskovec, Podvrh⁶², furent publiées et il y eut des textes sur les peintures murales de l'église au cimetière de Smederevo⁶³, sur Praskvica⁶⁴, sur l'influence russe dans la peinture serbe du XVIe et du XVIIe siècle.⁶⁵ Des travaux sur les icônes, précédemment complètement négligées, datant de l'époque entre le XVe et le XVIIe siècle, figuraient égale-

⁵⁵ Starinar n.s. I, Beograd 1950, 284.

⁵⁶ Ibid., 4.

⁵⁷ Dj. Bošković, Manastir Veluče, Arhitektura i skulptura, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 60—76; I. Zdravković, Stara crkva u Lipljanu, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 186—190; Ibid. Manastir Mesić, Starinar n.s. V—VI, 1954—1955, 331—334; Dj. Stričević, Hronologija ranih spomenika Moravske škole, Starinar n.s. V—VI, 1954—1955, 115—128; Dj. Bošković—V. Korać, Ratac, Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 39—75; V. Korać, Sveti Sergije (Srdj) i Vakh na Bojani, Starinar n.s. XII, 1961, 35—44; quant à l'architecture militaire v. note 61.

⁵⁸ M. Čorović-Ljubinković—R. Ljubinković, Crkva u Donjoj Kamenici, Starinar n.s. I, 1950, 53—86; V. Perković, Manastir Veluče, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 45—59; S. Radović, Jedna scena iz romana o Varlaamu i Joasafu u crkvi Bogorodice Ljeviške, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 77—81; R. Ljubinković, Isposnica Petra Koriškog, Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 93—112; M. Čorović-Ljubinković, Uz problem ikonografije srpskih svetitelja Simeona i Save, ibid., 77—90; V. Djurić, Jedna slikarska radionica u Srbiji XIII veka, Starinar n.s. XII, 1961, 63—76; M. Čorović-Ljubinković, Odras kulta svetog Stefana u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti, ibid., 45—62.

⁵⁹ L. Mirković, Ikona Bogorodice u crkvi Gospe od Zvonika u Splitu, Starinar I, 1950, 47—51; M. Čorović-Ljubinković, Dve dečanske ikone Bogorodice Umiljenija, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 83—91.

⁶⁰ R. Marić, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja, Starinar n.s. V—VI, 1954—1955, 350—355; S. Dimitrijević, Neke vrste srednjovekovnog novca, Starinar n.s. IX—X, 1958—1959, 137—168.

⁶¹ I. Zdravković, Petrič grad, Starinar n.s. I, 1950, 219—222; A. Deroko, Smederevski grad, Starinar II, 1951, 59—98; Ibid., Grad Golubac, op. cit., 139—149; Ibid., Srednjovekovni utvrđeni karavansaraj u Ramu, op. cit., 150—152; I. Zdravković, Markovo Kale kod Vranja, Starinar n.s. II, 1951, 250—253; Ibid., Uzički grad, Starinar n.s. III—IV, 1952—1953, 181—185; A. Deroko, Markovi kuli — grad Prilep, Starinar V—VI, 1954—1955, 83—104; M. Dinić, I. Zdravković et col., Novo Brdo, op. cit., 247—294; N. Petrović, Pirotski grad, op. cit., 295—304; D. Pavlović, Šabačka tvrđava, op. cit., 305—316.

⁶² M. Čorović-Ljubinković, Jašunjski manastiri, Starinar n.s. I, 1950, 229—236; R. Ljubinković, Crkva svetog Vaznesenja u selu Leskovecu kod Ohrida, op. cit., 193—216; A. Skovran, Crkva sv. Nikole u Podvrhu kod Bijelog polja, Starinar n.s. IX—X, 1958—1959, 355—366.

⁶³ Dj. Mano-Zisi, Stara crkva u Smederevu, Starinar II, 1951, 153—174.

⁶⁴ P. Mijović, Freske u pevnici Balše III u Praskvici, Starinar IX—X, 1958—1959, 345—353.

⁶⁵ S. Petković, Ruski uticaj na srpsko slikarstvo XVI—XVII veka, Starinar n.s. XII, 1961, 91—109.

ment dans les pages de *Starinar*.⁶⁶ La revue apportait à cette époque régulièrement des rapports sur les fouilles de Caričin Grad, à ce moment-là le plus important champ de fouilles archéologiques dans un site du début du Moyen Âge.⁶⁷ *Starinar* suivait plus que jamais la littérature spécialisée du pays, entre autres celle sur les vestiges médiévaux, ainsi que les livres étrangers, dont la publication était importante pour la médiévalistique du pays. Ce n'étaient pas de simples notes sur de nouveaux livres, mais des comptes-rendus sérieux, avec une vision critique du problème discuté.

Depuis 1955 *Starinar* apporte en annexe la bibliographie des travaux du domaine de l'archéologie, histoire de l'art et histoire culturelle. Pendant presque trois décennies ce travail est fait par N. Mandić.⁶⁸ A une époque où une multitude de revues de caractère local, aussi bien que de publications étrangères, rendent l'orientation dans cette abondance de littérature difficile, surtout à de jeunes chercheurs, la bibliographie de *Starinar* s'est avérée très utile.

Il semble à première vue étonnant que les premiers numéros de *Starinar*, après la Deuxième guerre mondiale, n'apportent pour ainsi dire pas d'articles sur l'archéologie médiévale.⁶⁹ Les plans ambitieux, et en grande mesure irréels, des premières années d'après guerre accordaient une attention particulière à ce domaine d'archéologie qui, quoiqu'annoncée par l'article de M. Vasić en 1906, s'était presque éteinte entre les deux guerres. Ce concours de circonstances, cette absence d'un travail suivi dans le domaine de l'archéologie slave, et médiévale en général, durant la troisième et la quatrième décennie à Belgrade, a fait que des travaux sur ces problèmes n'ont pu apparaître, et d'un seul coup, qu'à la fin de la cinquième et durant la sixième décennie.

A une époque où les études de tous les vestiges médiévaux étaient encouragées il n'y a pas à *Starinar* de travaux sur les arts appliqués et les enluminures, tandis que des monuments byzantins, en général ou en particulier sur le sol de Yougoslavie, ne sont présentés que par à peine quelques études.⁷⁰ Pourquoi *Starinar* a-t-il négligé les arts appliqués et les monuments byzantins — ce n'est pas difficile à expliquer: à cette époque précisément Belgrade voit apparaître des revues spécialisées, aussi bien dans l'histoire de la Byzance que dans les arts appliqués et ces publications ont accueilli les spécialistes, qui d'ailleurs n'étaient pas nombreux. L'absence de travaux sur les miniatures des premiers quinze numéros d'après-guerre est plus difficile à expliquer. Le livre sur la miniature serbe ancienne, oeuvre de pionnier que S. Radojčić a publié en 1950, n'a non plus pu stimuler les études des enluminures.⁷¹ La seule explication plausible serait que ceux qui étudiaient les enluminures n'étaient pas nombreux et que leurs rares textes n'aient pas trouvé leur chemin jusqu'à *Starinar*.

L'analyse des premiers dix numéros publiés après la Deuxième guerre mondiale fait apparaître incontestablement que ces années-là étaient fructueuses pour les études de médiévalistes. Les réunions régulières de tous les collaborateurs de l'Institut — permanents et extérieurs — étaient un stimulant excellent. Ces réunions donnaient lieu à la présentation des communications sur des problèmes divers, suivies de discussion. Ces textes étaient très souvent repris par la revue.

Sans favoriser particulièrement une époque donnée, *Starinar* maintenait au cours de la sixième décennie un équilibre harmonieux entre les études de la préhistoire, de l'antiquité et du Moyen Âge. Mais au début des années soixante des changements considérables se produisirent.

La physionomie de *Starinar*, surtout du point de vue des études de l'art du Moyen Âge, a pris un tournant décisif sous l'influence de la décision de l'Académie serbe des sciences de ne pas garder l'Institut archéologique dans son sein. A la suite de cette décision la physionomie de *Starinar* a rapidement changé, en particulier son attitude envers les études médiévalistes. Symboliquement, le premier numéro de *Starinar* après la séparation de l'Académie des sciences (numéro XI de 1961) ne comportait que des textes concernant la préhistoire et l'antiquité. Dans les numéros suivants les textes sur les problèmes de l'art médiéval se font

⁶⁶ L. Mirković, *Deizis krušedolskog ikonostasa*, *Starinar* n.s. III—IV, 1952—1953, 93—106; R. Ljubinković, *Dve gračaničke ikone sa portretima mitropolita Nikanora i mitropolita Viktora*, *Starinar* 1954—1955, 129—138; V. Djurić, *Frano Matijin, dubrovački slikar XVI veka*, op. cit. 139—154; L. Mirković, *Ikone i drugi predmeti u crkvi sv. Ilije u Zadru*, *Starinar* VII—VIII, 1956—1957, 359—374; M. Čorović-Ljubinković, *Ikonostas crkve svetog Nikole u Velikoj Hoći*, *Starinar* n.s. IX—X, 1958—1959, 169—179.

⁶⁷ *Starinar* I, 1950, 119—142; III—IV, 1952—1953, 127—168; V—VI, 1954—1955, 155—180; VII—VIII, 1956—1957, 311—328. Plusieurs numéros de *Starinar* ont apporté des textes traitant de l'architecture de Caričin Grad et de sa vie urbaine.

⁶⁸ Exceptionnellement le no. 1 a été rédigé par Dj. Stričević.

⁶⁹ M. Garašanin, *Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih odlika*, *Starinar* I, 1950, 27—37; Dj. Bošković, *Problem slovenskog hrama u Ptuj*, op. cit., 39—46; J. Todorović, *Ranoslovenska peć kod Višnjice*, *Starinar* VII—VIII, 1956—1957, 329—334.

⁷⁰ Dj. Stričević, *Ikonografija kompozicija sa carskim portretima u San Vitale*, *Starinar* n.s. IX—X, 1958—1959, 67—76; D. Srećević—A. Simović, *Portret vizantijske carice iz Balajna*, op. cit., 77—87; L. Mirković, *O ikonografiji mozaika iznad carskih vrata u narteksu crkve sv. Sofije u Carigradu*, op. cit., 89—96.

⁷¹ S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Belgrade 1950.

de plus en plus rares, et avec le temps, ce fait devient de plus en plus évident. Deux numéros cependant font exception et en raison des circonstances particulières: le numéro 20 de 1969, consacré à Dj. Bošković, rédacteur en chef de la revue pendant de longues années et renommé surtout en tant que médiévaliste, et le numéro 30 de 1979, qui réunit plusieurs travaux sur Kruševac médiéval. Le cercle d'auteurs — spécialistes du Moyen Age, était réduit après 1960 et exception faite de quelques collaborateurs, surtout irréguliers et sporadiques, il ne réunira que les membres de l'Institut Archéologique travaillant sur les problèmes de l'art serbe ancien (R. Ljubinković et P. Mijović). Ce sont précisément ces auteurs qui ont donné, en ce qui concerne le domaine des médiévalistes, le cachet de leurs affinités scientifiques particulières à «Starinar» de ce dernier quart de siècle.

La revue a commencé à traiter les questions de l'archéologie médiévale slave comme elle ne l'avait jamais fait auparavant. Presque chacun de ses numéros depuis 1962 apportait un texte plus important du domaine de l'archéologie médiévale, en premier lieu des résultats des recherches sur des nécropoles, sur des bijoux ou de la céramique.⁷² Ces articles, surtout ceux des collaborateurs de l'Institut D. Minić et S. Ercegović-Pavlović, représentent une contribution considérable à un domaine de la science où des chercheurs laborieux se font rares.

A côté de l'archéologie médiévale les pages de «Starinar», à en juger d'après les articles publiés, ce sont ouvertes à la numismatique.⁷³ Strictement parlant c'est le mérite d'un numismaticien dévoué, Sergije Dimitrijević. Dans chaque numéro de la revue, infatigable, il projetait une lumière nouvelle, fondée sur une quantité énorme de matériel, éclairant un domaine de la science dont les résultats sont mal connus et rarement utilisés dans l'étude des vestiges du Moyen Age.

Quoiqu'auparavant l'attention accordée aux stèles funéraires ait été pratiquement nulle, grâce également à l'esprit d'entreprise d'un chercheur, Šefik Bešlić, «Starinar» a commencé à publier du matériel pour l'étude de ces monuments de pierre encore insuffisamment éclaircis, propres aux régions centrales de la Yougoslavie.⁷⁴

Exception faite de l'archéologie médiévale, de la numismatique, des stèles et en partie des enluminures⁷⁵ d'autres thèmes du Moyen Age, que «Starinar» avait traités depuis sa fondation, disparaissaient progressivement des pages de la revue. Il y eut encore quelques articles sur la peinture médiévale⁷⁶, sur les cités anciennes⁷⁷, sur l'architecture d'église⁷⁸, pour que ces textes raréfiés disparaissent complètement à la fin des années soixante-dix.

Ainsi «Starinar» atteint son centenaire presque sans études médiévales. Des lecteurs fidèles de «Starinar» dans le pays et à l'étranger tournent sans espoir les pages de la revue, cherchant des études sur l'art médiéval et sur ses vestiges en général. Il n'y en a presque plus. Ce n'était certes pas l'intention des fondateurs de «Starinar». Ce n'était non plus la politique des rédactions qui ont dirigé la revue jusqu'à il y a vingt ans. Une publication ayant eu une aussi longue vie d'études des vestiges médiévaux s'est appauvrie elle-même, en omettant presque entièrement tout un grand domaine scientifique.

⁷² Starinar n.s. XIII—XIV, 1962, 275—291; XVII, 1966, 143—152; XVIII, 1967, 139—155; XX, 1969, 233—248; XXI, 1970, 41—58; XXIII, 1972, 125—130; XXIV—XXV, 1973—1974, 227—241; XXVII, 1976, 83—100; XXVII—XXIX, 1977—1978, 153—165; XXXI, 1980, 179—191.

⁷³ Starinar n.s. XV—XVI, 1964—1965, 115—143; XVII, 1966, 77—89; XVIII, 1967, 119—138; XIX, 1968, 203—223; XX, 1969, 59—81; XXI, 1970, 71—80; 81—112; XXII, 1971, 93—109; 111—127; XXIII, 1972, 91—106; XXIV—XXV, 1973—1974, 67—77; XXVII, 1976, 125—150.

⁷⁴ Starinar n.s. VII—VIII, 1956—1957, 375—396; XV—XVI, 1964—1965, 279—292; XX, 1969, 11—22; XXIII, 1972, 107—124. Sur les monuments bogomiles il y a eu des textes de P. Petrović, Starinar VII—VIII, 1956—1957, 195—206. N. Božanić-Bezić, Starinar XVII, 1966, 167—172.

⁷⁵ M. Harisijadić, Slovenski rukopisi Saraja u Carigradu, Starinar n.s. XV—XVI, 1964—1965, 145—161; Ista, Karlovačko naprestolno jevanđelje, Starinar XX, 1969, 143—149; D. Dragoljović, Prilog proučavanju simbolike srpskog Minhenskog psaltira, Starinar XXI, 1970, 171—175; M. Čorović-Ljubinković, Prizrensko četvororjevanđelje, Starinar XIX, 1968, 191—202; M. Harisijadić, Iluminirani rukopisi stare Narodne biblioteke u Beogradu, Starinar XIX, 1968, 251—261.

⁷⁶ Dj. Bošković, O slikanoj dekoraciji na fasadama Pečke patrijaršije, Starinar n.s. XVII, 1967, 91—102; P. Mijović, Carska ikonografija u srpskoj srednjovekovnoj umetnosti, Starinar n.s. XVI, 1967, 103—118; XXII, 1971, 67—92; XXVIII—XXIX, 1977—1978, 81—120; M. Čorović-Ljubinković, Živopis crkve svetoga Petra kod Novog Pazara, Starinar n.s. XX, 1969, 35—51; S. Petković, Legenda o svetom Mini u crkvi sela Štave, op. cit., 277—288 et autres.

⁷⁷ V. Jovanović, Srednjovekovni grad Zvečan, Starinar n.s. XIII—XIV, 1962—1963, 137—150; M. Kovačević, Srednjovekovni grad Kruševac, Starinar n.s. XVII, 1966, 137—141; A. Bejtić, Stari gradovi u donjem Polimlju, Starinar n.s. XXVI, 1975, 97—109; Arheološka istraživanja Kruševca i moravske Srbije, Starinar n.s. XXX, 1979, 1—88.

⁷⁸ V. Jovanović, Crkva sv. Jovana kod Kosovske Kamenice, Starinar n.s. XV—XVI, 1964—1965, 267—278; D. Koco, Bogorodica Celnica, Starinar n.s. XX, 1969, 171—179; Dj. Bošković, O nekim problemima vezanim za istraživanja Hilandara... Starinar n.s. XXVIII—XXIX, 1977—1978, 69—79.

En tant que publication de la plus grande renommée parmi toutes nos publications similaires, »Starinar« ne peut se satisfaire de la commune mesure de bonne revue, organe d'un institut. Une aussi grande tradition impose à la rédaction actuelle de réunir, à l'occasion du centenaire, non seulement les meilleurs des préhistoriens et chercheurs de l'antiquité, mais aussi ceux qui étudient des vestiges médiévaux. Cela aurait été le moment heureux du retour aux sources, à l'idéal des fondateurs et de suivantes rédactions de la revue.

Le Physiologue médiéval raconte, dans l'histoire de l'aigle, roi des oiseaux, que l'aigle centenaire va prendre un bain au lac paradisiaque, le soleil le rechauffe ensuite et il rajeunit.⁷⁹ Souhaitons à »Starinar« ce »bain de jouvence« de l'aigle mythique au seuil du second siècle de sa vie.

---

⁷⁹ Iz stare srpske književnosti, choix et traduc. de M. Bašić, Belgrade 1926, 29.

Библиографија Старинара

Bibliographie de la revue Starinar

1950—1984.

Саставила: Н. МАНДИЋ — Rédigée par N. MANDIĆ

СТАРИНАР
Нова серија
Београд

STARINAR
Nouvelle série
Beograd

Уредници — Éditeurs

Владимир Р. Петковић	1950—1953.	I — III-IV	
Ђурђе Бошковић	1954—1979.	V-VI — XIX, XXI — XXVIII-XXIX	
Радивоје Љубинковић	1969.	XX	
Ђурђе Бошковић			
Борислав Јовановић	1980—1984.	XXX — XXXV	

1950.	књ. I		стр. 290 + [2]
1951.	књ. II		стр. 360 + [2]
1952—1953.	књ. III—IV	(ed. 1955)	стр. VI + 301 + [1]
1954—1955.	књ. V—VI	(ed. 1956)	стр. XXIV + 443 [1]
1956—1957.	књ. VII—VIII	(ed. 1958)	стр. XX + 468
1958—1959.	књ. IX—X	(ed. 1959)	стр. XXIV + 450 + [2]
1960.	књ. XI	(ed. 1961)	стр. V + [I] + 290
1961.	књ. XII		стр. V + [I] + 329 + [1]
1962—1963.	књ. XIII—XIV	(ed. 1965)	стр. V + [I] + 387
1964—1965.	књ. XV—XVI	(ed. 1966)	стр. [II] + V + [I] + 368
1966.	књ. XVII	(ed. 1967)	стр. VII + [I] + 254 + [2]
1967.	књ. XVIII	(ed. 1968)	стр. VIII + 291 + [1]
1968.	књ. XIX	(ed. 1969)	стр. VIII + 354
1969.	књ. XX	(ed. 1970)	стр. XVIII + 444 + [2]
1970.	књ. XXI	(ed. 1972)	стр. [VIII] + 261 + [1]
1971.	књ. XXII	(ed. 1974)	стр. [VIII] + 275 + [1]
1972.	књ. XXIII		стр. [VI] + 208
1973—1974.	књ. XXIV—XXV	(ed. 1975)	стр. [VIII] + 344
1975.	књ. XXVI	(ed. 1976)	стр. [VIII] + 266
1976.	књ. XXVII	(ed. 1977)	стр. [VIII] + 265 + [1]
1977—1978.	књ. XXVIII—XXIX	(ed. 1979)	стр. [VIII] + 384
1979.	књ. XXX	(ed. 1980)	стр. [VIII] + 215 + [1]
1980.	књ. XXXI	(ed. 1981)	стр. [VIII] + 292
1981.	књ. XXXII	(ed. 1982)	стр. [VIII] + 161 + [1]
1982—1983.	књ. XXXIII—XXXIV	(ed. 1984)	стр. [XVI] + 437 + [1]
1984.	књ. XXXV	(ed. 1985)	стр. [XII] + 230 + [2]

- Књ. I до књ. IX—X у наслову: Српска академија наука
СТАРИНАР
Орган Археолошког института
- Књ. XI до књ. XXX: Археолошки институт
СТАРИНАР
- Књ. XXXI до књ. XXXV: Археолошки институт у Београду
СТАРИНАР
- Од књ. XXIV—XXV носи ознаку YU ISSN 0350—0241, а од књ. XXXI још и:
UDK: 902—903—904
- Vol. I — vol. IX—X porte le titre de: L'Académie serbe des sciences
STARINAR
Revue de l'Institut Archéologique
- Vol. XI — vol. XXX: Institut Archéologique
STARINAR
- Vol. XXXI — vol. XXXV: Institut Archéologique — Beograd
STARINAR
- A partir du vol. XXIV—XXV il a l'indication: YU ISSN 0350—0241 et à partir
du vol. XXXI est ajoutée: UDK: 902—903—904.

I ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ANDREJEVIĆ Andrej
АНДРЕЈЕВИЋ Андреј

1. Манастир Моштаница под Козаром (Monastère de Moštanica près de Kozara). — XIII—XIV, 163—175, сл. 1—12.
  2. Мемишахова фочанска задужбина (La fondation de Memichah à Foča). — XXVIII—XXIX, 167—172, сл. 1—2 + таб. I—II.
- в. бр. 398, 399, 400, 401.

BABIĆ Boško
БАБИЋ Бошко

3. Покушај утврђивања места и граница панагиришта Прилепа друге четвртине XIV века (Où se trouvait au second quart du XIVème siècle le grand marché de la ville de Prilep). — XX, 1—10, сл. 1—4+2.

BABIĆ Gordana
БАБИЋ Гордана

4. О композицији Успења у Богородичиној цркви у Студеници (Sur la composition représentant la Dormition de la Vierge dans l'église de la Mère-de-Dieu au monastère de Studenica). — XIII—XIV, 261—265, сл. 1—5.
- в. бр. 1023.

BAJALOVIĆ—HADŽI-PEŠIĆ Marija
БАЈАЛОВИЋ—ХАЏИ-ПЕШИЋ Марија
в.
BIRTAŠEVIĆ Marija
БИРТАШЕВИЋ Марија

BARATTE François

5. A propos de l'argenterie romaine des provinces danubiennes. — XXVI, 33—41 + tab. I—II.
6. Notes à propos de l'article de F. Baratte (Starinar XXVI, 1975, p. 34). — XXVII, 196 (sans signature).

BASLER Djuro
БАСЛЕР Ђуро

7. In memoriam: Проф. др Есад Пашалић 1915—1967. — XVIII, 251—252, са 1 сл.

BAUM Milica
БАУМ Милица

8. Археолошка истраживања Завичајног музеја у Тузли (Fouilles exécutées par le Musée de Tuzla en 1955). — VII—VIII, 235.

BEJTIĆ Alija
БЕЈТИЋ Алија

9. Стари градови у доњем Полимљу (Les anciennes forteresses dans la région du Lim inférieur). — XXVI, 97—109, сл. 1.

BESLAGIĆ Šefik

БЕШЛАГИЋ Шефик

10. Стећци Дуванског поља (Les «stećci» de Duvanjsko Polje). — VII—VIII, 375—396, сл. 1—33.
11. Бољуни. Средњовековни надгробни споменици (Boljuni. Pierres tombales du Moyen Age). — XII, 175—206, сл. 1—63.
12. Стећци у Зиёмљу (Les «stećci» de Ziemlje). — XV—XVI, 279—292, сл. 1—26.
13. Стећци Мајевице (Les stećci — Monuments funéraires des nécropoles de la Mayevica). — XX, 11—22, сл. 1—4+1.
14. Накнадна запажања на некрополи стећака у Бољунима (Remarques complémentaires sur la nécropole des «stećci» à Boljuni). — XXII, 177—178+таб. I—II.
15. Стећци у околини Власенице («Stećci» des environs de Vlasenica). — XXIII, 107—124, сл. 1—3+3+таб. I—VI.

BIRTASEVIĆ Marija

БИРТАШЕВИЋ Марија

16. [a] Миријево — Ћуртово Брдо. Средњовековна некропола [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 416.
[b] Mirijevo — Ćurtovo Brdo. Nécropole médiévale [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 416.
17. Манастир св. Христофора у Мислођину [Le monastère de St. Christophe à Mislođin]. — XIX, 273—275+таб. I—II.
18. Декорисана керамика Моравске Србије (La céramique décorée de la Serbie moravienne). — XXX, 49—53+таб. I—II [потписано: М. Бајаловић—Хаџи-Пешић].

в. бр. 1029.

BOGDANOVIĆ Milenko

БОГДАНОВИЋ Миленко

19. Прилог проучавању бронзаног и старијег гвозденог доба на подручју Централне Србије (Contribution à l'étude de l'âge du bronze et de l'âge du fer ancien sur le territoire de la Serbie centrale). — XXII, 145—156, таб. I—III.

BOJOVIĆ Dragoljub

БОЈОВИЋ Драгољуб

20. Резултати археолошких ископавања на убицирању римског војног лого-

па у Сингидунуму (Résultats des fouilles archéologiques de Singidunum et localisation du camp militaire). — XXVI, 71—85, сл. 1—5+таб. I—VIII.

21. Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума (Les icônes de Mithra et les icônes du cavalier danubien et thrace provenant de Singidunum). — XXVIII—XXIX, 135—142, сл. 1—3+таб. I—IV.
22. Прилог проучавању култа подунавских коњаника (Contribution à l'étude du culte des cavaliers danubiens). — XXXII, 79—82+таб. I—II.

BOLTA Alojz

БОЛТА Алојз

23. Словенско градиште код Мозирја (Le gradište slave près de Mozirje). — VII—VIII, 335.

BOŠKOVIĆ Djurdje

БОШКОВИЋ Ђурђе

24. [a] Уводна реч — I, 3—4.
[b] Avant propos. — I, 5—6.
25. Проблем словенског храма у Птују (Le problème du sanctuaire slave à Ptuj). — I, 39—46, сл. 1—7.
26. Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини (Reconnaissance archéologique dans la région d'Ovčar-Kablar et de celle de Požega, Serbie de l'Ouest). — I, 91—108, сл. 1—31 [аутори: Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић].
27. Средњовековни споменици североисточне Србије (Monuments médiévaux de la Serbie du nord-est). — I, 185—218, сл. 1—87.
28. [a] Општи оквирни план рада Археолошког института Српске академије наука. Истраживања за девет наредних година. — I, [283—285] [без потписа].
[b] Plan général du travail de l'Institut Archéologique de l'Académie serbe des sciences. Recherches prévues pour les années 1949—1957. — I, [293—295] [sans signature].
29. Средњовековни споменици Источне Србије II (Monuments médiévaux de la Serbie de l'Est). — II, 221—244, сл. 1—58. (Уз сарадњу Братислава Корженског, Бранислава Миленковића, Милана Станисављевића и Јована Нешковића).

30. Нешто из урбанизма Царичина Града (Une question concernant l'urbanisme de Caričin Grad). — II, 273—276, сл. 1—6.
31. Међународни Византолошки конгрес у Паризу и Брислу 1948 (Le VI-ème et le VII-ème Congrès international des études byzantines). — II, 292—293 [без потписа].
32. Манастир Велуће. Архитектура и скулптура (Le monastère de Veluč. Architecture et sculpture). — III—IV, 60—74, 76 [резиме], сл. 39—76.
33. In memoriam: Gabriel Millet (1875—1953). — III—IV, 300—301, са 1 сл.
34. Проблем Манастира св. Ђорђа — „Горга“ на Серави (Le problème du monastère de St. Georges — «Gorges» sur la Serava). — V—VI, 73—82, сл. 1—9.
35. [a] Милоје М. Васић 1869—1956. — VII—VIII, XI—XII.
[b] Miloje M. Vasić 1869—1956. — VII—VIII, XIII—XIV [texte français].
36. Ратац (Ratac). — VII—VIII, 39—75, сл. 1—59+[1] [Резиме на француском језику] [аутори: Ђ. Бошковић, В. Кораћ].
37. Испосница Петра Коришког. Архитектура (L'église rupestre de St. Pierre de Koriša. L'architecture). — VII—VIII, 91—93, 111 [резиме], сл. 1—5.
38. Прилог проучавању „трачког коњаника“ (Contribution au problème du «cavalier thrace»). — VII—VIII, 159—163, сл. 1.
39. Царичин Град — Куршумлија — Студеница (Caričin Grad — Kuršumlja — Studenica). — VII—VIII, 173—180, сл. 1—10 [аутори: Ђ. Бошковић, Б. Вуловић].
40. [a] Улцињ. Богородичина црква (?) у доњем делу Старог града [Преглед ископавања у 1955]. VII—VIII, 417.
[b] Ulcinj. Église de la Vierge (?) dans la partie inférieure de la vieille ville [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 416—417.
41. [a] Наша археологија — данас. Поводом десетогодишњице рада Археолошког института САН. — IX—X, 1—5.
[b] Nos problèmes archéologiques — aujourd'hui. A propos du dixième anniversaire de l'Institut archéologique de l'Académie Serbe des sciences. — IX—X, 5—9.
42. О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века (Sur quelques maîtres-maçons et maîtres-peintres des premières décades du XIVe s. en Serbie et en Macédoine). — IX—X, 125—131, сл. 1—10.
43. О значају археолошких истраживања на Царичином Граду (Sur l'importance des recherches archéologiques exécutées à Caričin Grad). — XV—XVI, 47—52, са 1 сл.
44. In memoriam: Крсто Мијатељ (1891—1966). — XVII, 198, са 1 сл.
45. О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије (Sur la décoration peinte des façades au monastère de la Patriarchie de Peć). — XVIII, 91—102+таб. I—X.
46. [a] О нашој архитектури средњег века у московској публикацији „Всеобщая история архитектуры“. — XVIII, 225—231.
[b] О нашей средневековой архитектуре в московском издании „Всеобщая история архитектуры“. — XVIII, 225—231.
47. [a] Двадесет година живота и рада Археолошког института. — XIX, 1—8.
[b] Vingt années de vie et de travail de l'Institut archéologique. — XIX, 8—12.
48. In memoriam: Милоје Милошевић (1923—1968). — XIX, 316—318, са 1 сл.
49. In memoriam: Милорад Панић-Суреп (1912—1968). — XIX, 319—320, са 1 сл.
50. Bibliographie de Djurdje Bosković. — XX, IX—XVIII [sans signature].
51. In memoriam: Невенка Спремо-Петровић (1925—1970). — XXI, 197—199, са 1 сл.
52. Хајдучка Воденица као један од представника лепенске културе (Hajdučka Vodenica comme l'un des représentants de la culture de Lepenski Vir). — XXII, 179—181.
53. Споменик кнезу Лазару у Крушевцу. — XXII, 183.
54. Историјско-културне вредности Ђердапа. Неимари Ђердапа. — 1964—1971, Београд, Exportpress 1972, 29—40 (Valeurs historico-culturelles du Đerdap. — Neimari Đerdapa — 1964—1971, Београд, Export press 1972, 29—40). — XXIII, 149—151.
55. In memoriam: Франце Стеле (1886—1972). — XXIII, 169—170, са 1 сл.
56. Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1973. године (Recherches franco-yougoslaves à Sir-

- mium en 1973). — XXIV—XXV, 193—200, са 3 сл.+таб. I—VI [аутори: Ђ. Бошковић, N. Duval, P. Gros, B. Поповић].
57. [a] О неким питањима археолошких истраживања развита материјалне и духовне културе у средњем веку. — XXVI, 1—5.
[b] De quelques questions relatives à la recherche archéologique du développement de la culture matérielle et spirituelle au Moyen Age. — XXVI, 5—8.
58. Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1974. године (Recherches franco-yougoslaves à Sirmium en 1974). — XXVI, 159—163, сл. 1, 2, 5+таб. I—III [аутори: Ђ. Бошковић, R. Gros, N. Duval, B. Поповић].
59. In memoriam: Giuseppe Bovini 1915—1975. — XXVI, 201—202, са 1 сл.
60. L'art entre l'antiquité et l'époque romane sur le littoral de l'ancienne Zeta. — XXVII, 71—82, сл. 1—13+таб. I—VIII.
61. Осврт на нека, питања археолошких истраживања античке Дукље. — XXVII, 193—195.
62. In memoriam: Виктор Никитич Лазарев 1897—1975. — XXVII, 213—214, са 1 сл.
63. [a] Поводом прославе тридесетогодишњице Археолошког института у години Титових и наших јубилеја. — XXVIII—XXIX, 1—4.
[b] A propos du trentième anniversaire de l'Institut Archéologique dans le cadre des jubilés du président Tito. — XXVIII—XXIX, 4—7.
64. О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на однос између екснартекса Хиландарске цркве и споменика Моравске школе (Sur quelques problèmes concernant les recherches exécutées à Chilandar, avec un aperçu concernant tout particulièrement l'exonarthex de son église et les monuments de l'école architecturale de la Morava). — XXVIII—XXIX, 69—79+таб. I—XIV.
65. Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије (La ville de Kruševac dans le système de villes fortifiées de la Serbie médiévale). — XXX, 7—11, сл. 1.
66. In memoriam: Радивоје Љубинковић 1910—1979. — XXX, 157—158, са 1 сл.
67. In memoriam: Грга Новак 1888—1978. — XXX, 159, са 1 сл.
68. La culture médiévale sur le territoire de la Yougoslavie entre l'orient et l'occident. — XXXII, 87—90.
69. [a] Археолошка ископавања Ђердапа 1956—1970. — XXXIII—XXXIV, 9—17.
[b] Recherches archéologiques aux Portes de Fer 1956—1970. — XXXIII—XXXIV, 18—27.
70. [a] Осврт на стогодишњу уређивачку политику „Старинара“. — XXXV, 1—7, са 4 сл.
[b] La politique de rédaction de «Starinar» au cours d'un siècle. — XXXV, 8—12, avec 4 fig.
- в. бр. 914, 984. 1027, 1061, 1070, 1118.
- BOVINI Giuseppe
71. La recente identificazione del «Monasterium Sanctorum Johannis et Barbatiani» d'età placidiana a Ravenna. — XX, 23—24, са 1 сл.
- BOŽANIĆ-BEZIĆ Nevenka
БОЖАНИЋ-БЕЗИЋ Невенка
72. Стећци и надгробне плоче у Макаром приморју (Stećci et plaques funéraires de littoral de Makarska). — XVII, 167—172+таб. I—II.
- BOŽIĆ Dragan
БОЖИЋ Драган
73. Каснолатенски астрагални појасеви типа Беград (Die spätlatènezeitlichen Astralgürtel vom Typ Beograd). — XXXII, 47—56, сл. 1—6.
- BRUKNER Bogdan
БРУКНЕР Богдан
- в. бр. 1150.
- BRUKNER Olga
БРУКНЕР Олга
74. [a] Врбас. Некропола касноантичког доба и времена Сеобе народа [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 386 [потписано: О. Милутиновић]
[b] Vrbas. Nécropole du Bas-empire et de l'époque de migration [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 386 [signé: O. Milutinović].
75. [a] Потпорањ — Кременјак, Утрине. Неолитско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 230.

- [b] Potporanj — Kremenjak, Utrine. Station néolithique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 230.
76. [a] Дорослово — Пригревица. Праисторијска и средњовековна налазишта. — Халштатска некропола [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 240—241.
[b] Doroslovo — Prigrevica. Stations préhistoriques et médiévales — Nécropole de Hallstatt [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 240—241.
- BUDIMIR Milan
БУДИМИР Милан
77. Несторов кондир и хомерски Deras Amphikupellon. — VII—VIII, 23—27, сл. 1.
- CERMANOVIĆ Aleksandrina
ЦЕРМАНОВИЋ Александрина
в.
CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ Aleksandrina
ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ Алескандрина
- CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ Aleksandrina
ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ Александрина
78. Римска бронзана лампа из околине Пожареваца (Die römische Bronzelampe aus der Umgebung von Požarevac). — IX—X, 203—204, сл. 1—3 [потписано: А. Цермановић].
79. Нова некропола жутобрдске културе. „Песак“ код Корбова (Nouvelle nécropole appartenant à la culture de Žuto Brdo. »Pesak« près de Korbovo). — XI, 185—192, сл. 1—18.
80. Неколико споменика трачког коњаника из наше земље и проблем трачког хероса (Quelques monuments du cavalier thrace provenant de notre pays et le problème du héros thrace). — XIII—XIV, 113—124, сл. 1—10.
81. Неколико нових римских натписа из Комица (Quelques nouvelles inscriptions romaines de Komine). — XVIII, 201—206 + таб. I—IV.
82. Муниципијум S. и његова проблематика у светлу археолошких и епиграфских споменика (Le municipium S. et ses problèmes observés sous la lumière des monuments archéologiques et épigraphiques). — XIX, 101—109 + таб. I—IV.
83. Вотивни споменик из Комица (Le monument votif de Komine). — XX, 25—28, са 1 сл.
84. Релефи Митре из Текије (Reliefs de Mithra à Tekija). — XXI, 147—151, сл. 1 + таб. I—II.
85. Две бронзане статуе из Текије (Deux statuettes de bronze de Tekija). — XXII, 159—161 + таб. I—IV.
86. Сликана керамика и њена проблематика (La céramique peinte et ces problèmes). — XXIV—XXV, 103—106 + таб. I—IV.
87. Римско утврђење код Кладова (Fortification romaine près de Kladovo). — XXVIII—XXIX, 127—134, сл. 1 + таб. I—IV.
88. Археолошка истраживања античких некропола у селу Комици код Пљеваља (Recherches archéologiques des nécropoles antiques dans le village Komini près de Pljevlja). — XXXI, 43—52 + таб. I—IV.
89. Нови епиграфски споменици из Комица и Коловрата (Nouveaux monuments épigraphiques de Komine et de Kolovrat). — XXXII, 75—78 + таб. I—II.
90. Текија (Transdierna), нека разматрања (Tekija (Transdierna), certains aspects du problème du site). — XXXIII—XXXIV, 337—343, сл. 1—3 + таб. I—II.
- в. бр. 859, 993, 994, 1038.
- CONDURACHI Emil
91. Le Danube dans l'horizon géographique ancien. — XX, 29—34.
- CVETKOVIĆ Gordana
ЦВЕТКОВИЋ Гордана
в.
CVETKOVIĆ-TOMAŠEVIĆ Gordana
ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ Гордана
- CVETKOVIĆ-TOMAŠEVIĆ Gordana
ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ Гордана
в. бр. 683, 1067.
- CERŠKOV Emil
ЧЕРШКОВ Емил
92. „Сашка црква“ код Новог брда (»Église des Sas« près de Novo Brdo). — VII—VIII, 338—340, сл. 1—2.
- ČIRKOVIĆ Miroslava
ЧИРКОВИЋ Мирослава
в. бр. 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412.
- ČIRKOVIĆ Sima
ЧИРКОВИЋ Сима
в. бр. 394, 395, 396.

ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ Mirjana

ЂОРОВИЋ-ЉУБИНКОВИЋ Мирјана

93. Црква у Доњој Каменици (Donja Kamenska. L'église de la Vierge). — I, 53—86, сл. 1—47 [аутори: М. Ђоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић].
  94. Јашуњски манастири (Les monastères de Jašunja). — I, 229—236, сл. 1—11.
  95. Метални накит белобрдског типа. Гроздолике минђуше (La parure en métal chez les Slaves du sud aux IX—XIème siècles. Boucles d'oreilles à appendice en forme de grappe). — II, 21—56, сл. 1—22.
  96. Црква Константина и Јелене у Охриду. Датум постанка и ктитори цркве (Sur la date de fondation et les donateurs de l'église de Saint-Constantin et de Sainte-Hélène à Ohrid). — II, 175—184; сл. 1—14.
  97. Две дечанске иконе Богородице Умиленија (Deux icônes de la Vierge du monastère de Dečani). — III—IV, 83—91, сл. 1—12.
  98. Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног (La dextre du Précurseur et le couronnement de Stéphan Prvovenčani). — V—VI, 105—114, сл. 1—2.
  99. Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве (Sur le problème de l'iconographie de deux saints serbes St. Siméon et St. Sava). — VII—VIII, 77—90, сл. 1—12.
  100. [a] Брестовик — Висока Раван. Словенска некропола [Pregled iskopavanja u 1955]. — VII—VIII, 415—416 [потписано: М. Љубинковић].
[b] Brestovik — Visoka Ravan. Nécropole slave [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 415—416. [signé: M. Ljubinković].
  101. Иконостас цркве светог Николе у Великој Хочи. Прилог проучавању култа Стевана Дечанског (L'iconostase de l'église de saint Nicolas à Velika Hoca). — IX—X, 169—179, сл. 1—8.
  102. Уз проблем празних тумула (Contribution au problème des tertres funéraires sans inhumation). — IX—X, 217.
  103. Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957 године (Fouilles archéologiques à Novo Brdo en 1957). — IX—X, 323—332, сл. 1—20.
  104. [a] Висока Раван у Брестовику. Словенска некропола [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 386—387, сл. 1—2.
[b] Visoka Ravan à Brestovik. Nécropole slave [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 386—387, fig. 1—2.
  105. [a] Брестовик — Висока Раван. Средњовековна некропола [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 249 [потписано: М. Љубинковић].
[b] Brestovik — Visoka Ravan. Nécropole médiévale [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 249 [signé: M. Ljubinković].
  106. Одраз култа светог Стефана у српској средњовековној уметности (Reflets du culte de st. Étienne dans l'art médiéval serbe). — XII, 45—62, сл. 1—14.
  107. [a] Ново Брдо. Катедрала [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 286 [аутори: М. Љубинковић, Р. Љубинковић].
[b] Novo Brdo. Cathédrale [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 286—287 [auteurs: M. Ljubinković, R. Ljubinković].
  108. In memoriam: Др Јосип Корошец (1909—1966). — XVII, 196—197, са 1 сл. [потписано: М. Љубинковић].
  109. Призренско четворојеванђеље. Ка проблему његовог датовања (Quelques objections concernant la datation actuelle du tétraévangile de Prizren). — XIX, 191—202 + таб. I—XIV.
  110. Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара (Les peintures murales de l'église Saint Pierre près de Novi Pazar). — XX, 35—51, сл. 1—10.
- в. бр. 420, 958, 1041, 1046, 1117, 1144, 1151, 1154.
- DELIJANIS Konstantinos
ДЕЛИЈАНИС Константинос
111. In memoriam: Панајотис Михалис 1903—1969. — XXII, 199.
- DEMUS Otto
112. Zu den Mosaiken der Hauptapsis von Torcello. — XX, 53—57, сл. 1—3.
- DEROKO Aleksandar
ДЕРОКО Александар
113. Откопавање Царичина Града 1947. године (Les fouilles archéologiques de Caričin Grad en 1947). — I, 119—142, сл. 1—50 [аутори: А. Дероко, Св. Радојчић].
  114. Кулич и Рам каструми на римском Дунавском лимесу (Les castels du «limes» romain près de Kulič et de Ram). — I, 169—173, сл. 1—7.

115. Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци (Les restes archéologiques byzantins dans la région de Jablanica et Pusta Reka). — I, 175—181, сл. 1—14 [+1] [аутори: А. Дероко, Св. Радојчић].
  116. Још о камену са натписом из Дренове код Пријепоља (A propos d'une pierre avec inscription dans les ruines d'une église à Drenova). — I, 183—184, сл. 1—4 [аутори: А. Дероко, И. Здравковић].
  117. Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа (Les églises de Lepenac, Melentija et Stalac). — I, 223—228, сл. 1—9 [аутори: А. Дероко, И. Здравковић].
  118. Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми (Le château fort de Smederevo). — II, 59—98, сл. 1—65.
  119. Град Голубац (Le château fort de Golubac). — II, 139—149, сл. 1—16.
  120. Средњовековни утврђени караван-серај у Раму (Un caravansérail médiéval fortifié près du château fort de Ram). — II, 150—152, сл. 1—5.
  121. Београдска икона Богородице у Цариграду (A propos de l'icône de la Vierge de Beograd à Constantinople). — III—IV, 217—222, сл. 1—13.
  122. Маркови Кули — град Прилеп (Le château-fort de Prilep). — V—VI, 83—104, сл. 1—35.
  123. Београдска икона Богородице у Цариграду (A propos de l'icône de la Vierge de Beograd à Constantinople). — V—VI, 363—364, сл. 1—2 [потписано: А. Д.].
  124. In memoriam: Радослав М. Грујић (1877—1955). — V—VI, 401—402, са 1 сл. [потписано: А. Д.].
  125. Смедеревски град. Испитивања 1956. (Château fort de Smederevo. Fouilles de 1956). — VII—VIII, 181—194, сл. 1—21 [аутори: А. Дероко, С. Ненадовић].
- в. бр. 899, 900.
- DIMITRIJEVIĆ Danica
ДИМИТРИЈЕВИЋ Даница
126. Рад земунског Народног музеја на римском лimesу у Срему (Recherches du Musée national de Zemun sur le limes romain). — VII—VIII, 299—308, сл. 1—9.
  127. [a] Градина у Старом Сланкамену. Праисториско и римско налазиште [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 379—381, сл. 1—2.
[b] Gradina à Stari Slankamen. Localité préhistorique et romaine [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 379—381, fig. 1—2.
  128. [a] Стари Сланкамен. Римско и средњовековно утврђење [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 243—245, сл. 1—3.
[b] Stari Slankamen. Fortification romaine et médiévale [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 243—245, fig. 1—3.
  129. Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке (Sapaja, fortification romaine et médiévale dans l'île près de Stara Palanka). — XXXIII—XXXIV, 29—62, сл. 1—11 + таб. I—X.
- DIMITRIJEVIĆ Sergije
ДИМИТРИЈЕВИЋ Сергије
130. Нове врсте српског средњовековног новца (Nouveaux types de monnaies médiévales serbes). — IX—X, 137—168, сл. 1—105.
  131. Нова серија нових врста српског средњовековног новца (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). — XV—XVI, 115—143, сл. 1—71.
  132. Нова серија нових врста српског средњовековног новца II (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). — XVII, 77—89 + таб. I—VIII.
  133. Нова серија нових врста српског средњовековног новца III (Nouvelle série — III — d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). — XVIII, 119—138 + таб. I—XII.
  134. Нова серија нових врста српског средњовековног новца IV (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). — XIX, 203—223, таб. I—VIII.
  135. Нова серија нових врста српског средњовековног новца V (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales V). — XX, 59—81, сл. 1—48.
  136. Нова серија нових врста српског средњовековног новца VI (Nouvelle série de nouvelles espèces de monnaies serbes médiévales VI). — XXI, 71—80 + таб. I—VI.

137. Нова серија нових врста српског средњовековног новца VII (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales VII). — XXII, 93—109 + таб. I—XII.
  138. Нова серија нових врста српског средњовековног новца VIII (Nouvelle série d'espèces inconnues de monnaies serbes médiévales). — XXIII, 91—106 + таб. I—XVI.
  139. Нова серија нових врста српског средњовековног новца IX (Nouvelle série de nouvelles espèces de monnaies serbes médiévales). — XXIV—XXV, 67—77 + таб. I—X.
  140. Савремене коване и пресоване имитације средњовековног српског сребрног новца (Imitations modernes des monnaies d'argent serbes médiévales). — XXVI, 111—121 + таб. I—XXI.
  141. Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина (Les émissions monétaires du roi Dragutin, de Vladislav II et du roi Milutin). — XXVII, 125—150 + таб. I—X.
- DINIĆ Mihailo
ДИНИЋ Михаило
142. [a] Ново Брдо. Кратак историски преглед. — V—VI, 247—249, са 2 сл.
[b] Novo Brdo. Aperçu historique. — V—VI, 249—250, avec 2 fig.
- DRAGOJLOVIĆ Dragoljub
ДРАГОЈЛОВИЋ Драгољуб
143. Угаритски Сипон и словенски Сифун Млноносниј Ангел (Le Sipon ugaritique et l'ange Siphon à la foudre). — XIX, 267—272.
  144. Прилог проучавању симболике минијатура српског Минхенског псалтира (Une contribution à l'étude du symbolisme des miniatures du psautier serbe de Munich). — XXI, 171—175, са 1 сл.
- DRAŠKOVIĆ-JOHNSON Jasmina
ДРАШКОВИЋ-JOHNSON Јасмина
145. Проблем генезе и хронологије мориске културне групе (Problems in the origin and chronology of the Moris culture). — XXVI, 25—31.
- DUŠANIĆ Slobodan
ДУШАНИЋ Слободан
146. Новац колоније Виминациума и датуми из римске историје средине III века. I Локална ера Виминациума (The coins of colonia Viminacium and the dates from the roman history of the middle third century. I. The local era of Viminacium). — XII, 141—145, 153 (rezime).
- DUŠANIĆ Svetozar
ДУШАНИЋ Светозар
147. II Битка код Ресане и њен одјек на колонијалној монети Виминациума (II The battle at Rhesaina and its reflection on the colonial coins of Viminacium). — XII, 145—153, 154 (резиме), сл. 1—6.
- DUVAL Noël
в. бр. 56, 58.
- DJORDJEVIĆ Ivan
ЂОРЂЕВИЋ Иван
148. Налаз средњовековног новца у Ђердапу (Trouvailles de monnaies du XIVe s. dans le Djerdap). — XXI, 81—112, сл. 1—4 + таб. I—X.
- DJUKNIĆ Milena
ЂУКНИЋ Милена
149. [a] Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931—1956. године. — XXXV, 41—46, са 1 сл.
[b] Vladimir R. Petković, rédacteur en chef du »Starinar« de 1931—1956. — XXXV, 46—49, avec 1 fig.
- DJUKNIĆ Milena
ЂУКНИЋ Милена
150. [a] Гротница у Гучи. Тумули бронзаног доба [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 375—376.
[b] Grotnica à Guča. Tumuli de l'âge de bronze [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 375—376.
  151. [a] Јанчићи — Равнине. Праисторијска хумка [Преглед ископавања 1957]. — XI, 237.
[b] Jančići — Ravnine. Tumulus préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 237.
  152. [a] Атеница — Умке. Праисторијска хумка [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 274—275, сл. 2 [аутори: М. Ђукнић, В. Јовановић].
[b] Atenica — Umke. Tumulus préhistorique [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 274—275, fig. 2 (auteurs: M. Djuknić, B. Jovanović).
- DJURIĆ Olivera
ЂУРИЋ Оливера
- в. бр. 878.
- DJURIĆ Srdjan
ЂУРИЋ Срђан
- в. бр. 923.

DJURIĆ Vojislav

ЂУРИЋ Војислав

153. Франо Матијин, дубровачки сликар XVI века (Frano Matijin, peintre ragusain du XVIe siècle). — V—VI, 139—154, сл. 1—15.
154. Једна сликарска радионица у Србији XIII века. Богородица Љевишка — Никољача — Морача (Un atelier de peinture dans la Serbie du XIIIe siècle). — XII, 63—76, сл. 1—19.

в. бр. 683, 878, 956, 1026, 1028.

ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ Slavenka

ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ Славенка

155. Прилог проучавању средњовековних некропола у источној Србији (Contribution à l'étude des nécropoles médiévales en Serbie). — XVII, 143—152+таб. I—VI [потписано: С. Павловић-Ерцеговић].
156. Гроздолике византијске наушнице у Србији (Boucles d'oreille byzantines à appendice en forme de grappe découvertes en Serbie). — XVIII, 83—90, таб. I—II.
157. Остава наушница са римско-византијског кастела из Бољетина на Дунаву (Le dépôt de boucles d'oreille du fort romano-byzantin de Boljetin sur le Danube). — XX, 83—95, сл. 1—14.
158. Прилог проучавању наушница у Србији од 9. до 13. столећа (Contribution à l'étude des boucles d'oreilles en Serbie du IXe au XIIIe siècle). — XXI, 41—58, сл. 1—13.
159. Аварски коњанички гроб из Манђелоса (La tombe cavalier avare de Mandelos). — XXIV—XXV, 107—113, сл. 1—3+таб. I—IV.
160. Однос утврђења Рас према насељу Трговиште (Rapport entre la forteresse de Ras et l'agglomération de Trgoviste). — XXIV—XXV, 115—119+таб. I—II.
161. Средњовековна некропола у Нишу (Nécropole médiévale à Niš). — XXVII, 83—100+пл. 1—2+таб. I—XVI.
162. Рекогносцирање лесковачког подручја (Prospection archéologique de la région de Leskovac). — XXVIII—XXIX, 233—238, сл. 1—2+таб. I—II [аутори: С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић].
163. Теренска истраживања лесковачког подручја II (Prospection archéologique de la région de Leskovac II). — XXX, 131—135, сл. 1—8 [аутори: С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић].

164. Бољетин, средњовековно насеље и некропола (Boljetin, agglomération et nécropole médiévales). — XXXIII—XXXIV, 227—230, сл. 1—3.

165. Равна, средњовековно насеље и некропола (Ravna, agglomération et nécropole médiévales). — XXXIII—XXXIV, 253—258, сл. 1—2+таб. I—II.

166. Хајдучка Воденица, средњовековно насеље и некропола (Hajdučka Vodenica — agglomération et nécropole médiévales). — XXXIII—XXXIV, 333—336, сл. 1.

в. бр. 507, 879, 995, 1115, 1129, 1139, 1147, 1148.

FINDRIK Ranko

ФИНДРИК Ранко

167. О кровним покривачима од опеке на нашим средњовековним грађевинама (Sur les toitures en tuiles de nos édifices médiévaux). — XXIV—XXV, 121—129+таб. I—VI.

FISKOVIĆ Cvito

ФИСКОВИЋ Цвито

168. Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika (Fragments paléochrétiens de Dubrovnik). — IX—X, 53—57, сл. 1—9.

169. Романички бестиариј на ренесансном бунару у Дубровнику (La décoration du puit sculpté d'époque renaissance à Dubrovnik). — XX, 97—108, сл. 1—3.

FREL Jiři

— Observations sur quelques sculptures antiques de Yougoslavie.

в. бр. 972.

GALOVIC Radoslav

ГАЛОВИЋ Радослав

170. [a] Јеленац у Алексинцу. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 406.

[b] Jelenac à Aleksinac. Station de l'âge du bronze [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 406.

171. [a] Предioniца у Приштини. Неолитско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 372—373, сл. 1—4.

[b] Predionica à Priština. Station néolithique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 372—373, fig. 1—4.

172. [a] Брусник код Неготина. Праисторијске (?) хумке [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 238—239.

[b] Brusnik pris de Negotin. Tumuli préhistoriques (?) [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 238—239.

173. Сахрањивање у старчевачкој култури. — Прилог проучавању културних обичаја у неолиту Подунавља — (Tombes de la culture de Starčevo — Contribution à l'étude de culte néolithique dans le bassin danubien). — XVIII, 167—174, сл. 1—4.

GARAŠANIN Draga
ГАРАШАНИН Драга

174. Нова археолошка налазишта околине Београда у долини Саве (Nouvelles stations archéologiques dans la vallée de la Save aux environs de Belgrade). — I, 109—112, сл. 1—6.
175. Неолитска камена пластика у Србији (Die Steinidole des serbischen Neolithikums). — II, 7—12, сл. 1—9.
176. Прилог проучавању дупљајских колица (Zur Deutung des Votivwagens aus Dupljaja). — II, 270—272.
177. Студије из металног доба Србије. I Неки проблеми генезе и типологије металног доба Србије (Études sur l'âge des métaux en Serbie. A propos de la découverte de Tručevac. I Sur quelques problèmes de genèse et de typologie dans l'âge des métaux en Serbie). — V—VI, 335—337, 346 [резиме], сл. 1—2.
178. II Такозвани трако-кимериски елементи у материјалној култури металног доба Србије (II A propos des éléments «thraco-cimmériens» dans la civilisation de l'âge des métaux en Serbie). — V—VI, 337—342, 346—347 [резиме], сл. 3—5.
179. III Комплекс Брестовик и питање остава позног бронзаног доба (III Le complexe de Brestovik et le problème des dépôts de l'âge du bronze récent). — V—VI, 342—346, 347 [резиме], сл. 6—10.
180. Студије из металног доба Србије. IV: Остава из Јањева на Косову (Studien zur serbischen Metallzeit IV: Der Hortfund von Janjevo). — IX—X, 37—42, сл. 1—7.
181. Студије из металног доба Србије. V: Бронзани мач из Сараораца (Studien aus der Metallzeit Serbiens V: Bronzeschwert aus Saraorci). — IX—X, 193—196, сл. 1—5.
182. Ископавања на Гумништу — Дачком Риду у Доњој Слатини (Fouilles de Gumnište — Dački Rid à Slatina). — IX—X, 257—261, сл. 1—9.
183. Ископавања тумула у Медвеђи код Лебана (Fouilles de tumulus à Medve-

đa près de Lebane). — IX—X, 263—265, сл. 1—4.

184. [a] Глождар у Параћину. Гробље са урнама средњег бронзаног доба [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 374—375.
[b] Gloždar à Paraćin. Nécropole à urnes du bronze moyen [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 374—375.
185. Студије из металног доба Србије. VI. Једна праисторијска ливница у Западној Србији (Études sur l'âge des métaux en Serbie. VI. Un nouvel atelier de fonderie en Serbie de l'Ouest). — XI, 75—85, 92 [резиме], сл. 1—23.
186. VII. Сребрни илирски накит из Умчара (VII. Les parures d'argent illyriennes de Umčari). — XI, 86—91, 92 [резиме], сл. 1—11.
187. [a] Носа — Бисерна обала. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 228—229, сл. 1.
[b] Nosa — Biserna obala. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 228—229, fig. 1.
188. [a] Сараорци — Мајдан. Праисторијско налазиште [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 238 [аутори: Д. Гарашанин, М. Гарашанин].
[b] Saraorci — Majdan. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 238 [auteurs: D. Garašanin, M. Garašanin].
189. Праисторијска документација и интерпретација историје (La documentation préhistorique et l'interprétation historique). — XX, 109—113.
- в. бр. 196, 199, 202, 205, 206, 298, 868, 877, 896, 924, 965, 976, 986, 1053, 1089, 1095.

GARAŠANIN Milutin
ГАРАШАНИН Милутин

190. Потиска култура у Банату (La civilisation tibiscine dans le Banat yougoslave). — I, 19—25, сл. 1—7.
191. Ка најстаријим славенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових облика (Contributions à l'étude de la civilisation slave en Yougoslavie et au problème des origines de ses type caractéristiques). — I, 27—37.
192. Свети Кирилово — слив Марице и Моравска долина. Прилог проучавању културних веза бугарских и српских земаља и преисториско доба (Sveti Kirilovo — le bassin de la Ma-

- rica et la vallée de la Morava). — II, 13—20.
193. О пореклу S спирале у винчанској групи (Ein Beitrag zur Herkunft der S Spirale in Vinča). — II, 267—269, сл. 1.
194. III Конгрес преисторичара и протоисторичара у Цириху (Troisième congrès des sciences pré- et protohistoriques à Zürich). — II, 287—289.
195. Изложба сеобе народа у Војвођанском музеју (Die Völkerwanderungszeit in der Vojvodina. Ausstellung des Museums in Novi Sad). — II, 291—292.
193. Неолитско насеље у Жаркову. Ископавања 1948. године (La station néolithique de Žarkovo). — III—IV, 107—126, сл. 1—37 [аутори: М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
197. Поводом праисториских и раносредњовековних налаза из једног тумула у Клинцима (Zu den vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Funden aus einem Grabhügel bei Klinici). — III—IV, 197—198.
198. Разматрања о македонском халшату. Материјална култура, хронологија, етнички проблем (Betrachtungen über die Mazedonische Hallstattzeit). — V—VI, 29—41.
199. Средњовековно српско гробље у Добрачи (La nécropole serbe médiévale de Dobrača). — V—VI, 191—204, сл. 1—16 [аутори: М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
200. О пореклу и хронологији балканског неолита (Contribution à la connaissance des origines et de la chronologie du néolithique balcanique). — VII—VIII, 29—34, са 1 сл.
201. Ископавања на Бубњу код Ниша. Претходни извештај за 1954—1956 годину (Les fouilles de Bujanj près de Niš. Rapport préliminaire sur les travaux de 1954—1956). — VII—VIII, 269—274, сл. 1—8.
202. [a] Павловац код Врања. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 398 [аутори: М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
[b] Pavlovac près de Vranje. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 398 [auteurs: M. Garašanin, D. Garašanin].
203. Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији (L'époque de transition du néolithique à l'âge des métaux en Voïvodine et en Serbie du Nord). — IX—X, 19—36, сл. 1—3.
204. О питању аутентичности једног налаза из Винче (A propos de l'authenticité d'une découverte de Vinča). — IX—X, 191—192.
205. Нова ископавања на Великој Хумској Чуки код Ниша (Neue Grabung in Velika Humska Čuka bei Niš). — IX—X, 243—255, сл. 1—33 [аутори: М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
206. [a] Стублина у Супској. Неолитско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 368 [аутори: М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
[b] Stublina à Supska. Station néolithique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 368 [auteurs: M. Garašanin, D. Garašanin].
207. In memoriam: V. Gordon Childe (1892—1957). — IX—X, 446.
208. Скулптура троглава из Ваћана код Брибира (La figure tricéphale de Vaćani près de Bribir). — XI, 65—74, сл. 1—2.
209. [a] Бубањ код Ниша. Насеље раног бронзаног доба [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 235—237.
[b] Bujanj près de Niš. Station du haut bronze [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 235—237.
210. Moenia Aeacia (Moenia Aeacia). — XVII, 27—36, са 1 сл. + таб. I—II [резиме на немачком језику].
211. Прилози упознавању веза Јужне Италије и Балкана у праисториско доба (Поводом монографије: Renato Peroni, Archeologia della Puglia preistorica, de Luca ed., Roma 1967). (Contribution à la connaissance des rapports de l'Italie de sud et des Balkans à l'époque préhistorique). — XIX, 287—295.
212. Неке примедбе о стратиграфском методу (Quelques remarques sur l'application de la méthode stratigraphique). — XX, 115—118.
213. VIII Међународни конгрес за праисторију и протоисторију у Београду. — XXII, 193—194.
214. Једна неуспела публикација о праисторији Југославије. (Поводом књиге John Alexander, Yugoslavia before the Roman Conquest, Ancient Peoples and Places, 1972). — XXIV—XXV, 243—248.
215. In memoriam: Spyridon Marinatos 1901—1974. — XXVI, 203.

216. In memoriam: Jon Nestor 1905—1974, — XXVI, 205—206.
  217. [a] [Предговор]. — XXXIII—XXXIV, [XIII—XIV]. [потписано: Редакција]. [b] [Préface]. — XXXIII—XXXIV, [XIV—XV]. [signé: La rédaction].
  218. [a] Допринос „Старинара“ праисторијској археологији Србије. — XXXV, 51—73, са 12 сл.
[b] La contribution du „Starinar“ à l'archéologie préhistorique en Serbie. — XXXV, 73—83, avec 12 fig.
  - в. бр. 26, 188, 298, 415, 864, 883, 887, 888, 890, 891, 905, 917, 918, 919, 925, 930, 941, 942, 962, 967, 968, 971, 982, 1002, 1006, 1013, 1015, 1018, 1021, 1025, 1039, 1040, 1048, 1076, 1077, 1078, 1080, 1094, 1099, 1100, 1103, 1104, 1105, 1110, 1114, 1135, 1149.
- GAVELA Branko
ГАВЕЛА Бранко
219. Винча и Илири (Vinča und Illyrer). — III—IV, 17—24, сл. 1—9.
  220. Антички споменици грчко-египатског синкретизма у нашој земљи I: Серапис (Les monuments antiques du syncrétisme gréco-égyptien en Yougoslavie, I: Sérapis). — V—VI, 43—51, сл. 1—5.
  221. Енеолитска насеља у Гривцу (Agglomérations énéolithiques à Grivac). — VII—VIII, 237—268, сл. 1—65.
  222. [a] Рисовача код Аранђеловца. Палеолитска станица [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 397.
[b] Risovača près d'Arandelovac. Station paléolithique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 397.
  223. [a] Корбово. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 402—403.
[b] Korbovo. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 402—403.
  224. In memoriam: Милутин Миланковић (1879—1958). — IX—X, 445.
  225. О илирској компоненти у индоевропској диаспори (Sur la composante illyrienne dans la diaspora indo-européenne). — XI, 1—8.
  226. [a] Рисовача код Аранђеловца. Палеолитска станица [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 225—228, сл. 1—3.
[b] Risovača près d'Arandelovac. Station paléolithique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 225—228, fig. 1—3.
  227. [a] Гривац. Енеолитско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 231—234, сл. 1—4.
[b] Grivac. Station énéolithique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 231—234, fig. 1—4.
  - в. бр. 898, 904, 1131, 1156.
  228. In memoriam: Анри Бреј — Henri Breuil. Археолог и историчар уметности пра човека. — XIII—XIV, 323—325.
  229. Szeletien-ски facies у палеолиту Србије (Le faciès széletien du paléolithique en Serbie). — XIX, 13—26, сл. 1—2.
  230. О етничким проблемима латенске културе Жидовара (Sur les problèmes ethniques de la culture celtique à Zidovar). — XX, 119—127.
  231. In memoriam: Милан Будимир 1891—1975. — XXVII, 217.
- GAVRILOVIĆ Živojin
ГАВРИЛОВИЋ Живојин
232. Кнемични индекс средњовековних људских костура из Брестовика (Knemiusindex der Knochen Mittelalterlicher Menschen aus dem Brestovik). — IX—X, 317—318.
  233. Проучавање лобање средњовековног човека из Брестовика (Examen du crâne de l'homme médiéval de Brestovik). — XIII—XIV, 243—249, сл. 1—2.
  234. Foramen intercondyloideum и његова учесталост у средњовековној некрополи из Брестовика (A propos du foramen intercondyloideum des squelettes de la nécropole médiévale de Brestovik). — XX, 129—131, сл. 1—2.
- GIRIĆ Milorad
ГИРИЋ Милорад
235. [a] Мокрин. Ранобронзанодобска некропола [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 271—273, сл. 1.
[b] Mokrin. Nécropole du bronze ancien [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 271—273, fig. 1.
- GLIŠIĆ Jovan
ГЛИШИЋ Јован
в. бр. 277.
- GLUMAC Dušan
ГЛУМАЦ Душан
236. О једном натпису из Азана XIII—XIV века (Zusammenfassung [Über einen Inschrift von Azana XIII—XIV Jahrhunderts]). — XIX, 263—266, са 1 сл. + таб. I—II.
- в. бр. 957.

GRABAR André

237. Les cycles d'images byzantins tirés de l'histoire biblique et leur symbolisme princier. — XX, 133—137.

GRBIĆ Miodrag

ГРБИЋ Миодраг

238. Градиште код Кикинде (Gradište près de Kikinda) — I, 113—118, сл. 1—6.
239. Градиште код Кикинде. Наставак радова у 1948. години (Gradište près de Kikinda. Les sondages effectués en 1948). — II, 133—138, сл. 1—5.
240. Етногенеза Јужних Словена. Тематска изложба у Уметничком музеју (L'Ethnogenèse des Slaves du Sud au commencement du Moyen Age, d'après leur culture matérielle). — II, 290—291.
241. Прво саветовање археолога ФНР Југославије (La première consultation des archéologues de Yougoslavie). — II, 293—294.
242. In memoriam: Александар Голејевски. — II, 351 [потписано: М. Гр.].
243. In memoriam: Коста Новаковић. — II, 351 [потписано: М. Гр.].
244. Две римске бронзане маске (Two roman bronze masks). — III—IV, 199—202, сл. 1—6.
245. In memoriam: Lubor Niederle (1865—1944). — III—IV, 299.
246. In memoriam: Марија Славнић (1911—1952). — III—IV, 300.
247. Прекласична грнчарија средњег Балкана. Везе и паралеле са Егејом, Средњим Подунављем и Анатолијом (Vorklassische Keramik des mittleren Balkan. Verbindungen und Parallelen mit der Aegäis, dem mittleren Donaugebiet und mit Anatolien). — V—VI, 1—27, сл. 1—13.
248. Постапак ватинске грнчарије (Der Ursprung der Vatin-Keramik). — VII—VIII, 35—38, сл. 1—4.
249. [a] Будва. Античка некропола [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 408—409.
[b] Budva. Nécropole antique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 408—409.
250. Старчево као најранији израз неолитске економије на Балкану (Starčevo als früheste Ausdrucksform der Neolithwirtschaft auf dem Balkan). — IX—X, 11—17, са 1 сл.
251. In memoriam: Димитрије Сергејевски (1886—1965). — XVII, 193, са 1 сл.

252. In memoriam: Јосип Клеменц 1898—1967. — XVIII, 253, са 1 сл.

253. Подударност почетка керамичког неолита на Балкану и у Предњој Азији (Concordance du début du néolithique céramique dans les Balkans et en Asie antérieure). — XIX, 27—30.

254. Неолит и хронологија (Le néolithique et la chronologie). — XX, 139—141. — Одговор на критику. В. бр. 1012, в. бр. 683, 862, 880, 881, 889, 892, 926, 947, 950, 952, 959, 964, 969, 979, 981, 983, 990, 1001, 1008, 1014, 1016, 1030, 1049, 1050, 1055, 1056, 1059, 1066, 1075, 1096, 1097, 1108, 1109, 1122.

GROS Pierre

в. бр. 56, 58.

GRUJIĆ Radoslav

ГРУЈИЋ Радослав

255. Археолошке и историске белешке из Македоније. [I]. Где су била Крупишта, у којима је цар Душан 1354 одржао велики државни сабор (Notes archéologiques et historiques de Macédoine. [I]. Quel fut l'emplacement de Krupišta, où l'empereur Dušan tint la grande diète d'État de 1354?). — III—IV, 203—205, 215 [резиме], сл. 1—3.
256. [II]. Задужбина великог војводе Николе Стањевића у Кончи код Струмице ([II]. La fondation du grande voïvode Nicolas Stanjević à Konča près de Strumica). — III—IV, 205—211, 216 [резиме], сл. 4—13.
257. [III]. Археолошко-историски објекти у Горњем Козјаку код Карбинаца на Брегалници ([III]. Objets archéologiques et historiques à Gornji Kozjak près de Karbinci sur la Bregalnica). — III—IV, 212—215, 216 [резиме], сл. 14—18.

HARISIJADIS Mara

ХАРИСИЈАДИС Мара

258. Словенски рукописи у библиотеци Сараја у Цариграду (Manuscripts slaves de la bibliothèque du sérail à Constantinople). — XV—XVI, 145—161, сл. 1—13.
259. Илуминирани рукописи старе Народне библиотеке у Београду (Les manuscrits enluminés de l'ancien Bibliothèque nationale de Belgrade). — XIX, 251—261 + таб. I—X.
260. Карловачко напрестолно четворојеванђеље (Le tetraévangile de l'église

- инфериуре де Sremski Karlovci). — XX, 143—149, сл. 1—6.
261. Сусрет византолога у Атини. — XXVII, 211—212.
- в. бр. 865, 987, 1035, 1044, 1052, 1069.
- HENSEL Witold
262. Du domaine des analogies archéologiques. — XX, 151—153, сл. 1—2.
- HRABAK Bogumil
ХРАБАК Богумил
в. бр. 953, 1098.
- JANKOVIĆ Djordje
ЈАНКОВИЋ Ђорђе
263. Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова (Le mobilier archéologique de la nécropole et de la forteresse près de Kladovo). — XXIV—XXV, 201—226, сл. 1—15.
264. Истраживање споменика у Врелу, Шаркамен (Études des monuments de Vrelo, Sarkamen). — XXXI, 87—93, сл. 1—5+таб. I—II.
- в. бр. 663.
- JANKOVIĆ Milica
ЈАНКОВИЋ Милица
265. Две средњовековне некрополе у источној Србији (Deux nécropoles médiévales en Serbie de l'Est). — XXIV—XXV, 227—241+таб. I—XII.
- JEREMIĆ Miroslav
ЈЕРЕМИЋ Мирослав
266. Црква у Ивању (L'église à Ivanja). — XXX, 117—122, сл. 1—4+таб. I—II.
- JEVTIĆ Miloš
ЈЕВТИЋ Милош
267. Калуп за ливење бронзаних предмета из Карловчића (Un moule pour objets de bronze de Karlovčić). — XXVI, 151—154+таб. I—II.
268. Праисторијско насеље код Бољетина. Прилог познавању раног бронзаног доба у Ђердапу (Site d'habitat préhistorique près de Boljetin — Une contribution aux connaissances de l'âge du fer ancien à Djerdap, Portes de fer). — XXXII, 19—32, сл. 1—2+таб. I—XIV.
269. Лепенска поткапина, праисторијско насеље (Abri de Lepena, agglomération préhistorique). — XXXIII—XXXIV, 201—207, таб. I—II.
- JORDOVIĆ Časlav
ЈОРДОВИЋ Часлав
270. Остаци римског пута у Ђердапској клисури (Vestige de la voie romaine aux Portes de fer). — XXXIII—XXXIV, 365—370, сл. 1—5+таб. I—II.
- JOVANOVIĆ Aleksandar
ЈОВАНОВИЋ Александар
271. Неки аспекти проблема скупног налаза скулптура са Медијане код Ниша (Certains aspects du problème de la trouvaille collective de sculptures à Mediana près de Naissus). — XXIV—XXV, 57—65+таб. I—XVI.
272. Наушнице украшене филиграном и гранулацијом из II—III века са територије југоисточне Србије (Boucles d'oreille ornées de filigrane et de granulation du IIe—IIIe siècle trouvées sur le territoire de la Serbie du sud-est). — XXVIII—XXIX, 143—149, сл. 1—3.
273. Тумули из античког периода у југоисточној Србији и на Косову (Tumuli de la période antique en Serbie et au Kosovo). — XXXI, 1—15, са 4 сл.
274. Касноантички гроб Костола (Pontes) (Une tombe de la basse antiquité de Kostol [Pontes]). — XXXII, 83—86+таб. I—II.
275. Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење (Hajdučka Vodenica, fortification antique tardive et paléobyzantine). — XXXIII—XXXIV, 319—331, сл. 1, таб. I—IV.
- JOVANOVIĆ Borislav
ЈОВАНОВИЋ Борислав
276. Стратиграфска подела винчанског насеља (Division stratigraphique de la station de Vinča). — XI, 9—20, сл. 1—3.
277. Енеолитско насеље на Кормадину код Јакова (Station énéolithique dans la localité de Kormadin près de Jakovo). — XI, 113—142, сл. 1—43 [аутори: Б. Јовановић, Ј. Глишић].
278. Постапак керамичких типова балканско-пудунавског неолита и енеолита (Genèse des types de céramique aux époques néolithique et énéolithique dans les Balkans et la région danubienne). — XIII—XIV, 9—25, сл. 1—6.
279. Баденско-костолачка група и хронологија енеолита у Југославији (Le groupe culturel de Baden-Kostolac et la chronologie de l'énéolithique en

- Yougoslavie). — XV—XVI, 1—13, сл. 1—4.
280. Постанак и кратак историјат металургије бакра балканско-подунавског енеолита (Apparition et histoire sommaire de la métallurgie du cuivre dans l'énéolithique balkano-danubien). — XVII, 1—14+таб. I—IV.
281. Значење неких културних елемената старчевачке групе (La signification de certains éléments de culte du groupe de Starčevo). — XVIII, 11—20, сл. 1+таб. I—IV.
282. Некропола старијег гвозденог доба у Хајдучкој Воденици (La nécropole de l'âge du fer ancien de Hajdučka Vodenica). — XVIII, 181—192, сл. 1—2+таб. I—II.
283. Територијални и хронолошки однос јадранског и континенталног неолита (Relation territoriale et chronologie du néolithique adriatique et continental). — XIX, 31—38, сл. 1+таб. I—II.
284. Апсолутни датуми раног бронзаног доба Југоисточне Европе (Dates absolues du premier âge du bronze du sud-est européen). — XX, 155—170, сл. 1—9.
285. Подунавска индустрија бронзе и остава из Тополнице (L'industrie du bronze dans la région danubienne et le dépôt de Topolnica). — XXI, 1—22, сл. 1—19+таб. I—IV.
286. Праисторија Горњег Ђердапа (La préhistoire du Djerdap Supérieur). — XXII, 1—22, сл. 1—10+таб. I—VIII.
287. Технологија рударства у раном енеолиту Централног Балкана (Technologie minière de l'énéolithique ancien centre-balkanique). — XXIII, 1—14, сл. 1—4+таб. I—VI.
288. Елементи за познавање уметности Скордиска (Éléments de l'art des Scordisques). — XXIV—XXV, 17—31, сл. 1—5+таб. I—IV.
289. О праисторији Србије поводом књиге „Праисторија на тлу СР Србије“ Милутина Гарашанина. — XXIV—XXV, 249—263.
290. Тумули степске културе гробова јама у Подунављу (Les tumuli de la culture des steppes à fosses funéraires dans le bassin danubien). — XXVI, 9—24, сл. 1—6+таб. I—IV.
291. Примерци животињског стила скитског и трачког гвозденог доба у Југославији (Les exemples du style animalier de l'âge du fer scythe et thrace en Yougoslavie). — XXVII, 19—31, сл. 1—5+таб. I—II.
292. Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу (La signification de la céramique dace dans les agglomérations des Scordisques dans le Podunavlje). — XXVIII—XXIX, 9—17+таб. I—II.
293. [a] Лазар Трифуновић 1929—1983. — XXXIII—XXXIV, [XI] са 1 сл. [без потписа].
[b] Lazar Trifunović 1929—1983. — XXXIII—XXXIV, [XI] avec 1 fig. [texte français; sans signature].
294. Падина, насеље мезолита и старијег неолита (Padina, agglomération de mésolithique et du néolithique ancien). — XXXIII—XXXIV, 159—167.
295. Стубица, насеље старијег неолита (Stubica, agglomération du néolithique ancien). — XXXIII—XXXIV, 177—178.
296. Хајдучка Воденица, праисториска некропола (Hajdučka Vodenica, nécropole préhistorique). — XXXIII—XXXIV, 305—313.
- в. бр. 152, 654, 861, 876, 882, 903, 922, 933, 943, 948, 998, 1022, 1036, 1054, 1127, 1140.
- JOVANOVIĆ Dragoljub M.
ЈОВАНОВИЋ Драгољуб М.
297. Извештај са ископавања у београдској тврђави године 1947 (Fouilles exécutées en 1947 dans la forteresse basse de Belgrade). — I, 243—246, сл. 1—3.
298. Откопавања у Београдској тврђави 1948 године. Претходни извештај (Fouilles exécutées en 1948 dans la forteresse haute de Belgrade. Rapport préliminaire). — II, 255—266, сл. 1—13 [аутори: Д. Јовановић, М. Гарашанин, Д. Гарашанин].
299. Стамбол капија у Београду (Stambol kapija (Porte de Stamboul) à Beograd). — III—IV, 191—196, сл. 1—5.
300. Извлачење воде из дубоких бунара у старим тврђавама (L'élévation de l'eau tirée des puits profonds dans les anciennes forteresses). — III—IV, 231—232, сл. 1.
301. Неки топографски подаци о старом Нишу (Quelques précisions topographiques sur l'ancienne cité de Nis). — V—VI, 365—373, сл. 1—8.

302. Археологија и грађевинарство (Археология и строительство). — XIX, 277—280, са 2 сл.
в. бр. 823, 824, 886, 935, 936, 1082.
- JOVANOVIĆ Miodrag
ЈОВАНОВИЋ Миодраг
в. бр. 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412.
- JOVANOVIĆ Radmila
ЈОВАНОВИЋ Радмила
303. Спектрохемијска анализа узорака са локалитета „Мала груда“ (L'analyse spectro-chimique des exemplaires de la localité »Mala Gruda«). — XXII, 143—144, са 1 сл.
- JOVANOVIĆ Svetozar
ЈОВАНОВИЋ Светозар
в. бр. 367.
- JOVANOVIĆ Vojislav
ЈОВАНОВИЋ Војислав
304. Црква у Ваганешу (L'église de Vaganesh). — IX—X, 333—343, сл. 1—18.
305. Прилог археолошкој топографији Новог Брда (Une contribution à la topographie archéologique de Novo Brdo). — XII, 169—174, сл. 1—7.
306. Средњовековни град Звечан (Forteresse médiévale de Zvečan). — XIII—XIV, 137—150, сл. 1—11.
307. Црква св. Јована код Косовске Каменице (L'église Saint-Jean près de Kosovska Kamenica). — XV—XVI, 267—278, сл. 1—21.
в. бр. 829, 869, 1011.
- JOVIĆ Đorđe
ЈОВИЋ Ђорђе
в. бр. 909.
- JURIŠIĆ Aleksandra
ЈУРИШИЋ Александра
308. [a] Расна — Шенгољска Градина. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 404—405.
[b] Расна — Шенгољска Градина. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 404—405.
309. [a] Велика Градина у Стапарима. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 367—368.
[b] Velika Gradina à Stapani. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 367—368.
310. Заштитна ископавања у селу Радоини (Fouilles de protection au village de Radoinja). — XI, 99—112, сл. 1—42.
311. [a] Велика Градина у Стапарима. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 230.
[b] Velika Gradina à Stapani. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 230.
312. [a] Периловац код Ражња. Касно-неолитско налазиште [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 271.
[b] Perilovac près de Ražanj. Station du bas-néolithique [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 271.
313. [a] Глоговица — Тршевина. Налазиште средњобронзаног доба [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 273.
[b] Glogovica — Trševina. Station du bronze moyen [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 273.
314 [a] Бујмир — Каравулиште. Праисторијско (?) налазиште [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 275.
[b] Bujmir — Karavulište. Station préhistorique (?) [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 275.
315. [a] Делиград — Делнице. Касноантичко налазиште [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 281.
[b] Deligrad — Delnice. Station de la basse antiquité [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 281.
в. бр. 670.
- KAJMAKOVIĆ Zdravko
КАЈМАКОВИЋ Здравко
316. Живопис у Добруну (Peinture de Dobrun). — XIII—XIV, 251—260, сл. 1—10.
- KITANOVSKI Blagoje
КИТАНОВСКИ Благоје
317. Два гроба из старијег гвозденог доба код Прилепа (Deux tombes appartenant à l'âge du fer ancien près de Prilep). — XI, 209—214, сл. 1—15.
- KOCO Dimče
КОЦО Димче
318. Богородица Челница (L'église de la Vierge »Čelnica«). — XX, 171—179, сл. 1—2.
- KOJIĆ Ljubinka
КОЈИЋ Љубинка
319. Величани — средњовековна некропола и преглед средњовековног стакла Босне и Херцеговине (La nécro-

pole médiévale de Veličani et un aperçu de la verrerie médiévale en Bosnie et en Herzégovine). — XVIII, 139—155, сл. 1—13+таб. I—IV [аутори: Љ. Којић, М. Wenzel].

КОЈИЋ Sofija

КОЈИЋ Софија

320. Један прилог проучавању религије Илира у римско доба (Une contribution à l'étude de la religion des Illyriens à l'époque romaine). — XIII—XIV, 223—230, сл. 1—5.
321. Сабазиев тијас из Пирота (Le thias sabaziaque de Piro). — XV—XVI, 183—186, сл. 1.
322. Култ речних божанстава у нашим крајевима (Le culte des divinités fluviales dans nos régions). — XVII, 119—121.

KONDIĆ Vladimir

КОНДИЋ Владимир

323. Непознати златни медаљон Валентинијана I (Un médaillon inédit en or de Valentinien Ier). — XVII, 45—52, са 2 сл.+таб. I—II.
324. Налаз римских златника код Ушћа близу Обреновца (Une trouvaille de monnaies en or romaines à Ušće près d'Obrenovac). — XVIII, 207—212+таб. I—II.
325. In memoriam: Др Емил Чершков 1929—1969. — XXI, 201.
326. Cantabaza, Smorna, Campsa (Cantabaza, Smorna, Campsa). — XXII, 53—58+1 таб. [резиме на француском језику].
327. Босман, рановизантијско утврђење (Bosman, fortification paléobyzantine). — XXXIII—XXXIV, 137—145, сл. 1—8+таб. I—II.
328. Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење (Ravna (Campsa), fortification romaine et paléobyzantine). — XXXIII—XXXIV, 233—251, сл. 1—7+таб. I—VI.

KORAĆ Miomir

КОРАЋ Миомир

329. Библиографија. Археолошка истраживања у Ђердапу. Bibliographie. Recherches archéologiques aux Portes de fer. — XXXIII—XXXIV, 371—385.

KORAĆ Vojislav

КОРАЋ Војислав

330. Архитектура цркве Вознесења у Лесковцу (L'architecture de l'église de

l'Ascension du village de Leskovac). — II, 217—220, сл. 1—8.

331. Ново Брдо. Радови извршени 1953 године (Novo Brdo. Travaux exécutés en 1953). — V—VI, 265—274, сл. 25—43.

332. [a] Doclea код Титограда. Римски град [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 378—379.

[b] Doclea près de Titograd. Cité romaine [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 378—379.

333. [a] Дољани код Титограда. Ранохришћанска црква [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 383—385, сл. 1—3.
- [b] Doljani près de Titograd. Église paléochrétienne [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 383—385, fig. 1—3.

334. [a] Превлака у Боки Которској. Средњовековна црква [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 388—389, сл. 1—2.

[b] Prevlaka à Boka Kotorska. Église médiévale [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 388—389, fig. 1—2.

335. Св. Серпије (Срп) и Вахх на Бојани (Monastère des saints Serge et Blaise sur la Bojana). — XII, 35—44, сл. 1—5.

в. бр. 36.

KOROŠEC Josip

КОРОШЕЦ Јосип

в. бр. 961.

KORŽENSKI Bratislav

КОРЖЕНСКИ Братислав

в. бр. 29.

KOSORIĆ Milica

КОСОРИЋ Милица

336. Праисториске вотивне гривне из Великог Црнућа (Bracelets votifs préhistoriques de Veliko Crnuće). — VII—VIII, 279—280, сл. 1—4.

337. Два групна налаза из североисточне Србије. I Бронзана остава из Лескова (Deux découvertes closes de la Serbie de l'est. I Le dépôt de Leskovac). — IX—X, 273—274, 276 [резиме], сл. 1—2.

338. II Бронзана остава из Каменова (II Le dépôt de bronze de Kameno). — IX—X, 275, 276 [резиме], сл. 3—7.

339. [a] Кличевац. Налазиште из бронзаног доба [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 375.

- [b] Kličevac. Station de l'âge du bronze [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 375.
340. Два нова депоа у Музеју у Пожаревцу. I Депо из Аљудова (Deux dépôts au musée de Požarevac. I Dépôt d'Aljudovo). — XI, 193—195, 196 [резиме], сл. 1—3.
341. II Депо из Манастирице (II Dépôt de Manastirica). — XI, 195—196, сл. 4.
342. Хумка код Костолца (Tumulus de Kostolac). — XI, 197—198, сл. 1.
343. [a] Усије — Град. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 239—240 [аутори: М. Косорић, Ј. Тодоровић].
[b] Usije — Grad. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 239—240 [auteurs: M. Kosorić, J. Todorović].
344. Статуета из Кленовника (Statuette de Klenovnik). — XIII—XIV, 193—195, сл. 1—3.
345. „Град“ — Насеље жутобрдоке културне групе («Grad» — Station du groupe culturel de Žuto Brdo). — XIII—XIV, 267—274, сл. 1—8 [аутори: М. Косорић, Ј. Тодоровић].
346. Праисторијски бронзани котао из околине Пожаревца (Le chaudron préhistorique de bronze des environs de Požarevac). — XV—XVI, 191—192, сл. 1—4.
347. Резултати истраживања праисторијских некропола и насеља на подручју Подриња 1974—1977. (Les nécropoles et agglomérations préhistoriques dans la région de Podrinje). — XXVIII—XXIX, 173—199, сл. 1—38 + таб. I—VIII.
348. Резултати ископавања хумки на некрополи Шуме у Рокевићу (Fouilles des tumuli dans la nécropole de Šume). — XXXII, 41—46, сл. 1—5 + таб. I—II.
- KOSTIĆ Aleksandar
КОСТИЋ Александар
349. Аидотичка пластика са Лепенског Вира (Plastique aïdotique de Lepenski Vir). — XXI, 113—116, сл. 1—5.
- KOSTIĆ Desanka
КОСТИЋ Десанка
в. бр. 162, 163.
- KOVAČEVIĆ Jovan
КОВАЧЕВИЋ Јован
350. О тамгама из Царичиног Града и Сонте (Sur les tamgas de Caričin Grad et de Sonta). — XII, 1—9, сл. 1—18.
351. [a] Велика Хумка код Батајнице. Бронзанодопски гроб и некропола XI века [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 282—283.
[b] Velika Humka près de Batajnica. Tombe de l'âge du bronze et nécropole du XIe siècle [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 282—284.
352. Авари и злато (Avars et or). — XIII—XIV, 125—135.
- в. бр. 26.
- KOVAČEVIĆ Mirko
КОВАЧЕВИЋ Мирко
353. Средњовековна тврђава Крушевац (La forteresse médiévale de Kruševac). — XVII, 137—142 + таб. I—II.
354. Црква под средњовековним градом Соколом (L'église sous la forteresse médiévale de Soko). — XVIII, 221—224, сл. 1 + таб. I—VI.
355. Црква S. Maria de Castello у Будви (L'église Sainte-Marie de Castello à Budva). — XX, 181—184, сл. 1—3.
356. Две средњовековне цркве у Зети (Deux églises médiévales dans la Zeta). — XXI, 169—170, сл. 1—2 + таб. I—II.
357. Манастир Лепенац на Расини (Le monastère de Lepenac sur la Rasi-na). — XXIII, 73—89, сл. 1—9 + таб. I—VIII.
358. Профана архитектура средњовековног Крушевца — Резултати досадашњих истраживања (L'architecture profane médiévale de Kruševac — Résultats des recherches). — XXX, 13—29, сл. 1—8 + таб. I—VIII.
- KRANDŽALOV Dimitr
359. Sur le problème des influences orientales dans l'art ancien bulgare. — XIX, 141—164, таб. I—XIV.
- KRASNIĆI Mark
КРАСНИЋИ Марк
в. бр. 988.
- KRSTIĆ Dušan
КРСТИЋ Душан
360. [a] Радачје код Малче. Неолитско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 369—370, сл. 1—2.
[b] Radačje à Malča. Station néolithique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 369—370, fig. 1—2.

361. [a] Корбово. Праисторијска некропола [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 239.
[b] Korbovo. Nécropole préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 239.

ЛАНТОВ Vasil
ЛАХТОВ Васил
в. бр. 559.

ЛАЛОВИЋ Анка
ЛАЛОВИЋ Анка

362. Три бронзане статуе из збирке Народног музеја у Зајечару (Trois statuettes de bronze de la collection du Musée national de Zaječar). — XXII, 163—165+таб. I—II.
363. Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару. [I] Остава из Рујишта (Dépôts préhistoriques au Musée de Zaječar. [I] Le dépôt de Rujište). — XXVI, 143—146, 148 [резиме] + таб. I—VI.
364. [II] Налази из Брусника ([II] Dépôt de Brusnik). — XXVI, 146, 148 [резиме] + таб. VII.
365. [III] Остава келтова из Малог Извора ([III] Dépôt de Mali Izvor). — XXVI, 146—147, 148—149 [резиме] + таб. VIII, сл. 1—4.
366. [IV] Остава келтова из Горње Беле Реке ([IV] Dépôt de Gornja Bela Reka). — XXVI, 147—148, 149 [резиме] + таб. VIII, сл. 5—6.
367. Рготина, античко налазиште (Rgotina — site antique). — XXXI, 81—85, сл. 1—2+таб. I—IV [аутори: А. Лаловић, С. Јовановић].

ЛЕТИЦА Zagorka
ЛЕТИЦА Загорка

368. Типолошка и хронолошка систематизација пластике бронзаног доба у Југославији (Systématisation typologique et chronologique de la plastique de l'âge du bronze en Yougoslavie). — XIX, 47—57+таб. I—II.
369. Гроб Салкуца културе са Лепенског Вира (Tombe de la culture de Sălcuța à Lepenski Vir). — XXI, 117—124+таб. I—II.
370. Праисторијска некропола „Песак“ код Корбова (La nécropole préhistorique de «Pesak» près de Korbovo). — XXIV—XXV, 163—174, сл. 1—3+таб. I—X.

371. Пештер у бронзано и гвоздено доба (Pešter à l'âge du bronze et à l'âge du fer). — XXXII, 9—17, сл. 1—6+таб. I—VIII.

372. Велике Ливадице, праисторијско, античко и средњовековно налазиште (Velike Livadice, site préhistorique, antique et médiéval). — XXXIII—XXXIV, 179—181, таб. I—II.

373. Мале Ливадице, насеље старијег гвозденог доба (Male Livadice, agglomération de l'âge du fer ancien). — XXXIII—XXXIV, 183—186, сл. 1+таб. I—II.

374. [a] Клисуре, насеље бронзаног доба. — XXXIII—XXXIV, 193—194+таб. I. [b] Klisura, agglomération de l'âge du bronze). — XXXIII—XXXIV, 193—194+pl. I.

в. бр. 662, 667.

ЛИСИЋАР Petar
ЛИСИЋАР Петар

375. Isis — Fortuna. Споменици о култу Изиде, Фортуне и Изиде-Фортуне у нашој земљи (Isis-Fortuna. Monuments au culte d'Isis, de Fortune et d'Isis-Fortune en Yougoslavie). — XII, 125—132, сл. 1—10.

в. бр. 895.

ЛИТАВРИН G.
ЛИТАВРИН Г.

376. О датировке трех важных документов по внутренней истории Византии XI в. — XX, 185—190.

ЉУБИЊКОВИЋ Mirjana
ЉУБИЊКОВИЋ Мирјана

в.
СОРОВИЋ-ЉУБИЊКОВИЋ Mirjana
БОРОВИЋ-ЉУБИЊКОВИЋ Мирјана

ЉУБИЊКОВИЋ Nenad
ЉУБИЊКОВИЋ Ненад

377. Из историје Старицара. — Валтровићева писма Илариону Руварцу (Contribution à la connaissance du passé de Starinar. — Quelques lettres de la correspondance entre Mihajlo Valtrovic et Ilaryon Ruvarac). — XVII, 173—178.

ЉУБИЊКОВИЋ Radivoje
ЉУБИЊКОВИЋ Радивоје

378. Црква светог Вознесења у селу Лесковцу код Охрида (L'église de l'Ascension du village de Leskovec). — II, 193—216, сл. 1—27.

379. Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора (Deux icônes à portraits de donateur à Gračanica). — V—VI, 129—138, сл. 1—6.
  380. Испосница Петра Коришког. Историја и живопис (L'église rupestre de St Pierre de Koriša. Histoire et peinture). — VII—VIII, 93—110, 111—112 [резиме], сл. 6—20.
  381. Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу (La seigneurie épiscopale de Hum et Saint Pierre à Bijelo Polje). — IX—X, 97—124, сл. 1—27.
  382. Извештај о десетогодишњем раду Археолошког института Српске Академије наука у периоду од 1947—1957 године (Dix années du travail de l'Institut archéologique de l'Académie serbe des sciences, 1947—1957). — IX—X, 447—451 [без потписа].
  383. [а] Ново Брдо. Сашка црква. [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 287. [б] Ново Брдо. Сашка Црква [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 287.
  384. Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих Ступова код Новог Пазара (Sur la date du monastère de Voljavča et ces rapport avec le fief de Djurdjevi Stupovi). — XV—XVI, 111—114.
  385. Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа (Sur la tradition de la Prima Justiniana dans le titre des archevêques d'Ochride). — XVII, 61—76.
  386. Прилог проучавању Самуилове аутокефалне цркве (Autour de l'église autocéphale de Samuel). — XIX, 125—139.
  387. In memoriam: Александар Р. Томашевић (рођен 5. августа 1921. у Соко Бањи — умро 19. јуна 1968. у Београду). — XIX, 311—312, са 1 сл.
  388. In memoriam: Др Лазар Мирковић (рођен 4. јула 1885. у с. Пивнице — умро 23. априла 1968. у Сремским Карловцима). — XIX, 313.
  389. In memoriam: Vénance Grumel (1890—1967). XIX, 314.
  390. Paris gr. 880. — Датум, садржај, тенденције — (Le Paris. Gr. 880. — Date, contenu, tendances —). XX, 191—204, сл. 1—3.
- в. бр. 93, 107, 911.
- МАЏКИЋ Petar
МАЧКИЋ Петар
391. Ранохалштатска некропола на локалитету Сарај у Броду (Une nécropole appartenant à l'Hallstatt ancien dans la localité de Saraj près de Brod). — XI, 199—208, сл. 1—45 [аутори: П. Мачкић, Д. Симоска, В. Трбуховић].
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ Nives
МАЈНАРИЋ-ПАНЏИЋ Нивес
в. бр. 1126.
- MAKSIMOV E. V.
МАКСИМОВ Е. В.
392. In memoriam: Лазар Моисејевич Славин. — XXII, 197—198, са 1 сл.
- MAKSIMOVIĆ Jovanka
МАКСИМОВИЋ Јованка
в. бр. 683.
- MANDIĆ Nadežda
МАНДИЋ Надежда
393. Библиографија Стариноара 1884—1940. Bibliographie de la revue Starinar. — V—VI, 407—443.
  394. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1956 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — IX—X, 407—444.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: D. Srežović (D. S.), Dj. Stričević (Dj. S.), G. Subotić (G. S.), Lj. Zotović-Zunković (Lj. Z.-Ž.), N. Mandić (N. M.), N. Petrović (N. P.), S. Ćirković (S. Ć.) et S. Petković (S. P.).
  395. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1957 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XI, 259—290.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: Dj. Stričević (Dj. S.), G. Subotić (G. S.), Lj. Zotović (Lj. Z.), N. Mandić (N. M.), N. Petrović (N. P.), S. Ćirković (S. Ć.) et S. Petković (S. P.).
  396. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1958 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XII, 295—329.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: Dj. Stričević (Dj. S.), G. Subotić (G. S.), N. Mandić (N. M.), N. Petrović (N. P.),

- S. Ćirković (S. Ć.) et S. Petković (S. P.).
397. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1959/1960 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XIII—XIV, 331—387.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: Dj. Stričević, M. Ćirković, M. Jovanović, N. Mandić, N. Petrović, S. Petković.
398. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1961—1962 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XV—XVI, 309—368.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: A. Andrejević, M. Ćirković, M. Jovanović, S. Petković, N. Petrović, Dj. Stričević et G. Subotić.
399. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1963/1964 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XVII, 199—254.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: A. Andrejević, M. Ćirković, M. Jovanović, N. Mandić, N. Petrović, S. Petković, G. Subotić.
400. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1965 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XVIII, 255—291.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: A. Andrejević, M. Ćirković, M. Jovanović, N. Mandić, S. Petković, N. Petrović et G. Subotić.
401. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1966 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XIX, 321—354.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: A. Andrejević, M. Ćirković, M. Jovanović, N. Petrović, S. Petković, G. Subotić.
402. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1967—1968 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXI, 209—261.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, Z. Marković, S. Petković, N. Petrović, G. Subotić.
403. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1969—1970 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXII, 201—275.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, Z. Marković, S. Petković, N. Radovanović, G. Subotić.
404. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1971 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXIII, 171—208.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, Z. Marković, S. Petković, N. Radovanović, G. Subotić.
405. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1972—1973 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXIV—XXV, 287—344.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, Z. Marković, S. Petković, N. Radovanović, G. Subotić.
406. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1973—74 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXVI, 207—266.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, S. Petković, N. Radovanović, G. Subotić.
407. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1974—1975 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXVII, 219—265.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs: M. Ćirković, M. Jovanović, Z. Marković, N. Radovanović, B. Todić.
408. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1975—76 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXVIII—XXIX, 317—384.
Rédacteur: N. Mandić. Collaborateurs:

- М. Ћирковић, М. Јовановић, З. Маринковић, В. Тодић.
409. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1976—1977 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXX, 161—215.
Редатељ: Н. Мандић. Коллаборатори: М. Ћирковић, М. Јовановић, В. Тодић.
410. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1977—1978 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXXI, 239—292.
Редатељ: Н. Мандић. Коллаборатори: М. Ћирковић, М. Јовановић, В. Тодић.
411. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1978—1979 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXXII, 113—161.
Редатељ: Н. Мандић. Коллаборатори: М. Ћирковић, М. Јовановић, В. Тодић.
412. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1979—1980 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — XXXIII—XXXIV, 387—437.
Редатељ: Н. Мандић. Коллаборатори: М. Ћирковић, М. Јовановић, В. Тодић.
413. Bibliografija Starinara 1950—1984. Bibliographie de la revue Starinar. — XXXV, 169—230.
- MANDIĆ Svetislav
МАНДИЋ Светислав
414. Једна ктиторка Беле цркве Каранске (Une donatrice de Bela Crkva de Karan). — IX—X, 223—225, сл. 1—3.
- MANO-ZISI Djordje
МАНО-ЗИСИ Ђорђе
415. Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947 години (Les fouilles d'Orašje. Rapport préliminaire sur les travaux de 1947). — I, 143—167, сл. 1—46 [аутори: Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин].
416. Стара црква у Смедереву (L'ancienne église à Smederevo). — II, 153—174, сл. 1—36.
417. Ископавање на Царичином Граду 1949—1952 године (Les fouilles de Caričin Grad en 1949—1952). — III—IV, 127—168, сл. 1—78.
418. Владимир Р. Петковић. — V—VI, [XI—XIII] [без потписа].
419. Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године (Les fouilles de Caričin Grad en 1953 et 1954). — V—VI, 155—180, сл. 1—38.
420. Сондажни радови на локалитету „Зидине“ код Мале Митровице (Les fouilles de Zidine près de Mala Mitrovica). — V—VI, 181—189, сл. 1—9 [аутори: Ђ. Мано-Зиси, М. Ђоровић-Љубинковић].
421. Ископавања на Царичином Граду 1955 и 1956 године (Les fouilles à Caričin Grad en 1955 et 1956). — VII—VIII, 311—328, сл. 1—40.
422. Нова базилика у Царичином Граду (La nouvelle basilique de Caričin Grad). — IX—X, 295—305, сл. 1—26.
423. [a] Бела Паланка (Remesiana). Римски и рановизантиски град [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 381—382, [аутори: Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић].
[b] Bela Palanka (Remesiana). Cité romaine et byzantine ancienne [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 381—382 [auteurs: Dj. Mano-Zisi, Lj. Popović].
424. [a] Гамзиград. Античко насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 247—248.
[b] Gamzigrad. Agglomération antique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 247—248.
425. О педесетогодишњици радова на Царичином Граду (Le cinquantenaire des fouilles de Caričin Grad). — XV—XVI, 53—59, сл. 1—2.
426. Ископавања на Царичином Граду (Fouilles de Caričin Grad). — XVII, 163—166+таб. I—IV.
427. In memoriam: Јозо Петровић 1892—1967. — XVIII, 254.
428. Царичин Град (Caričin Grad). — XIX, 111—114+таб. I—II [резиме на француском језику].
429. Терме код средње капије у субурбију Царичина Града (Les fouilles de Caričin Grad). — XX, 205—212, сл. I—III+1.
430. Ископавања у Стобима 1970—1974 [Fouilles de Stobi, 1970—1974]. — XXVI, 87—95+таб. I—XIV+3 [аутори: Ђ. Мано-Зиси, Ј. Wiseman].
- в. бр. 940, 1009, 1019, 1042, 1091, 1092, 1152.

MANOJLOVIĆ Mirjana

МАНОЈЛОВИЋ Мирјана

431. [a] Беркасово. Античка некропола [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 280.

[b] Berkasovo. Nécropole antique [Chronique des fouilles]. — XII, 280.

MARIC Rastislav

МАРИЋ Растислав

432. Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948 и 1949 години (Les fouilles d'Orašje. Rapport préliminaire sur les travaux de 1948 et 1949). — II, 113—132, сл. 1—43.

433. In memoriam: Д-р Никола Вулић (1872—1945). — II, 353—354.

434. Прилози античкој историји Србије. [I] Подаци грчких писаца о Подунављу и почетак гвозденог доба у Србији (Beiträge zur antiken Geschichte Serbiens. [I] Die Angaben griechischer Schriftsteller über die Donauländer und der Beginn der Eisenzeit in Serbien). — III—IV, 25—34, 43—44 [резиме], сл. 1.

435. [II]. Да ли грчки писци помињу Сингидунум преримског доба, ([II]. Haben die griechischen Schriftsteller das vorrömische Singidunum erwähnt?) — III—IV, 35—39, 44 [резиме], сл. 2.

436. [III]. Скордисци и античко име Рудника и Космаја ([III]. Die Scordischer und der antike Name des Rudnik — und Kosmajgebirges). — III—IV, 39—41, 44 [резиме].

437. [IV]. Где је била Прокопијева Аурелијана? ([IV]. Wo lag Procopius Aureliana?). — III—IV, 41—42, 44 [резиме].

438. Из нумизматичке збирке Народног музеја [I] Сребрн новац из Лиције из Домицијановог времена (Aus der numismatischen Sammlung des Nationalmuseums in Beograd. [I] Silberne Münze der Provinz Lykien aus Domitian's Zeit). — V—VI, 349—350, 355 [резиме], сл. 1.

439. [II] Новци римских рудника ([II] Münzen der römischen Bergwerke in Serbien). — V—VI, 350, 355 [резиме], сл. 2.

440. [III] Сребрни новац Нићифора III Ботанијата ([III] Silberne Münzen Nicephors III. Botaniates). — V—VI, 350—351, 355 [резиме], сл. 3—4.

441. [IV] Новци солунског цара Теодора Анђела ([IV] Münzen des Theodoros

Angelos, Kaiser von Salonik). — V—VI, 351—352, 355 [резиме], сл. 5—7.

442. [V] Динар Владислава II са латинским натписом ([II] Ein Dinar des serbischen Königs Vlastislav II. mit lateinischer Inschrift). — V—VI, 353, 355 [резиме], сл. 8.

443. [VI] Динар Николе Алтомановића с натписом писаним латиницом ([VI] Dinar des Nikola Altomanović mit der lateinischen Buchstaben geschriebenen Inschrift). — V—VI, 353—354, 355 [резиме], сл. 9.

444. [VII] Нове врсте новаца деспота Ђурђа Бранковића ([VII] Neue Münzen des Despoten Djurdje Branković). — V—VI, 354, 355 [резиме], сл. 10—12.

445. Ситни прилози из археологије и епиграфике [I] Коштани Calamus из Маргума (Kleine archäologische-epigraphische Beiträge [I] Der beinerne Calamus aus Margum). — V—VI, 356, 362 [резиме], сл. 1—2.

446. [II] Како је постао илирски завршетак -izza? ([II] Wie ist die illyrische Endung -izza entstanden?). — V—VI, 357, 362 [резиме].

447. [III] Вотивни натпис из Новопазарске бање ([III] Eine neue Votivinschrift aus Novopazarska Banja). — V—VI, 357—358, 362 [резиме], сл. 3.

448. [IV] Нови натписи из Губереваца ([IV] Neue Inschriften aus Guberevac). — V—VI, 358—360, 362 [резиме], сл. 4—7.

449. [V] Из епиграфске збирке Народног музеја ([V] Aus der epigraphischen Sammlung des National-Museums in Beograd). — V—VI, 360—361, 362 [резиме], сл. 8—10.

450. In memoriam: Милоје М. Васић (3/16 IX 1869 — 4 XI 1956). — V—VI, 403—406, са 1 сл.

451. Библиографија радова д-р Милоја М. Васића. Bibliographie de Miloje M. Vasić. — VII—VIII, XV—XX.

452. [a] Никола Вулић 1872—1945. — IX—X, XI—XII.

[b] Nikola Vulić 1872—1945. — IX—X, XIII—XIV [texte français].

453. Библиографија радова д-р Николе Вулића. Bibliographie de Nikola Vulić. — IX—X, XV—XXIV.

в. бр. 415, 683, 863, 897, 992, 1034, 1047, 1060, 1133, 1141, 1142, 1145.

MARINKOVIĆ Zdenko

МАРИНКОВИЋ Зденко

в. бр. 402, 403, 404, 405, 407, 408.

MARJANOVIĆ Gordana
МАРЈАНОВИЋ Гордана

в.
MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ Gordana
МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ Гордана

MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ Gordana
МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ Гордана

454. Средњовековни гроб из околине Пожареваца (Un tombeau médiéval des environs de Požarevac). — XVIII, 217—220 + таб. I—II [потписано: Г. Марјановић].
455. Распрострањеност наушница нарo-сканог типа (La diffusion des boucles d'oreilles granulées en Serbie). — XXVII, 101—109, сл. 1—3 + таб. I—IV.
456. Манастирски комплекс Кастаљан (Complexe monastique Kastaljan). — XXX, 83—88, сл. 1 + таб. I—II.
457. Где је био манастир Винча у Винчи (Où était implanté le monastère Vinča à Vinča). — XXXI, 193—202, сл. 1—2 + таб. I—II.
458. Голубац, средњовековни град (Golubac, cité médiévale). — XXXIII—XXXIV, 65—70, сл. 1—4 + таб. I—II.
459. Чезава, средњовековна некропола (Cezava — nécropole médiévale). — XXXIII—XXXIV, 123—126, сл. 1—6.

MARKOVIĆ Miroslav
МАРКОВИЋ Мирослав

460. Грчки натпис са цркве Константина и Јелене у Охриду (L'inscription grecque dans l'église de Saint-Constantin et de Sainte-Hélène à Ohrid). — II, 185—192; сл. 1—3.

MARKOVIĆ-MARJANOVIĆ Jelena
МАРКОВИЋ-МАРЈАНОВИЋ Јелена

461. Претходно саопштење о новим палеолитским налазиштима северне Бачке (Communication préliminaire sur les nouvelles localités paléolithique de la Bačka du nord, bassin pannonien). — VII—VIII, 213—226, сл. 1—7.
462. Први пренеолитски трагови у лесу под ведрим небом на територији Србије (Premiers traces préneolithiques dans le loess à ciel ouvert sur le territoire de la Serbie). — VII—VIII, 227—228.

MARTINOVIĆ Jovan
МАРТИНОВИЋ Јован

463. Неки нови моменти у интерпретацији 24. и 25. поглавља Псеудо-Скилак-

совог Периплуса (Nouveaux moments dans l'interprétation des chapitres 24 et 25 du Périple de Pseudo-Scylax). — XVII, 107—117.

MEDAKOVIĆ Dejan
МЕДАКОВИЋ Дејан

464. Белешке о српској уметности у областима старе Славоније и Хрватске (Beiträge zur serbischen Kunst in Altslawonien und Kroatien). — V—VI, 317—330, сл. 1—10.
465. In memoriam: Светозар Радојчић. Сремски Карловци 27. маја 1909. — Београд 20. октобра 1978. — XXXI, 235—236, са 1 сл.

в. бр. 683.

MEDOVIĆ Predrag
МЕДОВИЋ Предраг

466. [a] Вране код Ариља — Трњаци. Праисториске и словенске хумке [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 407—408.
[b] Vrane près d'Arilje — Trnjaci. Tumuli préhistoriques et slaves [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 407—408.
467. Остата бронзаних предмета из Обажоро (Le dépôt d'objets de bronze de Obajgora). — XXIV—XXV, 175—182 + таб. I—VI.

MIHAILOV Stamen

468. Sur l'origine de l'architecture monumentale du premier royaume Bulgare. — XX, 213—222, сл. 1—8.

MIJOVIĆ Pavle
МИЈОВИЋ Павле

469. Фреске у певници Балше III у Праквици (Les fresques dans le bas transept de l'église de Balša III à Praskvica). — IX—X, 345—353, сл. 1—15.
470. Acruvium — Dekatera. Котор у светлу нових археолошких открића (Acruvium — Dekatera — Kotor sous le jour des récentes découvertes archéologiques). — XIII—XIV, 27—48, сл. 1—29.
471. Alata — Рибница — Подгорица. Станица — Насеље — Град (Alata — Ribnica — Podgorica. Station — site d'habitation — forteresse). XV—XVI, 69—93, сл. 1—37.
472. Сирмијумски скулптори и каменоресци — Quattor coronati (Quattor coronati: sculpteurs et tailleurs de pierre de Sirmium). — XVII, 53—60.

473. Царска иконографија у српској средњовековној уметности [I, 1—4] (*L'icographie impériale dans la peinture serbe médiévale* [I, 1—4]). — XVIII, 103—118, сл. 9+таб. I—XII.
474. О грађевинама краља Милутина у Солуну. — XVIII, 233—237, са 1 сл.
475. Тријаде на Синајском менолошком диптиху (*Les triades sur le diptyque ménologique du Sinaï*). — XIX, 175—190+таб. I—VI.
476. Куполна аркада Ђурђевић Ступова (*L'arcade de coupole de Djurdjevi Stupovi*). — XX, 223—232, сл. 1—9.
477. Мијелски накит и култна веровања (*Les objets de parure de Mijele et les croyances de culte*). — XXI, 59—69+таб. I—IV.
478. Царска иконографија у српској средњовековној уметности II [6—9] (*L'icographie impériale dans l'art serbe médiéval II* [6—9]). — XXII, 67—92, сл. 1—2+таб. I—VIII.
479. Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III) [10] (*L'icographie impériale dans l'art médiéval serbe — III* [10]). — XXVIII—XXIX, 81—120, сл. 1—5+таб. I—XII.
480. О неким питањима наше полеогенезе и урбаногенезе. — XXVIII—XXIX, 267—275.
- MIKIĆ Zivko
МИКИЋ Живко
481. О антрополошким типовима у античким некрополама Виминацијума (*Sur quelques types anthropologiques des nécropoles antiques à Viminacium*). — XXXI, 117—122+таб. I—VII.
- в. бр. 1087.
- MIKL Iva
МИКЛ Ива
482. Нови римски споменици из Птуја (*Nouveaux monuments romains à Ptuj*). XIII—XIV, 231—235, сл. 1—7.
- MIKULČIĆ Ivan
МИКУЛЧИЋ Иван
483. Илирско-архајски гробови из околине Штипа (*Tombeaux illyriens archaïques aux environs de Štip*). — XIII—XIV, 197—209, сл. 1—34.
484. Архајске некрополе јужне Пелагоније (*Nécropoles archaïques de la Pélagonie méridionale*). — XV—XVI, 209—226, сл. 1—12.
485. Једна хеленистичка некропола из околине Битоља (*Une nécropole hellénistique des environs de Bitolj*). — XV—XVI, 227—243, сл. 1—41.
486. Накит класичног доба из Демир Капије (*Objets de parure d'époque classique de Demir Kapija*). — XXI, 135—138+таб. I—II.
487. Једна античка некропола из околине Битоља (*Une nécropole antique des environs de Bitolj*). — XXI, 139—145, са 1 сл.+таб. I—IV.
488. Раноримски скелетни гробови из Скупна (*Tombes de haute époque romaine à inhumations de Scupi*). — XXIV—XXV, 89—102+таб. I—XII.
489. Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице (*Deux églises paléochrétiennes près de Makedonska Kamenica*). — XXVII, 181—191, сл. 1—8+таб. I—VI.
- в. бр. 1068.
- MILENKOVIĆ Branislav
МИЛЕНКОВИЋ Бранислав
- в. бр. 29.
- MILINKOVIĆ Mihailo
МИЛИНКОВИЋ Михаило
490. [а] Михаило Валтровић, први уредник „Старицара“. — XXXV, 13—19, са 1 сл.
[б] Mihailo Valtrović, premier rédacteur du „Starinar“. — XXXV, 19—23, avec 1 fig.
- MILOJEVIĆ Jelena
МИЛОЈЕВИЋ Јелена
- в. бр. 893.
- MILOŠEVIĆ Petar
МИЛОШЕВИЋ Петар
491. In memoriam: Бранко Васић (1900—1972). — XXIII, 167, са 1 сл.
492. Римски налази у Сави код Сремске Раче (*Trouvailles romaines dans la Save près de Sremska Rača*). — XXXI, 35—41+таб. I—VIII.
493. Сип, касноантичко утврђење (*Sip, fortification antique tardive*). — XXXIII—XXXIV, 357—362, сл. 1+таб. I—II.
494. Косовица код Сипа, римски мост (*Kosovica près de Sip, pont romain*). — XXXIII—XXXIV, 363—364, сл. 1+таб. I—II.
- MILUTINOVIĆ Olga
МИЛУТИНОВИЋ Олга
- в.
BRUKNER Olga
БРУКНЕР Олга

MINIĆ Dušica

МИНИЋ Душица

495. Најновија проучавања етничке припадности носилаца белобрдске културе (Contribution à l'étude de l'appartenance ethnique de la culture de Belo Brdo). — XIX, 165—174.
496. Средњовековна некропола на Великом Градцу код Доњег Милановца (La nécropole médiévale de Veliki Gradac, près de Donji Milanovac). — XX, 233—248, сл. 1—37.
497. Фрагмент жртвеника вучедолске културе (Fragment d'autel de la culture de Vučedol). — XXI, 125—128, сл. 1 [аутори: Д. Минић, В. Трбуховић].
498. Остата средњовековног накита у Народном музеју у Пожаревцу (Dépôt de parures médiévales au Musée de Požarevac). — XXI, 163—168 + таб. I—II [аутори: Д. Минић, М. Томић].
499. Остата средњовековног накита из Великог Градишта (Dépôt d'objet de parure médiévaux de Veliko Gradište). — XXIII, 125—130 + таб. I—II [аутори: Д. Минић, М. Томић].
500. Грначарска радионица из средњовековног Крушевца (L'atelier de poterie à Kruševac datant du Moyen Âge). — XXVIII—XXIX, 153—165, сл. 1—6 + таб. I—II.
501. Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца (Contribution à la datation de la céramique médiévale de Kruševac). — XXX, 43—47 + таб. I—IV.
502. Госпођин Вир, античко и средњовековно налазиште (Gospodin Vir, site antique et médiéval). — XXXIII—XXXIV, 147—149, сл. 1 + таб. I—II.
503. Манастир — праисторијско, античко и средњовековно налазиште (Manastir, site préhistorique, antique et médiéval). — XXXIII—XXXIV, 153—157, сл. 1—2 + таб. I—II.
504. Песача, античко утврђење и средњовековна некропола (Pesача, fortification antique et nécropole médiévale). — XXXIII—XXXIV, 171—175, сл. 1—3 + таб. I—II.
505. Рибница — праисторијско и античко налазиште и средњовековно насеље са некрополом (Ribnica, site préhistorique et antique, agglomération médiévale avec nécropole). — XXXIII—XXXIV, 259—263, сл. 1—4 + таб. I—IV.
506. Поречка река, средњовековно насеље и некропола (Rivière Porečka,

agglomération et nécropole médiévales). — XXXIII—XXXIV, 293—296 + таб. I—II.

507. Пецка Бара — праисторијско, античко и средњовековно налазиште (Pеска Бара, site préhistorique, antique et médiéval). — XXXIII—XXXIV, 301—304, сл. 1—3. [аутори: Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић].

в. бр. 937.

MIRKOVIĆ Lazar

МИРКОВИЋ Лазар

508. Икона Богородице у цркви Госпе од Звоника у Сплиту (Icône de la Vierge à l'église de Notre-Dame du clocher à Split). — I, 47—51, сл. 1.
509. Икона Богородице Одигитрије у Маркову манастиру. — I, 247.
510. Једна енколпија. — I, 247—248, сл. 1—2.
511. Нојево јаје у цркви. — I, 248—249.
512. Слика ждрала на архијерејском столу у цркви ман. Крушедола. — I, 249—250, сл. 1.
513. Фрагмент киворија у цркви Светог Трифуна у Котору (Fragments du ciborium de l'église de Saint-Trophime à Kotor). — II, 277—280, сл. 1—2.
514. In memoriam: Александар Манојловић. — II, 351 [потписано: Л. М.].
515. In memoriam: Бошко Стрика. — II, 353 [потписано: Л. М.].
516. Деисис крушедолског иконостаса (La Déesis de l'iconostase de Krušedol). — III—IV, 93—106, сл. 1—12.
517. Старохришћанска гробница у Нишу (Le sépulcre vieuxchrétien de Niš). — V—VI, 53—72, сл. 1—19.
518. Иконе и други предмети у цркви св. Илије у Задру (Icônes et autres objets d'art dans l'église de St Élie à Zadar). — VII—VIII, 359—374, сл. 1—30.
519. О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве св. Софије у Цариграду (Sur l'iconographie des mosaïques audessus de la «porte impériale» dans le narthex de Sainte Sophie à Constantinople). — IX—X, 89—96, сл. 1—2.
520. Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и ранохришћанским гробницама у Печују и Нишу (Der Paradieszaun in den römischen Katakomben und den frühchristlichen Gräbern von Pečuj und Niš). — IX—X, 215—216.

521. Да ли се фреске Маркова манастира могу тумачити житијем св. Василија Новог (Peut-on interpréter les fresques du monastère de Marko par la biographie de St. Basile le Nouveau?). — XII, 77—90, сл. 1—11.
522. Иконе на Риједи, у Пули и Пероју (Icônes à Rijeka, Pula et Peroj). — XIII—XIV, 293—310, сл. 1—38.
- MIRKOVIĆ Miroslava
МИРКОВИЋ Мирослава
в. бр. 1071.
- MITESKI Goce
МИТЕСКИ Гоце
523. In memoriam: Васил Лахтов (15. X 1914 — 15. I 1964). — XV—XVI, 307—308, са 1 сл.
- MLAKAR Štefan
МЛАКАР Штефан
524. Нека теренска испитивања у околини Дукље у Црној Гори (Einige Terrain-Forschungen in der Umgebung von Duklja in Montenegro). — XI, 215—224, сл. 1—14.
- NADJ Šandor
НАЂ Шандор
525. [a] Гомолава код Хртковаца. Праисториско, римско и средњовековно налазиште [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 403—404.
[b] Gomolava près de Hrtkovci. Station préhistorique, romaine et médiévale [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 403—404.
- NEDELJKOVIĆ Ljubomir
НЕДЕЉКОВИЋ Љубомир
526. Новчарство Балшића (Le monnayage des Balšić). — XXII, 111—127+таб. I—IV.
- NENADOVIĆ Slobodan
НЕНАДОВИЋ Слободан
527. Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену (Quelles furent les renovations du roi Milutin dans l'église de Notre-Dame-de-Ljeviška à Prizren). — V—VI, 205—226, сл. 1—25.
в. бр. 125, 975, 1113, 1128, 1155.
- NEŠKOVIĆ Jovan
НЕШКОВИЋ Јован
в. бр. 29.
- NIKOLAJEVIĆ Ivanka
НИКОЛАЈЕВИЋ Иванка
528. XII Међународни конгрес византолога. — XIII—XIV, 311 [без потписа].
529. Звоници цркава у Колунићу и Јајцу (Les clochers orientaux des églises à Kolunić et à Jajce). — XX, 249—254, сл. 1—6.
530. In memoriam. David Talbot Rice (1903—1972). — XXIII, 163—164.
531. In memoriam: Љубо Караман (1886—1971). — XXIII, 165—166, са 1 сл.
532. In memoriam: Георгије Острогорски 1902—1976. — XXVII, 215—216, са 1 сл.
в. бр. 908, 910, 912, 913, 928, 929, 989, 991, 1032, 1033, 1132.
- NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ Ivanka
НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ Иванка
в.
NIKOLAJEVIĆ Ivanka
НИКОЛАЈЕВИЋ Иванка
- NOWOSAD-GRYL Marta
533. Les ruines du château gothique et renaissance de Tarnów (Petite Pologne). — XX, 255—264, сл. 1—11.
- OCHSENSCHLAGER Edward
в. бр. 626.
- ORLOV Georgije
ОРЛОВ Георгије
534. Емисије виминациских монета XI године локалне ере (Émissions de la monnaie de Viminacium de l'an XIe de l'ère locale). — VII—VIII, 281—287, сл. 1—22.
535. Гроб металног доба у Старом Костолцу (Une sépulture préhistorique à Stari Kostolac). — IX—X, 77—279, сл. 1—5 [аутори: Г. Орлов, В. Трбуховић].
536. Налаз руског новца из XVI и почетком XVII века у Босни (Клад руских монет XVI и начала XVII вв. в Боснии). — XII, 161—168, сл. 1—17.
537. Новац с натписом »Noc signo victor eris« (Монеты с надписом »Noc signo victor eris«). — XVIII, 213—215+таб. I—II.
538. Римски новац из Сремске Митровице нађен 1963. године (Клад римских монет из Сремской Митровици, найденый в 1963 году). — XIX, 239—250+таб. I—II.
539. Налаз римског новца колоније Виминацијум и провинције Дакије на

- локалитету Вркашице код Сремске Митровице (Клад римских монет колонии Виминация и провинции Даккии, найденный в Вркашице близ Сремской Митровицы). — XXI, 153—161, сл. 1—4.
- OSTROGORSKI Georgije
ОСТРОГОРСКИ Георгије
540. In memoriam: Charles Diehl (1859—1944). — II, 351—353.
541. X Међународни византолошки конгрес. — V—VI, 374 [потписано: Г. О. = Г. Острогорски, Ђ. Б. = Ђ. Бошковић].
- ПАНИЋ Stanko
ПАХИЧ Станко
542. Arheološka raziskovanja Pokrajinskego muzeja u Mariboru 1955 (Fouilles au Musée de Maribor en 1955). — VII—VIII, 310.
- PAROVIĆ-PESIKAN Maja
ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН Маја
543. О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања (О характере греческого материала на Гласинце и путях его проникновения). — XI, 21—45, сл. 1—13.
544. Достигнућа совјетске археологије у Украјини (Accomplissements de l'archéologie soviétique en Ukraine). — XII, 207—216.
545. Нови археолошки налази у околини Тивта (Nouvelles trouvailles archéologiques aux environs de Tivat). — XIII—XIV, 211—217, сл. 1—8.
546. Римске терме у Сирмијуму (Thermes romains à Sirmium). — XV—XVI, 31—45, сл. 1—32.
547. Археолошка истраживања античког Сирмијума 1957—1967 године (Recherches archéologiques à Sirmium (1957—1967)). — XIX, 75—88, сл. 1—5+таб. I—VIII.
548. Покушај реконструкције перистила касноримске виле у Сирмијуму (Essai de reconstruction du peristyle d'une villa du Bas-empire à Sirmium). — XX, 265—276, сл. 1—4+1.
549. Ископавања тумула раног бронзаног доба у Тиватском пољу (Fouilles des tumulus de l'âge du bronze ancien dans la plaine de Tivat). — XXII, 129—141, сл. 1—5+таб. I—VI [аутори: М. Паровић-Пешикан, В. Трбуховић].
550. Римски пут Risinium — Salthua (La voie romaine Risinium — Salthua). — XXIII, 63—71, сл. 1—3+таб. I—IV.
551. Lokalizacija starih nalaza rimske arhitekture u Sirmijumu u vezi sa najnovijim iskopavanjima kasnorimske vile (Localisation des anciennes trouvailles d'architecture romaine à Sirmium et les nouvelles fouilles de la villa urbaine). — XXIV—XXV, 45—56, сл. 1—5.
552. Археолошка истраживања у Боки Которској (Les recherches archéologiques à Boka Kotorska). — XXVIII—XXIX, 19—67, сл. 1—31+таб. I—VIII.
553. Поводом књиге „Градови и утврђења у Црној Гори“ Павла Мијовића и Мирка Ковачевића. — XXVIII—XXIX, 277—285.
554. Средњовековна некропола у Сремској Митровици ((Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica). — XXXI, 179—191, сл. 1—3+таб. I—IV.
555. Античка Улпијана према досадашњим истраживањима (Ulpiana antique à la lumière de l'état actuel des recherches). — XXXII, 57—74, сл. 1—11+таб. I—VIII.
556. In memoriam: Владимир Дмитриевич Блаватски (1899—1980). — XXXII, 109—110, са 1 сл.
557. In memoriam: Јован Тодоровић (1926—1981). — XXXII, 111—112, са 1 сл.
558. [a] Античка археологија у Старинару (1884—1984). — XXXV, 85—116, са 16 сл.
[b] Archéologie antique dans le «Starinar» (1884—1984). — XXXV, 116—134, avec 16 fig.
- в. бр. 870, 915, 989, 1024, 1072, 1079, 1083.
- РАСИЋ Radmila
ПАШИЋ Радмила
в.
РАСИЋ-VINČIĆ Radmila
ПАШИЋ-VINČIĆ Радмила
- РАСИЋ-VINČIĆ Radmila
ПАШИЋ-VINČIĆ Радмила
559. Заштитно ископавање на неолитском локалитету „Црквени ливади“ у Враништу код Охрида (Fouilles de protection dans la station néolithique de «Crkveni livadi» à Vranište près d'Ohrid). — VII—VIII, 233—234, са 2 сл. [аутори: Р. Пашић, В. Јахтов].
560. Археолошка испитивања на локалитету „Орлова чука“ код села Стар Караорман (Explorations archéologiques sur la localité «Orlova Čuka»

- près du village Star Karaorman). — XXI, 129—134, сл. 1—2+таб. I—IV.
561. Праисторијска ископавања у Демир Капији (Fouilles préhistoriques à Demir Kapija). — XXVI, 155—158, сл. 1—2+таб. I—VI [потписано: Р. Пашић].
- PAŠKVALIN Veljko
ПАШКВАЛИН Вељко
562. Интерпретација ликовних представа на стијени код Драчева (Чапљина) (Interprétation des représentations figurales sur le rocher près de Dračevo (Čapljina)). — XXII, 53—61, сл. 1—2+таб. I—II.
- PAVLOVIĆ Dobroslav St.
ПАВЛОВИЋ Доброслав Ст.
563. Шабачка тврђава (La forteresse de Šabac). — V—VI, 305—316, сл. 1—15.
- PAVLOVIĆ Leontije
ПАВЛОВИЋ Леонтије
564. Римска бронзана лудерна облика ратног брода (Une lampe romaine de bronze en forme de navire de guerre). — XVII, 123—130+таб. I—IV.
- PAVLOVIĆ-ERCEGOVIĆ Slavenka
ПАВЛОВИЋ-ЕРЦЕГОВИЋ Славенка
в.
ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ Slavenka
ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ Славенка
- PEŠIKAN Mitar
ПЕШИКАН Митар
565. О датирању и ауторству мокропољског јеванђеља (Sur la détermination de la chronologie et de l'auteur de l'évangélaire de Mokro Polje). — XII, 157—160, сл. 1—4.
- PETKOVIĆ Sreten
ПЕТКОВИЋ Сретен
566. Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века (Influence russe sur la peinture serbe du XVIe et du XVIIe siècles). — XII, 91—109, сл. 1—14.
567. Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века (The influence of the illustrations from serbian printed books on wallpainting of the 16th and the 17th centuries). — XVII, 91—96, сл. 1+таб. I—VI.
568. Легенде о светом Мини у цркви села Штаве (The legend of St. Menas in a serbian church of the XVII century). — XX, 277—288, сл. 1—5.
569. [a] Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старинора (1884—1984). — XXXV, 135—157, са 13 сл.
[b] Cent ans d'études de l'art et de l'archéologie du moyen âge dans les pages du «Starinar» (1884—1984). — XXXV, 157—168, avec 13 fig.
- в. бр. 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 683.
- PETKOVIĆ Vladimir R.
ПЕТКОВИЋ Владимир Р.
570. Ко је био оснивач манастира Дренче (Qui fut le fondateur du monastère Drenča). — II, 57—58.
571. Манастир Велуће. Историја и живопис (Le monastère de Veluče. Histoire et peinture). — III—IV, 45—59, 75—76 [резиме], сл. 1—38.
- PETROVIĆ Dragoljub
ПЕТРОВИЋ Драгољуб
572. Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца) (Nécropole médiévale dans la localité de Doničko Brdo à Gradac). — XIII—XIV, 275—291, сл. 1—40.
573. Остаци римске грађевине у Поскурицама (Vestiges d'une construction romaine à Poskurice). — XV—XVI, 253—256, сл. 1—10.
574. Рановизантијска гробница у Баљевцу на Ибру (Une sépulture de haute époque byzantine à Baljevac sur l'Ibar). — XV—XVI, 257—259, сл. 1—4.
- PETROVIĆ Nevenka
ПЕТРОВИЋ Невенка
575. Базилика са криптом у Царичином Граду (La basilique à crypte de Caričin Grad). — III—IV, 169—180, сл. 1—21 [потписано: Н. Спремо-Петровић].
576. Пиротски град (La forteresse de Pirot). — V—VI, 295—304, сл. 1—13.
577. Пропорције и мере основа црквених грађевина у Царичином Граду (Études sur les proportions des églises à Caričin Grad). — VII—VIII, 165—172, сл. 1—5.
578. Прилог проучавању пропорција архитектуре на Царичином Граду (Contribution à l'étude des proportions dans l'architecture de Caričin Grad). — IX—X, 219—221, сл. 1.
579. [a] Јагодин Мала у Нишу. Античка некропола [Преглед ископавања у

- 1956]. IX—X, 382—383, сл. 1—2 [аутори: Н. Петровић, Љ. Зотовић].
[b] Jagodin Mala à Niš. Nécropole antique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 382—383, fig. 1—2 [auteurs: N. Petrović, Lj. Zotović].
580. Терме у Царичином Граду (Les thermes à Caričin Grad). — XII, 11—20, сл. 1—11.
581. Демир Капија. Архитектонски налази на сектору „Манастир“ (Demir Kapija. Découvertes architecturales dans le secteur de «Manastir»). — XII, 217—227, сл. 1—15.
582. О урбанизму Царичиног Града (L'urbanisme de Caričin Grad). — XV—XVI, 61—67, сл. 1—5.
583. Симпозијум Царичин Град 1912—1962. — XV—XVI, 293 [потписано: Н. П.].
584. Питање пројектовања ранохришћанске базилике (Le problème du projet architectural de la basilique paléochrétienne). — XVII, 131—136, сл. 1 + таб. I—II.
585. Утицај куполе на пројектну шему базилике (Influence de la coupole sur le schéma du projet de la basilique). — XIX, 115—124, сл. 1—7.
586. In memoriam: Веља Ивановић (1901—1968). — XIX, 315, са 1 сл.
587. О водоводу Царичиног Града (De l'aqueduc de Caričin Grad). — XX, 289—298, сл. 1—8.
- в. бр. 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 683, 801, 836, 934, 970, 1107.
- PETROVIĆ Petar S.
ПЕТРОВИЋ Петар С.
588. Нови votivни натписи из Јужне Србије (Nouvelles inscriptions votives de la Serbie du sud). — XV—XVI, 245—251, сл. 1—6.
589. Нови миљоказ Филипа I Арабљанина. — Прилог топографији античког Наиса (Nouveau milliaire de Philippe I l'Arabe. — Contribution à la topographie de Naissus). — XVIII, 55—61 + таб. I—II.
590. Епиграфска саопштења (Communications épigraphiques). — XIX, 225—233, са 1 сл + таб. I—II.
591. Клесарска радионица у Талијати (Епиграфска саопштења II) (L'atelier de tailleurs de pierres de Taliata (Les communications épigraphiques II)). — XX, 299—307, сл. 1—7.
592. Нова Трајанова табла у Ђердапу (Nouvelle table de Trajan dans le Djerdap). — XXI, 31—40, сл. 1—4 + таб. I—II.
593. In memoriam: Крста Ђорђевић 1927—1969. — XXI, 203, са 1 сл.
594. Станице Timacum на путу Naissus — Ratiaria и античко насеље код села Равна (La station Timacum sur la voie Naissus — Ratiaria et le site antique près du village Ravna). — XXVI, 43—56, сл. 1—6 + таб. I—II.
595. О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу (De l'approvisionnement des troupes romaines sur le limes du Djerdap). — XXXI, 53—63, сл. 1—5.
596. [a] Ливадице код Голубца, античко утврђење. — XXXIII—XXXIV, 87.
[b] Livadice près de Golubac, fortification romaine. — XXXIII—XXXIV, 87.
597. [a] Брњица, римски преградни зидови на ушћу Брњичке реке. — XXXIII—XXXIV, 89.
[b] Brnjica, murs de cloison romains à l'embouchure de la rivière de Brnjica. — XXXIII—XXXIV, 89.
598. [a] Зидинац, касноантички спекулум. — XXXIII—XXXIV, 127—128, сл. 1.
[b] Zidinac, speculum antique tardif. — XXXIII—XXXIV, 127—128, fig. 1.
599. Салдум, римско и рановизантијско утврђење на ушћу потока Кожица (Saldum, fortification romaine et paléobyzantine sur l'embouchure de la rivière Kožica). — XXXIII—XXXIV, 129—134, сл. 1—5 + таб. I—IV.
600. Поречка река, сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу (Rivière Porečka, centre d'approvisionnement des troupes romaines). — XXXIII—XXXIV, 285—291, сл. 1—7a + таб. I—IV.
601. [a] Никола Вулић, уредник Стари-нара од 1922—1930. године. — XXXV, 33—37, са 1 сл.
[b] Nikola Vulić, rédacteur en chef du «Starinar» de 1922 à 1930. — XXXV, 37—40, avec 1 fig.
- в. бр. 874, 1112.
- PETROVIĆ Petar Ž.
ПЕТРОВИЋ Петар Ж.
602. Мотив аркада и столова на стећцима (Le motif des arcades et des tables sur les «stećak»). — VII—VIII, 195—206, сл. 1—36.
- PICARD Charles
603. Attis — Atlante et pilier du ciel. — VII—VIII, 15—22, сл. 1—10.

604. Aigle et serpent. Sur les divers sens d'un symbole religieux à travers la Grèce du nord: d'après une oenochoé de bronze du musée de Belgrade. — XIII—XIV, 1—7, сл. 1—8.

PILETIĆ Dragoslav

ПИЛЕТИЋ Драгослав

605. [a] Стари Сланкамен. Римско и средњовековно утврђење [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 277—278, сл. 3—5.
[b] Stari Slankamen. Fortification romaine et médiévale [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 277—278, fig. 3—5.
606. Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел (Velike Livadice et Male Livadice, tour romaine et castellum). — XXXIII—XXXIV, 187—192, сл. 1—3+таб. I—II.

в. бр. 860, 978, 1057, 1073.

PINTEROVIĆ Danica

ПИНТЕРОВИЋ Даница

607. Заштитно ископавање на терену Мурзе 1955 године (Fouilles de protection à Mursa en 1955). — VII—VIII, 309.

PODOBEDOVA O.

ПОДОБЕДОВА О.

608. К вопросу о поэтике древнерусского изобразительного искусства (Распространенные сравнения в памятнике мелкой пластики XIII в.). — XX, 309—314, сл. 1—2.

POPOV G. V.

ПОПОВ Г. В.

609. О художественных связях Твери с Афоном (Выносная икона первой четверти XV века тверского происхождения). — XX, 315—322, сл. 1—3.

POPOVIĆ Dobriša

ПОПОВИЋ Добриша

610. Библиографија радова Владимира Р. Петковића. Bibliographie de Vladimir R. Petković. — V—VI, XV—XXIV.

POPOVIĆ Ljubiša

ПОПОВИЋ Љубиша

611. [a] Мало и Велико Голубиње, римско византијско налазиште. — XXXIII—XXXIV, 297—298, сл. 1+таб. I—II.
[b] Malo Golubnje et Veliko Golubnje, sites romano-byzantins. — XXXIII—XXXIV, 298—299, fig. 1+pl. I—II.

в. бр. 423.

POPOVIĆ Marko

ПОПОВИЋ Марко

612. Капије Смедеревског града (Les portes de la forteresse de Smederevo). — XXVIII—XXIX, 213—232, сл. 1—11+таб. I—IV.
613. Манастир Павловац (Le monastère Pavlovac). — XXX, 75—81+таб. I—II.
614. Прилог проучавању некрополе античког Сингидунума (Contribution à l'étude de la nécropole de l'antique Singidunum). — XXX, 109—112, сл. 1.

POPOVIĆ Petar

ПОПОВИЋ Петар

615. Остава драхми Аполоније из Челопека код Пећи (Un trésor de drachmes d'Apollonia à Čelopek près de Peć). — XXVII, 175—179, сл. 1—2+таб. I—IV.
616. Остава варварског новца из Баранде (Trésor de monnaies barbares de Baranda). — XXXI, 171—177, сл. 1+I—V.
617. [a] Кожица I, II — праисторијска насеља. — XXXIII—XXXIV, 135—136, сл. 1.
[b] Kožica I, II — sites préhistoriques. — XXXIII—XXXIV, 135—136, fig. 1.
618. [a] Манастир — Госпођин Вир, праисторијско налазиште. — XXXIII—XXXIV, 151.
[b] Manastir, Gospodin Vir, site préhistorique. — XXXIII—XXXIV, 151.
619. [a] Песача, праисторијско насеље. — XXXIII—XXXIV, 169.
[b] Pesača, agglomération préhistorique. — XXXIII—XXXIV, 169.

в. бр. 1153.

POPOVIĆ Vladislav

ПОПОВИЋ Владислав

620. О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа са посебним освртом на проблем златних маски (Sur l'origine des objets grecs archaïques de la nécropole de Trebenište et le problème des masques d'or). — XV—XVI, 15—30, сл. 1—17.
621. In memoriam: Charles Picard (1883—1965). — XVII, 194—195, сл. 1 сл.
622. Увод у топографију Виминацијума (Introduction à la topographie de Viminacium). — XVIII, 29—53, сл. 1—5.
623. In memoriam: Миодраг Грбић (1901—1969). — XIX, 309—310, са 1 сл.
624. Ранохришћанска бронзана лампа из околине Смедерева (Une lampe paléochrétienne des environs de Smedere-

- vo (Mésie Supérieure). — XX, 323—330, са 2 сл.
625. „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици (Le tombeau et l'église cathédrale de «Méthode» à Mačvanska Mitrovica). — XXIV—XXV, 265—270, са 1 сл.+таб. I—II.
626. Касноцарски хиподром у Сирмијуму. — XXVI, 57—70, сл. 1—9+пл. I—II+таб. I—II [аутори: В. Поповић, Е. Ochsenchlager].
627. In memoriam: Pierre Devambe 1902—1980. — XXXI, 237, са 1 сл.
628. Доњи Милановац — Велики Градац (Taliata), римско и византијско утврђење (Donji Milanovac — Veliki Gradac (Taliata), forteresse romano-byzantine). — XXXIII—XXXIV, 265—282, сл. 1—6+таб. I—VIII.
- в. бр. 56, 58.
- PUCKO Vasilij
ПУЦКО Василий
629. Киевские рельефы святых всадников. — XXVII, 111—124+таб. I—VI.
- PUNIERA Samuilo
ПУХИЕРА Самуило
630. Средњовековне цркве на острву Шипану код Дубровника (Les églises médiévales dans l'île de Šipan près de Dubrovnik — Raguse). — V—VI, 227—246, сл. 1—18.
- RADEKA Milan
РАДЕКА Милан
631. Мокропољско јеванђеље (L'évangile de Mokro Polje). — VII—VIII, 209—212, сл. 1—8.
- RADOJČIĆ Svetozar
РАДОЈЧИЋ Светозар
632. In memoriam: Николај Лвович Окуњев (5-V-1886 — 22-III-1949). — II, 354—356.
633. In memoriam: Милован Кокић (1885—1950). — II, 356 [потписано: С. Р.].
634. Једна сцена из романа о Варлааму и Јоасафу у цркви Богородице Левишке (Une scène du roman de Barlaam et Josaphat dans l'église de Notre Dame de Leviša à Prizren). — III—IV, 77—81, сл. 1.
635. Фреска покајања Давидовог у охридској Св. Софији (La fresque de la pénitence de David à Sainte Sophie d'Ohrid). — IX—X, 133—136, сл. 1—2.
636. Кијевски рељефи Диониса, Херакла и светих ратника (Les reliefs de Dionysos, Héraclès et des Saints guerriers dans la plastique de Kiev). — XX, 331—338, сл. 1—7.
- в. бр. 113, 115, 884, 1045.
- RADOJČIĆ Djordje Sp.
РАДОЈЧИЋ Ђорђе Сп.
637. Макарије, живописац Љубостиње (Masaire, iconographe de Lioubostinja). — I, 87—90, сл. 1.
638. Белешке о једној надгробној плочи из Велеса (Note sur une dalle funéraire de Veles). — VII—VIII, 207—208.
- RADOVANOVIC Ivana
РАДОВАНОВИЋ Ивана
- в. бр. 1143.
- RADOVANOVIC Nadežda
РАДОВАНОВИЋ Надежда
- в. бр. 403, 404, 405, 406, 407.
- RAPPOPORT P.A.
РАППОПОРТ П. А.
639. Некоторые вопросы истории русской архитектуры конца XII первой половины XIII в. — XX, 339—345, сл. 1—3.
- RAUNIG Branka
РАУНИГ Бранка
640. Јаподски камени сепулкрални и сакрални споменици (Monuments de pierre funéraires et cultuels japodes). — XXIII, 23—51, са 1 сл+таб. I—VIII.
- ROGIĆ Miodrag
РОГИЋ Миодраг
- в. бр. 1043.
- SAVIĆ Miron
САВИЋ Мирон
641. Ново Брдо. Шљакишта на Новом Брду и Качиколу (Novo Brdo. Les scories de Novo Brdo et de Kačikolo). — V—VI, 283—294, сл. 61—67.
- SAVIĆ-TRBUHOVIĆ Leposava
САВИЋ-ТРБУХОВИЋ Лепосава
- в.
TRBUHOVIĆ Leposava
ТРБУХОВИЋ Лепосава
- SIMIĆ Gordana
СИМИЋ Гордана
642. Голубачки град (Golubac, sa forteresse). — XXXIII—XXXIV, 71—86, сл. 1—8.

SIMIĆ Vojislav
СИМИЋ Војислав

643. Хемијски састав бронзаног новца кованог у римским царским ковницама у IV веку (Chemical composition of bronze coins from fourth century roman imperial mints). — XXVI, 165—176.
644. Хемијски састав римског новца кованог у осам ковница Доње Мезије и Тракије у II и III веку (Chemical composition of roman coins from eight mints in Moesia inferior and Thracia in the second and third centuries A. D.). — XXVIII—XXIX, 239—248.

SIMIĆ-MILOVANOVIĆ Zora
СИМИЋ-МИЛОШАНОВИЋ Зора

645. Трагови манастира Стјеника у планини Јелици (Les vestiges du monastère de Stjenik dans la montagne Jelica). — I, 237—242, сл. 1—7.
646. Икона Исуса Пантократора из цркве у Ужицу (Une icône de Jésus-Christ Pantocrator). — II, 281—286, сл. 1—6.
- в. бр. 938, 1051, 1052.

SIMOSKA Dragica
СИМОСКА Драгица

в. бр. 391.

SIMOVIC Aleksandar
СИМОВИЋ Александар

в. бр. 653, 712.

SIMOVLJEVIĆ Natalija
СИМОВЉЕВИЋ Наталија

647. [a] Банатска Дубица. Преисториско налазиште [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 376.
[b] Banatska Dubica. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 376.
648. [a] Ковачица. Сарматско-јазичка некропола [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 241—242, сл. 1.
[b] Kovačica. Nécropole sarmato-yazique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 241—242, fig. 1.
649. [a] Ковачица. Сарматска некропола и насеље [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 276.
[b] Kovačica. Necropole et agglomération sarmates [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 276.
- в. бр. 1064, 1130.

SKOVRAN Anika
СКОБРАН Аника

650. Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља (L'église de st. Nicolas à Podvrh près de Bijelo Polje). — IX—X, 355—366, сл. 1—20.

SOKOLOVSKA Viktorija
СОКОЛОВСКА Викторија

651. Новија археолошка ископавања у Демир Капији (Nouvelles fouilles archéologiques à Demir Kapija). — XXIV—XXV, 183—192, са 1 сл. + таб. I—VII.

SPREMO-PETROVIĆ Nevenka
СПРЕМО-ПЕТРОВИЋ Невенка

в.
PETROVIĆ Nevenka
ПЕТРОВИЋ Невенка

SREJOVIĆ Dragoslav
СРЕЈОВИЋ Драгослав

652. Бронзана статуета из Тамнич (La statuette en bronze de Tamnič). — IX—X, 43—52, сл. 1—6.
653. Портрет византиске царице из Балајнца (Portrait d'une impératrice byzantine de Balajnac). — IX—X, 77—87, сл. 1—7 [аутори: Д. Срејовић, А. Симиовић].
654. Оруђе и оружје од кости и накит из Винче (Ustensiles et armes en os et parures de Vinča). — IX—X, 181—190, сл. 1—18 [аутори: Д. Срејовић, Б. Јовановић].
655. Три праисториске оставе из Источне Србије (Trois dépôts préhistoriques de la Serbie orientale). — XI, 47—64, сл. 1—31.
656. [a] Doclea код Титограда. Римски град [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 245—246.
[b] Doclea près de Titograd. Cité romaine [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 245—246.
657. [a] Doclea код Титограда. Римски град [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 279—280.
[b] Doclea près de Titograd. Cité romaine [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 279—280.
658. Римске некрополе раног царства у Југославији (Nécropoles romaines du Haut Empire en Yougoslavie). — XIII—XIV, 49—88, сл. 1—11.
659. Данило — Бутмир — Ленђел (Danilo — Butmir — Lendel). — XVIII, 1—

- 10, са 1 сл. [резиме на француском језику].
660. Лепенски Вир. — Ископавања 1965—1967. године — (Excavation at Lepenski Vir. — Preliminary Report, 1965—1967). — XVIII, 157—166 + таб. I—VIII + 1 прилог.
661. Нови налази из Доклеје (Les nouvelles trouvailles de Dočlea). — XIX, 89—100. сл. 1—4 + план 1 + таб. I—IV.
662. Епипалеолитска насеља на Власцу (Epipaleolithic settlements at Vlasac). — XXII, 23—33, сл. 1—6 + таб. I—VIII [аутори: Д. Срејовић, З. Летица].
663. Гамзиград (Gamzigrad). — XXXI, 65—80, сл. 1—7 + таб. I—IV [резиме на француском језику] [аутори: Д. Срејовић, А. Лаловић, Ђ. Јанковић].
664. [а] Лепенски Вир, мезолитско и неолитско насеље. — XXXIII—XXXIV, 195—196.
[б] Lepenski Vir, agglomération mésolithique et néolithique. — XXXIII—XXXIV, 196.
665. [а] Лепенски Вир, римска кула. — XXXIII—XXXIV, 197—198, са 1, таб. I.
[б] Lepenski Vir, tour romaine. — XXXIII—XXXIV, 198—199, fig. 1, pl. I.
666. [а] Катаринине Ливаде, насеље бронзаног доба. — XXXIII—XXXIV, 209—210, таб. I.
[б] Katarinine Livade, agglomération de l'âge du bronze. — XXXIII—XXXIV, 209—210, pl. I.
667. [а] Власац, мезолитско насеље. — XXXIII—XXXIV, 231. [аутори: Д. Срејовић, З. Летица].
[б] Vlasac, agglomération mésolithique. — XXXIII—XXXIV, 231—232. — [auteurs: D. Srežović, Z. Letica].
668. [а] Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке. — XXXV, 25—29, са 1 сл.
[б] Miloje M. Vasić, fondateur de la science archéologique serbe. — XXXV, 29—32, avec 1 fig.
- в. бр. 394, 858, 871, 902.
- STALIO Blaženka
СТАЛИО Блаженка
669. [а] Градац код Злокућана. Насеље из неолита и латенског периода [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 371—372.
[б] Gradac à Zlokućane. Station néolithique et de l'époque de la Tène [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 371—372.
670. Јасик — Горња Комарица. Ископавање 1954. године (Jasik — Gornja Komarica. Fouilles au cours de l'année 1954). — XI, 157—162, сл. 1—28 [аутори: Б. Сталио, А. Јуришић].
671. [а] Градац код Злокућана. Неолитско и бронзанодопско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 234—235.
[б] Gradac près de Zlokućane. Station néolithique et de l'âge du bronze [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 234—235.
- STANIĆ Radomir
СТАНИЋ Радомир
672. Натпис из Годачице код Краљева (L'inscription de Godačica près de Kraljevo). — XXIV—XXV, 131—138, сл. 1—3 + таб. I—IV.
673. Средњовековне цркве у Сталаћу и околини (Les églises médiévales à Stalac et dans ses environs). — XXX, 65—73 + таб. I—IV.
- STANISAVLJEVIĆ Milan
СТАНИСАВЉЕВИЋ Милан
- в. бр. 29.
- STARÉ France
СТАРЕ Франце
- в. бр. 960.
- STELÉ France
СТЕЛЕ Франце
674. Sv. Nikolaj v Žužemberku. Tragičen primer «varstva spomenikov» (Zusammenfassung [[: St. Nicolaus in Žužemberk]]). — XX, 355—362, сл. 1—7.
- STOJAKOVIĆ Anka
СТОЈАКОВИЋ Анка
675. Ктиторски модели Мораче (Effigies de l'église de Morača). — XV—XVI, 95—110, сл. 1—27.
676. In memoriam: Armén Khatchatryan 1909—1967. — XVIII, 249—250, са 1 сл.
677. Реализација ентеријера у владарским мозаицима из Сан Витале (La réalisation des intérieurs sur les mosaïques impériales de San Vitale). — XX, 363—372, сл. 1—3.
- в. бр. 1093.
- STOJAKOVIĆ-MANDARIĆ Anka
СТОЈАКОВИЋ-МАНДАРИЋ Анка
- в.
СТОЈАКОВИЋ Анка
СТОЈАКОВИЋ Анка

СТОЈИЋ Milorad

СТОЈИЋ Милорад

678. Налазишта Басараби културе у околини Светозарева (Les localités de la culture Bassarabi aux environs de Svetozarevo). — XXX, 97—107, сл. 1—15.
679. Праисторијски локалитет Сарина међа у Светозареву (Localité préhistorique de Sarina međa à Svetozarevo). — XXXII, 33—39, сл. 1—2+таб. I—IV.

STRIČEVIĆ Djordje

СТРИЧЕВИЋ Ђорђе

680. Хронологија раних споменика Моравске школе (Chronologie des premiers monuments d'architecture de l'École de Morava). — V—VI, 115—128.
681. Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века (Une hypothèse sur le nom titulaire des despotes serbes au XIVe siècle). — VII—VIII, 113—130, сл. 1—4 [прилог: Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру Св. Димитрија у Кочанима, пре 1341 године, 7 децембра, стр. 138—129, са 1 сл.].
682. [a] Брестовик. Римска гробница [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 411—413, сл. 1—2.
[b] Brestovik. Sépulture romaine [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 411—413, fig. 1—2.
683. Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1955 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. — VII—VIII, 429—468.
Rédacteur: Dj. Stričević. Collaborateurs: D. Medaković (D. M.), D. Vučković-Todorović (D. V. T.), Dj. Stričević (Dj. S.), G. Cvetković, (G. C.), J. Maksimović (J. M.), Lj. Zotović, (Lj. Z.), M. Grbić (M. G.), N. Petrović (N. P.), N. Tasić (N. T.), R. Marić (R. M.), S. Petković (S. P.), V. Djurić (V. Dj.) et V. Trbuhović (V. T.).
684. Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама (The diakonikon and the prothesis in early christian churches). — IX—X, 59—66, са 1 сл.
685. Иконографија композиција са царским портретима у San Vitale (The iconography of the compositions containing imperial portraits in San Vitale). — IX—X, 67—76, сл. 1—6.

686. Ископавања Зањевачке цркве (Fouilles de l'église de Zanjevac). — IX—X, 307—315, сл. 1—26 [аутори: Ђ. Стричевић, Г. Суботић].

687. [a] Бреговина — Кале. Рановизантијско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 248—249.

- [b] Bregovina — Kale. Agglomération paléobyzantine [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 248—249.

688. [a] Сирмиум — Сремска Митровица. Римско купатило [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 276—277.

- [b] Sirmium — Sremska Mitrovica. Thermes romains [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 276—277.

689. [a] Дољани код Титограда. Ранохришћанска црква [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 281.

- [b] Doljani près de Titograd. Église paléochrétienne [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 281—282.

690. In memoriam: Ejnar Dyggve 1887—1961. — XIII—XIV, 328—329.

- в. бр. 394, 395, 396, 397, 398, 796, 873, 927, 929, 945, 1000, 1010, 1058, 1084, 1146.

SUBOTIĆ Gojko

СУБОТИЋ Гојко

- в бр. 394, 395, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 686.

SUIĆ Mate

СУИЋ Мате

691. Tato ilirski Deus patrius (Tato — Deus Patrius der Illyrier). — XI, 93—97, са 1 сл.

ŠAFARIK Olga

ШАФАРИК Олга

692. Једна остава бронзаног доба из Београда (A depot from the Bronze Age). — II, 99—106, сл. 1—12.

693. Пробна ископавања код Суботице 1948 године (Versuchsgrabungen bei Subotica im Jahre 1948). — II, 107—112, сл. 1—5.

SALABALIĆ Radmila

ШАЛАБАЛИЋ Радмила

- в. бр. 834.

ŠARANOVIĆ-SVETEK Vesna

ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК Весна

694. Terra Sigillata с печатима у археолошкој збирци винковачког музеја (Terres sigillées dans la collection archéologique du musée de Vinkovci). — XXII, 167—176, сл. 1—5+таб. I—II.

695. Раноцарска лончарска радионица у Цибалама (Atelier de potier du Haut Empire à Cibalaе). — XXXI, 17—33, сл. 1—7 + таб. I—VIII.
- SONJE Ante
ШОЊЕ Анте
696. Ранобизантиска базилика св. Агнеше у Мунтајани. Порештина у Истри (La basilique paléobyzantine Sainte-Agnès à Muntajana en Istrie). — XXVII, 53—69, сл. 1—8 + таб. I—VI.
- TALBOT-RICE David
697. Eastern and western elements in the decoration of the Troyes casket. — XX, 347—353, сл. 1—6.
- TASIĆ Dušan
ТАСИЋ Душан
698. Хвостанска плаштаница (L'épithaphios de Hvosno). — XIII—XIV, 151—161, сл. 1—9.
- TASIĆ Nikola
ТАСИЋ Никола
699. [a] Житковац код Косовске Митровице. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 399—400, са 1 сл.
[b] Žitkovac près de Kosovska Mitrovica. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 399—400, avec 1 fig.
700. [a] Валач код Косовске Митровице. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 400—401, са 1 сл.
[b] Valač près de Kosovska Mitrovica. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 400—401, avec 1 fig.
701. [a] Маскар — Црквине. Римска базилика [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 410—411.
[b] Maskar — Crkvine. Basilique romaine [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 410—411.
702. Праисториско насеље код Добановца и прилог проучавању баденске групе у Војводини (La station préhistorique de Dobanovci. Contribution à la connaissance de la civilisation de Baden en Voïvodina). — IX—X, 227—241, сл. 1—15.
703. [a] Главица код Ђурђева. Утврђење рано-бронзаног доба [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 374.
[b] Glavica à Djurdjevo. Fortification du bronze ancien [Chronique des fouilles en 1956]. IX—X, 374.
704. Ђурђевачка Главица. Прилог проучавању вучедолске групе јужно од Саве и Дунава (Djurdjevačka Glavica. Une contribution à l'étude du groupe de Vučedol au sud de la Save et du Danube). — XI, 143—156, сл. 1—21.
705. Остаци некрополе параћинске групе код Мађије (Restes de la nécropole du groupe de Paraćin près de Mačija). — XIII—XIV, 187—192, сл. 1—10.
706. Проблем културе равних поља са урнама у Војводини (Problèmes de la culture des champs d'urnes à surface plane dans la région de Voïvodina). — XVII, 15—26 + таб I—IV.
- в. бр. 683, 1031.
- TELEBAKOVIĆ-PECARSKI Branka
ТЕЛЕБАКОВИЋ-ПЕЦАРСКИ Бранка
- в. бр. 955.
- TELEKI Djordje
ТЕЛЕКИ Ђорђе
707. Астрономска теорија промене Земљине климе у последњих 5000 година (La théorie astronomique des changements du climat au cours des derniers 5000 années). — XXIV—XXV, 1—11.
- TODIĆ Branislav
ТОДИЋ Бранислав
- в. бр. 407, 408, 409, 410, 411, 412.
- TODOROVIĆ Jovan
ТОДОРОВИЋ Јован
708. Бронзана остава из Војилова (Le dépôt de bronze de Vojilovo). — VII—VIII, 275—278, сл. 1—3.
709. Ранословенске пећи код Вишњице (Fours paléoslaves à Višnjica). — VII—VIII, 329—334, сл. 1—8.
710. [a] Бањица код Београда. Праисториско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 401—402.
[b] Banjica près de Beograd. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 401—402.
711. [a] Вишњица — Градине. Римско утврђење [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 413—414.
[b] Višnjica — Gradine. Fortification romaine [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 413—414.
712. Праисториска некропола у селу Рутевцу код Алексинца (Das vorgeschichtliche Gräberfeld von Rutevac).

- IX—X, 267—271, сл. 1—9 [аутори: J. Тодоровић, А. Симовић].
713. [a] Бањица код Београда. Неолитско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 369.
[b] Banjica près de Beograd. Station néolithique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 369.
714. [a] Бањица код Београда. Праисторијско насеље [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 231.
[b] Banjica près de Beograd. Station préhistorique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 231.
715. [a] Београд — Карабурма. Праисторијска некропола [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 275.
[b] Beograd — Karaburma. Nécropole préhistorique [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 275.
716. Бронзани налаз из Пудараца (Trouvaille d'objets en bronze à Pudarci). — XIII—XIV, 185—186, сл. 1—3.
717. Праисторијске некрополе у Ритопеку (Les nécropoles préhistoriques de Ritopek). — XVII, 153—161 + таб. I—VI.
718. Праисторијске некрополе на Роспи Ћуприји у Београду (Les nécropoles préhistoriques de Rospī Ćuprija à Belgrade). — XVIII, 193—200, сл. 1—10.
719. Двојни ратнички гроб Скордиска из Ритопека (Une tombe double de guerriers scordisques à Ritopek). — XXIV—XXV, 79—83, сл. 1—8.
- в. бр. 343, 345, 798, 885, 951.
- ТОМИЋ Емилија**
ТОМИЋ Емилија
720. Резултати истраживања праисторијских насеља у Крушевцу (Les résultats des fouilles préhistoriques à Kruševac). — XXX, 1—5, сл. 1—2 + таб. I—II.
- ТОМИЋ Гордана**
ТОМИЋ Гордана
721. Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије (De quelques problèmes concernant l'architecture profane dans le complexe de Milentija). — XXX, 55—63 + таб. I—IV.
- ТОМИЋ Мирјана**
ТОМИЋ Мирјана
- в. бр. 498, 499.
- ТОМОВИЋ Миодраг**
ТОМОВИЋ Миодраг
722. Текија, керамика са утврђења (Tekija, céramique de la fortification). — XXXIII—XXXIV, 345—353, таб. I—III.
- ТРУБУНОВИЋ Лепосава**
ТРУБУНОВИЋ Лепосава
723. Прилог проучавању страних етничких елемената у аварским некрополама (Contribution à l'étude des éléments ethniques étrangers dans les nécropoles avares). — XXX, 123—129, сл. 1.
- в. бр. 949, 1020, 1065.
- ТРУБУНОВИЋ Војислав**
ТРУБУНОВИЋ Војислав
724. Пластика вршачко-жутобрдске културне групе (La plastique du groupe Vršac — Žuto Brdo). — VII—VIII, 131—139, сл. 1—11.
725. [a] Белегиш — Стојића Гумно. Некропола бронзаног доба [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 407.
[b] Stojića Gumno à Belegiš. Nécropole de l'âge du bronze [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 407.
726. Прилог проучавању халштатске културе у средњем Подунављу (Contribution à l'étude de la civilisation de Hallstatt sur le Danube moyen). — IX—X, 197—201, сл. 1—5.
727. [a] Јаково код Земунa. Неолитско насеље и гробље из доба Сеобе народа [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 371.
[b] Jakovo près de Zemun. Station néolithique et nécropole de l'époque des migrations [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 371.
728. Праисторијска некропола у Белегишу (Eine urgeschichtliche Nekropole in Belegiš, und einige Probleme der Urnenfelderkultur im Donauraum). — XI, 163—180, сл. 1—39.
729. Из праисторије долине Ресаве (Sur la préhistoire de la région de Resava). — XI, 181—184, сл. 1—7.
730. Још један прилог проучавању дупљајских колица (Noch einige Beiträge zum Problem der Dupljaja (Südbanat)). — XIII—XIV, 177—179, сл. 1—4.
731. Експанзија или инфилтрација лужичке културе у области северне Југославије (Ekspansja albo infiltracja kultury łużyckiej na terenach pol-

- поснеј Jugoslawii). — XIII—XIV, 181—184, сл. 1—7.
732. Агатијрзи — Трибали — Дарданци — Пеонци (Agathyrse — Triballes — Dardaniens — Péoniens). — XV—XVI, 163—167, сл. 1—2.
733. Још један прилог проучавању античког имена Београда (Nouvelle contribution à l'étude du nom antique de Belgrade). — XV—XVI, 169—171.
734. О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини (Sur les rapports chronologiques des sites de l'âge du bronze ancien dans la région de Negotinska Krajina). — XVII, 97—103+таб. I—VIII [аутори: В. Трбуховић, Љ. Вуковић].
735. Нека разматрања о стратиграфији на насељима бронзаног доба у Војводини (Омољница — Белегиш) (Observations sur la stratigraphie des sites de l'âge bronze dans la région de Vojvodina). — XVIII, 175—180, сл. 1—2+таб. I—II.
736. Преглед густине насељености кроз праисторију Србије (Aperçu sur la densité de la population à travers la préhistoire de la Serbie). — XIX, 39—46, карте I—VI.
737. Нови погледи на антрополошке групе у праисторији Балкана и предње Азије (Nouvelle mise au point des rapports entre les groupes anthropologiques de la préhistoire des Balkans et du Proche Orient). — XX, 373—376.
738. Ка пореклу Лувита (On the Origins of the Luvians). — XXI, 23—30, са 1 сл.
739. In memoriam: Васил Миков 1891—1970. — XXI, 207.
740. Импортрани предмети у насељу винчанске културе Јела у Шапцу (Importations du monde égéen dans la station néolithique Jela à Šabac). — XXIII, 15—22, сл. 1—4+таб. I—II [аутори: В. Трбуховић, М. Васиљевић].
741. Примена Миланковићевог метода на пост-палеолитске епохе (L'application de la méthode de Milanković aux époques post-paléolithiques). — XXIV—XXV, 13—15.
742. „Обровци“. Посебан тип неолитских насеља у западној Србији («Obrovci», un type particulier de sites d'habitation néolithiques en Serbie de l'Ouest). — XXIV—XXV, 157—161+таб. I—IV [аутори: В. Трбуховић, М. Васиљевић].
743. In memoriam: Aleksandar Gardawski 1917—1974. — XXIV—XXV, 283—284.
744. In memoriam: Emil Vogt 1906—1974. — XXIV—XXV, 285.
745. Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве (Sites archéologiques et monuments dans le cours de la Dobrava). — XXVII, 153—166, сл. 1—12+таб. I—II [аутори: В. Трбуховић, М. Васиљевић].
746. [a] Мрфаја, комплекс налазишта на потесу Поречке реке. — XXXIII—XXXIV, 283.
[b] Mrfaja, Complexe des sites dans le secteur de la rivière Porečka. — XXXIII—XXXIV, 283—284.
- в. бр. 391, 497, 535, 549, 683, 872, 894, 920, 932, 966, 989, 999, 1106, 1119, 1136, 1137.
- TRIFUNOSKI Jovan
ТРИФУНОСКИ Јован
747. Старе тврђаве у сливу Маркове реке (Old castles in the basin of Marko river). — III—IV, 227—229, сл. 1.
- TRIFUNOVIĆ Lazar
ТРИФУНОВИЋ Лазар
748. [a] Ђердап 1961—1970. — XXXIII—XXXIV, 1—4.
[b] Portes de fer 1961—1970. — XXXIII—XXXIV, 5—8.
- TROICKI Sergije
ТРОИЦКИ Сергије
749. Два рукописа манастира Манасије (Deux manuscrits du monastère de Manasia). — III—IV, 223—226.
- TUNAY Mehmet I.
750. Roman portraits in the Izmit Museum. — XXVIII—XXIX, 151—152+таб. I—VI.
- UDALJCOVA Z. V.
УДАЉЦОВА З. В.
751. Мировоззрение византийского историка Менандра Протиктора. — XX, 377—381.
- UZELAC Jovan
УЗЕЛАЦ Јован
752. Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу (Objets en os et en corne de Vatin dans la collection du Musée de Vršac). — XXVI, 131—141+таб. I—XIII.

VASIĆ Miloje M.

ВАСИЋ Милоје М.

753. Барботине — Керамика (La céramique dite barbotine). — I, 7—11, сл. 1—3.
754. Проблем бронзане секире из Винче (Das Problem der Bronzeaxt von Vinča). — I, 11—15, сл. 1.
755. Део инвентара једног гроба из Винче (Part of the contents of a burial at Vinča). — I, 15—17, сл. 1—2.
756. Датовање Старчева (La date de Starčevo). — II, 3—6.
757. [a] Pro domo. — II, 295.
[b] Pro domo. — II, 295 (texte français).
758. Кличевачка некропола (La nécropole de Kličevac). — III—IV, 1—16 сл. 1—15.
759. Археологија и лингвистика (L'archéologie et la linguistique). — VII—VIII, 1—14, сл. 1—3.
760. Приск о Нишу из 448 године (Une donnée de Priscus sur Naissus de 448). — XII, 155.
— [a] Поводом једне књиге
[b] A propos d'un livre.

в. бр. 916.

в. бр. 944.

VASIĆ Miloje R.

ВАСИЋ Милоје Р.

761. Остава из Јабланице (Купци) (Le dépôt de monnaies de Jablanica). — XVIII, 63—82+таб. I—II.
762. Нов милијарензис императора Ветраниона (Un nouveau milliarenis de l'empereur Vétranienn). — XIX, 235—238, са 2 сл.
763. Представа „асције“ на надгробним споменицима римске провинције Далмације (La représentation de l'«ascia» sur les monuments funéraires de la province romaine de Dalmatie). — XXVII, 43—51.
764. Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума (Trésor de monnaies romaines de bronze des IVe et Ve siècles de Viminacium). — XXXI, 123—161.
765. Чезава — Castrum Novae (Čezava — Castrum Novae). — XXXIII—XXXIV, 91—122, сл. 1—22+таб. I—VI [резиме на француском језику].

в. бр. 867, 1074.

VASIĆ Pavle

ВАСИЋ Павле

766. Сликар иконостаса манастира Бођана и Крушедола (Художници иконостаса манастира Бодјана и Крушедола). — XII, 111—112, сл. 1—15.

VASIĆ Rastko

ВАСИЋ Растко

767. Један прилог проучавању уметности Јапода (A contribution to the study of the Japod art). — XX, 383—390, сл. 1—10.
768. Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана (Some questions on the early iron age chronology in the northern Balkans). — XXII, 35—52, сл. 1—2, карте 1—2.
769. In memoriam: Rudolf Laurt — Belart (1898—1972). — XXII, 195—196, са 1 сл.
770. Цртежи на стени код Гусиња (Dessins sur roche près de Gusinje). — XXIII, 131—135, сл. 1—3+таб. I—IV.
771. Извештај са заштитних ископавања у Мезоку 1971. г. (Ausgrabung in Mesocco 1971 (Vorbericht)). — XXIII, 137—147+таб. I—IV.
772. Нови елементи за проучавање гвозденог доба Вардарске долине (Nouveaux éléments pour l'étude de l'âge du fer dans la vallée du Vardar). — XXVII, 1—18, сл. 1—7.
773. О датовању јаподских урни (Sur la datation des urnes japodes). — XXVIII—XXIX, 121—126.
774. О хронологији старијег гвозденог доба у Србији. — XXVIII—XXIX, 255—265.
775. IX Међународни конгрес за праисторију и протоисторију у Ници. — XXVIII—XXIX, 315—316.
776. Једанаести конгрес класичне археологије у Лондону. — XXX, 155.
777. Белешке о старијем гвозденом добу у Србији (Notes sur l'âge du fer ancien en Serbie). — XXXI, 163—170+таб. I—II.
778. О почетку гвозденог доба у Србији (Les débuts de l'âge du fer en Serbie). — XXXII, 1—7, са 1 сл.
779. Острово код Великог Градишта, праисторијско налазиште (Ostrovo près de Veliko Gradište, site préhistorique). — XXXIII—XXXIV, 63—64.
780. [a] Хајдучка Воденица, праисторијско налазиште. — XXXIII—XXXIV, 315—318, таб. I—II.

- [b] Hajdučka Vodenica, agglomération préhistorique. — XXXIII—XXXIV, 316—318, pl. I—II.
781. [a] Бараће код Трајанове табле, праисторијско и античко насеље. — XXXIII—XXXIV, 355+таб. I—II.
[b] Baraće, près de Tabula Traiana, agglomération préhistoriques et antiques. — XXXIII—XXXIV, 356+pl. I—II.
- в. бр. 875, 901, 907, 921, 939, 946, 963, 973, 974, 977, 980, 985, 997, 1003, 1004, 1005, 1017, 1037, 1063, 1081, 1086, 1088, 1090, 1101, 1102, 1111, 1116, 1120, 1121, 1123, 1124, 1125, 1134.
- VASILIC Branko
ВАСИЛИЋ Бранко
782. [a] Сремска Митровица (Sirmium) Римски град [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 376—377.
[b] Sremska Mitrovica (Sirmium). Cité antique [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 376—377.
- VASILJEVIĆ Milivoje
ВАСИЉЕВИЋ Миливоје
783. Налази старијег гвозденог доба у Шапцу (Les trouvailles de l'âge du fer ancien à Šabac). — XXVII, 167—174, сл. 1—6.
- в. бр. 740, 742, 745.
- VEGO Marko
ВЕГО Марко
784. Ископавања Земаљског музеја у Сарајеву 1955 године на средњевјековним локалитетима (Fouilles de localités médiévales exécutées par le musée de Sarajevo, en 1955). — VII—VIII, 336—337, сл. 1—2.
- VELENRAJTER Pavle
ВЕЛЕНРАЈТЕР Павле
785. [a] Свилојево код Сомбора. Неолитско и средњовековно налазиште [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 405.
[b] Svilojevo près de Sombor. Station préhistorique et médiévale [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 405.
786. [a] Купусина код Сомбора — Руњевац. Бронзанодопско налазиште [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 407.
[b] Kupusina près de Sombor — Runjevac. Station de l'époque du bronze [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 407.
787. [a] Острво Сига код Бачког Моноштора — Старо Село. Римско и средњовековно налазиште [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 414.
[b] Île de Siga près de Bački Monoštor — Staro Selo. Station romaine et médiévale [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 414.
788. [a] Клиса код Сомбора. Средњовековна некропола [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 387—388.
[b] Klisa près de Sombor. Nécropole médiévale [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 387—388.
789. [a] Богојево. Кестхелска некропола [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 283—285, сл. 7.
[b] Bogojevo. Nécropole de l'époque de Keszthely [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 284—285, fig. 7.
- VELICKOVIĆ Milivoje
ВЕЛИЧКОВИЋ Миливоје
790. [a] Врела у Лисовићу, Римско насеље [Преглед ископавања у 1956]. — IX—X, 377—378, сл. 1—2.
[b] Vrela à Lisović. Agglomérations romaines [Chronique des fouilles en 1956]. — IX—X, 377—378, fig. 1—2.
- VELIMIROVIĆ ŽIŽIĆ Olivera
ВЕЛИМИРОВИЋ-ЖИЖИЋ Оливера
791. Налаз у Момишићима (Trouville de Momišići). — XV—XVI, 193—207, сл. 1—49.
- VIKIĆ-BELANČIĆ Branka
ВИКИЋ-БЕЛАНЧИЋ Бранка
792. Керамички налази и њихов допринос за датацију грађевинских фаза античног базена у Вараждинским Топлицама (Findings of pottery and their contribution for dating the construction phases of the antique basin of Varaždinske Toplice (Aquae Iasae)). — VII—VIII, 141—150, сл. 1—11.
793. Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji (Quelques caractéristiques de la céramique du Haut Empire dans la Pannonie du sud-ouest). — XIII—XIV, 89—112, сл. 1—46.
- VUCENOVIC Svetislav
ВУЧЕНОВИЋ Светислав
794. [a] Липљан. Рановизантиска базилика [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 414—415.

[b] Lipljan. Basilique paléo-byzantine [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 414.

VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ Dušanka

ВУЧКОВИЋ-ТОДОРОВИЋ Душанка

795. Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља (La double tombe romain de Dobri Dol près de Skoplje). — VII—VIII, 289—297, сл. 1—14.
796. [a] Дукља код Титограда. Римско насеље [Преглед ископавања у 1955]. — VII—VIII, 409—410 [аутори: Д. Вучковић-Тодоровић, Ђ. Стричевић]. [b] Duklja près de Titograd. Station romaine [Chronique des fouilles en 1955]. — VII—VIII, 409—410 [auteurs: D. Vučković-Todorović, Dj. Stričević].
797. Грчки гроб из Демир Капије (Un tombeau grec de Demir Kapija). — IX—X, 281—286, сл. 1—15.
798. Ископавања тумула у селу Моравцу код Алексинца (Fouilles des tertres funéraires de Moravac près d'Aleksinac). — IX—X, 287—293, сл. 1—11 [аутори: Д. Вучковић-Тодоровић, Ј. Тодоровић].
799. Хеленистичка керамика из Јошаничке бање (Céramique hellénistique de Jošanička Banja). — XII, 123—124, сл. 1—3.
800. Античка Демир Капија (Demir Kapija dans l'antiquité). — XII, 229—269, сл. 1—108.
801. [a] Велики Градац код Доњег Милановца. Римско утврђење [Преглед ископавања у 1958]. — XII, 279, сл. 6 [аутори: Д. Вучковић-Тодоровић, Н. Петровић]. [b] Veliki Gradac près de Donji Milanovac. Fortification romaine [Chronique des fouilles en 1958]. — XII, 279, fig. 6 [auteurs: D. Vučković-Todorović, N. Petrović].
802. Надгробни споменик са два рељефа и грчким натписом (Stèle à deux reliefs et à inscription grecque). — XIII—XIV, 219—221, сл. 1—2.
803. In memoriam: Др Растислав Марић. — XIII—XIV, 327.
804. Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци (Le sanctuaire de Jupiter Dolichenus à Brza Palanka). — XV—XVI, 173—182, сл. 1—20.
805. Војничка диплома из каструма Талиатае (Велики Градац код Доњег Милановца) (Le diplôme militaire du castrum Taliatae). — XVIII, 21—28 + таб. I—VI.

806. Остава грчко-келтског новца из III века пре наше ере (Collection de pièces d'argent greco-celtes du IIIe siècle avant notre ère). — XX, 391—403, са 58 сл.

807. Lychnidios — ковница новца још пре наше ере (Lychnidios — atelier monétaire déjà avant notre ère). — XXII, 157—158, сл. 1—2.

808. Прилог познавању новаца пеонских владара (Contribution à la connaissance du monnayage des souverains péoniens). — XXIV—XXV, 85—88 + таб. I—II.

в. бр. 683, 996.

VUKOVIĆ Ljubinka

ВУКОВИЋ Љубинка

в. бр. 734.

VUKOVIĆ Stjepan

ВУКОВИЋ Стјепан

809. Археолошко-палеонтолошко истраживање шпиље Виндије у години 1955 (Recherches archéologiques et paléontologiques dans la grotte de Vindija en 1955). — VII—VIII, 229—230, сл. 1—2.

810. Покусно истраживање неолитског налазишта Мало Кореново (Fouilles d'orientation dans la station néolithique de Malo Korenovo). — VII—VIII, 231—232, сл. 1—2.

VULOVIĆ Branislav

ВУЛОВИЋ Бранислав

811. [a] Дренова — Падеж. Средњовековна црква [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 249—250, сл. 1.

[b] Drenova — Padež. Église médiévale [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 249—250, fig. 1.

812. Да ли је Вук био сахрањен поред оца у Раваничком маузолеју (Vuk fut-il inhumé à côte de son père dans le mausolée de Ravanica?). — XX, 405—413, сл. 1—4.

813. Лазарица. Црква св. Стефана у Крушевцу (Lazarica — L'église de Saint Étienne à Krusevac). — XXX, 31—42, сл. 1—6 + таб. I—VIII.

в. бр. 39, 931.

WEITZMANN Kurt

814. A Metamorphosis icon or miniature on Mt. Sinai. — XX, 415—421, сл. 1—4.

WENZEL Marian

815. Some reliefs outside the Vjetrenica cave at Zavala. — XII, 21—34, сл. 1—18.
816. Осврт на три [четири] иностране књиге о стећцима. Аустро-угарска и наука о „богумилским“ стећцима — XXXI, 203—212, сл. 1—7.

в. бр. 319.

WISEMAN James

в. бр. 430.

ZDRAVKOVIĆ Ivan

ЗДРАВКОВИЋ Иван

817. Петрич-град (Мала и Велика Калеја) (Petrič-grad (Velika et Mala Kaleja)). — I, 219—222, сл. 1—4.
818. Манастир Дренча — Душманица (Le monastère de Drenča — Dušmanica). — II, 245—249, сл. 1—7.
819. Марково Кале код Врања (Markovo Kale près de Vranje). — II, 250—253, сл. 1—8.
820. Старине из околине манастира Велућа (Les restes des objets architectoniques aux environs du monastère de Veluće). — II, 253.
821. Ужички град (Le château fort d'Užice). — III—IV, 181—185, сл. 1—6.
822. Стара црква у Липљану (L'ancienne église de Lipljan). — III—IV, 186—190, сл. 1—7.
823. Ново Брдо. Радови извршени 1952 године (Novo Brdo. Travaux exécutés en 1952). — V—VI, 251—264, сл. 1—24 [аутори: И. Здравковић, Д. Јовановић].
824. Ново Брдо. Радови извршени 1954. године (Novo Brdo. Travaux exécutés en 1954). — V—VI, 275—282, сл. 44—60 [аутори: И. Здравковић, Д. Јовановић].
825. Манастир Месић (Le monastère de Mesić). — V—VI, 331—334, сл. 1—4.
826. Ископавања на Новом Брду 1955. године. Рад на конзервацији тврђаве и „Сашке цркве“ (Les fouilles à Novo Brdo en 1955). — VII—VIII, 341—348, сл. 1—19.
827. Откопавање цркве св. Николе на Новом Брду 1956. године (Travaux de déblaiement de l'église de st. Nicolas à Novo Brdo en 1956). — VII—VIII, 349—358, сл. 1—20.
828. Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду у 1957 години (Recherches archéologiques et conserva-

tion à Novo Brdo en 1957). — IX—X, 319—322, сл. 1—10.

829. Врхлаб — летњи дворац краља Милутина (Vrhlab — palais d'été du roi Milutin). — XV—XVI, 261—266, сл. 1—10 [аутори: И. Здравковић, В. Јовановић].
830. Архитекти научници (Михаило Валтровић, Драгиша С. Милутиновић, Андра Ј. Стевановић, Драгутин Ј. Ђорђевић и Пера Ј. Поповић). (Les architectes-savants). — XIX, 281—285.
831. Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава (саграђена 1430. године под руководством византијског архистратега Ђорђа Кантакузена) (Smederevo, la plus grande citadelle médiévale serbe). — XX, 423—429, сл. 1—5.

в. бр. 26, 116, 117, 866, 954.

ZOFFMAN Zsuzsanna

ЦОФМАН Жужана

832. Претходни антрополошки извештај о неолитским остацима са ископавања на Гомолави (Preliminary anthropological report on neolithic remains in Hrtkovci — Gomolava excavations). — XXVII, 151—152.

ZOTOVIĆ Ljubica

ЗОТОВИЋ Љубица

833. Ритуално клање бика као остатак античког култа плодности (L'égorge-ment rituel du taureau comme survivance de l'ancien culte de la fécondité). — VII—VIII, 151—157, сл. 1—3.
834. Нов споменик Митриног култа (Un nouveau monument de Mithra). — IX—X, 205—210, сл. 1 [аутори: Љ. Зотовић-Жунковић, Р. Шалабалић].
835. Три бронзане статуе из Неготинског музеја (Trois statuettes en bronze du musée de Negotin). — IX—X, 211—214, сл. 1—3 [потписано: Љ. Зотовић-Жунковић].
836. [a] Ниш — Јагодин Мала. Античка некропола [Преглед ископавања у 1957]. — XI, 246—247, сл. 1—2 [аутори: Љ. Зотовић, Н. Петровић].
[b] Niš — Jagodin Mala. Nécropole antique [Chronique des fouilles en 1957]. — XI, 246—247, fig. 1—2 [auteurs: Lj. Zotović, N. Petrović].
837. Три римске бронзане статуе (Trois statuettes romaines en bronze). — XII, 133—140, сл. 1—12.
838. Култ Јупитера Депулсора. Опредељивање и распрострањеност његових

- споменика у Југославији (Le culte de Jupiter Depulsor. Détermination et diffusion de ses monuments en Yougoslavie). — XVII, 37—43.
839. Историјски услови развоја оријенталних култова у римским провинцијама на територији Југославије (Les conditions historiques du développement des cultes orientaux dans les provinces romaines du territoire de la Yougoslavie). — XIX, 59—74, са 1 сл.
840. Представа младићског пара на надгробним ципусима Југославије (Les représentations de couple de jeunes gens sur les cippes funéraires de Yougoslavie). — XX, 431—440, сл. 1—4+1.
841. In memoriam: Александар Ненадовић 1899—1968. — XXI, 205, са 1 сл.
842. Ново тумачење Долихеновог споменика из Сланкамена (Une nouvelle interprétation du monument de Dolichenus de Slankamen). — XXII, 59—65.
843. Три оловне иконе из збирке Музеја града Београда (Trois icônes de plomb de la collection du Musée de la ville de Belgrade). — XXIV—XXV, 33—44+таб. I—II.
844. Прилог проучавању Турмасгадовог култа (Une contribution à l'étude du culte de Tourmasgad). — XXVII, 33—41+таб. I—II.
845. Осврт на књигу Енвера Имамовића „Антички култни и вотивни споменици на подручју Босне и Херцеговине“. — XXVIII—XXIX, 287—295.
846. Симболични прикази ватре на новооткривеним деловима Митрине иконе из Виминација (Présentation symbolique du feu dans des parties de l'icône de Mithra récemment découverte à Viminacium). — XXX, 89—96, сл. 1+таб. I—II.
847. Некропола из времена сеобе народа са уже градске територије Виминација (Nécropole du territoire municipal de Viminacium de la période des migrations de peuples). — XXXI, 95—115, са 1 сл.+таб. I—XVI.
848. Бољетин (Smorna) римски и рановизантијски логор (Boljetin (Smorna), camp romain et paléobyzantin). — XXXIII—XXXIV, 211—225, сл. 1—2+таб. I—II.
- в. бр. 394, 395, 579, 683, 906, 1007, 1085, 1138.
- ZOTOVIĆ-ZUNKOVIĆ Ljubica
ЗОТОВИЋ ЖУНКОВИЋ Љубица
в.
ZOTOVIĆ Ljubica
ЗОТОВИЋ Љубица
- ZERAVICA Lidija
ЖЕРАВИЦА Лидија
в. бр. 849.
- ZERAVICA Zdenko
ЖЕРАВИЦА Зденко
849. Средњовековно насеље у Поповици код Неготина (Agglomération médiévale à Popovica près de Negotin). — XXVIII—XXIX, 201—212, сл. 1—14+таб. I—II [аутори: З. Жеравица, Л. Жеравица].
- ZIVANOVIĆ Srboљub
ЖИВАНОВИЋ Србољуб
850. Кнемични индекс људских костура из аварске некрополе у Војки (Indice cnémique des squelettes humains provenant de la nécropole avare à Vojka). — XIII—XIV, 237—239.
851. Висина тела Авара из некрополе у Војки (Stature des Avars sur la base de squelettes provenant de la nécropole à Vojka (Srem)). — XIII—XIV, 241—242.
852. Претходно саопштење о налазу два остатка лобање праисторијског човека из Војводине (Sur deux fragments de crânes préhistoriques trouvés en Vojvodina). — XV—XVI, 187—190, сл. 1—10.
853. Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Ђердапу (Rapport préliminaire sur les résultats des recherches anthropologiques relatives aux squelettes de Padina sur le Djerdap). — XXIV—XXV, 139—153+таб. I—VIII.
854. Лобања из Бачког Петровца (Le crâne de Bački Petrovac). — XXIV—XXV, 155—156+таб. I.
855. Остаци људских скелета из праисторијског налазишта на Хајдучкој Воденици (Restes de squelettes humains du site préhistorique de Hajdučka Vodenica). — XXVI, 123—129+таб. I—II.

856. Људски скелети из пећине у подграђу Pasa (Les squelettes humains de la grotte du suburbium de Ras). — XXVIII—XXIX, 249—254, сл. 1.
857. Остаци људских скелета из римске гробне конструкције са Дорћола (Restes de squelettes humains provenant de tombe romaine de Dorcol). — XXX, 113—116.

II КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- John Alexander, *Jugoslavia before the Roman Conquest, Ancient Peoples and Places*, 1972.
- в. бр. 214.
858. Collection Hélène Stathatos — Les bijoux antiques, Pierre Amandry, Strasbourg 1953, стр. 1—148 са LIV табле и 80 слика у тексту. — IX—X, 400—401 (Д. Срејовић).
859. Pierre Amandry, La mantique apollinienne à Delphes. Essai sur le fonctionnement de l'Oracle, Paris 1950, de Boccard. — VII—VIII, 422—423 (А. Цермановић).
860. *Antički Rim* — Tutto su Roma antica — panorama jedne civilizacije, delo autora: Vincenzo Arangio Ruiz, Paolo Emilio Arias, Jerome Carcopino, Luca de Regibus, Giulio Giannelli, Pierre Grimal, Giuseppe Lugli, Aldo Neppi Modona, Giovanni Pugliese Carratelli, Pietro Romanelli, Cesare Vasoli, Frank W. Walbank, издање Remporad Marzocco, Firenze 1967, заједничко издање на српскохрватском „Вук Караџић“, „Просвета“, „Младинска knjiga“ — Београд, Ljubljana 1967, стр. 301, илустрација у колору 353, корице обрађене у колору, са опсежним индексом по алфабетском реду, индексом по поглављима и изворима илустративног материјала и документације. У техничкој опреми књиге учествовали су Scala, институт из Фиренце, као и фирме F-lli Alinari, Offset i Arti Grafiche Parigi e Maggiorrelli iz Firenze. — XIX, 304—306 (Д. Пилетић).
861. *Antikes Kupfer im Timna-Tal*, 4000 Jahre Bergbau und Verhüttung in der Arabah (Israel), Bearbeiter: H. G. Conrad, B. Rothenberg, Schriftleitung: W. Kroker; Herausgeber: Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau e. V. Deutsches Bergbau-Museum Bochum; Institute of Mining and Metals in the Biblical World (The Arabah-Expedition-Museum Haaretz Tel Aviv); Der Anschnitt, Beiheft 1, Bochum 1980. 236 страна, 259 слика у тексту, 12 табела, 33 прилога. — XXXII, 91—92 (Б. Јовановић).
862. *Antikna skulptura u Hrvatskoj*. — Zagreb 1952, стр. XXXVI, табл. 80, са француским и енглеским резимеом. — III—IV, 269—270 (М. Грбић).
863. *The Antiquaries Journal*, vol. XXIX. Oxford 1949. Стр. 265 и 24 табле. — II, 347 (Р. Марић).
864. *Archaeologiai ertésítő*, Series III, vol. VII—VIII—IX, 1946—1947—1948, Budapest 1948, стр. 1—446, Т. I—LXXXVI и више слика у тексту. — I, 258—260 (М. Гарашанин).
865. *Археографски прилози*, 2. Издање Народне библиотеке Србије, Археографско одељење. Београд 1980, 364 стр. и Додатак 200 стр. — XXXII, 106—107 (М. Харисијадис).
866. *Arhitektura*, časopis za arhitekturu, urbanizam i primenjenu umjetnost. Zagreb, izdavač Savez Društava inženjera i tehničara FNRJ. — I, 281 (Арх. И. З. = И. Здравковић).
867. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Teil II, Band 6. X/1015 str., фотографије на кунстдруку и 22 табле на преклоп. Година издања 1977; цена DM 460; издавач W. de Gruyter und Co. — XXVIII—XXIX, 306—307 (М. Васић).
868. *Badische Fundberichte*, Amtliches Jahrbuch, für die Ur und frühgeschichtliche Forschung Badens XVII, Freiburg i Br. 1941 — 47, стр. 1—404, Т. 1—89 и 1 мапа. — II, 343—345 (Д. Гарашанин).
869. Марија Бајаловић-Бирташевић, Средњевековна некропола у Миријеву, Музеј града Београда, Повремена издања, свеска I, (1960), страна 1—46 + 1 табела, 2 плана и фотографије на

- 19 табли. Резиме на француском. — XIII—XIV, 316—318 (В. Јовановић).
870. Kornell Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their eastern Connections. Budapest, Akademiai Kiado, 1971, 131 стр.+XII таб. илустрација. — XXII, 188—190 (М. Паровић-Пешикан) 188—190.
871. J. Banner, Die Peceler Kultur, Archaeologia Hungarica, S. N. XXXV, Budapest 1956, 1—289, 120 табли, 1 карта и 45 слика у тексту. — IX—X, 395—397 (Д. Срејовић).
872. Banner-Jakabffy, A. Közép-Dunamenti Regeszet Bibliografiája — Akademiai Kiado, Budapest 1954. i 1961. — XIII—XIV, 320 (В. Трбуховић).
873. Ф. Баришић, Чуда Димитрија Солунског као историски извор (са франц. рез.), САН Посебна издања ССХИХ, Византолошки институт 2. Београд, Византолошки институт САН (1953) 157. — VII—VIII, 427—428 (Б. Стричевић).
874. L. Barkóczy — A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns, 1, Lieferung (Savaria, Scarbantia und die Limes Strecke Ad Flexum — Arrabona), Budapest 1972 ed. Akademiai Kiado (227 страна текста, 261 цртеж, 132 фотографије, 3 мапе). — XXIII, 159—161 (П. Петровић).
875. Fritz Eckart Barth, Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien), Antiquitas, Reihe 3, Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzialrömischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Band 5, Rudolf Habelt Verlag GmbH Bonn 1969, 170 стр.+56 табли. — XXI, 182—183 (Р. Васић).
876. Ш. Батовић, Старији неолит у Далмацији, Задар, 1966, 212+LXXX, Археолошко друштво Југославије, Археолошки музеј Зајечар. — XVIII, 239—240 (В. Јовановић).
877. Bayerische Vorgeschichtsblätter, herausgegeben von der Kommission für bayerische Landesgeschichte bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften, XVII, München 1948, стр. 1—96, Т. 1—20 и два плана. — II, 345—346 (Д. Гарашанин).
878. John Beckwith, The Art of Constantinople, An Introduction to Byzantine Art, ed. Phaidon, London 1961, 184 стр. са 203 слике. — XIII—XIV, 320—321 (О. и В. Ђурић).
879. Janko Belošević, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća, Zagreb 1980, стр. 208, табла CI, прилога VI. Књига је посвећена др. Зденку Винском у поводу 65 година живота. Посебна издања Свеучилишне накладе Liber у Загребу. — XXXII, 100—102 (С. Ерцеговић-Павловић).
880. Alojz Benac — Crvena Stijena 1955, — Zelena Pečina. Посебни отисак из Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1957. Стр. 19—50, тбл. I—XII. — Стр. 60—92, тбл. I—XIII. — IX—X, 391 (М. Грбић).
881. Alojz Benac, Neolitsko naselje u Lisičima kod Konjica. Sarajevo 1958. Стр. 106, тб. XXX, пл. IV. (Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Djela. Knjiga X. Odeljenje istorisko-filoloških nauka. Knjiga 9). — IX—X, 392 (М. Грбић).
882. Alojz Benac, Obre I — Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, N. S., sveska XXVII—XXVIII — Arheologija, Sarajevo 1973, 102 стране, XXXVI табли, 19 слика у тексту.
- Alojz Benac, Obre II — Neolitičko naselje butmirske grupe na Gornjem Polju, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine«, N. S., sveska XXVI — Arheologija, Sarajevo 1971, 178 страна, LXVII табли, 14 прилога, 18 слика у тексту. — XXVI, 181—186 (В. Јовановић).
883. A. Benac, Prehistorisko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar, Ljubljana 1952, стр. 1—164, са 1 планом, 8 слика и 25 табли [résumé на француском језику]. — III—IV, 252—255 (М. Гарашанин).
884. A. Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu; вел. октав, 46 стр. текста са резимеом на енглеском, са XL табли и ситуационим планом некрополе. — II, 330—332 (С. Радојчић).
885. В. Benadik, Е. Vlček, С. Ambros, Kelt-ske pohrebiska na jugozapadnom Slovensku — Vidavatelstvo Slovenske Akademie vied, Bratislava 1957. — XI, 258 (Ј. Тодоровић).

886. *Београд у старим гравирима*. Албум у тврдим корицама формата 24×34 см. са 30 репродукција. Увод и предговор од Дејана Медаковића. Издање Музеја града Београда. Београд 1950. г. — II, 334—335 (Д. Јовановић).
887. D. *Berciu*, *Insemnare arheologice*, Bucureşti, 1941, стр. 1—41. — II, 301—303 (М. Гарашанин).
888. L. *Bernabò-Brea*, *Sicily before the Greeks*, London 1957, 258 стр., 78 фотографија, 50 цртежа у тексту и 7 мапа. — IX—X, 398—399 (М. Гарашанин).
889. Margarete *Bieber*, *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York 1955. Стр. 232, fig. 712. — IX—X, 401—402 (М. Грбић).
890. Kurt *Bittel*, *Grundzüge der Vor und Frühgeschichte Kleinasien*, Tübingen, 1945, стр. 1—115, сл. 1—52, са 7 карти. — I, 255—256 (М. Гарашанин).
891. Carl W. *Blegen*, John L. Caskey, Marion Rawson, Jerome Sperling, *Troy — General Introduction, the First and Second Settlements, Volume I, Part 1, Text*, стр. 1—396; Part 2, Plates, сл. 1—473; *Troy, The Third, Fourth and Fifth Settlements, Volume II, Part 1, Text*, стр. 1—325; Part 2, Plates, сл. 1—318, Cincinnati 1950, 1951. — V—VI, 389—391 (М. Гарашанин).
892. Ida *Bognár Kutzián*, *The Copper Age Cemetery od Tiszapolgár-Basatanya*. Budapest 1963, стр. 595, сл. 146, тбл. 139, мапа 5. — XV—XVI, 299—300 (М. Грбић).
893. Dragoljub *Bojović*, *Rimska keramika Singidunuma*, Katalog VIII, Serija Zbirke i legati Muzeja grada Beograda, Beograd 1977. god., 115 страна у поредног текста на српском и немачком језику и 111 табл, цртежа и фотографија. — XXVIII—XXIX, 309—311 (Ј. Милојевић).
894. Istvan *Bona*, *Die mittlere bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Archaeologia Hungarica, series nova II, Akademiai Kiadó, Budapest 1975, 317 стр., 281 табла, 26 слика, 31 план и 11 карата распрострања. — XXVII, 197 (В. Трбуховић).
895. Giorgio *Bonamente*, *Studio sulle elleniche di ossirinc*, Perugia 1973 (1—204+Tavole I—IV). Pubblicazioni degli Istituti di storia della Facolta di lettere e filosofia — Perugia. — XXVI, 194 (П. Лисичар).
896. Eva *Bonis*, *A Császárkori edényműveség Termékei Pannoniában (a terra szigilatákon kívül)* — *Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten I die Materialien der frühen Kaiserzeit)* стр. 1—269, са 42 табле. — I, 268—269 (Д. Гарашанин).
897. *Bonner Jahrbücher*, Heft 148, 1948. стр. 455 и 72 табле. Heft 149, 1949. Стр. 381 и 27 табл. — II, 347 (Р. Марић).
898. P. *Bosch-Gimpera*, *Two Celtic Waves in Spain*, London, 1942, стр. 1—126, мапе I—IV, табле I—VI, 8°. — II, 312—313 (В. Гавела).
899. Ђурђе Бошковић: *Основи средњевековне архитектуре*, Београд, издање Централног удружења студената технике, 1947, страна 244, сл. 329, формат кварт, броширано. — I, 279—280 (А. Д. = А. Дероко).
900. Ђурђе Бошковић: *Средњевековна уметност у Србији и Македонији* (црквена архитектура и скулптура), издање Југословенске књиге. Београд, 1948, страна 116, мали формат, корице картон. — I, 280—281 (А. Д. = А. Дероко).
901. Jan *Bouzek*, *Graeco — Macedonian Bronzes, Analysis and Chronology*, Universita Karlova, Praha, 1974. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, Monographia XLIX — 1973, 195 стр., 53 слике и 10 табл. Исти, *Macedonian Bronzes, Their Origin, Distribution and Relation to other cultural Groups of the Early Iron Age*, Památky archeologicke LXV, 1974, 2. стр. 278—341 са 24 слике. — XXVII, 202—204 (Р. Васић).
902. Wilhelm *Brandenstein*, *Die Göttin von Dupljaja*, Carinthia I, 1956, H. 3—4, стр. 419—424, сл. 1—3. — VII—VIII, 420—422 (Д. Срејовић).
903. Tatjana *Bregant*, *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1968, 227 стр., VI прилога. — XXI, 177—179 (Б. Јовановић).
904. H. *Breuil* — R. Lantier, *Les Hommes de la pierre ancienne (Paléolithique et Mésolithique)*. Paris, 1951, стр. 1—324, Table I—XXVI. — III—IV, 241—242 (Б. Гавела).
905. А. Брюсов, *Очерки по истории племен европейской части СССР в неолите*

- литическую эпоху, Москва 1952, стр. 1—263, сл. 1—68. — V—VI, 384—385 (М. Гарашанин).
906. Adrien Bruhl, *Liber Pater*, Paris, 1953, I—XII, 1—355, са 32 табле. — IX—X, 402—403 (Љ. Зотовић-Жунковић).
907. Bogdan Brukner — Borislav Jovanović — Nikola Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Monumenta archaeologica I, Savez arheoloških društava Jugoslavije — Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974, 562 стране текста са резимеом на енглеском језику [стр. 425—484], 256 фотографија у црнобелом и 11 фотографија у боји, затим 229 вињета [цртежа тушем] и 37 табли географских карата, хронолошких табела и прегледа главних типова материјалне културе у појединим епохама. — XXVI, 177—181 (Р. Васић).
908. Heide und Helmut Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albania*, Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia. Byzantina vindobonensia, Bd. VIII, Verlag d. Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien 1976, 9—266, 44 цртежа и XXXII табле. — XXVIII—XXIX, 314—315 (И. Николајевић).
909. *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 1 i 2, 1962. — XV—XVI, 305 (Б. Јовић).
910. *Byzantina Metabyzantina*, A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies ed. by N. G. Mavris, Vol. I [1946] Part I, New-York City, 1946. — V—VI, 400 (И. Н.-С. = И. Николајевић-Стојковић).
911. *Cahiers Archéologiques*, Fin de l'antiquité et Moyen-âge, publiés par André Grabar Vol. I, Paris 1945, Editions Van Oest, in 4°. — II, 347—350 (Р. Љубинковић).
912. *Cahiers archéologiques*, Fin de l'Antiquité et Moyen Age, publiés par A. Grabar et J. Hubert, XV (Paris, 1965); XVI (Paris, 1966). — XVIII, 242—245 (И. Николајевић).
913. *Cahiers archéologiques*, Fin de l'Antiquité et Moyen Age publiés par A. Grabar et J. Hubert, XIX (Paris 1969) — XIX, 184—195, сл. 1—8 (И. Николајевић).
914. A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, *La Basilica di S. Lorenzo Maggiore* in Milano, izdanje Fondazione Trecchani degli Alfieri per la Storia di Milano, 1952, — 295 страна велике осмине, са 100 табли у фототипији и 51 цртежом. — III—IV, 287 (Б. Б. = Б. Бошковић).
915. А. Цермановић-Кузмановић, О. Велимировић-Жижић, Д. Срејовић, Антика Дукља — Некрополе, Цетиње 1975, 386 стр.+164 ил., резиме на енгл. језику. — XXVIII—XXIX, 307—309 (М. Паровић-Пешикан).
916. [a] [b] V. Gordon Childe, *L'aube de la civilisation européenne*, Payot, Paris, 1949, p. 1—384, avec 4 tableaux et 155 figures dans le texte. — III—IV, 233—243 (М. Васић).
[a] текст на српскохрватском; [b] текст на француском језику.
917. V. Gordon Childe, *The dawn of european civilisation*, fourth edition revised and reset. London 1947, стр. 1—362, сл. 1—155. Са три компаративне хронолошке табеле и четири мапе. — I, 256—257 (М. Гарашанин).
918. V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, Sixth edition, revised and reset, London 1957, стр. I—XIII, 370, сл. 1—159 са 5 мапа. — IX—X, 392—393 (М. Гарашанин).
919. E. Coche de la Ferté, *Essai de classification de la céramique mycénienne d'Enkomi* [campagnes 1946 et 1947], avec une préface de C. F. A. Schaeffer, Paris 1951, стр. 1—66, Т. I—XI, са изводом на енглеском језику. — V—VI, 391—392 (М. Гарашанин).
920. J. M. Coles, A. F. Harding: *The bronze age in Europe*, Methuen and Co., London 1979, стр. XVIII+581, 24 табле фотографија [8°]. — XXX, 137—138 (Б. Трбуховић).
921. Боровој Човић, Од Бутмира до Илира, Библиотека Културно наслеђе „Веселин Маслеша“, Сарајево 1976, 335 стр. са 190 слика у тексту. — XXVIII—XXIX, 299—300 (Р. Васић).
922. Borivoj Cović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*; posebni otisak Glasn. Zem. Muz., arheologija, Sarajevo 1965, od 28—100 str., XXIII tab. — XIX, 297—298 (Б. Јовановић).
923. Slobodan Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, Pennsylvania University Press, University Park and

- London 1979, 143 стране текста, индекси, 127 илустрација (црнобеле фотографије и цртежи). — XXXII, 102—105 (С. Ђурић).
924. *Dacia*, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, IX—X, 1941—1944, Bucuresti, Musée national des antiquités, 1945, 564 страна са многим сликама и таблама у тексту. — I, 266—268 (Д. Гарашанин).
925. В. Н. Даниленко, Неолит Украйны, Киев, 1969, 1—259, 161 илустрација у тексту. — XXI, 179—181 (М. Гарашанин).
926. Wolfgang Dehn, Vor- und frühgeschichtliche Bodendenkmale aus dem Ries — Стр. 52, тбл. IV, мапа 1. — II, 300 (М. Гр. = М. Грбић).
927. F. W. Deichmann, Gründung und Datierung von San Vitale zu Ravenna, Arte del primo millennio, Torino 1953, 111—117. — VII—VIII, 427 (Ђ. Стричевић).
928. Friedrich Wilhelm Deichmann, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. Band I: Geschichte und Monumente, Wiesbaden 1969. XI+344 стр. 14 табл. у боји, 244 црно-белих фотографија и 14 цртежа мозаика. — XXII, 192—193 (И. Николајевић).
929. F. W. Deichmann, Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus, Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft, Heft 4. Baden-Baden 1956, 117, Abb. 32. — VII—VIII, 424—425 (И. Николајевић); 425—427 (Ђ. Стричевић).
930. Ch. Delvoye, Remarques sur la seconde civilisation néolithique du continent grec et des îles avoisinantes, Bulletin de correspondance hellénique, LXXIII, 1949, I, стр. 29—125. — III—IV, 257—259 (М. Гарашанин).
931. А. Дероко, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, издање Просвете, Београд 1950. — III—IV, 287—289 (Б. Вуловић).
932. Jean Deshayes, Les outils de bronze de l'Indus au Danube I i II, Paris 1960 I=451; II=221+LXVII+XX. — XIII—XIV, 320 (В. Трбуховић).
933. Stojan Dimitrijević, Sopotsko-lendelska kultura, Monographiae Archaeologicae I, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Zagreb 1968, стр. 123, сл. 19, таб. XXI. — XXIII, 153—157 (Б. Јовановић).
934. Л. Динолов, Принос към метричното изследоване на средновековната култова архитектура в България, София 1963, стр. 189, сл. 156. — XVIII, 241—242 (Н. Петровић).
935. Arh. Nikola Dobrović, Urbanizam kroz vekove, I, Jugoslavija. »Naučna knjiga« izdavačko preduzeće NR Srbije, Beograd 1950 god. стр. 416, сл. 955. (формат 23,5×30 см). — III—IV, 289—291 (Д. Јовановић).
936. Arh. Nikola Dobrović, Urbanizam kroz vekove. — II, Stari vek. »Naučna knjiga«, izdavačko preduzeće NR Srbije Beograd 1951 god. стр. 192, сл. 490 (формат 23,5×30 см). — III—IV, 291—292 (Д. Јовановић).
937. Людмила Дончева-Петкова, Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.). Издателство на Българската академия на науките, София 1977. 148 страна текста, 47 страна каталога, 48 слика у тексту, 31 табла илустрација, 6 страна резимеа на француском језику. — XXX, 152—153 (Д. Минић).
938. Милан Дукаћ: Одржавање музејских предмета. Издавачко предузеће НР Србије „Просвета“, Београд 1949. Мала осмина, страна 110. — I, 282 (З. Симић-Миловановић).
939. Janez Dular, Podzemelj, Katalog najdb, Katalogi in Monografije 16, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1978. Стр. 29 са три слике у тексту (резиме на немачком језику стр. 17—22) + 43 табл. — XXX, 141—142 (Р. Васић).
940. *Dumbarton Oaks Papers*, Number 3, Edited for the Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C., of Harvard University, Robert Blake, Wilhelm Koehler, Paul Sachs, Cambridge: Massachusetts, Harvard University Press, 1946, 8", 224 стране текста, 258 слика. — I, 274—276 (Ђ. Мано-Зиси).
941. Vladimir Dumitrescu, L'Arte preistorica in Romania, fino all'inizio dell'età del ferro, Origines, Sansoni editore, Firenze 1972, стр. 1—268, Т. 1—98, са таблама у боји I—VII. — XXIV—XXV, 275—277 (М. Гарашанин).
942. V. Dumitrescu, C. Nicolaescu-Plopșor, Statuetele din epoca bronzului, descoperite în necropola dela Cârna-Dolj; сепарат из часописа Oltenia, Craiova

- 1944, стр. 1—20, Т. 11—18. — II, 306—307 (М. Гарашанин).
943. Paul-Marie Duval, Les Celtes, L'univers des formes, Paris 1977, 228 страна текста, 447 илустративних прилога: фотографија, црнобелих и у боји, цртежа, схема и скица; синхронистичке табеле, библиографија, речник термина, индекс, географске карте. — XXX, 143—145 (Б. Јовановић).
944. Ejnar Dyggve, Das Laphrion, der Tempelbezirk von Kalydon, Kobenhaven, 1948. — I, 251—252 (М. Васић).
945. E. Dyggve, Visione (?) del re dei Goti, Studi in onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni, III (Milano 1956) 765—773. — IX—X, 405 (Б. Стричевић).
946. N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, Romaja parahistorike — praistorijska Romaja, Dissertationes et monographiae XVII, Prizren — Beograd 1973, стр. 1—149, са 23 цртежа у тексту, 25 табли цртежа, 88 фотографија (од којих 11 у боји) и 4 плана. Резиме на турском (стр. 139—143) и енглеском језику (стр. 145—149). — XXVII, 199—202 са 1 сл. (Р. Васић).
947. Robert W. Ehrich, Relative Chronologies in Old World Archaeology. The University of Chicago Press, 1954, стр. 1—154, са неколико синхронистичких таблица. — V—VI, 375—376 (М. Грбић).
948. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen, Praha, 1961, 644, 79 сл., 1 прилог, XLVI табли. — XV—XVI, 298—299 (Б. Јовановић).
949. Nándor Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc, Budapest 1965, Akadémiai kiadó (serija Studia Archaeologica III), стр. 123, 26 табли, 197 слика и 4 прилога, формат велика 8°. — XVII, 188 (Ј. Савић-Трбуховић).
950. Jan Filip, Dejinne počátky Českeho raje, Praha 1947, стр. 296, сл. 50, тбл. 72 и прилога 5. — I, 270 (М. Гр. = М. Грбић).
951. Jan Filip — Keltové ve Střední Evropě — Nakaldatelství Československé akademie věd, Praha 1956. — IX—X, 399—400 (Ј. Тодоровић).
952. Jan Filip: Praveké Československo, Praha 1948, — стр. 420, (чешко издање са француским изводом), сл. 103, тбл. 48. — I, 269—270 (М. Гр. = М. Грбић).
953. Cvito Fisković, Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 1, Zagreb, 1949, str. 143—249—11 t; 80. — III—IV, 277—280 (Б. Храбак).
954. Cvito Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb 1947, 192 стр. текста и 44 слике. — II, 333 (Арх. И. З. = И. Здравковић).
955. C. Fisković, Zadarski sredovječni majstori. Split 1959, 212+17 tabli slika. — XII, 292—293 (Б. Телебаковић-Пецарски).
956. C. Fisković — K. Prijatelj, Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku. Izdanje Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, knj. 6, Split 1950, 32+VI, 8°. — III—IV, 285—287 (Б. Ђурић).
957. Наталија Давидовна Флиттнер, Культура и искусство двуречья и соседних стран, Общая редакция Н. М. Дьяконова и Н. Б. Янковской. Государственное издательство „Искусство“, Ленинград — Москва 1958; цена 28 р. 50 к. — XIII—XIV, 318—320 (Д. Глумац).
958. Bruna e Ferdinando Forlati, Vittorio Federici, Le porte bizantine di San Marco, Venezia 1970. (Procuratoria di San Marco). — XXII, 191 (М. Ђоровић-Љубинковић).
959. Observations sur quelques sculptures antiques de Yougoslavie [XIII—XIV, 313—314]. Jiri Frel, Praha. — XIII—XIV, 315 (М. Грбић).
960. Milutin V. Garašanin: Hronologija vinčanske grupe. Disertacija za dosego časti doktorja znanstvenih ved, izdal Arheološki seminar Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1951, 191 strani, 11 strani risb, francoski résumé. Tiskala Celjska tiskarna v Celje, naklada 600 izvodov. — III—IV, 251—252 (Ф. Старе).
961. Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији [Просвета, Београд, 1951, стр. 1—288, 2 карте налазишта, 2 table materijala u tekstu i 24 table materijala kao prilog]. — III—IV, 249—251 (Ј. Когоšec).
- Милутин Гарашанин, Праисторија на тлу СР Србије, I—II, Српска књи-

- жевна задруга, Београд 1973, 700 стр., 30 слика у тексту, 15 карата, 127 табели црнобелих репродукција, 6 табели у боји, библиографија, резиме на француском језику, — в. бр. 289.
962. James Harvey Gaul: The Neolithic Period of Bulgaria, Bulletin of American School of Prehistoric Research 16 (1948), стр. 1—252+XXVII—XXXI, Т. I—LXIX. — III—IV, 255—257 (М. Гарашанин).
963. Бранко Гавела, Из дубине векова, Техничка књига, Загреб 1977. 328 страна са већим бројем илустрација у тексту. — XXVIII—XXIX, 297—298 (Р. Васић).
964. Branko B. Gavela, Keltski oppidum Židovar. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Београд 1952, стр. 70, прил. 63 — III—IV, 266—269 (М. Грбић).
965. Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des deutschen archäologischen Instituts, Jahrgang 27, Heft 3—4, 1943, ausgegeben 1949. — Germania, Jahrgang 28, 1944—1950, Heft 1—2. — II, 341—343 (Д. Гарашанин).
966. Milorad Girić: Mokrin I i grupa autora: Mokrin II (nekropola ranog bronzanog doba), Dissertationes et monographiae Т. XI—XII, Београд 1972. Археолошко друштво Југославије у заједници са Smithsonian institution — Washington и Народним музејем из Кикинде. — XXVI, 186 (В. Трбуховић).
967. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова Серија I, Сарајево 1946. Нова Серија II, Сарајево 1947. Нова Серија III, Сарајево 1948. — I, 265 (М. Гарашанин).
968. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву IV—V. 1950, стр. 1—435, са многобројним сликама и таблама у тексту. — II, 335—337 (М. Гарашанин).
969. Годишњак на народни археолошки музеј — Пловдив, Књига I, 1948, стр. 314. — II. 1950, стр. 282. — II, 340—341 (М. Грбић).
970. André Grabar, Martyrium — Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique — 1er volume: Architecture. Ed. Collège de France, Paris 1946, Fig. 135 Album LXX pl. 1943. — III—IV, 272—274 (Н. Спремо-Петровић).
971. Paolo Graziosi, L'Arte preistorica in Italia, Sansoni editore, Firenze 1973, стр. 1—203, Т. 1—191, табле у колору I—XX, слике у тексту 1—7, — XXIV—XXV, 274—275 (М. Гарашанин).
972. М. Грбић, Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду. Choix de plastiques grecques et romaines au Musée National de Beograd. Beograd 1958 Académie serbe des sciences, Monographies 228, Institut archéologiques No. 4. 135 pp. 70 pl. — XIII—XIV, 313—314 (Ј. Фрел).
973. Mitja Guštin, Libna, Posavski muzej Brežice, knjiga 3, Brežice 1976, 137 стр. са 4 слике у тексту, 1 прилогом и 89 табели цртежа, 7 посебних табели фотографија и опширан резиме на немачком језику. — XXVIII—XXIX, 304 (Р. Васић).
974. Mitja Guštin, Notranjska, k začetkom železne dobe na severnem Jadranu. Katalogi in Monografije 17. Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1979. Str. 80 (текст на немачком језику стр. 51—80) са 11 слика у тексту и 90 табели (86+A—D). — XXXI, 228—229 (Р. Васић).
975. Richard Hamann — Mac Lean: System einer topographischen Orientierung in Bauwerken, Marburger Universitätsbund, Jahrbuch 1965, 1—32. — XVIII, 246—247 (С. Ненадовић).
976. Handbuch der Archäologie, im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, begründet von Walter Otto, fortgeführt von Reinhard Herbig, vierte Lieferung, München 1950, стр. 1—402, Т. 1—56, сл. 1—94. — II, 296—297 (Д. Гарашанин).
977. Bernhard Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau I—II, Beiträge zur Ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume. Band 16 und 17, Rudolf Habelt Verlag GmbH, Bonn 1976. Стр. 251+12, табле 1—77+I—XVIII, карте 1—6 и 1 прилог (хронолошка табела). — XXX, 138—139 (Р. Васић).
978. J. R. Harris, Egyptian Art; Spring Art Books, London — Prague 1966, стр. 42, црно-белих табели и цртежа 24, колор табели 55 са исцрпним објашњењем илустрација и колорисаним корицама. — XIX, 308 (Д. Пилетић).

979. Hugh Hencken, Lagore Crannog, An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries A. D. — Proceedings R. I. A., — Dublin 1950, — стр. 247, fig. 117, табл. XIX. — V—VI, 399 (М. Грбић).
980. Hugh Hencken, The iron age cemetery of Magdalenska Gora in Slovenia, Mecklenburg Collection, Part II, with editorial assistance from Peter S. Wells. Bulletin 32, American School of Prehistoric Research, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University, Cambridge, Massachusetts 1978. Стр. 316, са 5 хронолошких табела и 380 слика. — XXX, 139—140 (Р. Васић).
981. *Historica slovaca* V — Eisnerov sbornik. — Bratislava 1948. — Стр. 240, са таблицама. — I, 271 (М. Гр. = М. Грбић).
982. *Historijski zbornik* I 1948, Zagreb, str. 1—315. — I, 265—266 (М. Гарашанин).
983. *Historijski zbornik*. God. II, broj 1—4. — Zagreb 1949. Стр. 415, са бројним илустрацијама. — II, 337—338 (М. Гр. = М. Грбић).
984. R. E. Hoddinott, Bulgaria in antiquity. — An archaeological introduction, Ernest Benn Lim, London 1975. 368 стр., 202 фотографије, 105 архитектонских цртежа, 2 карте. — XXVI, 193 (Б. Бошковић).
985. R. F. Hoddinott, The Thracians, Thames and Hudson, London 1981. Ancient Peoples and Places, volume 98 in the series. Стр. 192 са 168 илустрација. — XXXII, 96 (Р. Васић).
986. Friedrich Holste, Hortfunde Südosteuropas, Marburg a. L. 1951, 1—29, T. 1—50. — III—IV, 259—261 (Д. Гарашанин).
987. *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića*, издање Старославенског института „Светозар Ритиг“ у Загребу, Младинске књиге у Љубљани и Akademische Druck-und Verlagsanstalt у Грацу, 1973. — XXVI, 198—200, (М. Харисијадис).
— Enver Imamović, Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine. Izdanje Veselin Masleša, Sarajevo, 1977, str. 1—518, са X karti u tekstu. в. бр. 845.
988. S. Islami, K. Ceka, F. Prendi, S. Anamali, Zbulime të kultures ilire në luginen e Matit. Buletin për shkencat shoqërore 1, Tirane 1955, 110—135. — VII—VIII, 422 (М. Краснићи).
989. *Историја Црне Горе*, књ. I: Од најстаријих времена до краја XII вијека, у издању Редакције за историју Црне Горе, Титоград 1967, 8°, XIII+508 са мапама и сликама у тексту. — XIX, 298—299 (В. Трбуховић); 299—302, сл. 1 (М. Паровић-Пешикан); 302—304, са 1 сл. (И. Николајевић).
990. *Историски гласник*, Београд, 1948 и 1949 год. — I, 273—274 (М. Гр. = М. Грбић).
991. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* I, Wien 1951, herausgegeben von Univ. Prof. Dr. W. Sas-Zaloziecky. — V—VI, 392—393 (И. Николајевић-Стојковић).
992. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Band 61/62, 1946/47, Berlin 1949, стр. 111 и 71 стубац, 32 табле. — II, 346 (Р. Марић).
993. *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts* in Wien, Band XL, 1953. — VII—VIII, 419 (А. Цермановић).
994. *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts* in Wien, Band XLI, 1954. — VII—VIII, 419—420 (А. Цермановић).
995. Dušan Jelovina, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Čakavski sabor, Split 1976, стр. 176, 101 табла. — XXVIII—XXIX, 311—313 (С. Ерцеговић-Павловић).
996. Werner Jobst, Die Höhle im griechischen Theater des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., eine Untersuchung zur Inszenierung klassischer Dramen, Wien 1970, Hermann Böhlau Nachf. Wien—Köln—Graz. Формат 8°, 154 стране, 26 фотографија у црно-белој техници на 14 табли и 3 скице у тексту. — XXII, 190—191 (Д. Вучковић-Тодоровић).
997. Aleksandar Jovanović, Nakit u rimskoj Dardaniji, Dissertationes et monographiae XXI, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978. Стр. 119 [са резимеом на енглеском језику, стр. 109—119] и 170 слика. — XXX, 150—151 (Р. Васић).
998. Nándor Kalicz, Die Pécelér [Badener] Kultur und Anatolien, Budapest, 1963, 87, 5 сл., VII табл. — XV—XVI, 297—298 (Б. Јовановић).

999. Nandor Kalicz — Janos Makkay, Die Linienbandkeramik in der grossen ungarischen Tiefebene, *Studia archaeologica* VII, Akademiai Kiadó, Budapest 1977, 385 стр., 8°+8 карата у прилогу. — XXVIII—XXIX, 300—301 (В. Трбуховић).
1000. Lj. Karaman, Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi, *Anali Hist. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* IV—V [Dubrovnik 1955—1956] 49—69. — IX—X, 405—406 (Ђ. Стричевић).
1001. Jože Kastelic — Božo Škerlj, Slovenska nekropola na Bledu, *arheološko in antropološko poročilo za leto 1948*. — Ljubljana 1950. — Str. 103, sl. 21 + Vb, pl. 1. — SAZU, Razred za zgodovino in društvene vede, Dela 2. — II, 322 (М. Грбић).
1002. Jossef Keim — Hans Klumbach: Der römische Schatzfund von Straubing, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 3. München 1951, стр. 1—41, Т. 1—46, са уводном речи, 1 картом и 2 слике у тексту. — III—IV, 270—272 (М. Гарашанин).
1003. Klaus Kilian, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen zeit, *Prähistorische Bronzefunde* [PBF], Abteilung XIV, Band 2, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung München 1975, 233 стране, 5 слика у тексту и 99 табли. — XXVII, 204—205 (Р. Васић).
1004. Imma Kilian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit [Griechisches Festland, Ionische Inseln, dazu Albanien und Jugoslawischen Mazedonien], *Prähistorische Bronzefunde* XI, 2. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung München 1979, стр. XII+283 i 111 табли. — XXXII, 92—94 (Р. Васић).
1005. Imma Kilian-Dirlmeier, Gürtelhaken, Gürtelbleche und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa. *Prähistorische Bronzefunde* XII, 2, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung München 1975. Стр. VIII+141 i 70 табли. — XXXII, 92 (Р. Васић).
1006. W. Kimmig — H. Hell, Vorzeit an Rhein und Donau, Lindau und Konstanz 1958, стр. 1—34, сл. 1—132. — XI, 253 (М. Гарашанин).
1007. Josip Klemenc, Vera Kolšek, Peter Petru, Antičke grobnice v Šempetru Sempeter II). — Ljubljana 1972, 87 страна+77 табли и 3 прилога. — XXIII, 157—158 (Ј. Зотовић).
1008. Herbert Koch, *Römische Kunst*, Weimar 1949, стр. 160, сл. на табл. 61. — V—VI, 395 (М. Гр. = М. Грбић).
1009. Димче Коцо, Климентовиот манастир св. Пантелејмона и раскопката при Имарет в Охрид. Одделен отпечаток из Годишен Зборник, Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, 1948, 182 стр. — I, 278—279 (Ђ. Манов-Зиси).
1010. D. Koco, O simboličnom značenju podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika. *Peristil* II (Zagreb 1957) 53—56. Са 2 сл. — XII, 289—290 (Ђ. Стричевић).
1011. Владимир Кондић — Владислав Поповић, Царичин Град — Утврђено насеље у византијском Илирику, Српска академија наука и уметности, Београд 1977 [427 страна, 130 цртежа и фотографија у тексту, 38 табли са фотографијама и интегрални превод текста на француски]. — XXXI, 230—231 (В. Јовановић).
1012. Josip Korošec, *Arheološki vestnik* V/2, Ljubljana 1954, стр. 39—395. — Приказ рада „Основи истраживања археолошких налазишта“ [М. Грбића]. — V—VI, 375 (М. Грбић).
1013. Josip Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujском Gradu. — A prehistoric Settlement on the Castle Hill of Ptuj, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, dela 6, Ljubljana 1951, стр. 1—272, са 108 слика у тексту, 618 слика на таблама и 6 прилога са плановима и профилима. — III—IV, 261—266 (М. Гарашанин).
1014. Josip Korošec: Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji. — Celje 1947. — Стр. 146, сл. 46, табл. IV. — I, 271 (М. Гр. = М. Грбић).
1015. Josip Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptujском Gradu, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovino in društvene vede, Dela I, Ljubljana 1950, стр. 1—368, са енглеским резимеом и многобројним цртежима у тексту и репродукцијама на таблама. — II, 318—321 (М. Гарашанин).
1016. J. Korošec, F. Stare, P. Korošec, Poročilo o iskopavanjih v Ljubljani, No-

- vem Mestu in na Panorami v Ptuj. — Ljubljana 1950. — Стр. 111, сл. 13, црт. 4+сл. 4, црт. 21, пл. 2+сл. 43, пл. 1. — SAZU. Razred za zgodovino in društvene vede. Dela 3. — II, 318 (М. Гр. = М. Грбић).
1017. Milica Kosorić, Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja, Dissertationes et monographiae XVIII, Muzej Istočne Bosne, Tuzla 1976, 90 стр. [са резимеом на енглеком језику, стр. 81—90] и 35 таблица илустрација и географских мапа. — XXVIII—XXXIX, 301—302 (Р. Васић).
1018. G. Kossack, Südbayern während der Hallstattzeit, Römisch-germanische Forschungen Bd. 24, Berlin 1958, Text стр. 1—315; Tafeln 1—156. — XI, 254—256 (М. Гарашанин).
1019. Jozef Kostrzewski, Les origines de la civilisation polonaise (Préhistoire-protohistoire). — Publications de l'Institut occidental. Presses universitaires de France, Paris 1949. — 8°. — II, 313—318 (Ђ. Мано-Зиси).
1020. Ilona Kovrig, Das avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán mit einer anthropologischen Studie von P. Lipták, Archaeologia Hungarica SN. XL, Budapest 1963, 267 страна, 40 са 15 слика у тексту, 10 табела и 80 таблица (цртежи и фотографије). — XV—XVI, 304 (Ј. Савић-Трбуховић).
1021. Karl Kromer, Zum Picenterproblem, посебан отисак из Mitteilungen der Praehistorischen Kommission der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, V, 5, Wien 1950, стр. 131—155, сл. 1—18. Мапа I—II. — II, 307—308 (М. Гарашанин).
1022. Venceslas Kruta, Erich Lessing, Les Celtes, Miklós Szabó за поглавље: Подунавски Келти и експанзија на Балкан, Hatier, Paris 1978; 119 страна текста, 116 таблица илустрација у боји, индекс документације, библиографија. — XXX, 145—147 (Б. Јовановић).
- Rudolph Kutzli, Die Bogumilen, Geschichte, Kunst, Kultur, Urachhaus, Stuttgart 1977, 261, 122 фотографије, 269 цртежа, 10 географских карата. в. бр. 816.
1023. J. Lafontaine-Dosogne, Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident. Tome I, Bruxelles 1964, 245 стр. са 43 табле, издање Белгијске Академије: Mémoires, IIème série, tome XI, fasc. 3. — XVII, 186—188 (Г. Бабић).
1024. В. Лажтов, Проблем требенишке културе. Охрид 1965, 265+XLIV. — XVII, 182—186 (М. Паровић-Пешикан).
1025. Pia Laviosa-Zambotti, Ursprung und Ausbreitung der Kultur, Baden-Baden 1950, стр. 1—455 са 19 таблица, 59 слика и 1 мапом у тексту. — V—VI, 378—380 (М. Гарашанин).
1026. В. Н. Лазарев, Феофан Грек и его школа, Москва 1961, Государственное издательство „Искусство“, 133 ст. и 121 илустрација. — XIII—XIV, 321—322 (В. Ђурић).
1027. В. Н. Лазарев, Ковалевская роспись и проблема южнославянских связей с русской живописи XIV века, Ежегодник Института Истории Искусства (Москва 1959) 233—278. — XII, 293 (Ђ. Бошковић).
1028. Viktor Lazarev, Old Russian Murals and Mosaics from the XI to the XVI Century, Ed. Phaidon, London 1966, 4°, стр. 290, 265 репродукција у колору и црнобелој техници. — XVIII, 247 (В. Ђурић).
1029. Karl Lehmann-Hartleben and Erling C. Olsen, Dionysiac, Sarcophagi in Baltimore, Published jointly by the Institute of Fine Arts, New York University and the trustees of the Walter's Art Gallery — посебно издање, Baltimore, 1942. — V—VI, 395—396 (М. Бирташевић).
1030. Tadeusz Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian, Poznan 1946. Стр. 238. — I, 271—273 (М. Грбић).
1031. Zagorka Letica, Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji, Dissertationes et Monographiae, Tom XVI, Beograd 1973. — XXIV—XXV, 277—278 (Н. Тасић).
1032. Literature on byzantine art 1892—1967. Vol. I by location. Parts 1, 2, Ed. Jelisaveta S. Allen, Mansell Information, London 1973. — XXVI, 195—196 (И. Николајевић).
1033. Literature on byzantine art 1892—1967, Vol. II: By Categories. Ed. Jelisaveta S. Allen, Mansell Information, London 1976. — XXVII, 210 (И. Николајевић).

1034. *Mainzer Zeitschrift*, 41—43, 1946/48, Mainz 1950. Стр. 168. — II, 346 (Р. Марић).
1035. Јованка Максимовић, Српска средњовековна скулптура, изд. Матице српске, Нови Сад 1971, 187 стр. и 278 илустр. — XXIV—XXV, 279—281 (М. Харисијадис).
1036. Zdravko Marić, Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX, arheologija, Sarajevo, 1964 god.: 76 стр., XXVI табл., 5 прилога. — XVII, 181—182 (Б. Јовановић).
1037. Predrag Medović, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Dissertationes et Monographiae XXII, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978, 112 стр. текста (стр. 81—112 резиме на немачком језику) и 137 табл. илустрација и 2 прилога. — XXXI, 229—230 (Р. Васић).
1038. Henry Metzger, Catalogue des monuments votifs du Musée d'Adalia. Etudes orientales, XI, 1952. — VII—VIII, 423—424 (А. Цермановић).
— Павле Мијовић — Мирко Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори. Београд—Улцињ, 1975, 189 стр. текста+LXXI таб. фотоилустрација и 126 цртежа у тексту. — в. бр. 553.
1039. В. Миков, Златното скровиште от Вълчитрън, София 1958, стр. 1—70, Т. I+XXXI, сл. 1—40, са француским и руским резимеом. — XI, 254 (М. Гарашанин).
1040. G. Mildenerberger, Studien zum mitteldeutschen Neolithikum, Leipzig 1953, стр. 1—103 са 4 хронолошке табеле у тексту. — V—VI, 385—387 (М. Гарашанин).
1041. Gabriel Millet уз сарадњу Hélène des Ylouses, Broderies religieuses de style byzantin, Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, Sciences religieuses, LVème volume. Album, Premier fascicule (40 planches en phototypie), Paris, Ernest Leroux 1939; texte et album, Deuxième fascicule (176 planches en phototypie), pp. 1—116, Presses universitaires de France, Paris 1947. — II, 322—328+sl. 1. (М. Ђоровић-Љубинковић).
1042. Крсто Миятев, Славјанска керамика в Българија и неиното значење за славјанската археологија на Балкана. — София 1948, 88 стр. II книга Трудове на секцијата за славјанска археологија. Археологически институт, Българска Академија на Науките. Са француским резимеом. — I, 276—277 (Ђ. Мано-Зиси).
1043. Лазар Мирковић, Иконографске студије, Издање Одељења за ликовне уметности Матице српске, у оквиру серије Студије за историју српске уметности, књига 7, Нови Сад, 1974, стр. 421. — XXVII, 210—211 (М. Роглић).
1044. Лазар Мирковић, Минијатуре у антифонарима и градуалима св. Фране Асишког у Задру. Београд 1977, 92 стр., 88 слика. — XXVIII—XXIX, 315 (М. Харисијадис).
1045. Д-р Лазар Мирковић, Мирослављево јеванђеље, САН, Посебна издања, књ. 156, Археолошки институт, књ. 1, Београд 1950, 54 стране текста, са француским резимеом и 60 табл. — II, 330 (С. Радојчић).
1046. Д-р Лазар Мирковић, Старине манастира Боговађе, Споменик САН-а, нова серија, књ. I, Београд 1950 године, стр. 1—64, сл. 1—20. — II, 332—333, са 1 сл. (М. Ђоровић-Љубинковић).
1047. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* I, 1948. München 1950. Стр. 160 и 56 табл. — II, 343 (Р. Марић).
1048. Amalia Moszolics, Der Goldfund von Verlem-Szentvid, Praehistorica I. in Druck gebracht von Rudolph Jud in Verbindung mit G. Childe, G. v. Merhardt und A. Moszolic, Bd. I, Basel 1950, стр. 1—44, сл. 1—7, Т. I—XVII и 1 мапа. — II, 309—312 (М. Гарашанин).
1049. Old world bibliography. — H. L. Movius Jr.: Recent publications mainly in old world palaeolithic archaeology and paleo-anthropology, Vol. 1, 2, 3. — II, 340 (М. Гр. = М. Грбић).
1050. Bulletin of the Geological Society of America, 1949 — Vol. 60, pp. 1443—1456. Hallam L. Movius Jr.: Pleistocene research. 7. Old world palaeolithic archaeology. — II, 340 (М. Гр. = М. Грбић).
1051. *Музеји*, часопис за музеолошко-конзерваторска питања. Издавачко пре-

- дузеће НР Србије „Просвета“. — I, 281 (З. Симић-Миловановић).
1052. Dragan Nagorni, Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje [Montenegro]. Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur. Ed. Miscellanea Byzantina Monacensia, 23, München 1979, XXIII+380 S., Illustration. — XXX, 154 (М. Харисијадис).
1053. Научни зборник Матице српске, серија друштвених наука I, Нови Сад 1950, стр. 1—324. — II, 339—340 (Д. Гарашанин).
— Neimari Djerđara — 1964—1971, Beograd, Exportpress 1972. в. бр. 54.
1054. Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Ansa. Southeast Yugoslavia, edited by Maria Gimbutas, Monumenta Archaeologica 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles 1976, 470 стр., XXIX табл. црно-белих фотографија, једна у колору, 52 табл. цртежа, табела и карата у тексту, 250 карата, планова и цртежа материјала у тексту, 31 дијапозитив смањеног формата на заједничкој подлози. — XXVIII—XXIX, 298—299 (Б. Јовановић).
1055. Юрий Неуступный: Первобытная история Луизианы. — Прага 1947. Стр. 180, сл. 51, тбл. XII, мапе 2. — I, 270—271 (М. Гр. = М. Грбић).
1056. Jiří Neustupný, Pravěk lidstva, Praha 1946. — Стр. 591, сл. 303, тбл. 44. — I, 270 (М. Гр. = М. Грбић).
1057. Jiří Neustupný, Ivan Hášek, Jitka Hraňlová, Jiří Břeň, Rudolf Turek, Pravěk Československa, Издање Орбис Прага 1960, на чешком језику, стр. 490, репродукција црно-белих 195, табл. 125. — XV—XVI, 295—297 (Д. Пилетић).
1058. И. Николајевић-Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори (са франц. рез.). (САН, Посебна издања CCLXXIX, Византолошки институт 5.) Српска академија наука, Београд [1957] 112. Са 1 сл. у тексту и 180 на таблама. — IX—X, 404—405 (Б. Стричевић).
1059. Grga Novak — Prehistoriski Hvar. Grapčeva špilja. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1955. Стр. 437, сл. 81, 28 бојених тбл. — IX—X, 391—392 (М. Грбић).
1060. The Numismatic Chronicle. Vol. IX Nos. XXXIII—XXXVI. London 1949. Стр. 272 и 15 табл. — II, 347 (Р. Марић).
1061. 'Α. 'Ορλάνδος, 'Αρχαῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς 'Ελλάδος, томови γ' и ζ', 1948 и 1951 г. — III—IV, 276 (Б. Б. = Б. Бошковић).
1062. Основна упутства о организацији и раду завичајних музеја. Издавачко предузеће НР Србије „Просвета“, 1949 године. Мала осмина, страна 64. — I, 281—282 (З. Симић-Миловановић).
1063. Stanko Pahič, Pobrežje, Katalogi in monografije 6, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972. 84 стране текста (са упоредним текстом на немачком) и 53 табл. илустрација уз више планова и шема у тексту. — XXVI, 189—190 (Р. Васић).
— Екатерина Папазова, Богомилски надгробни паметници в Босна и Херцеговина (изд. Български художник, Софија 1971, 5—32, 45 табл.; опис споменика: 1—45 и резиме на руском, немачком и француском језику). в. бр. 816.
1064. Mihály Parducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns), I—II, Archaeologia Hungarica XXV, XXVIII, XXX; Budapest, I — 1941, II — 1944, III — 1950, I — стр. 75, т. XXXII, II — стр. 87, т. LVII, III — стр. 261, т. CXXI; на мађарском и немачком језику. — XV—XVI, 300—302 (Н. Симовљевић).
1065. Mihály Párducz, Die ethnischen Probleme der Hunenzeit in Ungarn, Akadémiai Kiadó, Budapest 1963 (Studia Archaeologica I) 40 страна, 82 са 11 слика, 12 табл. и 3 прилога. — XV—XVI, 305 (Л. Савић-Трбуховић).
1066. Oskar Paret — Das neue Bild der Vorgeschichte — Stuttgart 1946. Стр. 232, црт. 7. — II, 298—300 (М. Грбић).
1067. Maja Parović-Pešikan, Corpus vasorum antiquorum 4, Yougoslavie, Sarajevo — Musée national de la République socialiste de Bosnie-Herzégovine (Belgrade 1975/1978). стр. 53, табл. 48, црт. 14 (на француском), изд. САНУ и Међународна унија Академија. — XXX, 147—148 (Г. Цветковић-Томашевић).
1068. Мая Парович-Пешикан, Некрополь Ольвии Эллинистического времени,

- Издательство „Наукова думка“, Институт Археологии АН УССР, Киев 1974, стр. 1—211. — XXVII, 207—208 (И. Микулчић).
1069. *Пергаментные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков.* Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Издательство „Наука“. Ленинград 1976, 234 стр., 65 рис. — XXXI, 231—233 (М. Харисијадис).
- Renato Peroni, *Archeologia della Puglia preistorica*, de Luca ed., Roma 1967. в. бр. 211.
1070. Д-р Владимир Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, САН, посебно издање, књ. 157, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 4. — 499 стр. текста, са 1102 репродукције. — II, 328 (Ђ. Бошковић).
1071. Петар Петровић, Палеографија римских натписа у Горњој Мезији, Археолошки институт, посебна издања књ. 14, Београд 1975, стр. 171+таб. I—XXIII+1 геогр. карта. — XXVII, 209—210 (М. Мирковић).
1072. Sonja Petru, *Emonske nekropole (Otkrite med leti 1635—1960). Katalogi in monografije* — 7. Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972, 178 стр.+CXIX таб. илустрација+2 ситуациона плана некрополе. — XXVI, 194—195 (М. Паровић-Пешикан).
1073. Gilbert-Charles Picard, *L'Art Romain*, Paris 1962, стр. 185, црно-белих илустрованих прилога 32, колорисаних табли 8, цртежа 6, са опсежном библиографијом о појединим проблемима истакнутим у делу. Књига је издана у библиотеци »Les Neuf Muses«, Histoire générale des Artes, Collection dirigée par Norbert Dufourcq. — XIX, 306—308 (Д. Пилетић).
1074. Danica Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1979. Текст: 192 стр.; резиме: 33 стр.+78 табли+3 карте+3 архитектонске скице. — XXX, 148—150 (М. Васић).
1075. Richard Pittioni, *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien 1949. — Стр. 368, сл. 141. — II, 297—298 (М. Грбић).
1076. Richard Pittioni, *Spektralanalytische Untersuchungen von Bronzen aus Hallstatt*. — Ein Beitrag zum Problem der Chronologie des Urzeitlichen Kupferbergwesens in Oesterreich; пос. отисак из Mitteilungen der Praehistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften, Bd. V, 4, Wien 1949, стр. 103—127, Т. I—V. — II, 308—309 (М. Гарашанин).
1077. Richard Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Verlag Franz Deuticke, Wien 1954, стр. 1—854, сл. 1—536, са 12 карата у тексту. — IX—X, 397—398 (М. Гарашанин).
1078. Richard Pittioni, *Vom geistigen Menschenbild der Urzeit*, Wien 1952, стр. 1—134. — V—VI, 376—378 (М. Гарашанин).
1079. Ljudmila Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče. Katalogi in monografije* — 8, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972. 272 стр.+CCXXV таб. илустрација+ситуациони план некрополе и два профила. — XXIII, 158—159 (М. Паровић-Пешикан).
1080. Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Biblioteca muzeului national di antichitati din Bucuresti, 1944, стр. 1—147, са 59 слика у тексту и таблама I—XV. — I, 264—265 (М. Гарашанин).
1081. Dragan Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, Fontes Archaeologiae Iugoslaviae IV, Savez arheoloških društava Jugoslavije — Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sremskoj Mitrovici, Beograd 1981. Стр. 77 (резиме на немачком језику 43—52) и 49 табли илустрација+6 карти. — XXXII, 95—96 (Р. Васић).
1082. Душан Ј. Поповић, Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира [1718—1739]. Страна 402 са 44 слике у тексту. Издање Српске књижевне задруге. Поучник XII, Београд 1950 г. — II, 334 (Д. Јовановић).
1083. Љубиша Б. Поповић, Архајска грчка култура на средњем Балкану. Народни музеј — Београд 1975, 121 стр. текста (двојезично: српскохрватски и енглески), са 64 илустрације. — XXVII, 205—207 (М. Паровић-Пешикан).
1084. Lj. Popović i E. Čerškov, *Ulpiana, Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 god.* (са енгл. и шипт. рез.) Glasnik Muz. Kosova i Metohije 1 (Priština 1956) 319—327. Са

- 6 слика. — IX—X, 403—404, сл. 1—3 (Ђ. Стричевић).
1085. Vagn Poulsen, *Les portraits Grecs*, Copenhagen 1954, 1—87, са 45 табли. — IX—X, 402 (Љ. Зотовић-Жунковић).
1086. *Праисторијске оставе у Србији и Војводини I*, Археолошка грађа Србије — *Fontes archaeologiae Serbiae*, Серија I — Праисторија књ. I, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, одговорни уредник Милутин Гарашанин, Београд 1975, 104 стр., 84 таб., 1 карта. — XXVII, 197—198 (Р. Васић).
1087. *Préhistoire des territoires yougoslaves*. Edition du Centre de recherches balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de la Bosnie-Herzégovine. Rédacteur en chef Alojz Benac; Djuro Basler — Mitja Brodar — Branko Gavella — Marijan Jurić — Mirko Malez — Drago Meze — Franc Osole — Ivan Soklić — Tomislav Segota — Alojz Šercelj — Périodes paléolithique et mésolithique; Alojz Benac — Šime Batović — Bogdan Brukner — Milutin Garašanin — Stojan Dimitrijević — Dragoslav Srejšović — Période néolithique; Stojan Dimitrijević — Borislav Jovanović — Nikola Tasić — Période énéolithique; Centre de recherches balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de la Bosnie-Herzégovine, «Svjetlost» Sarajevo 1979. Tome I — 453 pages de texte, 53 tableaux illustratifs, 26 photographies dans le texte et 8 cartes; tome II — 705 pages de texte, 99 tableaux, 8 photographies dans le texte et 20 tableaux typologiques du développement des faciès céramiques, 9 cartes; tome III — 460 pages de texte, 51 tableaux, 8 tableaux typologiques, 7 cartes d'extension de certaines cultures. — XXXI, 213—224 [texte français] (Ж. Микић).
1088. Margarita Primas, *Die Südschweizerischen Grabfunde der Älteren Eisenzeit und Ihre Chronologie*, Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Band 16, 156 страна, 36 слика у тексту и 54 табле са резимеом на италијанском језику, Birkhäuser Verlag, Basel, 1970. — XXII, 185—188, са 1 сл. (Р. Васић).
- Borislav Primov, *Les Bougres*, histoire du pope bogomile et de ses adeptes. Payot, Paris 1975, 316, 1 географска карта. в. бр. 816.
1089. Рад војвођанских музеја 1, Нови Сад 1952, стр. 1—256. — III—IV, 295—298 (Д. Гарашанин).
1090. Klaus Raddatz, *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel vom Ende des 3. bis zur Mitte des 1. Jahrhunderts v. Chr. Geb. Untersuchungen zur hispanischen Toreutik*. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid, Madrider Forschungen 5, Walter de Gruyter, Berlin 1969. Текст: 289 стр. + 1 табла + 38 слика; Табле: 98 табли + 11 карата. — XXI, 183—184 (Р. Васић).
1091. Svetozar Radojčić, *Stare srpske miniature*, Beograd, Naučna knjiga, 1950, Biblioteka Istoriskog društva NR Srbije, format velike 8. — Текст књиге штампан у Триглавској тискарни у Љубљани, а илустрације у боји и у црном рађене у тискарни Људске правце у Љубљани, књиговезница Триглавске тискарне у Љубљани. — 69 страна текста, 6 табла у боји и 56 фотографских репродукција. — II, 328—330 (Ђ. Мано-Зиси).
1092. Светозар Н. Радојчић, *Улога антике у старом српском сликарству*, Гласник државног музеја у Сарајеву, Нова серија 1946, Друштвене науке, св. I, стр. 39—50, са 3 табле. — I, 278 (Ђ. Мано-Зиси).
1093. Radovan, portal katedrale u Trogiru. Predgovor: Cvito Fisković, Izdanje biblioteke likovnih umjetnosti, Zagreb 1951. 40 страна текста велике осмине, 80 репродукција у „тиф-друку“. — III—IV, 276—277 (А. Стојаковић-Мандарић).
1094. *Разкопки и проучавања*. — Предисторически и старовековен отдел. Изд. Народен Археологически музеи, София 1948, стр. 1—150, са многобројним репродукцијама у тексту. — I, 262—264 (М. Гарашанин).
1095. *Reinecke-Festschrift, zum 75. Geburtstag von Paul Reinecke am 25. September 1947*, herausgegeben von Gustav Behrens und Joachim Werner, Mainz 1950, стр. 1—180. Т. 1—43. — III—IV, 244—249 (Д. Гарашанин).
1096. Gizela Richter, *Archaic Greek Art*. — New York 1949, стр. XXVI — 226; сл. 337 на таблама. — V—VI, 393—395 (М. Грбић).

1097. David M. Robinson, Excavations at Olynthos. Part XII. Domestic and public architecture, Baltimore 1946. — Стр. 520, табл. 272. — I, 271 (М. Гр. = М. Грбић).
- Eugen Roll, Ketzer zwischen Orient und Okzident. J. Ch. Mellinger Verlag, Stuttgart 1978, 159, 16 табл са фотографијама, 14 цртежа. в. бр. 816.
1098. Dragan Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 2. Zagreb, JAZU, 1951, VIII 1—304, 8°. — III—IV, 280—285 (Б. Храбак).
1099. Marton Roska, A Torma Zsolia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum éréen — és régisétárában. Die Sammlung Zsolia von Torma in der Numismatisch-archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums, Kolosvár, 1941, стр. 1—41, са 38 слика у тексту и 151 таблом. Мађарски и немачки текст. — I, 261—262 (М. Гарашанин).
1100. M. Roska, Thesaurus Antiquitatum Transylvanicarum I Prehistorica, Kolosvar 1942, стр. 1—368, са многобројним цртежима у тексту и 20 мапа археолошких налазишта. — II, 300 (М. Гарашанин).
1101. L. Ruaro Loseri, G. Steffé De Piero, Serena Vitri, G. Righi, La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso, Scavi Marchesetti 1896—1900. Monografie di Preistoria degli «Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte» I. Trieste 1977. Стр. 165 са 6 слика и 33 табле у тексту. — XXXII, 94 (Р. Васић).
1102. N. K. Sandars, Prehistoric Art in Europe, The Pelican History of Art, Penguin Books Ltd, 1968, 350 стр., 104 слике у тексту и 304 слике на таблама. — XXIV—XXV, 271—274 (Р. Васић).
1103. E. Sangmeister, Die Jungsteinzeit im nordmainischen Hessen. — Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen, Hessisches Landesmuseum Kassel und Vorgeschichtliches Seminar der Universität Marburg, Schriften zur Urgeschichte III, 1, Melsungen 1951, стр. 1—141, Т. I—XIX, карта 1—20. — V—VI, 385—387 (М. Гарашанин).
1104. Fritz Schachermeyr, Die ältesten Kulturen Griechenlands, Stuttgart 1955, 300 стр., 16 табл, 78 слика у тексту и 11 мапа. — IX—X, 393—395 (М. Гарашанин).
1105. Claude F. A. Schaeffer, Ugaritica II, Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique et historique, T. XLVII, Mission de Ras Charra V, Paris 1949, стр. 1—320, сл. 1—131, Т. I—XLV. — V—VI, 387—389 (М. Гарашанин).
1106. Wilhelm Schüle, Die Meseta-Kulturen der iberischen Halbinsel, mediterrane und eurasische Elemente in frühhistorischen Kulturen Südwesteuropas, Madrider Forschungen Band 3, Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Madrid (Walter de Gruyter & Co.) Berlin 1969, Text- und Tafelbd. 53 Karten XVII — 318 Seiten, 191 Taf. — XXI, 181—182 (В. Трбуховић).
1107. Сердика, Археологически материали и проучавања, том I Софија 1964, стр. 230, сл. 128, табл. 60. — XVIII, 240—241 (Н. Петровић).
1108. Василије Симић, Историски развој нашег рударства. Београд 1951, стр. 438, сл. 154. — III—IV, 292 (М. Гр. = М. Грбић).
1109. *Slavia antiqua* I, Poznan 1948, стр. 600. — I, 274 (М. Гр. = М. Грбић).
1110. *Slovenske dejini* I. Slovensko v pravku. Slovenská akadémia vied a umeni, Bratislava, 1947, стр. 1—159. Т. I—LVI. — I, 262 (М. Гарашанин).
1111. A. M. Snodgrass, The dark age of Greece, Edinburgh University Press 1971, 456 стр. са 138 слика у тексту и 2 табле у боји. — XXIV—XXV, 278—279 (Р. Васић).
1112. Die Spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, herausgegeben von A. Mócsy, Budapest 1981. Akadémiai Kiado. 263 стр., 208 фот. и 133 табле. — XXXII, 98—99 (П. Петровић).
1113. Споменници културе, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. Издање „Просвете“ Београд 1951 год., стр. 393. — III—IV, 292—293 (С. Ненадовић).
1114. E. Sprockhoff, Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises, 16, Katalog des Römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz 1956, Bd. I, стр. 1—292, сл. 1—65, са 1 таблом у боји; Bd. II, стр. 1—166,

- Карта 1—53, Т. 1—76. — XI, 251—253 (М. Гарашанин).
1115. Vida *Starè*, Kranj, Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (s prispevkoma Zdenko Vinski, Ovrednotenje grobnih pridatkov in István Kiszely, Antropološki pogledi), Katalogi in monografije 18, Ljubljana 1980. — XXXII, 99—100 (С. Ерцеговић-Павловић).
1116. Vida *Starè*, Prazgodovina Šmarjete, Katalogi in monografije 10, izdaja Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1973; 86 страна упоредног текста на словеначком и немачком, и 73 табле илустрација. — XXVI, 190—191 (Р. Васић).
1117. Henri *Stern*, Le calendrier de 354, Étude sur son texte et sur ses illustrations, Paris 1953, Institut français d'archéologie de Beyrouth, T. LV, fol. 1—430, pl. I—LXIV. — V—VI, 396—399, сл. 1 (М. Ђоровић-Љубинковић).
1118. Eustachios *Stikas*, L'église byzantine de Christianou, — издање École Française d'Athènes, VIII, E. de Bocard, Paris, 1951. 81 страна 8, са 134 репродукција и 11 табле. — III—IV, 276 (Ђ. Б. = Ђ. Бошковић).
1119. Aleksandar *Stipčević*, Iliri, izdanje Školska knjiga, Zagreb 1973. — XXVI, 193 (В. Трбуховић).
1120. Aleksandar *Stipčević*, Kulni simboli kod Ilira — грађа и прилози систематизацији. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga LIV; Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10. Sarajevo 1981. Стр. 204 (резиме на италијанском језику 191—198) и 36 табле. — XXXII, 96—98 (Р. Васић).
1121. Biba *Teržan*, Čertoška fibula, Arheološki vestnik XXVII, 1976, Ljubljana 1977, стр. 317—336 (резиме на немачком језику, стр. 424—443) са 60 слика и 93 табле. — XXX, 142—143 (Р. Васић).
1122. Edit B. *Thomas*, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, стр. 418, Тбл. CCXXXIV. — XV—XVI, 302—303 (М. Грбић).
1123. Јован *Тодоровић*, Каталог праисторијских металних предмета, Каталог III, серија Збирке и легати Музеја града Београда, Београд 1971. 168 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику), 1 карта, 1 табела и 96 табли цртежа и фотографија. — XXVI, 191—192 (Р. Васић).
1124. Јован *Todorović*, Praistorijska Karaburma I, nekropola mlađeg gvozdenog doba, Arheološko društvo Jugoslavije, Dissertationes et monographiae XIII, Muzej grada Beograda, Monografije 3, Beograd 1972. 106 страна текста (са упоредним текстом на енглеском језику), 15 слика у тексту, 2 плана, 66 табле илустрација и 1 табела. — XXVI, 192—193 (Р. Васић).
1125. Јован *Todorović*, Praistorijska Karaburma II — nekropola bronzanog doba — Dissertationes et monographiae XIX, Muzej grada Beograda, monografije 4, Beograd 1977. Стр. 162 са већим бројем цртежа у тексту, 30 табле фотографија, 7 планова и 1 табелом. Упоредни текст, сем за каталошки део, на енглеском језику. — XXVIII—XXIX, 302—303 (Р. Васић).
1126. Јован *Todorović*, Skordisci — istorija i kultura, Ser. Monografije Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad — Beograd 1974, 295 страна, 44 табле фотографија, 130 цртежа — вињета и карата, 40 страна енглеског резимеа, регистар. — XXVIII—XXIX, 304—306 (Н. Мајнарић-Панџић).
1127. Ј. *Тодоровић* — А. Цермановић, Бањица, насеље винчанске културе, Београд 1961, 87, 12 прилога, XXXVI табле. — XIII—XIV, 315—316 (Б. Јовановић).
1128. С. *Томић*, Правна заштита споменика културе у Југославији. Београд, Савезни институт за заштиту споменика културе (1958), 168 са 12 сл. — XII, 293 (С. Ненадовић).
1129. Гордана *Томовић*, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Историјски институт, посебна издања књ. 16, Београд 1974, стр. 1—121, таб. I—XXIII, карта налаза ћириличких натписа на Балкану. — XXVI, 198 (С. Ерцеговић-Павловић).
1130. D. *Tudor*, Istoria sclavajului in Dacia romană, Biblioteca istorica II, editura Academiei Republicii Populare Romîne, Bucureşti 1957, стр. 310, сл. 24, са кратким изводима на руском и француском језику. — XV—XVI, 302 (Н. Симовљевић).
1131. Kazimierz *Tymieniecki*, Ziemie Polskie w starożytności, Poznań, 1951, I—XXIV, 1—834, мапе 1—18, издање

- Poznanskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. — V—VI, 380—384 (Б. Гавела).
1132. Paul A. Underwood, The Kariye Djami, Volume I: Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes; Volume 2: The Mosaics, Plates 1—334; Volume 3: The Frescoes, Plates 335—553, Bollingen Series LXX, Pantheon Books, New York 1966. — XVIII, 245—246 (И. Николајевић).
1133. Univerza v Ljubljana. Zbornik Filozofske fakultete I, Ljubljana 1950. Стр. 176. — II, 339 (Р. Марић).
1134. Mehtilda Urleb, Križna Gora pri Ložu, Halštatska nekropola, Katalogi in Monografije 11, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1974. Стр. 102 (резиме на немачком језику стр. 73—102), 21 слика, 44 табле и 1 прилог. — XXX, 140—141 (Р. Васић).
1135. A. Varagnac, A. D. Toledano, G. Fabre, M. Mainjonet, L'art gaulois, Préface de Dom Angelico Surchamp, Paris 1956, стр. 1—336, са многобројним таблама у тексту распоређеним и нумерисаним по поглављима. — XI, 256—257 (М. Гарашанин).
1136. Растко Васић, Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији, Археолошки институт, посебна издања, књига 12, Београд 1973, 178 стр., 16 таб., хронолошка таб., регистар. — XXVII, 198—199 (В. Трбуховић).
1137. Rastko Vasić, The chronology of the early iron age in the Socialist Republic of Serbia, Oxford 1977, British Archaeological Reports, Supplementary Series 31, 86 стр. текста, 2 карте, 56 табли илустрација и 7 стр. индекса. — XXVIII—XXIX, 303 (В. Трбуховић).
1138. M. J. Vermaseren, Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae, Hagae comitis 1956, I—XII, 1—366, са 7 мапа у тексту и 238 слика, у тексту и на таблама. — VII—VIII, 424 (Ј. Зотовић).
1139. Zdenko Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIX/1967, Split 1974, стр. 5—86, таб. I—L, прилози А, В, С. — XXVI, 196—197 (С. Ерцеговић-Павловић).
1140. Ksenija Vinski-Gasparini, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zadar, Monografije, svezak 1, Zadar 1973, 193 стране текста, 30 страна резимеа (на немачком језику), 131 табла са илустрацијама, 6 карата, 6 слика у тексту. — XXVI, 186—189 (Б. Јовановић).
1141. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LII (za godine 1935—1949). Split 1950. Стр. 333 и 19 табли. — II, 338—339 (Р. Марић).
1142. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII, 1950—1951, стр. 287. — III—IV, 293—294 (Р. Марић).
1143. Власац — Мезолитско насеље у Бердапу, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. DXXII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1978. Том I: Драгослав Срејовић — Загорка Летица, Археологија, 170 страница текста са резимеом на енглеском језику (стр. 145—163), 127 слика у оквиру текста, 130 табли, 9 прилога. Том II: Група аутора, Геологија, биологија, антропологија, 426 страница — Геологија, 1 прилог на српскохрватском језику са резимеом на енглеском, 6 слика у оквиру текста, — Биологија, 2 прилога на енглеском и француском са резимеима на српскохрватском језику, 2 табле и 15 слика у оквиру текста, — Антропологија, 10 прилога на енглеском језику са резимеима на српскохрватском, више од стотину табела, слика и графика у оквиру текста и 57 табли црнобелих фотографија. — XXXI, 225—228 (И. Радовановић).
1144. W. F. Volbach, Die Ikone der Apostelfürsten in St Peter zu Rom, Roma 1941, separat iz Orientalia christiana periodica, vol. VII, No. 3—4, стр. 480—497. — I, 253—255, сл. 1—4 (М. Ђоровић-Љубинковић).
— Всеобщая история архитектуры [т. III, IV, Москва 1967].
в. бр. 46.
1145. Др. Никола Вулић, Антички споменици наше земље. — Трачки коњаник и друге иконе старог века. — Споменик Српске академије наука XCVIII други разред 77, Београд 1941—48. — I, 274 (Р. Марић).
1146. В. Vulović, Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije (са нем. рез.). Zbor. Arhit. fak. Beograd III, 7 (Beograd 1957) 22.

- са 26 сл. — XII, 291—292 (Б. Стричевић).
1147. Живка Н. Вџарова, Славјани и Прибџлгари по данни на некрополи-те от VI—XI в. Изд. Бугарске Академије наука, Софија 1976. Стр. 447, слика 243 и таблица 20. — XXX, 151—152 (С. Ерцеговић-Павловић).
1148. Живка Н. Вџарова, Славјански и славјанобџлгарски селища в Бџлгарските земи VI—XI век. Издање Бугарске академије наука, Археолошки институт и музеј, Софија, 1956, стр. 227, 115 илустрација. — XVII, 188—189 (С. Павловић-Ерцеговић).
1149. L. Walcker-Kosmopoulos, The Prehistoric Inhabitation of Corinth I, München 1948, стр. 1—73, са уводом стр. IX—XXII, многобројним репродукцијама у тексту и четири табле у боји. — II, 304—306 (М. Гарашанин).
1150. S. S. Weinberg, The Stone Age in the Aegean, Cambridge 1965, 68 стр. 2 мапе. — XVII, 179—180 (Б. Брукнер).
1151. Joachim Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. Sonderdruck aus Reinecke-Festschrift, Mainz 1950, стр. 150—172, и таб. 27—43. — III—IV, 274—286 (М. Ђоровић-Љубинковић).
1152. Klaus Wessel, Die koptische Kunst; Die Spätantike in Ägypten, Verlag Aurel Bongers, Recklingshausen, 1963. 4^о формат, 265 страна, 133 црнобелих и 23 колор слика. — XV—XVI, 303—304 (Б. Мано-Зиси).
1153. Yordanka Yourukova, Coins of the ancient Thracians, BAR Supplementary Series 4. 1976. Страна 129 и 28 табли црно-белих фотографија. — XXVII, 209 (П. Поповић).
1154. Зборник за ликовне уметности I, Матица српска, Нови Сад 1965. — XVII, 189—192 (М. Ђоровић-Љубинковић).
1155. Зборник заштите споменика културе, књига I, свеска 1. Савезни институт за заштиту споменика културе. Издање Научне књиге, Београд 1951, стр. 207. — III—IV, 294—295 (С. Ненадовић).
1156. Dr Lothar Zotz, Altsteinzeitkunde Mitteleuropas, Stuttgart, 1951, стр. I—VI, 1—290, 8^о. — III—IV, 242—243 (Б. Гавела).